

K 5082
4

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՐԼԱՄԵՆՏ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՏՆՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ի
ՄԱՐԿԱԿԱՆ ԳՐՆԵՐ
ԲԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍՏՆՈՒՄԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒՄԻ ԿԵՆՏՐՈՆ

9(147.922) 008 + 72 (147.922)

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემია-ქართული ხელოვნების ინსტიტუტის ინსტიტუტი

ივ. ჯავახიშვილი

მ ე ს ე დ ე ბ ი
ქ ა რ თ ვ ე დ ი ე რ ი ს
მ ა ზ ა რ ი ა დ უ რ ი კ უ რ დ უ რ ი ს
ი ნ ს ტ ი ტ უ ტ ი ს ა თ ვ ი ს

K5.082
4

I

მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში

ქართული საყრდენი მოძრაობის
მეცნიერების კაცობა

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა
აკადემიის პრეზიდიუმის განკარგულებით

*Напечатано по распоряжению президиума
Академии Наук Грузинской ССР*

მასუბისმგებელი რედაქტორი საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
ნამდვილი წევრი პროფ. ნ. ზერძენიშვილი

საქართველოს
2000-2000

შ ი ნ ა ა რ ს ი

83

წინასიტყვიობა	V
ქარაგმიანი და შემოკლებული სიტყვები და სათაურები	VII
შესავალი	1

კარი პირველი

სამართ ნაგებობათა სახეობანი

1. საცხოვრებელი ნაგებობანი საშენებელი მასალის მიხედვით	5
2. საცხოვრებელი ადგილები [და ნაგებობანი ზოგადად	6
3. სასახლეების ტერმინები	10
4. სასახლის ნაწილების ტერმინები	16
5. საერო ნაგებობანი დანიშნულებისდა მიხედვით	19
6. საცხოვრებელ ნაგებობებთან დაკავშირებული შენობები	29

კარი მეორე

ქალაქი და მისი ნაგებობანი

1. ქალაქის დამახასიათებელი ნიშნები	32
2. ქალაქის მთავარი ნაგებობანი	40
3. ქალაქის სავაჭრო და საზოგადოებრივი ნაგებობანი	51
4. გზები და ხიდები	71

კარი მესამე

საკულტო ნაგებობათა აღმნიშვნელი ტიპონები

1. საკულტო ნაგებობანი ზოგადად	72
2. ქრისტიანული საღვთისმსახურო ნაგებობანი	75
3. ტაძართა სახეები	76
4. მონასტრები და მათი ნაგებობანი	78
5. მონასტრების სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი	84
6. საკულტო დანიშნულების სხვა ნაგებობანი	89

კარი მეოთხე

საკულტო ნაგებობათა ნაწილები

1. სააღმშენებლო ხელოვნების ზოგად ცნებათა ტერმინები	93
2. შენობის ნაწილები	103
3. საკულტო ნაგებობათა შინაგანი ნაწილები	115

კარი მეხუთე

სასახლის შინაგანი განაწილება

1. დარბაზი ანუ სამეფო სასახლე	120
2. სახურათმოძღვრო ამოცანები სასახლის აგების დროს	129
3. სასახლის შინაგანი მოკაზმულობა	134

კარი მეექვსე

ნაგებობათა მასალა და მშენებლოზოგისათვის განკუთვნილი ტექნიკური საშუალებანი

1. ხუროთმოძღვრის ამოცანები შენობის ასაგები ადგილის შერჩევას	138
2. მშენებლობის საქმე	142
3. ქვით ხურობა	144
4. ნაგებობის ტექნიკური თვისებების დამახასიათებელი ტერმინები	148

კარი მეშვიდე

ხით ზურგობა საქართველოში	162

დამატებანი

I. Термины искусств и главнейшие сведения о памятниках искусства
и материальной культуры в древнегрузинской литературе	177
... ქველი ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ათვისებისა და თანამედ-
როვე ქართული ხელოვნების ამოცანები	191
III. ტერმინებისათვის (მოწმობანი)	213
ტერმინების საქმიანობა	243

წინასიტყვაობა

წინამდებარე ნაშრომი ერთი იმათგანია, რომელიც მისმა ავტორმა, აკად. ვ. ჯავახიშვილმა, თავის სიცოცხლეში ვერ მოასწრო გამოქვეყნებინა. მუშაობა მასზე ჯერ კიდევ პეტერბურგში მოღვაწეობისას ჰქონია დაწყებული და ერთი ნაწილი, რომელიც აქ დამატებაშია მოთავსებული, რუსულ ენაზე იქვე გამოუქვეყნებია „Христианский Восток“-ში. საქართველოს ძველი არქიტექტურის ტერმინოლოგიის გარკვეული ნაწილის სრული მიმოხილვა მაშინ ავტორს საჯარო ლექციებდაც წაუკითხავს თბილისში, როგორც ეს ჩანს ამ ლექციების ვრცელი რეზიუმეიდან, რომელიც გამოქვეყნებულია 1913 წელს „სახალხო გაზეთში“ (№№ 797, 800, 801 და 802). მასალების ძიებისა და ზოგიერთი ნაწილის დამუშავებისათვის განსვენებულ მეცნიერს ინტენსიურად მიუყვია ხელი იმ პერიოდში, როცა ის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში თანამშრომლობდა. აქვე მას 1939 წელს მუზეუმის მუშაკთათვის და ხუროთმოძღვართათვის ლექციების სერიაც წაუკითხავს შრომაში განხილულ ძირითად საკითხებზე, როგორც ეს ჩანს ნაწილობრივ გამართული სტენოგრაფიული ჩანაწერებიდან; სასტამბოდ მას აღარ დასცალდა გაემზადებინა თავისი შრომა. ამრიგად, გამოცემისათვის გამოყენებულ იქნა, ერთის მხრით, თვით ავტორის ხელნაწერი ნაშრომი (რომელიც წარმოადგენს სხვადასხვა დროის ნაწერებსა და შენიშვნებს, ნაწილობრივ დამუშავებულთა და დაუშვებულთა თხრობად და ნაწილობრივ დაუშვებულთა, წინასწარი შენიშვნებისა და ამონაწერების სახით), და, მეორე მხრით, ლექციების სტენოგრაფიული ჩანაწერები. ამ ორი წყაროს ერთი-მეორის მიშველებით შეიქმნა შესაძლებელი ნაშრომს წინამდებარე სახე მიეღო. საფუძვლად მას, ძირითადად, განსვენებული მეცნიერის ხელნაწერი უდევს. არც გაბმული ტექსტი, არც ავტორის მიერ ნაწილობრივ ჩასწორებული სტენოგრამა სასტამბოდ მას არ ჰქონია გამზადებული. ამიტომ არც არის ამ მასალებში ნაშრომის კარგად ან თავებად დანაწევრება. იგი აქ რედაქციას ეკუთვნის.

დასაბეჭდად გაუმზადებულ ტექსტს ენის მხრივ ადგილ-ადგილ ატყვია გაუწარხველობა, რაც ზოგჯერ სხვადასხვანაირ გაგებას უწყობს ხელს. რასაკვირველია, თვით ავტორს რომ სასტამბოდ მოესწრო ნაშრომის მომზადება, ეს ადგილები დახვეწილი იქნებოდა. გამოცემაში მხოლოდ აშკარა ლაფუსებია გასწორებული.

ნაშრომს დაჯურთეთ დამატება, რომელშიც შევიდა შრომასთან თემატურად დაკავშირებული ცალკეული ნარკვევები: პირველი — რუსულად გამოქვეყნებული აღრეც, და მეორე — გამოუქვეყნებელი, რომელიც ხელნაწერადაცა და დასტენოგრაფიულიც არის დაკული (ის ავტორის მიერ წაკითხული იყო ხელოვნების მუშაკთათვის). მესამე დამატებად წავიდა ის მასალა, რომელიც წარმოადგენს ავტორის მიერ ძველი ქართული ძეგლებიდან ამონაწერ მოწოდებებს (ციტატებს), რომლებიც, როგორც ჩანს, ძირითად ნაშრომში შესატანად კოფილა განზრახული. რადგან მათი ჩართვა სათანადოდ ადგილებში შეუძლებელია

ლი ვახდა, ამიტომ ისინი მიზანშეწონილად იქმნა მიჩნეული, როგორც უაღრესად საყურადღებო მასალა, ანბნის რიგზე გაწყობილი დართოდა ნაშრომს.

წიგნში უხვად წარმოდგენილი ტერმინების ადვილად მოძებნის მიზნით, მას ტერმინების საძიებელი დაერთო. აქ შესულია, როგორც ავტორის მიერ საგანგებოდ განმარტებული, ისე გაკერით მოხმობილი სააღმშენებლო ტერმინები.

საბატიო და პასუხსაგები ამოცანა, რომ ტექსტი სასტამბოდ მომზადებულიყო, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტმა მე დამაველა, როგორც ინსტიტუტის მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილების გამგეს. ტექსტის გადაწერასა და განსვენებული მეცნიერის ხელნაწერი მასალების მოძებნაში ყოველმხრივ მშველოდნენ მისი შვილები: ნათელა და ალექსანდრე ჯავახიშვილები. ტერმინების საძიებელი წიგნს შეუდგინა დასახელებული ინსტიტუტის თანამშრომელმა სარა ბარნაველმა. სპარსული წყაროების მოწმობანი შეაჯერა გამოცემებს დოც. ვლ. ფუთურაძემ, ხოლო ლათინურ-ბერძნული—დოც. თ. ყაუხჩიშვილმა.

ილია აბულაძე

ჭარბმნიანი და უმნიშვნელო სიტყვებისა და სათაურების განმარტება

- აბულ. = იუსტ. აბულადის გამოცემა.
 ათონის ალაბ. || ათონის კრებ. = ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წ. ხელნაწერი აღაპებით. საეკლეს. მუზეუმის გამოცემა, თბილისი, 1901 წ.
 აია სოფ. || აია სოფ. = უწყება და თბრობა აღმენებისათვის დიდებულისა სიბრძნისა ღისა აია სოფიას ტაძრისა" (E. Такайшвили, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“ т. I, Тифлис 1902—1904).
 ანა დ'ფლსი ქ'ცა || ანა დ'ფლსი ქ'ცა = ანასეული ქართლის ცხოვრება, სიმონ ყაუხჩი შვილის რედაქციით, თბილისი 1942 წ.
 არსენი კ'ზი „ც'ზა წ'ა ნ'ნსი“ = „ც'ა წ'ა ნინოსი“ არსენი კათალიკოსისა, საეკლესიო მუზეუმის გამოც. № 10.
 არქ. მოგზ. = ე. თაყაიშვილი, „არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი“, I, თბილისი, 1907.
 არქივიერატიკონი || ძ'ი არქიერატიკონი = K. Кекелидзе „Древне-грузинский Архидиакон“, Тифлис, 1912.
 Арх. экс. || Археол. экскурс. = E. Такайшвили, „Археологические экскурсии, разыскания и заметки.
 აკ. || აკარ. = აკარის შინამრეწველობის მასალები, 1935 წ. შეკრებილი (გამოუქვეყნებელი).
 ბაქ. || ბაქარ. = ბაქარის გამოცემა (ბიბლიისა).
 ბერძენი შვილი, მცხ. საბ. XI საუკუნისა = იბ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე № VI, 1931 წ.
 გ. კახ. || გ. კახეთი || გარ. კახეთი || გარე კახეთი = გარე კახეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
 გ'გრ'ფა = გეოგრაფია ყახუშტისა (მ. ბროსეს გამოცემა, მ. ჯანაშვილის გამოცემა და თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის გამოცემა).
 ფ. გორგიჯანიძე = ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, იბ. ქართლის ცხოვრება II, ჩუბინ. გამ., სპ., 1854 წ.
 გურ. = გურიის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
 დასტურლამალი = დასტურლამალი მეფე ვახტანგ VI-ისა, პ. უმიკაშვილის გამ., თბილისი, 1886 წ.
 დიეგესის || Διήγησις = Διήγησις περί τής οισιδαμής τον τής μαყδλης τον მიσην μάλασας τής επαισας ἰσάνης ασίας Σαφης (Bibl. Teubneriana. Scriptores-originum Constantinopolitanarum, rec. Th. Preger).
 ვისრ. I გამ. || ვისრამიანი I გამ. = ვისრამიანის პირველი გამოცემა, ილია ქავჭავაძისა, აღ. სარაჯიშვილისა და პ. უმიკაშვილის რედაქციით, თბილისი, 1884 წ.

ვისრ. II = ვისრამიანის მეორე გამოცემა ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას და კ. კეკელიძის რედაქციით, თბილისი, 1938 წ.

Voyage arch. || Voyage... rap. = Brosset „Voyage archéologique en Transcaucasie“.

ვულერს || Vullers = Vullers Joannis Augusti, Lexicon persico-latinum etymologicum, Bonnae, 1855.

ზ. იმ. || ზ. იმერ. = ზემო-იმერეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

ზ. რაქ. || ზემ. რაქა || ზემო რაქა = ზემო რაქის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

ზ. სავ. = ზემო სამეგრელოს შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

თავგადასავალი = „თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა“, ს. კაკაბაძის გამოც. თბილისი, 1913 წ.

თუშ. = თუშეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

Известия др. писателей etc. = Латышев В. В. „Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе“ СПб. რუსეთის არქეოლ. საზოგ. გამოც.

И. Кан. || И. Канонарь || Иер. кан. || Иерус. кан. = Кекელიдзе К. С. „Иерусалимский Канонарь VII века“ (грузинская версия), Тифлис, 1912 г.

იერუს. განჩინ. = იერუსალიმის განჩინება იხ. И. Кан.

იერუს. წარტყ. = წარტყუენვა იერუსალმისაჲ, თქმული ნეტარისა სტრატეიკი მონაზონისაჲ... Тр. წიგ. IX, 1909 წ. СПб.

ინვ. || საინვ. = საინვილოს შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

ისტ. საბ. = „ისტორიული საბუთები“, ს. კაკაბაძის გამოცემა.

ისტრნი და აზშნი = თამარ მეფის ისტორიკოსის „ისტორიანი და აზმანი შარავანდუღთან“.

კაკ. = ს. კაკაბაძის გამოცემა.

კახ. || კახეთი = შიგნით-კახეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

Keimena I = Monumenta Hagiographica Georgica, Parts prima, Keimena, Tom. I, edidit prof. Cornelius Kekelidze, Tiflis 1918.

ლენხ. = ლენხუმის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

მ. გ. = მეგრული გრამატიკა И. Кипшидзе „Грамматика мингрельского (иверского) языка, хрестоматия и мингрельско-русский словарь“, СПб. 1914.

მ. ჯ. გამ. = მოსე ჯანაშვილის გამოცემა.

Мат. I Матер. || Материалы по археологии Кавказа.

Матнан. Карта. = მათიანე ქართლისაჲ.

მატნე ქა || მტნე ქა = მათიანე ქართლისაჲ.

მთ. = მთიულეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).

ქარაგმანი და შემოკრებული სიტყვებისა და სათაურების განმარტება

- მთაწმიდელის თხზულება = გიორგი მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრება იოანე-სი და ეფთჳმესი“.
- მშ დ'ფლსი ქ'კა = მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, ე. თაყაი-შვილის გამოცემა.
- მუზ. მოამბე = საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე.
- მ'ქცა ქ'ა = მოქცევა ქართლისად.
- Опис. II = Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения“, შედგენილი ე. თაყაი-შვილის მიერ. Тифлис, 1906—1912 г.
- ოშკ. = ოშკის დაბადება, ათონის ივერიის მონასტრის ხელნაწერი.
- პროზ. ზაქ. = პროზაული ზაქიანი (შაჰნამე II, პროზა).
- პროზ. შაჰნამე II = იხ. შაჰნამე II (პროზა).
- რ. ს. ლ. = И. И. Нижарадзе «Русско-сванский словарь» (იხ. СМОМПК, вып. 41. Тифлис, 1913).
- р. церк. м. = рукопись церковного музея.
- R. Raabe, Petrus der Iberer-Petrus der Iberer, eine Charakterbild zur Kirchen und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts. Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie, herausgegeben und übersetzt von Richard Raabe, Leipzig, 1895.
- ს. მ. ბ. № A 51 = საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერი № A 51.
- საბა || საბას ლექსიკა. = საბა ორბელიანის ლექსიკონი.
- საბა ნინოწმიდელი = საბა ნინოწმიდელის მიტროპოლიტის პროვარტაგ-გუჯარი, საქ. სახელმწ. მუზეუმის ხელნაწერი.
- საინგ. = იხ. ინგ.
- საისტრ. კრ. || საისტორ. კრ. = საისტორიო კრებული, თბილისი, 1928.
- საიუბ. გამოც. = საიუბილეო გამოცემა.
- სამი ქ'კა || 3 ქ'კა = სამი ისტორიული ქრონიკა, ექვთ. თაყაი-შვილის გამოცემა.
- საქ. მ. ბ. № A 51 || საქ. მუზ. ხ. № A 51 (იხ. ს. მ. ბ. A № 51).
- საქ. სამ. = საქართველოს სამოთხე, შიხელ საბინინის გამოცემა, პეტერბურგი 1882.
- საქ'ს სძვ'ნი || სა'ქს სძვ'ნი || სქ'ს სძვ'ნი = საქართველოს სიძველენი, ექვთ. თაყაი-შვილის რედაქტ. გამოცემული.
- Сборник мат. местн. и плем. Кавказа = Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа.
- სვ. = ქვ. სვანეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვ.).
- სმბ'ტის ქ'კა = ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა... რომელი აღწერა სუმბატ ძემან დავითისმან.
- სულხან მდიენის ხ. = სულხან მდიენის ხელნაწერი (დასტურლამალი).
- ს'ქვ გ'გრფა = საქართველოს გეოგრაფია ვახუშტისა.
- ტო'ს მგზრ'ობა || ტიმოთე || ტიმოთეს მოგზ. = „მოზილვა წმიდათა და სხუთთა აღმოსავლეთისა ადგილთა ტიმოთესგან ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსისა“.

- Tr = Тексты и разискания по Армяно-грузинской филологии, რუს. სამეცნიერო აკადემიის ორგანო, ნ. შარის რედაქტორობით.
- ფშ. || ფშავ. = ფშავის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- ქ. იმ. || ქ. იმერ. || ქვ. იმ. = ქვემო იმერეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- ქ. რაჭა || ქვ. რაჭ. || ქვემო რაჭა = ქვემო რაჭის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- ქართ. = ქართლის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- ქიზ. = ქიზიყის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- ქები || ქკები || ქრკები = ქრონიკები და სხვა მასალები საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, თ. ეორდანიას გამოცემა.
- შ. კახ. = შიგნით კახეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
- შავშეთ-კლარჯეთის მოგზაურობა = Н. Марр, „Дневник путешествия в Шавшетию и Кларджетию“, Тр. VII.
- შატბ. ნინოს ცა || შატბერდ. ცა || ნინოს || შტპსი ნნს ცა || შტს წა ნინს ცა || შტს წა ნინოს ცა = შატბერდისეული კრებულის წმიდა ნინოს ცხოვრება (ორივე გამოცემა).
- შაჰნავაზ. = ფეშანგი „შაჰნავაზიანი“.
- შაჰნამე I = ფირდოუსი აბულ კასიმ, „შაჰნამეს ანუ მეფეთა წიგნის ქართული ვერსიები...“ ტ. I, იუსტ. აბულაძის გამოცემა, თბილისი, 1916.
- შაჰნამე II = შაჰნამე, ქართული ვერსიები II, იუსტ. აბულაძის, ალ. ბარამიძის, პ. ინგოროყვას, კ. კეკელიძის, აკ. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1934.
- შიომღ. საბ. || შიომღ. ისტ. საბ. || შიომღვიმ. საბ. = ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა... თ. ეორდანიას გამოცემა, 1896 წ.
- ჩუბინ. ქრისტ. || ჩუბინ. ქრესტომ. || ჩუბინ. ქრსტ. = ჩუბინაშვილი დ., ქრისტომათია.
- ჩხეიძე სენნია || ჩხეიძე ს. = სენნია ჩხეიძე „ცხოვრება მეფეთა“ (იხ. ქართლის ცხოვრება. ჩუბინაშვილ. გამოცემა, სპბ., 1854 წ.).
- ჯა გგლ ხნძთლ || ცა გგლ ხნძთს || ცა გგლ ხნძსა = შრომა და მოლუაწებება ღირსად ცხოვრებისა... შამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა ხანძთისა, ნ. მაროის გამოცემა, იბ. Tr. წიგნი VII.
- ცა გი მთაწმდელსა = გიორგი ხუცეს მონაზონის თხზულება „ცხოვრება... გიორგი მთაწმიდელისა“.
- ცა დთ გრჯლსა = ცხოვრება და ვით გარესჯელისა.
- ცა ვბტნ გრგსრისა = ჯუანშერის თხზულებას „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“.
- ცა იესი და ეფთმსი || ცა იესი და ეფშსი || ცა იესი და ეფსი = გიორგი მთაწმიდელის თხზულება „ცხოვრება იოანესი და ეფთჳმესი“.
- ცა მფთა = ლეონტი მროველის თხზულება „ცხოვრება მეფეთა“.

- ც^ა მ^თ მფ^სა ღ^თსიი=დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულების „ცხო-
 რება მეფეთ მეფისა დავითისი“.
 ც^ა ნინოსი || ც^ა ნინოსი=ცხოვრება ნინოსი.
 ც^ა ნისიმესი=ცხოვრება ნისიმესი.
 ც^ა პეტრე ქართ., ასურ. ტექს.=ცხოვრება პეტრე ქართველისაჲ, იხ. Petrus der
 Iberer.
 ც^ა პეტრე ქართ., ასურ. ტექს.=ცხოვრება პეტრე ქართველისაჲ, ვერმ. თარგ.,
 იხ. Petrus der Iberer.
 ც^ა სრ^აწისი || ც^ა ს^აწ^ა ზრ^აწლსა=ბასილ ზარზმელის „ცხოვრებაჲ და მოქა-
 ლაქობაჲ... სერაპიონისი“ (მ. ჯანაშვილის გამოცემა და კ. კეკელიძის გა-
 მოცემა).
 ც^ა სუმონ მესუეტისაჲ=ცხოვრებაჲ სუმონ მესუეტისაჲ.
 ც^ა შიოსი=ცხოვრება შიოსი.
 ც^ა ჰაბო ტფილელისა=ცხოვრებაჲ ჰაბო ტფილელისაჲ.
 ცენკერის თურქულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი=Dr. Julius Theodor Zen-
 ker. „Turkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, Leipzig, 1866.
 ცისკარი=ქურნალი „ცისკარი“.
 ძეგლი ერისთ.=„ძეგლი ერისთავთა“, ქრონიკები II.
 ძეგლის დად. ს. კაქ.=ძეგლის დადება გიორგი ბრწყინვალის მიერ, ს. კაკაბა-
 ძის გამოც., თბილისი, 1913 წ.
 ძ^ი არქიერატკონი=ძველი არქიერატკონი. იხ. არქიპიერატკონი.
 წ^აშბაჲ შუშანიკისი=წამებაჲ შუშანიკისი (ილია აბულაძის გამოცემა და ს. გორ-
 ვაძის გამოცემა).
 კელიშ. || კელიშური ვარ.=წმ. ნინოს ცხოვრების კელიშური ვარიანტი (Опи-
 сание II).
 ხ. A № 51=საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერი № A 51.
 X. კ.=Христианский Восток, რუს. სამეცნიერო აკადემიის ორგანო, აკად.
 ნ. მარის რედაქტორობით.
 ხ. კ. გ. || ხ. კ. გარიგება=გარიგება კელმწიფის კარისა, პროფ. ე. თაყაიშვი-
 ლის გამოცემა (იხ. Monumenta Georgica, IV. Leges № 1, 1920 წ., თბი-
 ლისი, უნივ. გამოცემა).
 ხალხ. პოეზ.=„ხალხური პოეზია“.
 ხევი=ხევის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
 ხეც.=ხეცსურეთის შინამრეწველობის მასალები, შეკრებილი 1935 წ. (გამოუქვეყნ.).
 Хроники II. იხ. ქ^აბი.
 ჯუანშერ.=ჯუანშერის თხზულება „ცხოვრება... ვახტანგ გორგასალისა“.
 * რიცხვის წინ—ხელთნაწერის გვერდსა ჰნიშნავს; მომდევნო „გვ.“—მარიამ დე-
 დოფლისეული ქართლის ცხოვრების ე. თაყაიშვილის გამოცემის გვერდს.

შ ე ს ს ე პ ლ ი

ცნობილია, რომ ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლები, სასახლეები (გეგუთს გარდა) და სხვადასხვა სოციალური ფენის წარმომადგენელთა საცხოვრებელი სახლები, და სხვადასხვაგვარი ძველი ნაგებობა, გადარჩენილი არ არის. მხოლოდ მიწის წიაღში ჩაფლული ნაშთების არქეოლოგიურ გათხრილობათა გამომხვევების შემდეგ იქნება შესაძლებელი, რომ ქართული კულტურის ამ დარგის ისტორიისათვის ხელმოსაყიდი მასალები შეგვეძინოს. დმანისის ნაქალაქარის გათხრამ უკვე დასაწყისშივე მოგვცა საშუალება გავვეთვალისწინებინა ზოგიერთი სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი, მაგალითად, აბანოები და მარანი, ისე როგორც გეგუთისამ—წარმოგვედგინა მისი სასახლის გეგმა. მომავალი გეგმიანი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება, იმედია, მეცნიერებს ბევრს საყურადღებოს შეჰმატებს. მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრი დრო გაივლის, სანამ არქეოლოგიური ფაქტები იმდენად დაგვიგროვდებოდეს, რომ ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ზოგადი ვითარების წარმოდგენა შესაძლებელი ვახდეს. მანამდის-კი ქართული კულტურის ისტორიის ამ დარგში ჩვენი ცოდნის ისეთსავე უმწეო მდგომარეობაში დატოვება, როგორშიც აქამომდე იყო, დანაშაულურია იქნებოდა, მით უმეტეს, რომ საშველი არსებობს.

კულტურის ისტორიის შესწავლა ორი მიმართულებით უნდა სწარმოებდეს: 1. წერილობითი წყაროების მიხედვითაცა და 2. ნივთიერი ნაშთების გათვალისწინებითაც. სწორედ ამ პირველი გზითა და საშუალებით არის იმ დიდი ნაკლის შევსება შესაძლებელი, რომელიც, საერო ქართული ხუროთმოძღვრების ძველი ძეგლების დაღუპვილობის გამო, წარსულის ცოდნის ამ დარგში ასე საგრძნობია. ქართული უძველესისა და აყვავების ხანის საერთო ნაგებობათა ზოგადი ვითარების გასათვალისწინებლადაცა და საალმშენებლო ხელოვნების მაშინდელი დონის წარმოსადგენლადაც არცთუ იმდენად მცირე და უმნიშვნელო მასალები და ცნობები მოგვეპოვება, რომ მათი გამოუყენებლობის უფლება გეჰქონდეს და გამართლება შეიძლებოდეს. მკვლევართ უნდა იცოდნენ მხოლოდ, თუ რა მასალები უნდა იყოს ამ მიზნით გამოყენებული და როგორ.

ჩვენი კვლევის სავანს ქართული ხელოვნების ისტორია შეადგენს. მაგრამ მხოლოდ ისტორიული ხანიდან მოყოლებული; ისტორიის წინადროის ნაშთებს აქ განგებ ვტოვებთ განუზილველად. გამოკვლევაში თავმოყრილი იქნება ყველა ის მასალა, რომელიც უკანასკნელ დრომდის იყო შეგროვებული, და განხილული იქნება განსაკუთრებით იმ ცნობებისდა მიხედვითა და შედარებით, რომლებიც ჩვენს ძველ ქართულ მწერლობაში მოიპოვება ხელოვნებისა და მის დიად ძეგლთა შესახებ.

1. მატერიალური კულტურის ისტორია I.

ამ სტრუქტურების ავტორის კსურდა გამოერკვია, რამდენად შესაძლებელია ქართული ხელოვნების ნამდვილ ვითარებასა და თვისებებს ის შეხედულება, რომელიც წინათ იყო შემუშავებული და ესლაც ვაბატონებულია სამეცნიერო მწერლობაში. საუკეთესო შრომა ქართული ხელოვნების შესახებ ეკუთვნის გამოჩენილს მეცნიერს პროფ. ნ. კონდაკოვს, მაგრამ მას შემდგომ, რაც მან თავისი გამოკვლევა გამოაქვეყნა, ბევრი ახალი ნაშთი იქნა შესწავლილი, რისაც სხვა თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, ნ. კონდაკოვის ცნობების შევსება უნდა გაეხადა საჭიროდ. კონდაკოვმა, უვაროვისამ და პავლინოვმა ქართული არ იცოდნენ, წარწერებისა და სხვა ქართული საისტორიო ცნობების წაკითხვა არ შეეძლოთ, და ამის გამო ვერც შესძლებდნენ წერილობითი საბუთების ცნობების თვით ძეგლებისათვის შეერთდებინათ, ან ძეგლების ქრონოლოგიურ განსაზღვრისათვის გამოეყენებინათ. ამასთანავე, იმ ორიოდ მკვლევარს-კი, რომელთაც ქართული იცოდნენ და იციან, არავითარი ყურადღება არ მიუქცევიათ ერთი თრიად დიდმნიშვნელოვანი საკითხისათვის—ხელოვნების შესახებ სიტყვებისა და ტერმინების შეკრებისა და მათი მნიშვნელობის გამორკვევისათვის—და ამის გამო იმ ძვირფასი ცნობებისათვის, რომლებიც ხელოვნების ძეგლების შესახებ მრავლად არის გაფანტული წარწერებსა, საისტორიო თხზულებებსა, სხვადასხვა საბუთებსა, ნუსხებსა და მშითვის წიგნებში. მათთვის ჯერ არავის ხელი არ უხლია და ხელოვნების ისტორიის კვლევის დროს არ გამოუყენებია. საქმე-კი სწორედ აქიდან უნდა დაწყებულიყო და თავდაპირველად უნდა შეეკრიბნათ ყველა სიტყვები, რომელთაც ძველს ქართულ მწერლობაში ხმა-რობდნენ ხელოვნების სხვადასხვა დარგში, და გაეგათ მათი მნიშვნელობა. მხოლოდ შემდეგ, აღჭურვილნი ყველა იმ ცნობებით, რომლებიც ქართული ხელოვნების შესახებ ძველ საბუთებსა და მწერლობაში მოიპოვება, შესდგომოდნენ თვით ნაშთებისა და ძეგლების შესწავლასა და დაფასებას. რაკი თავის დროზე ამისთვის თავი არავის შეუწყუხებია, ამის გაკეთება ესლა მინც აუცილებლად საჭირო იყო. ამიტომ ჩემს უმთავრეს მიზანს სწორედ ქართული ხელოვნების ძველი ტერმინების შეკრება და გამორკვევა შეადგენს, ხოლო შემდეგ ამ ტერმინების საშუალებით, ისტორიული ცნობებითა და შეკრებილი მასალების [მიხედვით წარმოვადგინო ქართული ძველი ნივთიერი კულტურის დონე მის სხვადასხვა სფეროში].

გამოჩენილი გეოგრაფის სტრაბონისაგან ვიცით, რომ ივერიაში მაღალხარისხოვანი კულტურა იყო, რომ მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანა ქალაქებითა და დაბეებით იყო მოფენილი. არსებობდა სავაჭრო ადგილები და მოედნები. სადაც საზოგადო დაწესებულებების შენობები იყო აგებული, ხოლო კრამიტით დახურულს სახლებს ხუროთმოძღვრების ხელოვნების წესზე აშენებდნენ. ამ ცნობის გამო ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის, რასაკვირველია, დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა, რომ წარმართობის დროინდელი ნაშთები აღმოჩენილი და შესწავლილი ყოფილიყო. მაგრამ ამ გარემოებისათვის ყური არავის უთხოვებია და, პირიქით, სამეცნიერო მწერლობაში ის აზრია ვაერცელებული, ვითომც ქართული ხელოვნების ისტორია მხოლოდ ქრისტიანობის ხნივთან იწყებოდეს და ისიც მგშიდღე საუკუნეიდან მოყოლებული; ვითომც ამის წინა დროის ყველა დი-

ადი შენობები კავკასიაში მხოლოდ რომისა და ბიზანტიის ხელოვნებას ეკუთვნოდნენ (Коняков, Русские древности, IV, გვ. 36). მაგრამ ეს აზრი არაფრით არ არის დასაბუთებული და საქართველოში მაინც ჯერჯერობით არც ერთი წარმართობის დროინდელი შენობა არ არის აღმოჩენილი და მხოლოდ მაშინ, როდესაც იმ ხანის ნაშთებს დედამიწის გული გათრის დროს თვალწინ გადავივლის, შეიძლება ამ საკითხისათვის მტკიცე საბუთები მოვიპოვოთ. მაინცადამაინც სტრაბონის სიტყვებიდან ჩანს, რომ საქართველოში მალაზხარისხოვანი ხუროთმოძღვრების ხელოვნება რომაელების მოსვლამდე უნდა ყოფილიყო.

რაკი წარმართობის დროინდელი ნაშთები ჯერ არ არის აღმოჩენილი, ამიტომ იმ ხანის ქართულ ხელოვნების ხასიათზე ჯერ არაფრის თქმა არ შეიძლება და ჩვენი შესწავლა უნდა ქრისტიანობის ხანიდან დაიწყოთ.

თავის მრავალსაუკუნოვანი ისტორიული ცხოვრების დროს საქართველოს სხვადასხვა კულტუროსან ერებთანა (ასურელებთან, სპარსებთან, ბერძნებთან, რომაელებთან, არაბებთან) ჰქონია საქმე და მათი გავლენის ქვეშ ყოფილა. უეჭველია, მათთან გონებრივ კავშირსა და დამოკიდებულებას ხელოვნებაზედაც კვალი უნდა დაეჩნია. ხოლო რაკი ამ გავლენას ამასთანავე ამა თუ იმ ხალხის ეროვნული ხელოვნების დამახასიათებელი თვისებები შემოჰქონდა ხოლმე, უეჭველია, ამ ცნობას, ანუ ამა თუ იმ ხელოვნების დამახასიათებელ თვისებებს, ქართულ მწერლობაშიაც თავისი სახელი უნდა ჰქონოდა. სამეცნიერო მწერლობაში ამას „სტილი“-ს ეძახიან, ქართულად ამას „რიგი“ ერქვა. ეს შემდეგი მაგალითებით მტკიცდება: ვახუშტის თავის „საქართველოს გეოგრაფიაში“ სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ დროთა განმავლობაში ქართველთა როგორც ზნეჩვეულება, ისე ხუროთმოძღვრებაც შეიცვალა, განსაკუთრებით მეზობელ ერთა ზეგავლენით, რომ ქართველებმა მეზობლების ხელოვნება შეითვისესო, და იი რას და როგორ ამბობს იგი ამ საგნის შესახებ: „თუმაცა სამცხეს და კახეთს შემოერიათ,—მათ ურუმთაგან და ამათ ყიზილბაშთაგან,—წესნი რაიმი მათნი, არამედ ქართველნი (sic! ქართელნი?) და იმერელნი ეგნენ ზნეთა მათ ზედავე. ხოლო აწინდელთა ეამთა აქუნდათ წესნი ივინივე და შერეულნი ყიზილბაშთა... ქართველთა და კახთა... სასახლეთა შენებანი მათივე (ე. ი. ყიზილბაშთა) რიგისა და არღარა ქართული, თუნიერ დარბაზისა, და მესთა—ურუმთა რიგისა“ (ვახუშტი, სქს გერფა, გამოც. თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილისა, გვ. 23; შდრ. მ. ჯ. გამოც., გვ. 21). იგივე ავტორი ქ. თბილისის აღწერილობაში გვამცნობს, რომ „კოლას“ ციხეში ნაშენი პალატი მეფე როსტომმა მიატოვა და „თავისა თვისათჳს სამეფოდ აღაშენა სიონსა და ანჩისხატს შუა სასახლე, მტკვრის გარდაკიდებით, ყიზილბაშთა რიგისა“ (ibid. 52—53; შდრ. მ. ჯ. გამოც., გვ. 70). ამ ორსავე შემთხვევაში „ყიზილბაშთა რიგისა“ და „ურუმთა რიგისა“ უდრის სპარსულ „სტილს“ და ოსმალურ „სტილს“; ხოლო რაკი ევროპიული მწერლობითგან ამ უკანასკნელ დროს ქართულს მწერლობაში შემოტანილი ტერმინის „სტილის“ ხმარება აზრთა ორკუთხობას იწვევს და ყურთა სმენას ეხამუშება, მასთან სიტყვა „სტილი“-ქართულში არსებობს, მაგრამ ერთ-ერთი საზომის ერთეულსა ჰქვია, ამიტომ

ჩვენთვის უკეთესია ისევ იმ ძველს ქართულ სიტყვას დავუბრუნდეთ და რიგი ვიზმაროთ, და ვთქვათ ხოლმე: ბერძენთა ანუ ბერძნული რიგის, სპარსთა რიგის, ბიზანტიელთა რიგის შენობა ან ხელოვნებაო.

შრომა რამდენიმე ნაწილად მექნება დაყოფილი. პირველად შევხები ნაგებობათა სახეობის საკითხს: რა და რა ნაგებობანი არსებობდნენ საქართველოში და ცნობილი იყვნენ, რა მნიშვნელობა აქვს თითოეულ იმ სახელთაგანს, რომელიც ჩვენ ძველებში გვაქვს. როდესაც ზოგადად ეს გამოკვეთული გვექნება, მერმე გადავალთ სახუროთმოძღვრებო და სააღმშენებლო ტერმინოლოგიის განხილვაზე, ე. ი. ნაგებობათა ნაწილების მიმოხილვაზე: რამდენი და რა და რა ნაწილისაგან შედგებოდა თითოეული ნაგებობა, რა და რა სახელი ჰქონდა მას საუკუნეთა განმავლობაში; საიდან არის შემოსული—ადგილობრივია თუ უცხო—და რა ცვლილება არის მომხდარი დროთა განმავლობაში, როდესაც ეს ორი—საკითხი უკვე განხილული გვექნება, შემდეგ მსჯელობას ჩამოვადგებთ ტექნიკურ მხარეზე, ე. ი. საორგანიზაციო საკითხზე: როგორ იყო მოწყობილი შენების საქმე, როგორ ადგენდნენ გეგმებს, ვის ანდობდნენ ამის შედგენას, ვინ იღებდა მონაწილეობას აგებაში, რა ჰქონდა თითოეულ მათგანს დაკისრებული; რა და რა მასალას ხმარობდნენ, რა და რა მნიშვნელობა ჰქონდა თითოეულ ამ მასალას დროთა განმავლობაში; რომელი ხელოსანი თუ ხელოვანი იღებდა მონაწილეობას ამ აღმშენებლობაში, როგორი ტექნიკური საშუალებით, როგორი ქონებრივი სახსარი იყო საჭირო ამის განსახორციელებლად და რამდენი დრო სჭირდებოდა ამა თუ იმ ნაგებობას ასაშენებლად. როდესაც ამ შესამე საკითხსაც განვიხილავთ, მაშინ გადავალთ თვით ნაგებობათა ზოგად დახასიათებაზე, ე. ი. იმ ცნობების გარჩევაზე, რომელიც საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, როგორი იყო თვით ნაგებობა, როგორ იყო მოწყობილი, როგორ იყო გამოყენებული—როგორც საცხოვრებელი ბინა ან სახელმწიფო დაწესებულება, თუ სხვა დანიშნულებისათვის.

წინასწარ უნდა შევნიშნოთ, რომ კვლევის იმ საფეხურზე, რომელზედაც ამჟამად ჩვენ ვიმყოფებით, არა ერთი საკითხი რჩება გაურკვეველი. მომავალში მხოლოდ, როდესაც მრავალრიცხოვანი მკვლევარები აიღებენ ამ საგანს თავისი შესწავლის ობიექტად, სულ სხვა მდგომარეობა იქნება. ამჟამად ჩვენ მხოლოდ იმას ვადმოცემთ, რის ვაკეთება შეუძლია ერთ ადამიანს და ისიც არასპეციალისტს ამ დარგში. ამ საკითხზე ვმუშაობ და ვმუშაობდი მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ისტორიკოსმა უნდა იცოდეს წარსული ცხოვრების ხორც-შესხმული სინამდვილე, რასაც მართო სიტყვიერი მასალით ისე კარვად ვერ წარმოიდგენს კაცი, როგორც ნიეთიერი მასალით.

კარი შირველი

საერო ნაგებობათა სახეობანი

1. საცხოვრებელი ნაგებობანი საშენებელი მასალის მიხედვით

ისტორიული ძეგლებითგან ჩინს, რომ საქართველოში იყო გავრცელებული მხედრულ-მასალისგან მასალისგან აშენებული ნაგებობანი; არსებობდა კლდეში გამოკვეთილი საცხოვრებელი სახლები და მთელი ქალაქებიც-კი. წარმოიდგინეთ, ქართველ ისტორიკოსს ისე აქვს გათვალისწინებული საქმე, რომ უძველეს ხანაში სწორედ ამას მისდევდნენ. შემდეგ გვაქვს ცნობები ჯერ უქვითკირო და ზემო ქვითკირით აგებულ ნაგებობათა შესახებ.

კლდეში გამოკვეთილი საცხოვრებლის არსებობა ლეონტი მროველს აქვს საქართველოშიც ნაგულისხმევი. სპარსთა გმირის ქაიხოსროსაგან ვითომც ოტებულნი და საქართველოში შემოიხიზნულნი „თურქნი“, რომ „განიყუნეს“ ყოველთა ქალაქთა შიგან..., უმრავლესნი მათგანი მოვიდეს და პოვეს ადგილი ერთი მცხეთას, დასავლით კერპო, კლდეთა შორის მოკუეთილი, ღრმა. და მოითხოვეს ადგილი ერთი იგი მცხეთელთა მამასახლისითგან (sic). მისცა და აღაშენა იგი, მოზღუდეს მტკიცედ; და ეწოდა მას ადგილსა სარკინე“-ო (ცა მფთა, მშ დფლსი ქცა, *125, გვ. 12).

კლდეში კაფეა და მუშაობა, ლ. მროველის სიტყვით, შემდეგშიც ყოფილა საქართველოში. მას ნათქვამი აქვს, რომ, როდესაც ვითომც ალექსანდრე მაკედონელისაგან გარემოცულ სარკინე ქალაქის მცხოვრებთ გაუქირდათ, „იწყეს ფარულად კლდესა კაფეა, და განჭურიდეს კლდე იგი, რომელი ღბილ იყო და ადვილად საჭურეტელი. და განკრბეს ჭურელსა მას სარკინელნი ღამე. და შევიტოდეს კაფასად და დაუტევეს ცალიერად ქალაქი“-ო (ცა მფთა *113, გვ. 14—15). კლდეში გამოკვეთილ ნაგებობათა ხნიერების გასათვალისწინებლად საქართველოში საგულისხმოა, რომ ქართლის მოქცევის მატთანის ავტორს „ციხს დიდი სარკინისა და უფლის ციხს“ საქართველოს უძველეს ციხეთა შორის აქვს დასახელებული (Опис. II, 708).

ლ. მროველის სიტყვით, ქვითკირით მშენებლობა საქართველოში ვითომც სპარსთა მეფის აფრიდონის წარმოგზავნილი არდამ ერთსავეს, ნუნროთის ნათესავთაგანის დროს გაჩენილა. ისტორიკოსი ამბობს: „ამან აღაშენა ქალაქი ზღვის კარს და უწოდა სახელი დარუბანდი, რომელი ითარგმნების «დაქმა კარი». და მანვე მოზღუდა მცხეთა ქალაქი ქვითკირითა (sic). და

1 მში დფლსი ქცაშია განიყუნეს.

აქამამდის არა იყო ქართლსა შინა საქმე ქვტკირისა; ამის გამო დაისწავლეს ქვტკირი“-ო (ცა მოთა *111, გვ. 10).

რა სახელი ეწოდება იმ ნაგებობათა მთელ ჯგუფს, რომელზედაც ჩვენ უნდა გვქონდეს საუბარი, რომელთა დანიშნულება საცხოვრებლად გამოსაყენებელ ადგილს შეადგენდა?

2. საცხოვრებელი ადგილები და ნაგებობანი ზოგადად

საცხოვრებელი ადგილის აღმნიშვნელ ზოგად ტერმინად ჩვენ ძველად რამდენიმე სიტყვა მოგვეპოვება. პირველი იყო **საყოფელი** და **სამყოფი**. მაგალითად, მცხეთაში ამტყდარი დიდი ავდრის დროს, ნათქვამია ნინოს შატბერდისეულის ცხოვრებაში, „ივლტოდა ყოველი კაცი სოფლად და ქალაქად. და ეცა მათ დროჲ, რაჲთა შეიქრნენ კაცი საყოფლად“-ო (Опис. II, 754). ცხადია, რომ საყოფელი აქ სწორედ სახლსა ნიშნავს, სადაც ადამიანს თავის შეტარება შეეძლო.

საყოფელის მაგერ, მერმინდელს ძველებში უკვე სამყოფი გვხვდება. ამ ტერმინს ხმარობს ყოველთვის შოთა რუსთაველიც ვეფხისტყაოსანში. მაგალითად, მას ნათქვამი აქვს, რომ შინ შემობრუნებული ავთანდილი და დასახვედრად გამოსული შერმადინი დიდებულებითურთ „მოვიდეს, სადა სამყოფად სახლი დგა მუნ აგებული“ (აბულ. 614, კაკ. 637, საიუბ. გამოც. 676).

თუ აქ სამყოფი დამოუკიდებელ ტერმინად არ ჩანს, არამედ სახლის მნიშვნელობით არის გამოყენებული, სხვაგან რუსთაველს სამყოფი უკვე უცილობლად სახლის სინონიმად აქვს ნახმარი. სახელდობრ, მას თინათინსა და ავთანდილზე ნათქვამი აქვს: „სახლ-სამყოფი არა ჰმართებს, ცამცა გაიღარბაზესა!“ (აბულ. 623,4, კაკ. 646, საიუბ. გამოც. 685).

საცხოვრებელ ადგილსა და ნაგებობას **სადგომი**-ც ეწოდებოდა და **სადგური**-ც. მაგალითად, მხატვანი ქართლისაჲ-ში ბაგრატ IV-ზე ნათქვამია: „გარდამოვდა მეფე ქართლად და ჩადგა დიდგორთა, რამეთუ საზაფხულო მეფეთა სადგომი¹ არს ადგილი იგი“-ო (მშ დ'ფლისი ქცა, *502, გვ. 272-273; ანა დ'ფლისი ქცა, გვ. 194). დავით აღმაშენებელზეც მისი ისტორიკოსი გვიამბობს, რომ მისი ტახტზე ასვლისას „სადგომი სამეფო წაღულის-თავსა“ ყოფილა თურმე (*520, გვ. 288, ანა დ'ფლისი ქცა, გვ. 205).

სადგური ზმავე დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსვე აქვს ნახმარი: მეფემო, ამბობს იგი, ზუღმივი ჯარის შესაქმნელად იმიერ-კავკასიითგან საქართველოში გადმოყვანილსა და დასახლებულს „ყიჩაყათა... უჩინა საზამთრო სადგური“ (*544, გვ. 312, ანა დ'ფლისი ქცა, გვ. 221). ყიფილები მიჩვეული იყვნენ მომთაბარეობას და რათგან მეფემ ისინი ცხენოსანი ჯარის შესაქმნელად გადმოიყვანა, მათ ცხენებიც უნდა ჰყოლოდათ და როგორც საზაფხულო, ისე საზამთრო სადგომიც დასჭირდებოდათ. სწორედ ამიტომაც არის აღნიშნული, რომ

¹ ანა დ'ფლისი ქცაშია: სადგური.

„ყვიჩაყთა უჩინა საზამთრო სადგური“-ო. ქარაველი ეპითალიმწერლის სიტყვითაც „ბარდაეს... იყო საზამთრო სადგური“ (მშ დ'ფლსი ქცა, *837—838, გვ. 683).

ამგვარად, ერთსა და იმავე ხანაში ერთი მხრით გვაქვს სადგომი, მეორე მხრით სადგური; ცხადია, რომ ამ ორ სიტყვას შორის რაღაც განსხვავება უნდა ყოფილიყო. სადგომი, საფიქრებელია, ადამიანისათვის განკუთვნილს საცხოვრებელს წარმოადგენდა, სადგური-კი უფრო ან ცხოველთან დაკავშირებულს, ან საგნებთან დაკავშირებულს, სადაც ან სდგამდნენ რამეს, ან ჰყავდათ საქონელი. ამნაირად, სადგური განსხვავდება სადგომისაგან, თუმცა ეს განსხვავება ზოგიერთ ძეგლებში მთლად არა ჩანს.

სადგომიცა და სადგურიც, როგორც განკუთვნილობით, ისევე დანიშნულებითაც განსხვავდებოდა და ამისდა გვარად შესაფერისი ტერმინებიც არსებობდა. განკუთვნილობის მხრით არსებობდა, მაგალითად, მეფეთა სადგომი ანდა სადგომი სამეფო (ცა მფსა დთსი *520, გვ. 288, ანა დ'ფლსი ქცა, გვ. 205; მტნე ქა *502, გვ. 273, ანა დ'ფლსი ქცა, 194), ხოლო დანიშნულებისდა მიხედვით იყო საზაფხულო სადგომი (მტნე ქა *502, გვ. 273; ანა დ'ფლსი ქცა 194) და საზამთრო სადგური (ცა მფსა დთსი *544, გვ. 312, ანა დ'ფლსი ქცა, გვ. 221 და ეპითალი. *837—838, გვ. 683).

საზამთრო სადგურსა და სადგომს გარდა მარტივად საზამთროც იხმარებოდა. ეხლა ჩვენ ეს ტერმინი უცნაურად გვეჩვენება, მაგრამ ძეგლებში ასეა ნახმარი. გიორგი ბრწყინვალეს ძეგლის დადება-ში აქვს ნათქვამი—„მოვედით მუხრანს საზამთროსა ჩუენსა“-ო (შესავ.), ე. ი. მოსულა მუხრანს, სადაც გიორგი ბრწყინვალეს საზამთრო სასახლე ჰქონია და სადაც ზამთარში იმყოფებოდა ხოლმე.

აღსანიშნავია, რომ საცხოვრებელი ადგილისა და ნაგებობის გამოსახტავად უძველეს ძეგლებში ტერმინი ვანი გვხვდება, რომელიც შემდეგში სრულებით ქრება და ქართულ მწერლობაში უკვე აღარა ჩანს. ამ სიტყვიდან ნაწარმოები ზნა. დავანება-ც არსებობდა, ისევე როგორც არსებითი სახელი და ტერმინი სავანე-ც (ეხლაც არსებობს ზემო-იბერიეთში სოფელი, რომელსაც სავანე ეწოდება). ეს სიტყვები დაბადება-შივე გვხვდება: „არა დავივანე სახლსა შინა რლთაჲან დღეთა გამოციყვან ძენი ილსისნი ქყნით ეგვრითი დღედმდე ამის, არამედ ეიქენ მსლველი სავანეთა შორის და კარავესა შინა“ (2 მეფ. 7, ნ: ბაქ.). დავანება უღრის ბერძნულს *νασσα* და ლათინურს *habitare*-სა და სომხურს *բնակել*-ბნაკელ-ს, სავანე-კი ბერძ. *νασσα*, ლათინ. *tabernaculum*-სა და სომხ. *խախანი* ჯავან-ს ეთანასწორება.

ტერმინი ვანი, როგორც უკვე ს. ორბელიანს ჰქონდა აღნიშნული, „საქმე მოციქულთა“-ში მოიბოგება, სადაც ნათქვამია: „ჰკითხვიდეს, უკუეთუ სიმონისი, რომელსა ჰრქვან პეტრე, ვანი აქა არსაჲ“ (10, 18) [ე. ი. ჰკითხავდი, სიმონის, რომელსაც პეტრე ჰქვია, სახლი აქ არისო?]. ეს ტერმინი მარკოზის 8, 3-შიც გვხვდება (მაგრამ ოპიზისა და ტბეთისაში), სადაც ნათქვამია: „მეწყალის მეერი ესე, რამეთუ სამი დღს არს, ვინათჲან ესენი ჩემ თანა დადგომილ არიან და არაჲ აქუნს, რამცა ჰამეს და უკუეთუ განუტყვენ უზმანი ვანად

მათა, დაჰქსდენ ვხსა ზედა“. ჰაღნიშის ხელნაწერში, ვანად მათა-ს მაგიერ, წერია სახიდ თჳსა (იხ. ბლეჯკის გამოც., შდრ. „ძველი ქართ. ენის ძეგლები“, 2, გვ. 139, აკ. შანიძე, ქართ. ოთხთავის ორი ძველი რედაქცია)¹.

ამრიგად, ვანი უღრას სახლს და ეთანასწორება, ერთა მხრით, ბერძნ. ἄνευ-ჰო რაქოს-ს, ლათ. diuus-სა და სომხ. սուս-ტუნ-ს (მარკ. 8,3) და, მეორე მხრით, ჭყა-ქსენიძო და ლათ. hospitium-ს (საქმე მოციქ. 10,18); სომხურად-კი ესევე აზრი სხვაწიარად არის გამოხატული და ამიტომ ზედმიწევნითა შესატყვისობა იქ არ მოიპოვება.

საყურდღებოა, რომ ვანი მარტო ნათარგმნ ძეგლებში-კი არ ვგვხვდება, არამედ ქართულ იმ საისტორიო წყაროებშიც, სადაც საქართველოს ყოფაცხოვრება აღბეჭდილი. აქამდე მავალითები მოგვყავდა ნათარგმნი თხზულებებიდან, ეხლა მოვიყვან V—VI სს-ის ქართულ საისტორიო წყაროებს, რომლებშიც სწორედ იგივე სიტყვა არის ნახმარი.

შინა-კაცის ჩვეულებრივი საცხოვრებელი ბინის სახელიად V ს. საქართველოში ვანი იყო და სახლი, რომელსაც უფრო ზოგადი შემკრებლობითი მნიშვნელობა ჰქონდა და უოველგვარს საცხოვრებელს ჰგულისხმობდა. იაკობ ხუცესის მოთხრობილი აქვს: „უმისკაოასი იგი სახლისაჲ მის პიტიახშისაჲ... არა მუნ იყო, არამედ კაცისა ვისამე... ვანად მისრულ იყო... და შეცა, ხუცესი დედოფლისა შუშანიკისი, თანა-გჳყვანდი ებისკაოსსა მას²“-ო (წმშა შუშანიკისი, გვ. 3; შდრ. ილ. აბულაძის გამოც., III 1—4).

მეორეგან მასვე აღნიშნული აქვს, რომ, შუშანიკის საპყრობილეში ფარულად ნახვისა და საუბრის შემდეგ, გამოევიდა, „ვიჯჳენ მისგან და წარვედ სწრაფით ვანად ჩემდო“-ო (წმშა შუშანიკისი, გვ. 13; ილ. აბულაძის გამ., X, 16).

ამგვარად, ვანი იმ დროს ჩვეულებრივი სიტყვა არის სახლის, ბინის აღსანიშნავად. შემდეგში ეს სიტყვა ჭრება. არც მეცხრე, არც მერმინდელ საუკუნეების ძეგლებში ვანი არა გვაქვს, მაგრამ შერჩენილი გვაქვს როგორც გეოგრაფიული სახელი; სოფლები არის, რომლებსაც ვანი ეწოდება. არსებობდა ქალაქიც ვანი—ხალდების დედაქალაქი. ვარდა ამისა მთელს ქვეყანას კასპიის ზღვისაკენ ეწოდებოდა შარგანი. შარვანი შედგება შარ და ვან-ისაგან: ვანი საცხოვრებელ ადგილს ნიშნავს, შარ-კი იმ ტომის ზოგადი სახელია, რომელიც იქ ცხოვრობდა; ეს იგივე სახელი არის, რომელიც სარმატების, შაროტემინის სახელშია გვაქვს დაცული. ამნაირად, ვანი საყურადღებო და, უმეველია, ძალიან ძველი სახელია, ის ვარემოება, რომ ეს ტერმინი შემდეგში ჭრება, ცხადყოფს, რომ მისი ცოცხალი არსებობისა და გავრცელების ხანა უკვე მეექვსე და მეშვიდე საუკუნეებს აღარ სცილდება და ამაზე უწინარეს ყოფილა იგი ქართლში გაბატონებული. ამრიგად, ძეგლებიც, რომლებშიაც ასეთი ტერმინები გვხვდება, უცილობლად ქართული მწერლობის უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს.

¹ სხვა მოწმობანი ბიბლიიდან ნ. საძიებელში სიტყვა ვან-ზე.

² პიტიახში თანამდებობის სახელი არის, თემის მმართველის სახელია, დაახლოებით ერისთავს უდრია. აი ამ პიტიახშის ებისკაოსისა შინ-კი არ იყო თავის სახლში, არამედ „ვანად მისრულ იყო ვისამე კაცისა“, ე. ი. რომელიღაც კაცის სახლში იყო მისული და მეც თან ვყავდით.

აღნიშნულ ხანაშივე გეხდებოდა ჩვენ სახლიც. სახლი ძველადაც ფართოდ გავრცელებული სიტყვა იყო. ის ეხლაც შენარჩუნებული გვაქვს. სახლი მაინც უფრო ფართო მნიშვნელობის მქონებულია, ვიდრე ვანი. იმ დროს, როდესაც ვანი მხოლოდ ბინისა და სახლის, ე. ი. ნივთიერი ნაგებობის აღმნიშვნელი იყო, სახლი გულისხმობდა როგორც თვით ნაგებობას, ისე ნაგებობაში მცხოვრებ მოსახლეობას, ოჯახს და საგვარეულოსაც-კი. აქეთვან არის წარმომდგარი ნათესაობის აღსანიშნავად მიღებული გამონათქვამი—ჩემი სახლის-კაცო. სახლში სა- თავსართი უნდა იყოს. ამას შეგრული და ქანური შესატყვისი—ობორე ცხად ყოფს, სადაც ო თავსართია და ზარ-ე—ძირი, ამისდა მიხედვით სახლ-საც სა- თავსართია, ხლ—ძირი, რომელიც აქ ხმოვად-დაქარგული უნდა იყოს. უშეველი, აქ იგივე ძირი გვაქვს, რომელიც წარმოდგენილია ამგებისა და აგების გამოხატველს სიტყვებში—ხურო-სა და ხურო-ობა-ში. სახურავი-ც რომ გვაქვს, იმავე ძირის სიტყვაა. ეს ძირი ძალიან ძველია, რომლის პარალელები კავკასიურ ენებშიც მოგვეპოვება.

ამგვარად, ეს ორი ტერმინი ლექსიკური მარაგის ძველ ფენას ეკუთვნის. მათ შორის ის განსხვავებაა, რომ ვანის საღაურობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. არსებობს სპარსულშიცა და სომხურშიც. სომხურში უფრო ვიწრო მნიშვნელობა აქვს, ვიდრე ქართულსა და სპარსულში. ეტიმოლოგია როგორი იქნება, ეს მომავლის საკითხია. რადგანაც იმ ქალაქს—ტუსპას, რომელსაც შემდეგში ვანი ეწოდებოდა, ისეთ ხანაშიც ჰქონდა მსგავსი სახელი, როდესაც სპარსელები ჯერ კიდევ საისტორიო ასპარეზზე გამოსული არც-კი იყვნენ (მაშინ მას ბიანა ეწოდებოდა), ერთგვარ სიფრთხილეს გვიკარნახებს და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, რანაირი ეტიმოლოგიაა შესაძლებელი, წამოყენებული იყოს ამ სიტყვისათვის.

თუ მოზრდილს, ჩვეულებრივს საცხოვრებელ სადგომს სახლი ერქვა, პატარას სახლაკი ჰქმნებოდა. იაკობ ხუცესის სიტყვით, შეშანიქა რომ ქმრის გამაზღვიანობის შემდგომ სასახლეს თავი მიანება, ეკლესიითვან შინ-კი აღარ დაბრუნდა, არამედ, „ერთარცა აღასრულეს მწუხრისა ეში, სახლაკი ერთი მცირე პოვა მასლობელად ეკლესიასა და შევიდა მუნ შინა... და მიყვრდნა ყურესა ერთსა და მწართა ცრემლითა ტირილად“-ო (წმმა შეშანიკისი, გვ. 3; შდრ. ილ. აბულაძის გამოც., II, 26).

როგორც ვხედავთ, სახლაკი პატარა სახლის აღმნიშვნელია. სახლი მაშინ სხვანაირი იყო. ძველად სახლს ისე არ აწენებდნენ, როგორც შემდეგში და როგორც ჩვენ წარმოგვიდგენია. სახლი და შენობა სხვადასხვანაირი იყო, რომელთაგან თითოეულს თავისი სახელი ჰქონდა. ერთერთ ასეთ სახელად შინაგანი სახლი ყოფილა მიღებული. როგორც სახელითვანაც ჩანს, შინაგანი სახლი შუაგულში მოთავსებული უნდა იყოს. ეს სიტყვა და გამონათქვამი გიორგი ხუცეს-მონაზონს აქვს ნახმარი იქ, სადაც აწინანთა გრძნეულების ამბავი აქვს მოთხრობილი.

აწინკანები მწვალებლებად ითვლებოდნენ და გრძნეულებად იყვნენ მიჩნეული, ე. ი. ეგონათ, რომ მათ შეუძლიათ შეულოცონ რაიმე სავანს და მით რაიმე დაემართებოდა იმას, ვისაც გადაუგდებდნენ. მაგალითი ძალის შესახებ

არის მოყვანილი. როდესაც გიორგი მთაწმიდელი ბიზანტიის კეისართან იყო, მივიდნენ აწინკანები. მათ უნდოდათ ეჩვენებინათ, რომ მათ ასეთი ძალა აქვთ. გიორგი მთაწმიდელმა მოისურვა იმის დამტკიცება, რომ სიფლიდისა და თვალთ-
მაქციობის მეტი აქ არაფერი იყო. მოთხრობაშიც ისეა ნათქვამი, რომ მართლაც
მოახერხა მან ამის დამტკიცებამო. აწინკანებმა გადაუდეს ვითომ შელოცვილი
ხორცი, რისგანაც ძალლი უნდა მომკვდარიყო, მაგრამ ძალლი არ მომკვდარა.
რადგან ბაგრატ მეფის წინაშე იმავე დარბაზში მყოფმა გიორგი მთაწმიდელმა
მათი ვითომცდა გრძნეულება გააქარწყლა, ამიტომ, მისი გავლენის თავითგან
ასაცილებლად, ნათქვამია აქ: აწინკანები «ვეედრნეს მეფესა, რათა შინაგან-
სა სახლსა შეავლინოს ბერი იგი»-ო¹ (ცმ გი მთაწმდელსდ, გვ. 304).

შინაგანი სახლის გარდა ჩვენ გვაქვს კიდევ სხვადასხვა სახლები—**შუა-
სახლი**, **ალაყაფის შუასახლი** (დასტურლამალი 5) და სხვა ამის მსგავსი: **ალა-
ყაფის აივნის შუასახლი** (ib. 5), **ახალი სასახლე**, **ახალი შანიშინი** (ib. 5),
კასრი, რომლის შესახებ ს. ორბელიანი ამბობს, რომ **კასრი** იყო «სახლი
მომცრო სათავის წინაო» (ლექსიკ.).

3. სასახლეების ტერმინები

სახლების დანიშნულების მიხედვით სახელებიც განსხვავდებოდა. ვარს-
ქენ ქართლისა პიტიახშის ტაძარში, სასახლეში, როგორც ჩანს, მისი მეუღლი-
სათვის ცალკე საცხოვრებელი ბინა ყოფილა, რომელსაც სწოდებია **სახლი სა-
დედოფლოა**. ქმრის გამაზდიანობის გამო სასახლეთგან სხვაგან გადასულ
შუშანიკისათვის მის მავლს, ჯოჯიყს, რძლის შინ დაბრუნებაზე დასათანებლად
უთქვამს: «ნუ წარწყმედ სახლსა ამის სადედოფლოსა»-ო (წმმდ შუშა-
ნიკისი, გვ. 6; შდრ. ილ. აბულაძის გამოც. V, 20). ამ სადედოფლო
სახლს, როგორც მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, **გალიაკი**-ც ჰქმევიდა.
იაკობ ხუცესს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც ხანგრძლივი ხეყწისა და
მრავალი დასაჯერებელი სიტყვის დახარჯვის შემდგომ ჯოჯიყს შუშანიკის შინ
წყაყანა მოუხერხებია, შუშანიკი, «რავამს შევიდა იგი ტაძარსა მას, არა
დაჯდა იგი თქსსა მას გალიაკსა, არამედ სენდა აცა შინა მცირესა»-ო
(იქვე, 7; V, 30), ე. ი. კი არ დაჯდა თავის გალიაკს, იმ ოთახში, რომელშიც
ის ჩეულებერბო იმყოფებოდა, არამედ პატარა ოთახში (სენაკი მაშინ ოთახს
ნიშნავდა). «გალიაკი» მხოლოდ ამ ძეგლში გვხვდება, ხოლო «სახლი
სადედოფლო»—სხვაგანაც (ქმთლმწერი *779, გვ. 612).

გალიაკი უცნაური სიტყვის შთაბეჭდილებას ახდენს, მაგრამ მაშინ ცო-
ცხალი სიტყვა ყოფილა. «გალიაკი», ანუ «გალიაკი», როგორც ს. ორბელიან-
საც ჰქონდა უკვე აღნიშნული (ლექსიკ.), ეზეციელის 19,9-ში გვხვდება, სადაც
ნათქვამია: «შეპრობილ იქმნა, და დადეს იგი კიმიოთა და გალევაკითა...
და შეიყვანეს იგი საპრობილედ»-ო. **გალევაკი** აქ უდრის ბერძნულს *γυλαεργα*
«ჰე გალევარა»-ს. ლათინ. cavea-ს და სომხ. *գառակը*—«გარავილ»-ს.

¹ ე. ი. სთხოვეს ბიზანტიის კეისარს, რომ გიორგი მთაწმიდელი ეხოს შიგნით მდგომ
სახლში სადმე შეეწყვიდიათ და მაშინ უძებელად მოხდებოდა ის, რასაც ისინი ამბობდნენ.

სამივე გალიასა პნიშნავს, ამასთანავე სომხური ბერძნულითგან ნაესხსები სიტყვაა, ისევე, როგორც ქართ. გალექაკი-ც, რომელიც ზეპირად, უშუალოდ ბერძნულითგან უნდა იყოს ნასესხები და გალექაკი-სავან იქნება რას გაქრობით წარმომდგარი. როგორც ცნობილია, ეს სიტყვა ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა, მას მხოლოდ დროთა განმავლობაში ე-ი-დ აქვს შენაცვლებული და ბოლოკიდური—კი-ც დაუქარგავს.

გალიაკი გალიასა ნიშნავს, შეიძლება ის რკინისაც ყოფილიყო, ამიტომ უცნაურ შთაბეჭდილებას ახდენს, როდესაც ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ თავის გალიაში არ დაჯდა შუშანიყო. ცხადია, იაკობ ხუცესი მას გალიად არ გულისხმობს. ქართულში მას თავისებური მნიშვნელობა აქვს მინიჭებული. როგორ უნდა გავიგოთ იგი ეხლა? ბერძნულად ის გალიას ნიშნავს, თანამედროვე ვაგებითაც გალია გალია არის, იქ ამწყვედევნ ცხოველს, ფრინველს. ადამიანისათვის მას მხოლოდ სასჯელის მნიშვნელობა თუ ექნება, მაგრამ თვითონ შუშანიკი ამ გალიაკში მჯდარა და თავის თავს რისთვის დასჯიდა! რომ ეს ჩვენთვის გასაგები ვახდეს, უნდა გავითვალისწინოთ ქალის მაშინდელი მდგომარეობა. შუშანიკის მარტვილობაში მოიპოვება ერთი ფრიად საყურადღებო წინადადება, რომელსაც თვით შუშანიკი ამბობს. მახდენები და შუშანიკის მეუღლე ვარსქენი რომ მოვიდნენ სტუმრად, ვარსქენს უნდოდა, რომ შუშანიკი გამოსულიყო და ნადიმი გაემართა მათთვის. იმ დროს შუშანიკი ისედაც გულმოსული იყო თავის ქმარზე, არ სურდა მასთან ერთად ყოფნა და წამოიძახა,—სად გაგონილა, რომ ქალი და კაცი ერთად იყვნენ. გალიაკის სახელი ცხად ყოფს, რომ ქალს ჰქონდა თავისი სათავი, სადაც სხვას, გარეშე პირს შესვლა არ შეეძლო, ე. ი. ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონდა, როგორც შემდეგში მაჰმადიანობის გავრცელების შემდეგ ე. წ. არამხანას მიენიჭა; ქალებისათვის ცალკე შენობა იყო, მამაკაცებისათვის ცალკე, უცხო კაცს იქ შესვლა არასგზით არ შეეძლო. ქართულ ძეგლებში ასეთი ტერმინი როსტომის ხანამდე არ მოგვეპოვება. როსტომმა, როგორც ცნობილია, შემოიღო უკვე სპარსული და მაჰმადიანური წესები, თავისი სასახლეები სრულებით სხვანაირად მოაწყო და სწორედ იმ დროს ჩნდება ეს მაშინდელი მდგომარეობისათვის ფრიად დამახასიათებელი ტერმინი. იესე ოსეს შვილს თავის „თავგადასავალ“-ში თვითურაზ მეორის შესახებ აქვს აღნიშნული, რომ „მივით არ მის სასახლე“ იყო. თექვსმეტი წლის იესე ოსეს შვილს თვითონ უნახავს, როდესაც თვითურაზ მეფე იქ დასახლებულა (თავგადასავალია, გვ. 11). არმის სასახლე არამხანას უდრის და ძველი გალიაკი უძველად ასეთივე მნიშვნელობის მქონებელი უნდა ყოფილიყო.

საბას, ეჭვიელის ზემომოყვანილს ადგილზე დაყრდნობით, განმარტებული აქვს, რომ გალიაკი იყო „გალია კაცთა საჯდომი“ (ლექსიკ.), და ამ განმარტების, პირველი სიტყვის გამოკლებით, სისწორის დასამოწმებლად იაკობ ხუცესის უკვე მოყვანილი ცნობის გამოყენებაც შეიძლებოდა. იგი თგან ჩანს, რომ საქართველოში, V ს-ში გალიაკი მართლაც საჯდომი ადგილის სახელიც ყოფილა, მაგრამ მხოლოდ ქალებისათვის განკუთვნილი. ეს გარემოება საჯდომისხმოა და საყურადღებო. რაკი გალექაკი ბერძნულადაც და ქართულადაც

ძველად გოლის ჰნიწნავდა, ამიტომ სადედოფლო ბინის სახელად ამ ტერმინის გამოყენება გვაფიქრებინებს, რომ სასახლის ეს ნაწილი გარეშე პირთათვის შეუღალი და განცალკევებული უნდა ყოფილიყო.

ჩვეულებრივი სამეფო და სადედოფლო სახლებს გარდა არსებობდა აგრეთვე სახლი სალხინო. ვახტანგ V დროს ტფილისში იღვა—

„სახლი სალხინოდ ნაგები, მტკუარს ადგა ტურფა თალარი, ჟრანგ ოსტატთაგან ნაგები, მათგანვე განაილარი, ჰკრეს მათნი ჯელოვნებანი, მომართეს ამო თალარი...“.

(შაჰნავაზ., § 185).

ამგვარად, „სახლი სალხინოდ ნაგები“ ნიშნავს სახლს, რომელიც აგებული იყო მხოლოდ ლხინისათვის. სალხინო სახლს, ცხადია, სხვათაირი აგებულება უნდა ჰქონოდა, ვიდრე საცხოვრებელ სახლს. აქეთგან არის წარმომდგარი ტერმინი „სალხინო“. საყურადღებოა, რომ ეს ტერმინი შემდეგ გვივრავიფიულ სახელდაც იქცა და სოფელიც კი არსებობს—სალხინო.

ისევე, როგორც სალხინო სახლი, არსებობდა აგრეთვე საქვრივო სახლიც. დაბადებაში ნათქვამია: „დაჯდა თამარ საქურივოსა შინა სახლსა (2 მეფეთა 13, 21) [დაჯდა თამარ ქურივობით სახლსა შინა ძმისა თსისასა აბესალომისსა, —ხ. A № 51]. ბერძნულსა და ლათინურს დაბადება“—ში საქურივო სახლი არ მოიპოვება. როგორც სალხინო სახლი, ისევე საქურივო სახლიც, ცხადია, თავისებურად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, რამდენადაც ის გლოვასთან იყო დაკავშირებული. გლოვის დროს, მაგალითად, სინათლე, რაც შეიძლება, ნაკლები უნდა ჰქონოდა სახლს, რაც აგრეთვე იმას გვაეარუდებინებს, რომ ის თავისებურად იქმნებოდა გამართული. ამგვარად, ამ ნაგებობასაც თავისი განსაკუთრებული თვისებები უნდა ჰქონოდა.

აღნიშნულთ გარდა მოვცნოვება აგრეთვე ტერმინი სამდივნო სახლიც: „ბატონიშვილი ვახტანგ... ოთხშაბაასა და პარასკევსა დაჯდის სამდივნოსა სახლსა“ (ხ. ჩხიძე, 323). სამდივნო სახლი სსამართლო სახლს ნიშნავდა. ეს ტერმინი XVII—XVIII სს-ში გვაქვს. მდივანი ძველდაც არსებობდა, მაგრამ მაშინ სხვათაირი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამ დროს უკვე „სამდივნო სახლი“ სსამართლოს ნიშნავს.

ნაგებობის გარკვეული სახეობის აღსანიშნავად მეხუთე საუკუნის ძველებში გვხვდება—ტაძარი ანუ ტაძარი. ტაძარი წარჩინებული მოხელის სახლს ეწოდებოდა V ს-ის საქართველოში. შუშანიკის მოძღვარი იაკობ ხუცესი მოგვითხრობს, რომ, როდესაც შუშანიკმა თავისი ქმრის, ვარსკენ პიტიახის გამაზღვიანება ვაიგო, მწყურებით დადგა და დაუტყევა ტაძარი თჯსი და ღმრთის მოშიშებით ეკლესიად შევიდა“ სალოცავადო (წმგმ შუშანიკისი, გვ. 3; იხ. აგრეთვე გვ. 7; შტრ. ილ. აბულაძის გამოც. II 19, V 29).

მთელ ამ ნაწარმოებში ტაძარი არსად საეკლესიო ნაგებობას არ ეწოდება, არამედ მხოლოდ საერო შენობის, სასახლის აღმნიშვნელია. ტაძარი და ეკლესია დაპირისპირებულია. იაკობ ხუცესს რომ შუშანიკის მეორეჯისი ცემა-შურაცხუფის ამბავი აქვს აღწერილი, იქ ნათქვამია: გაშვავ-

ბულმა ვარსკენმა „შუშანიკ თრევით მოითრია... ეკლესიით ვიდრე ტაძარამდე“-ო (წმშდ შუშანიკისი, გვ. 11=III 16), ე. ი. სასახლემდეო. ვარსკენ პიტიახშმა რომ უკანასკნელად სცადა თავისი ცოლი შუშანიკი შინ, სასახლეში, დაებრუნებინა, შუთვალა: „ანუ ნებაა ჩემი ყვე და მოვედ ტაძრად, უკუეთუ არა მოხვიდე შინა“, აქეთვან გაწბილებულს გავისტუმრებო (იქვე, გვ. 15=XIII 2).

დასასრულ, ქართლის პიტიახშმა ერთხელ კიდევ სცადა განშორებული ცოლი როგორმე შეერიგებინა და თავის სასახლეში დაებრუნებინა: იორჩია ერთი პირი, რომელსაც შუშანიკთან ერთად ერთი დედის ძეძუ უწოვიით და ამიტომ მის ძეძულს ძედ ითვლებოდა, რომ მას მაინც როგორმე დაეყოლებინა შუშანიკი, „რათა მოიყვანოს იგი ტაძრად“. მიჯნავილი შეეცადა დაეალება ავსრულებინა და „პრქუა კაცმან მან: ისმინე ჩემი და ჩამოვედ ტაძრად და ნუ აოკრებ სახლსა მას თქუენსა“-ო (წმშდ შუშანიკისი, გვ. 16=XIII 14). ერთი სიტყვით, საერო პირთა კარგად და მდიდრულად აგებული შენობის, სასახლის აღსანიშნავად იაკობ ხუციესს ყველგან ტაძარი აქვს თითონაც ნახმარი და მის მოთხრობაში გამოყვანილი ყველა პირებიც ტაძარს მხოლოდ ამ მნიშვნელობით ხმარობენ.

ტაძარი შემდეგ საუკუნეებშიც გვხვდება. VIII, IX და X ს-ის ძეგლებში მოგვეპოვება ცნობები, რომ ყოველ აზნაურს თავისი ტაძარი ჰქონდა, ე. ი. თავისი სასახლე ედგა. გიორგი მეგრჩულის თხზულებაშიაცა და სხვაგანაც არის ეს ტერმინი ნახმარი: ჯერაპალატის ტაძარი (ცა გვლ ხმძთლ, გვ. 13) და აზნაურის ტაძარი (იბ., გვ. 20) მერჩულთან სასახლეს აღნიშნავს. თამარის ისტორიკოსიც, „ისტორიითა და აზმათა“ ავტორი, ხმარობს ამ ტერმინს: „შევიდეს ტაძარსა სამეფოსა“ (ისტნი და აზშნი, მშ დფლსი ქცა *621, გვ. 396). მაგრამ ამ ხანაში ტაძარი უკვე საეკლესიო ნაგებობად იხმარებოდა და თამარის ისტორიკოსი რომ ძველი მნიშვნელობით ხმარობს ტაძარს, ცხადია, ეს უკვე უფრო მწიგნობრული გამონათქვამია, ვიდრე ცოცხალი ტერმინი. იმ დროს შემოსული იყო უკვე სხვა ტერმინი, რომელმაც შემდეგ მოსპო ტაძრის ძველი მნიშვნელობა და თითონ გაბატონდა.

პირველი ამ ტერმინთაგანი არის პალატი. „მეფე... წარვიდა პალატად“, ნათქვამია წმ. ნინოს ცხოვრებაში (ქელიშური ვარ. Опис. II, 776). ჯიქურის შესახებაც არის ნათქვამი: „განდიდნა მეფისა დავითის მიერ... ველთ უდვა სამეფოსა და ს(ა)ხლისა განება, დაუტევა ტფელისს დედოფალსა წინაშე, რომელმან აღაშენა ისანთა პალ(ა)ტი, განგებითა დიდითა (წმთალმწროლი, მშ დფლსი ქცა *813, გვ. 657) [ე. ი. ისანში, ახლანდელ ავღაბარში ააშენა სასახლეო]. ძველი ავტორი რომ ყოფილიყო, უწყველად აქ ტაძარს იხმარდა. მაშისადავ, ამ დროს, XI—XII სს-ში პალატი გვაქვს სასახლის აღსანიშნავად. მაგრამ ამავე დროს მეორე ტერმინიც არის, რომელმაც შემდეგში ეს პალატიც იმსხვერპლა. ეს ტერმინია დარბაზი.

დარბაზი ჩვენ ძველ ძეგლებში (V, VI, VII და VIII სს-ში) არსად არ გვხვდება. მეტბრე საუკუნის მეორე ნახევარში არის, როგორც ეტყობა, გაჩენილი. შეათე საუკუნეში ის უკვე მოიპოვება ძეგლებში და შემდეგში ჩვეულებრივი სიტყვაა.

დარბაზი სპარსული სიტყვაა. სპარსულად სულ სხვა ნიშნავს, ვიდრე ქართულად. სპარსულად დარბაზი კარს აღნიშნავს და არა სასახლეს. არც ერთი ტექსტი არ მოიპოვება სპარსულში, არც ერთი ნაწარმოები, სადაც დარბაზი სასახლის აღმნიშვნელი იყოს, სპარსულიდან ქართულად ნათარგმნ ძეგლებში რომ დარბაზია ხოლმე ნახმარი, დედანში არასდროს დარბაზი არ არის. სპარსული დარბაზი, დერვაზ, ქართულად ნახმარია როგორც კარი. ამგვარად, დარბაზი სპარსულში მხოლოდ კარს ნიშნავდა და ქართულად ასეთი თითქოს უცნაური მნიშვნელობა მიანიჭებული უნდა ჰქონდეს იმის გამო, რომ თავდაპირველად ეს დარბაზი კარის აღმნიშვნელად იხმარებოდა ქართული გამონათქვამის—სამეფო კარის—სინონიმად: რადგან კარი სპარსულად დარბაზი იყო, სამეფო კარს დაერქვა სამეფო დარბაზი. შემდეგ „სამეფო“ ჩამოსცილდა და დარბაზი დარბაზი, რომელმაც სასახლის მნიშვნელობა მიიღო. იგი გაქართულებული იყო იმდენად, რომ აღარავის ახსოვდა ამ სიტყვის სპარსულობა. მნიშვნელობაც ისე განსხვავდებოდა, რომ ადამიანი ძნელად თუ მიხვდებოდა, რომ ეს შესაძლებელია უცხო სიტყვა ყოფილიყო.

ამავე დროს, როდესაც ჩვენ გვაქვს პალატი, დარბაზიც იხმარება. საყურადღებოა, რომ XIII—XIV ს-შიცა და შემდეგ XVII ს-ის ძეგლებშიც პალატი გვაქვს. მაგალითად არჩილი ამბობს: „მცხეთას მივედი და მე შეფეთ დავეკურთხე, გამოველ და პალატს დავსჯე (აარჩილიანი, პ. იოსელიანის გამ., გვ. 19, § 75). დომენტი კათალიკოზი წერს: „გავაყეთ დაქცეული პალატები ხითა“ (ქკპი II, 490, 1675 წ. დაახლოებით. ასევეა „შაჰნავაზიანშიც“ (§ 140): ლევან დადიანის სასახლეში—

„მოჰფინეს იგი პალატი, დაშენდა მგზავსად სარები,

ფარად აუბეს ძურიფასი, ოქსინოთ შენაკარები“.

აქაც ეს სიტყვა სასახლის მნიშვნელობით არის ნახმარი. მაგრამ უკვე XI ს-ში ჩვენ დარბაზი გვაქვს. ბაგრატ IV-მ, არის ნათქვამი: „დაწუა დარბაზი ბოდოჯისა, სახლი სახელოვანი, დიდისა კე მეფისა აგებული“ (მტნე ქა, მშმ დფლსი ქცა *486, გვ. 259) [ე. ი. ბოდოჯის დარბაზი, ეს შესანიშნავი ძეგლი ქართული ხელოვნებისა, ბრძოლის დროს გადაუწყვია].

ამგვარად, XI ს-ში, იმ დროს, როდესაც პალატი არსებობს, დარბაზიც იყო. უეჭველია, იმ დროს რაღაც განსხვავება უნდა ყოფილიყო პალატსა და დარბაზს შორის. შემდეგ დარბაზი იმდენად ვრცელდება, რომ ჩვეულებრივი სიტყვა ხდება. დარბაზი არსებობდა როგორც სამეფო, ისე საამირო. მაგალითად, იმავე ბაგრატ IV-ის შესახებ ნათქვამია, რომ როდესაც თბილისელებმა მოიწვიეს, ბაგრატს „მოეგებნეს ქალაქისა ბერნი, დარბაზისა ყმანი, ცხენოსანნი, დიღმის ველსა, და ყოველი ერი ქუეითი დაჯაზმული უმედელსა, დედათა და მამათა სიმრაველი იყო მოედანსა. და იყო ქმობა ბუკთა და უდუმეტლთა ორკერძოვე საშინელი... მოავლენინეს ქალაქი, ისხმიდეს დარაქკანსა და მოართუნეს კლიტენი ქალაქისანი. და შეიყარნეს საამიროსა დარბაზსა და დაჯდა მეფე ბაგრატ საურავად...“ (მტნე ქა, მშმ დფლსი ქცა, *488, გვ. 261; ანა დფლსი ქცა, გვ. 186). თბილისი იმ დროს ამირას ეკავა. „საამირო დარბაზი“ აშნაი-

რად თბილისის მმართველის დარბაზი იყო. აქ დარბაზი ისეთივე მნიშვნელობით არის ნახვარი, როგორც სამეფო დარბაზი, მხოლოდ, რადგან ამირა განაგებდა მაშინ ქვეყანას, საამირო დარბაზი ეწოდება მას.

არსებობდა როგორც სამეფო დარბაზი, ისე საღვთისმშობლის დარბაზი (ვისრ. I გამ., 113; II გამ. 82), სახელმწიფო დარბაზი (ვისრ. I გამ. 137; II გამ. 100), დიდი და მცირე დარბაზი (ვისრ. I გამ. 113; II გამ. 82). ამგვარად, იმ ხანაში დარბაზი სასახლის აღმნიშვნელი ტერმინი არის.

უცნაური ვარაუდებია არის, რომ სასახლე, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვხმარობთ და რომელიც XV საუკუნიდან მოყოლებული თანდათან ვრცელდება როგორც ზოგადი ტერმინი ასეთი ნაგებობის აღსანიშნავად, ძველ ძეგლებში არა ჩანს. „სახლი“ ქართულია, ძველი დროიდან მომდინარეობს, „სასახლეც“ ქართული არის, მაგრამ ამ ცნების გამოსახატავად გვაქვს: ტაძარი—სპარსული სიტყვა. პალატი—ბერძნულ-ლათინური ტერმინი და დარბაზი,—სპარსულიდან მომდინარე ტერმინი, მაგრამ სასახლე არა ჩანს.

სასახლე გვხვდება გიორგი ბრწყინვალის ძეგლის დებაში: „შევედით სასახლესა ჩუენსა თინანს“ (ძეგლის დად., შესავალი, ს. კაკ. 4). საყურადღებოა, რომ სასახლე მართო მეფეებს კი არ ჰქონიათ, არამედ სხვებსაც, აზნაურებსაც. მაგალითად, XVI ს-ის ძეგლში, ბარათაშვილების გაყრილობის წიგნში ნათქვამია: „სასახლისა ასრე გაუჩინეთ: ორნივე ერთსა სასახლეშიცა ვერა დაეტეოდეს და მისი ასრე გაუჩინეთ: ტბური სასახლე გუგუნისა და ქუშის და ენაგეთისა სასახლე გერმანოზს და მისთა ძმათა“ (ბრათ. 1523 წ. ვაყრ. წიგნ., ქ. კბი II, 351).

შესაძლებელია იდამიანს ეფიქრა, რომ მართო დიდგვარიან აზნაურებს სასახლეები ჰქონდათ, მაგრამ სასახლე ყოველ გლეხსაც ჰქონია. საბუთებში სახლიცა და სასახლაც გვაქვს. ასეთი შემთხვევების გამო სასახლეს რაღაც განსხვავებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. რით განსხვავდება ის ნაგებობის მიხედვით, ნათელი არაა. როდესაც საბუთებში საგლეხო სასახლეზეა ლაპარაკი, ცხადია, სამეფო დარბაზის მსგავსი ის არ იქნებოდა, მაგრამ რაიმე განსხვავება უნდა ყოფილიყო სახლსა და სასახლეს შორის. ზოგ საბუთებში სიტყვა სასახლე ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ თითქოს ეს სიტყვა აღმნიშვნელი იყოს ადგილისა, სადაც შეეძლოთ სახლი აეგოთ, მაგრამ სხვაგან ასეთი ვაგება შეუძლებელია და მომავალში შესაძლებელია გაირკვეს, როგორ უნდა ვავიგოთ ეს.

სასახლე XV—XVI სს-იდან მოყოლებული მერმინდელ ძეგლებში ჩვეულებრივი ტერმინია. მაგალითად, ვახუშტის ნათქვამი აქვს: „კალას არს ციხე. ნაშენი მალას კლდესა ზედა... და მალას ციხეში არს ეკლესია გუნბათიანი, წინ ნიკოლაოხისა და სასახლე მეფისა, პალატი დიდ-დიდნი და შეენიერნი. არამედ დაუტევა პთ მეფემან როსტომ... და მისცა სპარსთა; მიერთვან უპყრავთ მათ. და თავისა თვისათს სამეფოდ აღაშენა სიონსა და ანჩისხატს შუა სასახლე. მტკვრის გარდაკიდებით, ყიზილბაშთა რიგისა“ (ვახუშტი, სქს გვგრაფა, გამ. ჯანაშვი. 70; შდრ. თ. ლომაურისა და ნ. ბერძენიშვილის გამ. ვგ. 52—53) [ე. ი. სასახლე მტკვრის პირზე იყო

გადაკიდებულიო. ბურჯები ამ სასახლეს მტკვარში ჰქონდა და ნინინარე ამ სასახლის ქვეშ გადიოდა. ეს სასახლე პალატადაც იწოდება, მაგრამ, რასაკვირველია, როგორც ძველი ტერმინოლოგიის ნაშთი, ისე კი მისი სახელი სასახლე არის]. ქუთაისშიც იმავე ვახუშტის სიტყვით: „არს სასახლე მეფეთაგან, დიდშენი შეენიერად, რიონსა ზედა წაკიდებული“ (ვახუშტი, სქს გვრფა, გამ. ჯანაშვი. 280; შდრ. თ. ლომიჭოღისა და ნ. ბერძენიშვილის გამ. გვ. 157). „წაკიდებული“ აქაც ისეთ ნაგებობას ნიშნავს, რომლის ერთი ნაწილი მდინარეში ბურჯზე არის დამყარებული. საბა ორბელიანს აქვს აღნიშნული ევროპაში მოგზაურობის აღწერილობაში, რომ მალთაში იყო „სასახლე ზღვაზედ წაკიდებული“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ. „ცისკ.“, 1852 წ. № 4, გვ. 62). ამ მალთაზე „დიდ ოსტატს“ „კაი მორთული სახლ-კარი ჰქონდა ლუაზზედ წაკიდებული (ს. ორბელიანი, ibid. № 4, გვ. 63). საქართველოში ასეთი შენობა, როგორც ჩანს, მას არ უნახავს, თუმცა ხალხურ ლექსში ჩვენ მოგვებოვება თამარის შესახებ: [...]¹ რეალური სინამდვილის გამოხატულება იყო ეს, თუ ხალხური ფანტაზია, ძნელი სათქმელია; შეუძლებელი არაფერია. მაგრამ თანამედროვე ისტორიკოსები რაკი ამის შესახებ არაფერს ამბობენ, ამიტომ ჯერ-ჯერობით მოცდაა საჭირო.

სასახლეები, ისევე როგორც ტაძარი, დარბაზი და სხვები, იყო როგორც საზაფხულო, ისე საზამთრო. ისინი მოხსენებული არიან სხვადასხვა საბუთებში: „ქალაქს სასახლე ავაშენე... კოცორს ერთი... კაი საზაფხულო სასახლე ავაშენე (კვ ნაქოლოზის 1678 წ. შემდ., ტკბი II, 505).

XI ს-ში შემოდის სპარსულიდან ტერმინი სრა სასახლის მნიშვნელობით (სპარსულად სერა-ს მოკლე ენი აქვს, ქართულში ეს მოკლე ენი ქრება და სრა რჩება). ტარიელი ფარსადან მეფეს უთვლიდა:

„იცი, ინდოთა სამეფო რაზომი სრასა აჯდომია!..

ამოწყდა მათი ყველაი, მამული თქვენ დავრჩომია“-ო. (აბულ. 504, 1-3; კაკ. 529; საიუბ. გამოც. 564).

საჯდომი, როგორც შემდეგში დაერწმუნდებით, ნაგებობის ერთი ნაწილის სახელი იყო.

ვახტანგ V-ის შესახებ ნათქვამია:

„ქელმწიფის ტახტი საყადრად დგას ქალაქს შუაგულოსა;

სრა და ოთადთა სიკეთე კაცმა ვით განიგულოსა;

ოქროს შელნითა ხურათი ტანს მოსუთი მას აგულოსა;

ყოღნით მოვიდის მნახუელი, კარი არ დაიგულოსა“.

(შაჰნავაზ, § 183; შდრ. გ. ლეონიძისა და ს. იორდანიშვილის გამ., გვ. 35).

სრა ამგვარად სასახლის აღმნიშვნელია. XI ს-დან ის თანდათან ვრცელდება და გაბატონებული ხდება.

4. სახლის ნაწილების ტერმინები

ქარი უძველეს ქართულ ძეგლებში გვხვდება. ქარი ეწოდებოდა შენობის იმ ნაწილს, რომელიც მეორე სართულად, ზოგ შემთხვევაში-კი მესამე, მეოთხე და მეხუთე სართულადაც-კი იყო აგებული. ქარი თუმცა ზვეითი სართულის

¹ რომელია ეს ლექსი, ვერსად მივაგვინთ.

სახელი იყო, მაგრამ მისი აგებულება განსხვავდებოდა იმ სართულის აგებულებიდან, რომელზედაც ის იდგა. ჩვეულებრივ ამ ქორში ზაფხულში იმყოფებოდნენ ხოლმე. შესაძლებელია წინა კედელი მას სრულებით ღია ჰქონოდა და წინითგან სვეტებზე იყო დამყარებული.

ქორი «საქმე მოციქულთა»-ს, 9,39-ში გვხვდება, სადაც ნათქვამია: პეტრე მოციქული „ილიუჟანეს ქორსა მას ზედა და გარემოადგა მას ქუჩიები იგი ყოველნი, ტიროდეს და უჩუენებდეს კუბასტებსა და სამოსლებსა, რაოდენსა იქმოდა მათ თანა რა იყო ტობითა“. საბაას განმარტებით, „ქორი სახლზედ სახლი აგებული“ არის (ლექსიკ.), მაგრამ ეს განმარტება მიახლოებითია. ზემოდასახელებულს ძეგლში ქორი უდრის ბერძნულს *τὸ ἀνακτόριον* — „ტო ანაკტორიონ“-ს, ლათინ. *coenaculum*-ს და სომხ. *վերնատახ*-ს — „ვერნატახუნ“-ს. სამივე ზემო სართულს აღნიშნავს, ზემო სართულის იმ ოთახს, რომელიც პერ ქვეშ იყო და რომელშიც ქალები იმყოფებოდნენ ხოლმე. ეს სიტყვა ამივე ძეგლის სხვა ადგილშიც გვხვდება, თუნდაც მაგ., 9,37-ში, სადაც ასეთივე მნიშვნელობა აქვს, და ოთხთავშიც (მრ. 14, 15; ლკ. 22, 12). ეს სიტყვა დაბადების სხვა წიგნებშიც მოიპოვება: ა. „ჯდა ქორსა მას საზაფხულოსა მარტო... და აღდგა ეგლომ საყდრისაგან თვისისა“ (მსაჯ. 3,20)—*აზ-ბ: ჰაჰაჟუჲ ონ ონ ონაჰაჰაჲ ონ ონაჰაჰაჲ... ონ: ონაჰაჰაჲ ონ ონ ონაჰაჰაჲ* 'Εϋλῶμα.— *Sedebat autem in aestivo coenaculo solus... qui statim surrexit de throno*; ბ. „უქმენით მაგას ქორით მციარმ და დაუღვათ მუნ ცხედარი და ტაბლად და სავარძელი“ (IV მეფ. 4,10.—*ოშკ.*)

არსებული ეთნოგრაფიული ცნობებით, ქორი თანამედროვე სააღმშენებლო ტერმინად თითქოს აღარსად უნდა იყოს, მთავრად-კი შერჩენილი. მისი ანარეკლი თუშური სახლის სახურავის საყრდნობის ქორბეღელ-სახლის პირველ ნაწილშია, რომლის დაწვრილებითი აღწერილობა სამწუხაროდ არ მოგვეპოვება (თვით ტერმინი იხ. ს. მაკალათიას „თუშეთი“-ს გვ. 135).

ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში I ნუმტას 28, 20-ის დამოწმებით ტერმინი ქორედ-ქორედი აქვს, რომლის მნიშვნელობაც ასე აქვს განმარტებული: „ქორედ-ქორედი ოთხი-ხუთი სახლი სახლზედ შენებული“ არისო (ლექსიკ.: ქორი). ბაქარის გამოცემაში I ნუმტას ამ ადგილას ასეთი ტერმინი არ მოიპოვება. იქ ნახმარია ზედა-სახლი, რომელიც ბერძნულს *τὸ ἀνακτόριον* — „ტო ანაკტორიონ“-ს და სომხურს *վերնատახ* — „ვერნატახუნ“-ს უდრის, რომელთაგან უკანასკნელი იმასვე აღნიშნავს, რასაც ქართ. ზედა-სახლი. ბერძნული-კი *τὸ ἀνακτόριον* — „ტო ანაკტორიონ“-კი ზედა ოთახს და ზემო სართულს ჰნიშნავდა. ცხადია, რომ საბაას ხელთ გყოფს დაბადების ნუსხაში ზედა-სახლის მაგიერ ქორედ-ქორედი იქნებოდა ამ ადგილას ნახმარი.

დაბადების ქართ. თარგმანის ამ ადგილითგან მაინც ჩანს, რომ ქორედ-ქორედი 4—5 ზედიზედ დადგმული სახლების აღმნიშვნელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ რამდენიმე სართულიანი სახლის სახელი ყოფილა. ქორედდი, მაშასადამე, ისეთი სახლი უნდა იყოს, რომელიც რამდენიმე სართულისაგან შედგებოდა და რომლის სულ ზედა სართული დროს გასატარებლად იყო განკუთვნილი.

K5.082

4

სახლში, ტაძარშიცა და სხვა შენობებშიც სენაკები იყო. სენაკი ძველ ქართულში ოთახს ნიშნავს. ეს სიტყვა—ოთახი,—რომელსაც ეხლა ეხმარობთ, სრულებით უცნობია XVII საუკუნემდე. ის ქართული სიტყვა არაა, სპარსულიდან შემოდის; ჯერ ოთახი გვაქვს და მერმე—ოთახ-ი. ძველად კი სენაკი და სენა, სახლი სენაკიანი გვაქვს. ყოველ სახლში რამდენიმე სენაკი იყო და, საყურადღებოა, რომ სენაკი ცალკეულადაც მდგარა, ე. ი. პატარა სახლსაც პრქმევია. როგორ გაჩნდა ასეთი მნიშვნელობა, ძნელი გასარკვევია, მაგრამ ცხადად ირკვევა ტექსტების მიხედვით.

ტაძრის, ანუ სასახლის არეში ქართლის პიტიახშს სხვა შენობებიც ჰქონია, მაგ., სენაკები-ც. ერთს ასეთს სენაკში დაბინავებულა შუშანიკი, როდესაც, ქმრის გამაზღვრების შემდგომ საცხოვრებლად გარეთ გასული, მაზღმა ჯოჯიკმა შინ დაბრუნებაზე დაიყოლია. ეს სენაკი თვით ტაძრის შენობაში არ ყოფილა, არამედ ცალკე მდგარა, რაც იაკობ ხუცესის მოთხრობითგან ცხადად ჩანს. უკვე დაბრუნების ამბავში აღნიშნულია, რომ ტაძარში შესვლის შემდგომ თავის ჩვეულებრივ საჯდომ ადგილას-კი არ დაბინავდა, არამედ „სენაკსა შინა მცირესა“-ო (წმბა შუშანიკისი, გვ. 7=V, 30). მაგრამ ეს გარემოება წვეულებისა და პურისჰამის აღწერილობითგან უფრო მკაფიოდ ირკვევა. ისტორიკოსი ამბობს: „ეითარცა მოიწია ეამი პურისაჲ, შევიდეს ჯოჯიკ და ცოლი მისი წინაშე... შუშანიკისა, რაჲთამცა მასცა აჴამეს პური“ (იქვე, VI 6) შუშანიკი-კი, როგორც ვიცით, ტაძარში-კი არა, არამედ სენაკში იმყოფებოდა. მაშასადამე, ჯოჯიკიც თავისი ცოლათურთ ამავე სენაკში შესულა. დიდი ხვეწნის შემდგომ, „ეითარცა მეტად აიძულეს და ძლით წარიყვანეს ტაძრად“-ო (წმბა შუშანიკისი, გვ. 7=VI 9). უკანასკნელი სიტყვებითგან ნათლად ჩანს, რომ სენაკი ტაძარში არ ყოფილა, თორემ ჯოჯიკს შუშანიკს „ტაძრად“ წაყვანა არ მოუხდებოდა. ამგვარად, ცხადია, რომ სენაკი ტაძრის გარეშე ყოფილა, საღედოფლო ვალიაკი-კი პირიქითა სწორედ ტაძრის ერთი ნაწილთაგანი ჩანს.

IV მეფეთას 9,6-ის დამოწმებით, საბა ამტკიცებს, რომ „სენაკი მცირე სახლაკი“ იყო (ლექსიკ.). მაგრამ, რომ ყოველი სენაკი V ს-ში მაინც უმკველად პატარა სახლაკი არ უნდა ყოფილიყო, ამას იაკობ ხუცესის გამოჩინებამაც ცხად-ჰყოფს: „დაჯდა... სენაკსა შინა მცირესა“-ო (წმბა შუშანიკისი, გვ. 7=V, 30). სენაკი რომ ყოველთვის მცირე ყოფილიყო, მაშინ ისტორიკოსი ზედსართავს „მცირეს“ აღარ დაურთავდა. მაშასადამე, სენაკები ჩვეულებრივი სიდიდის, მოზრდილიც ყოფილა და პატარაც, მაგრამ უკანასკნელს შემთხვევაში სენაკის სახელს სიმცირის გამომკლანეველი სიტყვა ემატებოდა. საბა შეცდა, მას ეგონა, რომ სენაკს აქვს კნინობითი დაბოლოება, მაგრამ აქ ამაში არ არის კნინობის გამომხატველი ნაწილაკი. სომხურადაც არის *ახსნակ*—„სენაკი“, რომელსაც ეს კნინობითი მნიშვნელობა არ შეიძლება მიეწეროს. მართალია, ჩვენ გვაქვს სენა და სენაკი, მაგრამ, როგორც ჩანს, ეს სიტყვიერი ეტიმოლოგია უნდა იყოს, ვიდრე აგებულების ანალიზი.

4. სახლის ნაწილების ტერმინები

ქართლის პიტიახშის ტაძრის მიდამოებში კიდევ სხვა სენაკიც ყოფილა. იაკობ ხუცესს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც შუშანიკის უხაში საქციელით აღშვოთებულმა და გამხეცებულმა ვარსკენმა მას უწყალოდ სცემა, შემდეგ „ბრძანა... სენაკისა ერთსა შეყვანება და კრძალულად დაცვა მისი ერთითა მსახურითა“-ო (წმბ შუშანიკისი, გვ. 8=VI, 27). ეს ის სენაკი კი არ იყო, რომელშიც შუშანიკი პურისსქამაზე წასვლამდე იმყოფებოდა, არამედ სულ სხვა სენაკი ყოფილა. ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ისტორიკოსს პირველი მცირე სენაკად აქვს ნახსენები, აქ კი მის სიმცირეზე არაფერია ნათქვამი.

სენაკები ცურტავეში სასახლის გარეშეც ყოფილა. ერთი მათგანი ეკლესიის მახლობლად მდგარა: იაკობ ხუცესის ცნობით, დიდმარხვის მოახლოებისთანავე „მვიდა... შუშანიკ მახლობელად... ეკლესიასა და იხია მცირე სენაკი და მუნ დაეყუდა“-ო (წმბ შუშანიკისი, გვ. 10=VIII, 2). ეკლესიის მახლობლად მდებარე ეს სენაკიც, მაშასადამე, მცირე, პატარა ყოფილა.

ეს სენაკი შემდეგ, დაახლოებით XI—XII სს-ში უკვე მხოლოდ ბერების საცხოვრებელი ოთახის სახელად იქცა. ყოველ ბერს სენაკი ჰქონდა. უცნაურია, რომ იესე ოსესძეს თავის „თავგადასავალში“ თბილისში დასახლებული აქვს სენაკები, როგორც ერისკაცთა სახლის და ოთახის აღწერებში. ძნელად ვასაგებია, გვაქვს თუ არა აქ მწიგნობრულად განსწავლული კაცის მიერ ძველი ტერმინის გამოყენების შემთხვევა, რასაც ის სცდილობდა ეჩვენებინა მჭიდროდ დასახლებული, თუმცა დაწერილი ჰქონდა შვილებისათვის და არა სხვებისათვის, რადგან ამ თავგადასავალში ხშირად ლანძღავს თავის შვილებს და არა მგონია, რომ მას ნდომოდა ის ყველას წაეკითხა. აქ ის ლაპარაკობს, რომ ეცხოვრობდით სენაკშიო. იესე ერისკაცი იყო, ოჯახის პატრონი და შვილებიც ჰყავდა. სენაკი მას ნახმარი აქვს ძველი მნიშვნელობით, როგორც ოთახი ანუ საცხოვრებელი. შესაძლებელია, ასეთი მნიშვნელობა შერჩა ამ ტერმინს იმ საეკლესიო წრეებში, რომელთაც თვით ავტორი ეკუთვნოდა, ფართოდ კი, როგორც ჩანს, სენაკი ცოცხალი სიტყვა აღარ უნდა ყოფილიყო; ამ დროს მის ნაცვლად ან ოთახი, ან სხვა ტერმინი გვაქვს, კერძოდ ოდა. ოდა თურქული სიტყვაა, რომელიც ძველ ძეგლებში არსად გვხვდება და XVIII საუკუნიდან ჩნდება მხოლოდ. თვით ს. ორბელიანსვე ნათქვამი აქვს: ოდა თურქთა ენაა, სენაკსა ჰქვან“-ო (ლექსიკ.). აქა ოდა, ანუ აქა მართლაც თურქული სიტყვაა, მაგრამ იქ ეს ტერმინი ზოგადად ოთახსა ჰნიშნავს.

5. საერო ნაგებობანი დანიშნულებისა და მიხედვით

სახლის მნიშვნელობა ქართულში მრავალგვარი იყო. უძველეს დროითგანვე მოყოლებული გვაქვს ეს ტერმინი დღევანდლამდე შერჩენილი. მაგრამ, თუ ვინმე იფიქრებს, რომ ამ სიტყვას ყოველთვის ერთი და იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა, ძალიან შესცდება. სახლი ჩვენ ეხლა მთლიან ნაგებობად გვესმის, ძველად-კი ამ ტერმინის მნიშვნელობა სხვანაირად ეხსოვოდა. ძველებითგან ჩანს, რომ სახლი ნაგებობის ერთ ნაწილსაც ეწოდებოდა. ამასთანავე სახლის დანიშნულებაც განსხვავდებოდა იმისდა მიხედვით, თუ რისთვის იყო განკუთვნილი. სახლები რომ დანიშნულებითაც განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან, ეს

შესაძლებელია დამტკიცდეს ძეგლებითაც. მაგალითად, ნიკორწმინდელს თავის სიველში (XI ს.) მოთხრობილი რომ აქვს თავისი შვენებლობითი მოღვაწეობა, სადაც, სხვათა შორის, ნათქვამი აქვს: „შევქმენ საწირეს ქვითკრი ბოსელი: ა: და ზედა სახლი სამამასახლისოა: ა:“ (ქკზი II, 48). უკვე ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ სახლი აქ მთლიან ნაგებობას-კი არ გულისხმობს, არამედ მხოლოდ ზედა სართულს: ქვეით ბოსელია და ზემოთგან სახლია.

რაკი ავტორს საჭიროდ მიუჩნევია სახლის შემდეგ დამატებინა სამამასახლისოა, ცხადია, რომ ამ სახლს განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონია და ის ალბათ იმ ჩვეულებრივი სახლებისაგან, რომელთაც განსამარტავად ისეოი დამატება არ სჭირდებათ, რითმე განსხვავებულიც უნდა ყოფილიყო.

ამავე ძეგლში ნათქვამია: „ნიკოლოს-წმიდას... სახლი შევქმენ სახუცოა მუხისაჲ: ა: და ნაძვისაჲ: ა: (ქკზი II, 46), აქაც სახლი სახუცოა, ე. ი. ხუცებისათვის განკუთვნილი სახლი გვაქვს.

შემდეგში დავრწმუნდებით, თუ რით უნდა იყოს გამოწვეული ის გარემოება, რომ XI საუკუნის ამ ძეგლის ავტორი საჭიროდ სცნობდა გარკვეულ პირობებში სახლის განკუთვნილობა აღნიშნა—სახუცო სახლი, სამამასახლისო და სხვა.

შემდეგ ამავე ძეგლში გვაქვს: „ბეთაბრელსა... სამეჯრეოა სახლი შევქმენ: გ: (იქვე, II, 46). სამეჯრეოა სახლი აგრეთვე შესამე თავისებური ტერმინია, რომელიც ჩვეულებრივ არ გვხვდება. ცხადია, რომ ის მეზრეებისათვის აგებული სახლი უნდა ყოფილიყო, სადაც მეზრეები ცხოვრობდნენ. რით განსხვავდებოდა, ან განსხვავდებოდა თუ არა რითმე, ეს სამეჯრეო სახლი ავებულობით, ძნელი სათქმელია, მაგრამ რომ ის მხოლოდ მეზრეების დასადგომად იყო განკუთვნილი და, უეჭველია, ის სამამასახლისო და სახუცო სახლისაგან განსხვავებული იქნებოდა, მგონია, ამაზე ბევრი ლაპარაკი საჭირო არ არის.

შემდეგ ნიკორწმინდასავეო, იგივე პირი მოგვითხრობს, „სახლი შევქმენ სამზარაულოა: ა:“ და ს. საწირესაც ავაგე „სხუდა სახლი სამზარაულოა: ა: (ქკზი II, 48). აქეთგან ჩანს, რომ განსაკუთრებული სამზარაულო სახლიც არსებობდა. ის შენობის ნაწილს, ცალკე ოთახს-კი არ წარმოადგენდა, არამედ სრულებით განცალკევებულად მდგარა და მხოლოდ მზარეულისათვის ყოფილა დანიშნული. საფიქრებელია, რომ იქ მზარეულები მარტო-კი არ მდგარან, არამედ საქმელსაც ამზადებდნენ. ასეთი დანიშნულებით არის ეს სახლი წარმოდგენილი დაბადებაში: „ესე სახლნი სამზარეულონი, სადა-იგი შეაგებიან... საკლდელები“ (ეხეკ. 46, 24.—ოშკ.).

თუ ნიკორწმინდის სიველში დასახელებულია და ნახმარია ტერმინი სახლი სამზარაულოა, ცალკეული მარტივად გამოთქმული ტერმინი სამზარეულოა-ც არსებობდა. მაგალითად, ქართველ „ეპითაღმწერელსაც“ აღნიშნული აქვს, რომ მონღოლები ისე გათავებდნენ. რომ „თუ სამზარეულოსა შეფისასა (დავით ლაშას ძისა) ცხვარი, გინა კრავი ისყიდებოდის“ (შმ25, გვ. 670), მაშინაც ბაეს ართმევდნენო. შესაძლებელია, ეს მეფის სამზარეულო ცალ-

კე ნაგებობას წარმოადგენდა, მაგრამ მაინც მას სახლი სამზარეულო-კი-
 არა, არამედ მარტივად სამზარეულო ეწოდება.

რომ ჩვენთვის გასაგები ვახდეს ის გარემოება, ფუ რატომ არის, რომ აგ-
 ტორი საჭიროდ ცნობს აღნიშნოს თითოეულ შემთხვევაში ის განსაკუთრებული
 დანიშნულება, რომლისათვისაც აგებული არის ეს სახლი, მე მოვიყვან უფრო
 მოკვიანო წყაროს ცნობას, რომელიც გვაგებინებს, რაზე უნდა იყოს დამყარ-
 ბული ეს გარემოება.

არქანჯელო ლამბერტის ნათქვამი აქვს, რომ სამეგრელოში თი-
 თოეულ ცოტად თუ ბევრად შეძლებულს მოსახლეს, ერთი სახლის მაგიერ, რა-
 მოდენიშე სახლი აქვს: სასტუმრო სახლი ცალკე იდგა. იქ არ ცხოვრობდნენ
 ჩვეულებრივ, ის ჰქონდათ, რასაკვირველია, შესაფერისი ავეჯეულობითა და ყო-
 ველგვარი მოწყობილობით მორთული, რაც სტუმრის მისაღებად იყო საჭირო.
 როდესაც სტუმარი ეწვეოდა ადამიანს, მაშინ იმ სახლს ვაალებდნენ, იქ დააყ-
 ნებდნენ. სახლში, რომელშიაც თითონ იდგნენ, ის სხვა სახლს წარმოადგენდა.

ამგვარადვე რამოდენიშე დანიშნულების ცალკეული სახლები იყო. თუცა
 ზემოთყვანილი ცნობა XVII საუკუნის სამეგრელოს ეხება და იმდროინდელ ვი-
 თარებას გვისურათებს, მაგრამ მეთერთმეტე საუკუნის ნიკორწმინდლის სიგ-
 ლივან ჩანს, რომ ასეთივე ვითარება ყოფილა საქართველოში XI საუკუნეშიც.
 ყველა თემში, და ერთ თემშიც, ყველას ასე ჰქონდა თუ არა, ამის ამჟამად თქმა
 ძნელია. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ღარიბი ხალხი ასეთი თითოეული დანიშ-
 ნულებისათვის ცალკეული სახლის აგებას უსახსრობის გამო ვერ შესძლებდა.
 ხოლო ვისაც სახსრები ამის საშუალებას აძლევდა, როგორც ეტყობა, სწორედ
 ასე აწარმოებდა მშენებლობას.

ეს გარემოება საყურადღებოა მოზრდილი, დიდი რთული სახლის აგებუ-
 ლობისა და მისი ნაწილების შედგენილობის თანდათანობის გარკვევისათვის.
 საქართველოში ჩვენ სხვადასხვა გეგმის სახლი გვაქვს, თუ ყველა ამ გარემოე-
 ბას გავითვალისწინებთ, ამ გეგმის განვითარების თანდათანობითი ისტორიის
 აღდგენისათვის შესაძლებელია ფრიად მნიშვნელოვანი დაკვირვება შეგვიძინოს.
 იქაც-კი, როგორც მაგალითად საგლეხო ღარბაშში, ასეთი დანაწილება ძნელი
 მოსალოდნელი იყო, მაგრამ ამის კვალი მაინც მოსჩანს. დიდ სახლებში, რომ-
 ლებშიაც დანაწილება, რასაკვირველია, ბუნებრივია და მოსალოდნელიც არის,
 დანაწილების შესახებ ძველი ცნობებიც მოგვეპოვება: არის საჯღოში თახი,
 არის საწოლის, შემდეგ საკუქნაო, საღარო, და ბოლოს სამზარეუ-
 ლოცა და მარანიც. გეგმის სასახლის გეგმითვანაც ჩანს, რომ სასახლეში
 სამზარეულო გვერდით ყოფილა და ის, თუცა-კი საკმაოდ მკვიდრად გამოყო-
 ფილს, მაგრამ მაინც მთავარი შენობის ნაწილს წარმოადგენდა.

ცხადია, რომ სამამასახლისო სახლს, სახუცო სახლს, სამებრეო სახლსა და
 სამზარეულო სახლს შორის რაიმე განსხვავება უნდა ყოფილიყო, თუ რომ ქარ-
 თულ ენას თითოეული მათგანისათვის ცალკეული ტერმინი შეუქმნია. უკვე ის
 გარემოება, რომ ზემოაღნიშნული სახლები სხვადასხვა განკუთვნილობის ნა-
 გებობა ყოფილა, გვაფიქრებინებს, რომ ყოველს მათგანს თავისი დანიშნულე-
 ბისათვის შესაფერისი თავისებურება უნდა ჰქონოდა.

მაგრამ ასეთი ცალკეული დანიშნულების სახლებს გარდა, რთული ნაგებობების მთლიანი სახლებიც არსებობდნენ, რომელნიც ყოველგვარი მოთხოვნილებისა და საჭიროების დასაკმაყოფილებლად იყვნენ განკუთვნილნი.

სახლი სხვადასხვანი იყო: ზოგი ყოველგვარი საჭიროების დამაკმაყოფილებელ ნაგებობის ნაწილებს შეიცავდა, ზოგი კიდევ, ცოტად თუ ბევრად იყო ამ მხრივ გამართული. ყოველნაირად დამაკმაყოფილებელსა და მოწყობილს სახლს ეწოდებოდა სახლი სრული ყოველითა ფერითა, ე. ი. თანამედროვე ქართულით რომ გამოითქვას, ყველა ფრით სრული სახლი იყო. თანამედროვე ქართველი, მაშინ კარგად იცოდნენ, თუ რით, რა და რა შემადგენელი სამსახურების შემცველი უნდა ყოფილიყო სახლი, რომ იგი ყველაფრით სრულად ეცნათ. ეს ნათლად ჩანს ნიკორწმინდელის შემდეგი სატყუებითგან: „ბეთბარელსა შეუქმენ სახლი სრული, ვითა გამს, ყოვლითავე ფერითა : ა:“ (სიგელი, ქმბი II, 46). ცხადია, რომ ვერც სამამასახლისო სახლი, ვერც სახუცო, ვერც სამეგრეო და ვერც სამზარაულო სრულ სახლად ვერ ჩაითვლება. თუ ნიკორწმინდელს საჭიროდ მიაჩნდა, რომ აქ აღენიშნა „ყოვლითა ფერითა“ სრული სახლი აფაგეო, ცხადია, რომ ამ სახლში ყველაფერი უნდა ყოფილიყო, ყველა ნაწილები, რომლებიც საჭირო იყო სახლისათვის. მაგრამ, სამწუხაროდ, რა იყო საჭირო, ეს დასახელებული არ არის. რასაკვირველია, ეს იმ გარემოებით აიხსნება, რომ მაშინ ეს ყველამ იცოდა და ამის განმარტებაც საჭირო არ იყო. საყურადღებოა, რომ იქ დამატებულია კიდევ: „სახლი სრული, ვითა გამს, ყოვლითა ფერითა“-ო [ე. ი. სახლი სრული, როგორც შეეფერება, როგორც საჭიროა ყველაფრით სავსე სახლისათვის]. რა ნაწილები უნდა ჰქონოდა ასეთ ყველაფრით სრულ სახლს, ამას შესაძლებელია დაახლოებით მიხედვით აღამიანი; სათქმელელია, უპირველესად სწორედ ის ნაწილები, რომლებიც უკვე გვქონდა დასახელებული, ე. ი. საჯდომი, საწოლი, სასტუმრო, საცქენაო, მარანი და სამზარეულო.

რასაკვირველია, მარანი უქველად და ყოველთვის საცხოვრებელ ბინასთან ერთად არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ მაინც საქართველოში მარანი ხშირად სწორედ თვით მკვიდრ სახლში ჰქონიათ. ცხადია, ეს ისეთი მარანი-კი არ იყო, სადაც მთელი წლის ღვინის მარაგს ინახავდნენ, არამედ პატარა მარანი, რომელშიც ყოველდღიური, სანიადაგოდ საზარებელი ღვინო ჰქონდათ ხოლმე. რათგანაც საქართველოში ღვინის სმა ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა და წყლის სმასავეთ საჭიროდ მიაჩნდათ, ამიტომ სახლთან ჰქონდათ მარანიც. ეს გარემოება უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, როდესაც ძველებს ვკითხულობთ და ამ ძველების მიხედვით რეალური სინამდვილის აღდგენა გვსურს.

ამგვარად, სახლები სხვადასხვა სისრულისა ყოფილა. ცალკეულად, გარკვეული დანიშნულებისათვის აგებულ სახლებს გარდა, სრული სახლებიც ყოფილა, მაგრამ სრული სახლებიც სხვადასხვა მოცულობა-სისრულისა ყოფილა; ზოგი მთლიანად, „ყოვლითა ფერითა“ სრული იყო. ნიკორწმინდელს რომ ასეთი გამოხატვაში არ დაემატებინა, რასაკვირველია, მაშინ შეგვეძლო გვეფიქრა, რომ სრული სახლის ერთხელ-დამამუდამოდ ჩამოყალიბებული გვემა

არსებობდაო, მაგრამ მისი ცნობებითგან ჩანს, რომ აქაც განსხვავება ყოფილა და სისრულეც სხვადასხვანაირი არსებობდა. მომავალში შესაძლებელია ისიც გამოირკვეს, თუ სხვადასხვა სისრულის სახლი რა და რა ნაწილების შემცველი იყო ხოლმე.

უნდა კარგად გვახსოვდეს, რომ საქართველოში სახლი მართო ერთ-სართულიანი ნაგებობა არ იყო, არამედ ერთსართულიან სახლს ვარდა (რასაკვირველია, ერთსართულიანი სახლი უმრავლესობას შეადგენდა ნაგებობათა, მოსახლეობის უმრავლესობაში) ისეთ მაღლობ ადგილებში, ისეთ მაღლობ ფენებში, როგორც მაგალითად რაჭაა, — ორ და მეტ სართულიანი სახლები იშვიათი მოვლენა არ ყოფილა. ორსართულიანი სახლი უფრო ხშირიცაა, ვიდრე ერთ-სართულიანი. ეს უკალობლად შეიძლება დამტკიცდეს იმავე ნიკორწმინდელის მეთერთმეტე საუკუნის ძეგლით.

ამ ერთი საბუთის მიხედვით, რასაკვირველია, სახიფათოა მის ცნობაზე დამყარებული სურათი საერთო სურათად მიიჩნიოს დაამიანმა, მაგრამ თუ ჩვენ წარმოვიდგენთ, რომ მთავორიან მაღლობ ადგილებში უფრო ბუნებრივია ერთ-სართულიანი სახლის არსებობა, ვიდრე ბარად და, თუ გავითვალისწინებთ აგრეთვე იმ სურათებს, რომლებიც მინიატიურებში მოგვეპოვება, სადაც მრავალ-სართულიანი სახლის ნახატები გვაქვს, მე გვონია, უნდა დავაცვათ, და დიდი შეცდომააც არ უნდა მოგვივიდეს, თუ ვიფიქრებთ, რომ იმდროინდელ საქართველოში ჩვეულებრივ რამოდენიმე სართულიანი სახლი უნდა ყოფილიყო, ქალაქებში მიინც, და თითოეულ სართულს თავისი დანიშნულება ექნებოდა.

სახლი სხვადასხვა მასალისაგან შენდებოდა, მაგალითად არსებობდა ქვით-კირისა, მუხისა, ნაძვისა და ცილოფისა.

ნიკორწმინდელი იმბობს: „ნიკოლოს-წმიდას შეეკმენ სახლი ქვითკირი : ა: და ზედა სახლი მუხისაჲ“. იქვე — განაგრძობს იგი — „შეეკმენ სახლი მუხისაჲ : ა: და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი : ა: — სხუაჲ სახლი შეეკმენ ცილოფისა და მუხისაჲ : ა: ... — სხუაჲ სახლს შეეკმენ სახუოდ მუხისაჲ : ა: და ნაძვისაჲ : ა: (ქვბი II, 46). „სახლი ცილოფისაჲ : ა:“ ამავე პირს საწირეშიც აუგია (იქვე, II, 48). როგორც ვხედავთ, ძეგლში ორსართულიანი სახლია მოხსენებული. ქვედა სართული ქვათკირის ნაგებობას წარმოადგენს, ზედა სართული — მუხისას, რომელსაც ის სახლსავე უწოდებს: „სახლი ქვითკირისა : ა: და ზედა-სახლი მუხისაჲ“. ჩვენ, რასაკვირველია, ეხლა ასე არ ვიტყვი. სახლი სახლზე არ დიდგმება თანამედროვე წარმოდგენით, მაგრამ აქ სართულის მაგვირად სახლი არის ნათქვამი: „... და ზედა სახლი მუხისაჲ“.

შემდეგ იმასვე ნათქვამი აქვს: „შეეკმენ სახლი მუხისაჲ : ა: და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი : ა:“. ეხლა აქ ორსართულიანი სახლია, მაგრამ შესაძლებელია სამსართულიანი სახლიც იგულისხმებოდეს. ქვეით სართულში ყოფილა სახლი მუხისა, მეორე სართულში-კი სახლი ქორედიანი. ქორედი რას ეწოდება, ვიცით. ქორედიანი-კი სვეტებიანი, კამაროსანი შენობაა, რომელიც წინითგან ღია იყო და ჩვეულებრივი სახის საგრილობლად იყო გან-

კუთვნილი. იქ, სადაც საერთოდ ცხელოდა, რასაკვირველია, ზამთარშიც შეიძლებოდა ყოფნა.

აქ ორნაირად არის ნათქვამი: სახლი სენიანი და ქორედიანი. ქორედიანის რაობა ვიცით, ხენიანი რაღა უნდა იყოს? რასაკვირველია, სენთან ეს არ არის დაკავშირებული, არამედ ის სენაკს ჰგულისხმობს. სენა და სენაკი ოთახსა ნიშნავს, სენა აქ დიდ ოთახს ნიშნავს, სენაკი-კი შეიძლება მაშინ პატარა ოთახს აღნიშნავდა. ამგვარად, მეორე სართულიც ხისა ყოფილა. ცხადია, მუხის სახლზე ქვიტიკობის სახლს ვერვინ ვერ დაადგამდა. ამგვარად უცილობელია, რომ მეორე სართულიც ხისა იყო. ეხლა, მეორე სართული უნდა გუგულისხმობს სენიანი და მესამე სართული ქორედიანი, თუ ერთსა და იმავე სართულზე იყო სენიანიცა და ქორედიანიც?—ძნელი სათქმელია. მე მგონია, მეორე მოსაზრება უფრო სწორი უნდა იყოს, რადგანაც მასვე ნათქვამი აქვს: „და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი : ა:“. ამ შემთხვევაში რომ მესამე სართულს გულისხმოდეს დანამდვილებით (თუ რომ რასაკვირველია დედანი სწორედ არის ვადმოწერილი და გამოცემული თ. ქორედიანის მიერ), მაშინ უნდა ყოფილიყო ასე: „...და ზედა სახლი ქორედიანი : ა: და სენიანი : ა:“. რათგანაც რიცხვი ქართულად ასოებით იწერებოდა („ა“), ამიტომ, საკმარისია, ის „ა“-ნი გამოტოვებული იყოს, რომ შესაძლებელია ჩვენ შეცდომა მოგვივიდეს და სამსართულიანი სახლი ორსართულიანად მივიჩნიოთ. ასეა თუ ისე, აქ საყურადღებოა, რომ ქვედა სართული ხის სახლს წარმოადგენს, ზედა სართულიც ხის ნაგებობაა და სხვადასხვა აგებულებისა არის, მასთან დანიშნულებაც მათი ერთმანეთისაგან განსხვავდება. თუ მეორე სართულში სენა და ქორედიანი მოთავსებული, მაშინ ერთი ნაწილი უნდა საცხოვრებლად განკუთვნილი ყოფილიყო შედმივად, ხოლო მეორე ნაწილი—ქორედი—დროს გასატარებლად და ზაფხულში ყოფნისათვის. თუ რომ სამსართულიანი იყო, მაშინ, რასაკვირველია, უნდა ვიფიქროთ, რომ მეორე სართულში სენაკები, საცხოვრებელი ოთახები, იქნებოდა და მესამე სართული-კი დროს გასატარებლად იქნებოდა განკუთვნილი.

იმავე პირს ნათქვამი აქვს: „სხუად სახლი შევქმენ ცილოფისა და მუხისაო: ა:“. აქ ნახმარი არის ისეთი ტერმინი ცილოფი—რომლის მნიშვნელობა გასაგები არაა. სამწუხაროდ, ჩვენ არსად ეს ტერმინი არ გვხვდება. „სხუად სახლი შევქმენ ცილოფისა და მუხისაო : ა:“, ამ ნათქვამში მუხისაო—მასალის გამოხატველია, ცილოფისაც, საფიქრებელია, რომ მასალასვე უნდა ნიშნავდეს, მაგრამ მუხა და ცილოფი რომ ერთად არის ნახმარი, ხომ არ შეიძლება მუხას გულისხმოდეს ერთ სახლს და ცილოფს სხვას? მაინც რატომ არის ნახმარი სახლი ცილოფისა მუხისაო ერთი,—ეს გაუგებარია და მეორე, ყველაზე უფრო სამწუხარო ის არის, რომ ჩვენ არ ვიცით, თუ რას უნდა ნიშნავდეს ცილოფი. როგორც აღვნიშნეთ, სხვა არც ერთი ძეგლი მას არ ვკვირვანებს, ეგების რაჰსში იყოს შერჩენილი ეს ტერმინი, რათგან რაჰის მოსახლეობისა და ნაგებობის შესახებ ცნობას წარმოადგენს ეს ძეგლი, ეგების იქ იყოს ის შერჩენილი. ამჟამად არც ერთ ლექსიკონში არ ვგვაქვს ეს ტერმინი, რომ მისი გაგება შეიძლებოდეს.

როგორც ამ ცნობიდან ჩანს, ჩვენ, მაშასადამე, გვჭონია ორსართულიანი საილი, ნაწილობრივ სამსართულიანიც.

სხვადასხვა მარტივ ნაგებობათა შესახებ XI საუკუნის საქართველოში მოკლე, მაგრამ მინც საყურადღებო ცნობები ნიკორწმინდის სიგელშივე მოგვეპოვება იქ, სადაც ნიკორწმინდელი თავის სამეურნეო მოღვაწეობის ამბავს მოგვითხრობს. დარგობლივ რომ დავალაგოთ ისინი, შემდეგი სურათი გადაგვეშლება.

ნიკორწმინდელის აღმშენებლობა რომ სახლების აღნუსხვით დავიწყოთ, ამ მღვდელმთავარს პირველად ნათქვამი აქვს: „შევქმენ საწირეს ქვითკარი ბოსელი : ა: და ზედა სახლი სამამასახლისოა : ა:“... ამგვარად იქ ორსართულიანი სახლია მოხსენებული; ქვედა სართული ბოსელია, ზოლო ზედა სართული თითქოს საპატიო პირისათვის განკუთვნილი ნაგებობაა, როგორც სახლი სამამასახლისო უნდა იყოს.

შემდეგ იქვე ნათქვამი არის: „საწირესავე შევქმენ სხუა სახლი ცილოფისა : ა: და ზედა საჯუარე : ა:“ ამგვარად, აქაც ორსართულიანი ნაგებობაა. ქვემო სართულის სახლი ცილოფისა იყო. უეჭველია, რომ ცილოფი ნაგებობის მასალის გამოხატველია, რომელიც ხე უნდა იყოს; იგი ხის მასალას უნდა აღნიშნავდეს, მაგრამ რა მასალას, არ ვიცით. ზედა სახლი საჯუარე იყო, ისე გამოდის—თითქოს ჯვარისთვის განკუთვნილიაო, მაგრამ რატომ უნდა ყოფილიყო აქ ასეთი სახლი, გაუგებარია. შესაძლებელია საჯუარე სხვა რამეს გულისხმობდეს, ჩვენთვის ეს ნაწილი ძველისა გაუგებარი რჩება.

ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ ყოფილა ჭიშკარიც-კი: „შევქმენ ჭიშკარი ბოსელ-ქორედისანი : ა:“ (ქეპი II, 48).

ჭიშკარი წარმომდგარი არის ბჭის კარი თვან. ბჭე დიდ კარს ნიშნავს, შემდეგში რომ ალაყაფის კარი ეწოდებოდა. ბჭეს თუ ასე გავიგებოთ, მაშინ ალაყაფის კარებზე ბოსლის დადგმა, რასაკვირველია, შეუძლებელი იქნებოდა. ამგვარად, ჭიშკარი, როგორც ეტყობა საკმაოდ მკვიდრი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. ეს საყურადღებოა იმდენად, რომ ალაყაფის კარი, რომელიც ეხლა ჩვენ ჩვეულებრივ ან ხის ნაგებობად მიგვაჩნია, ან არა და რკინა-კი შეიძლება ვიგულისხმობთ, ძველად, შორს რომ არ წავიდეთ, XVII და XVIII საუკუნეში, ისეთი ნაგებობა ყოფილა, რომელზედაც სასახლევ შესაძლებელია მოთავსებულყო. ამგვარად, ალაყაფის კარი მთელ ნაგებობას წარმოადგენდა. საფიქრებელია ასეთი სახელი მას იმიტომ ეწოდებოდა, რომ იქ ალაყაფის კარები, ე. ი. კარი იყო, მაგრამ მკვიდრი შენობა არსებობდა, რომელზედაც მთელი სასახლე შეიძლებოდა მოთავსებული ყოფილიყო. ამ შემთხვევაშიც ასე უნდა ვიგულისხმოთ: „შევქმენ ჭიშკარი ბოსელ-ქორედისანი : ა:“, ბოსელი უშუქველი ქვედა სართულში უნდა ყოფილიყო, რათგან კიბეზე ხომ ვერ აიყვანდნენ საქონელს, და ქორედი-კი უშუქველად მეორე სართულში უნდა ყოფილიყო. ამგვარად, ამ ჭიშკარს რთული აგებულება ჰქონია. მას თავისი გარკვეული გეგმა უნდა ჰქონოდა. მიზანშეწონილობის თვალსაზრისითაც რომ მივუხედეთ ამ საკითხს, ცხადია, რომ ისე მოუფიქრებლივ ასეთი ნაგებობის გაკეთება არ შეიძლებოდა.

შემდეგ ჩვენ გვაქვს იმავე ავტორის ცნობა, რომელიც მოგვითხრობს: „ზნა-
 კლას შევქმენ ... ქვითკირი ბოსელი : ა: და ზედა ხერხული ბელელი
 : ა: — ქვითკირი ფარეხი : ა: და ზედა ქორედი სახლი : ა: (ქები II, 46).
 აქაც ორ-ორსართულიან ნაგებობაზე არის საუბარი, ორსართულიანი სახლია.
 ქვემოთ არის ქვითკირი, ერთ შემთხვევაში ბოსელი, ხოლო მეორე შემთხვევაში
 ფარეხი; ზედა სართულში არის: ერთ შემთხვევაში ბელელი, ხერხული ბელე-
 ლი : ა:, ხოლო მეორეში — ქორედი. იმის შესახებ თუ რატომ არის ნათქვამი
 ხერხული ბელელი, ჩვენ მაშინ გვექნება დაწვრილებითი საუბარი, როდეს-
 საც აგებულების ტექნიკაზე გადავალთ, ე. ი. როცა ვანიხილავთ, თუ როგორ
 აგებდნენ, რანაირი მასალა იხმარებოდა, როგორ ამუშავებდნენ ამ მასალას და
 რანაირი ტერმინოლოგია იხმარებოდა ამისათვის. მაგრამ რომ გასაგები იყოს
 ეზლატ, მე მოკლედ აღვნიშნავ, რომ არსებობდა **ჯარგვალი** და **ხერხული**.
 ჯარგვალი ეწოდებოდა ისეთ ნაგებობას, რომელიც მრგვალი ვაუქრული
 ხეებისაგან იყო აგებული. ეს სიტყვა მეგრულია; ჯირგვალი მეგრულად
 მრგვალ ხესა ნიშნავს, ჯი ძელ-ის შესატყვისობას წარმოადგენს, რგვალი
 კიდევ მრგვალი-ისას, ე. ი. მრგვალი ხისაგან აგებულს ნიშნავს. ხერხული —
 ვახერხილია. ამგვარად ქვითკირის ბოსელი ყოფილა ერთი და ზედ დაუდგამს
 ვახერხილი ხეებისაგან აგებული ბელელი. ბედლის მნიშვნელობა იმდენად ნათე-
 ლია, რომ განმარტება არ არის საჭირო. ის მარცვლელული მოსავლის შესანახად
 განკუთვნილი ნაგებობა იყო. მეორე შემთხვევაში რომ არის ნახშირი ფარეხი
 და ზედა ქორედისანი სახლი ერთიო, ქორედისანი აქ სახლი საცხოვრებელი
 არაა, ის საზაფხულო სახლია დროს გასატარებლად და ერთგვარად სვეტებსზე
 დამყარებული, რომლის წინა მხარე შიშნულა უნდა ყოფილიყო.

ნიკორწმინდელი განაგრძობს: „ხოტეეს ვიყიდე გაბონისაგან მიწა... და
 ზედა აგარა, დადღვი სახლი სენათთა და ქუეშე ორითა ბოსლითა, — და-
 ვღვი ბელელი სადაგი : ა: (ქები II, გვ. 47). როგორც ვხედავთ, თითქმის
 ყოველ წინადადებაში ორსართულიან სახლზეა საუბარი. აქაც საინტერესოა,
 რომ სახლი დაუდგამს სენათთა, ე. ი. სახლი, რომელშიაც ოთახები, სენა-
 კები იყო, და „ქუეშე ორითა ბოსლითა“. ქვედა სართული აქაც ბოსელს წარ-
 მოადგენს, მაგრამ ორი ბოსელია. როგორც ჩანს, დიდი სახლი უნდა ყოფილი-
 ყო. რატომ იყო ორი ბოსელი და არა ერთი ბოსელი, ძნელი სათქმელია.

შემდეგ: „და ზედა შველი ხერხული : ა: (იქვე II, 47).

ეს შველი რას ნიშნავს, გაუგებარია. არსად არ მოგვეპოვება სხვა ძველ-
 ში ასეთი ტერმინი და ამიტომ განმარტების მოცემა არ შეიძლება.

„შევქმენ მუხურას ქვითკირი ბოსელი : ა: და ზედა სახლი : ა: და
 ხერხული ბელელი : ა:, დადღვი ქიშკარი ზემო-ქუეშო : ბ: (ქები II,
 48-49). ამგვარად, აქაც ორსართულიანი სახლია. ხერხული ბელელი იმ-
 გვარივე თვისებისა უნდა ყოფილიყო, როგორც ზედაც ზემოთ საუბარი გვექონდა.

კარგად მოწყობილ სახლს, უეჭველია, ამ სხვადასხვა სამსახურებლივ ნაგე-
 ბობას გარდა უნდა მცველების სახლიც ჰქონოდა და, მართლაც, ჩვენ ვეფხის-
 ტყაოსანში მოგვეპოვება ტერმინი, რომელიც ასეთი ნაგებობის სახეს უნდა
 წარმოადგენდეს.

გულანშაროს ვეპართ-უხუცეის სახლს დარაჯაგა-ც ჰქონია. ფატმანი ავ-
 აანდილს მოუთხრობს:

„ღღესა ერთსა, სალამო ეამ, ჩასვლა იყო ოდენ მზისა,
 წაფდევ წინა დარაჯაგთა, კარი მიჩნდა ხანაგისა“-ო.
 (აბულ. 1140, 1-2; კაკ. 1169; სიიუბ. ვამ. 1216).

დარაჯაგა სპარსული სიტყვაა, დარაჯა, დარაჯს ნიშნავს, ქარ-
 თულშიც შეთვისებული გვაქვს ეს სიტყვა სპარსულითგან; „გა“ სპარსულად ად-
 გილსა ნიშნავს. ამგვარად, დარაჯაგა ადგილია, სადაც დარაჯი იმყოფებო-
 და; იგი, მაშასადამე, სადარაჯო ტიპის საცხოვრებელი სახლი უნდა ყოფილიყო.
 ცხადია ამასთანავე, რომ დარაჯების სახლი კართან უნდა მდგარიყო.

იქ რომ მიდგა, დინახა ხანაგაო—„კარი მიჩნდა ხანაგისა“. აქ გვაქვს
 მეორე ტერმინი—ხანაგა. ხანაგა სპარსული სიტყვაა, სიტყვის მეორე ნაწილ-
 ში იგივე იმავე „ადგილსა“ ნიშნავს სპარსულად, მაოლოდ სხვას გულისხმობს
 ეს ტერმინი ქართულად. იგი სხვანაირად უნდა იყოს გაგებული, ყოველშემთხ-
 ვევაში, შოთას მისით სხვანაირი დანიშნულების ნაგებობა ჰქონდა ნავულისხმე-
 ვი თითონაც და, თუ ჩვენ ისე გავიგეთ, როგორც სპარსელებს ესმოდათ, სრუ-
 ლი შეცდომა მოგვივა. ხანაგა სპარსულად ეწოდება დერევიშების სახლს,
 ე. ი. დაახლოებით სარწმუნოებრივი დანიშნულების ნაგებობა იყო, ქართულად-
 კი სრულებით სხვა მნიშვნელობა აქვს. ხანაგა სასატუმრო სახლია. ამ
 ხანაგაში, როგორც ვედების-ტყაოსნის შინაარსითგან ჩანს, სრულებით დერ-
 ვიშები არ არიან, არამედ სხვადასხვა ქალაქებიდან მოსული ხალხია. მართა-
 ლია, იქ რესტორანი არა აქვთ, მაგრამ ყიდულობენ სხვაგან, მოაქვთ საჭმელ-
 სასმელი, კარგად შეეცქვიან და ერთმანეთს უამბობენ თავიანთი მოგზაურობი-
 სა და ქვეყნის ამბებს. ცხადია, რომ იმ ხანაგას ქართულ ხანაგასთან არავითა-
 რი საერთო არა აქვს. ამგვარად საქართველოში ქართულად შეთვისებული
 სპარსული ტერმინი შეცვლილა მნიშვნელობით და სხვანაირი დანიშნულების
 ნაგებობად ქცეულა.

ხანაგა არის სასატუმრო. უუკველია, სასატუმროები ჩვენშიც იქნებოდა ძველად
 და ასეთი ნაგებობების არსებობის შესახებ ცნობებიც მოგვეპოვება. მაგრამ, სამ-
 წუხაროდ, უცხო ენებზე დაწერილ თხზულებებში. ქართული ძველი, იმდროინ-
 დელი ძველი საერო შინაარსისა შერჩენილი არ არის, ან შესაძლებელია, ჯერ
 აღმოჩენილი არც არის, და ამით იხსენება, რომ ეს ტერმინი ჯერ ჩვენ არ მოგვე-
 პოვება, მაგრამ ძველი სავკლესიო მწერლობის ძეგლებში ჩვენ გვაქვს ერთი
 ტერმინი, ამჟამად სრულებით უცნობი (არამც თუ ზემოთადა, არამედ უკვე XII
 საუკუნეში დაივიწყებული), სახელდობრ პანდოქიონი. რამოდენსამე მარტივლო-
 ბაში ნახმარი არის ეს სიტყვა. შემდეგში, XII საუკუნეში, ჩვენ გვაქვს ფუნდუ-
 კიდ. ფუნდუქი პანდოქიონისაგან არის წარმომდგარი. პანდოქიონი ბერ-
 ძნული სიტყვაა უნაჰაჰაჰა „პანდოქონ“, მერმანდელი გამოთქმით პან-
 დოქონი, რაც სასატუმრო სახლსა ნიშნავდა. V, VI საუკუნის ძეგლებში ეს
 ტერმინი იხმარებოდა. ცხადია, რომ ის რომაელების პოლიტიკის გავლენის ხა-
 ნაში უნდა შემოსულიყო საქართველოში. რომაელები პოლიტიკურად გაბატონ-
 დნენ ჩვენში, მაგრამ კულტურული ენა ლათინური-კი არ იყო, არამედ ბერძნუ-

ლი და, უეჭველია, რომ იმდენად თვით რომელები არ უნდა ყოფილიყვნენ მოხელეებად, და ნაწილობრივ ჯარისკაცებადაც, რამდენადაც ბერძნები. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ყველა ნაწერები, რომლებიც-კი ჩვენში აღმოჩენილია—ბერძნულია, რომაული-კი არა. თვითონ რომის კეისრის ბრძანებით დაწერილი წარწერებიც-კი ბერძნულად არის შესრულებული.

პანდოქიონი, ამგვარად, ეწოდება პირველ საუკუნეთაგან მოყოლებული, თუ ამაზე უწინარეს არა, სასტუმროს. შემდეგში შემოდის ფუნდუქი. ფუნდუქი იტალიურშიც არის „ფონდოკო“ და ამ პანდოქიონიდან არის წარმოშობადგარი. ფუნდუქი, ქართულად რომ მოგვეპოვება, დასავლეთითგან მომდინარეობს, და აღმოსავლეთში სხვაგან თუ იხმარება, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ამავე დროს ვაუჭებს ხანაგა, რომელიც სპარსეთის ვაგლენის წყალობით არის შემოსული.

არსებობს თუ არა განსხვავება ნაგებობის მხრივ ფუნდუქსა და ხანაგას შორის? რასაკვირველია, ფუნდუქი და ხანაგა სხვადასხვა იყო. ფუნდუქი ნიშნავდა ქარვასლის შავგან ნაგებობას, რომელშიც როგორც მგზავრებს შეეძლოთ თავშესაფარი ეშოვათ, ისევე საქონელიც დაეყენებიათ. ქარავანი რომ მიდიოდა, ერთბაშად ბევრი მგზავრი იყრიდა თავს; თანაც ისინი ან აქლემებით, ან ცხენებით, ან ჯორებით მოგზაურობდნენ და იმდენი საქონლის დასაყენებლად უნდა ყოფილიყო ბინაც. ფუნდუქი სწორედ ასეთი ნაგებობა იყო. ხანაგა-კი მხოლოდ მგზავრებისათვის ვანკუთენილი, ე. ი. ნამდილ სასტუმროს წარმოადგენდა, ცხოველების თავშესაფარი აქ არ იყო. ფუნდუქს, რასაკვირველია, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა, გაცილებით უფრო მეტი, ვიდრე სასტუმროს, მაშინდელი მიმოსვლის, ურთიერთობისა და ეკონომიური აღზრ-მიცემის საქმესთან დაკავშირებული მოღვაწეობისათვის. ამით აიხსნება, რომ თამარმა თავისი მეფობის დროს თბილისიდან ჯავახეთში მიმავალი პირდაპირი გზა გააკეთებინა და ჯავახეთიდან თრიალეთში გადასასვლელ უღელტეხილზე ორი ფუნდუქი ააგებინა: ერთი ქედს იქით, ერთი ქედს აქეთ. იქ ხშირად იცოდა წინათაც და ეხლაც ძალიან დიდი თოვლი და ნაძვარი, ისე რომ ჭველადაც არა ერთხელ დაღუპულან მგზავრები შუა ზღაში და, რათგანაც ვზის გავრძელება შეუძლებელი იყო ასეთ შემთხვევაში, თამარმა განკარგულება გასცა, რომ ორი ფუნდუქი ყოფილიყო აგებული. დიდი მანძილი არ არის მათ შორის, მაგრამ ამ პატარა მანძილზე იმდენად დიდი იყო განსაცდელი, რომ, თუ დიფუცებოდა ნაძვარი, უეჭველად უნდა შეეწყვიტათ მოგზაურობა და თავი შეეფარებინათ. ეს ორი ფუნდუქი სწორედ ამისათვის იყო ვანკუთენილი. სანოვჯაგეც იყო დაგროვილი, რომ, სანამ გამოიღარებდა, მგზავრებსაც და საქონელსაც შესაძლებლობა ჰქონოდათ თავი ერჩინათ. ამ ფუნდუქის ნანგრევები, ერთისა შედარებით უკეთესად, არის დარჩენილი, მეორისაგან მხოლოდ ოდნავი კვალია. რასაკვირველია, სანტერესო იყო ნაგებობათა გეგმისა და თავისებურების ისტორიის გამოკვლევისათვის საქართველოში, რომ ეს ფუნდუქები შესწავლილი ყოფილიყო¹.

¹ რუსთველის ბანის გამოყენას რომ ვაწყობდით, განზრახული გექონდა ამ ორი ფუნდუქის გეგმის გადაღება და შესწავლა, მაგრამ სამწუხაროდ, უსასიუბამ ამ მიზნის განხორციელება შეუძლებელი გახდა.

6. საცხოვრებელ ნაგებობებთან დაკავშირებული შენობები

ძვიენური თვალსაზრისით ადამიანისათვის საჭიროა უწყველად აბანო. რასაკვირველია, ყველას არ ჰქონდა აბანო სახლში, მეტადრე ჩვენში, წყლის სიმცირის გამო. ამის განხორციელება არც ისე დიდი საქმე იყო, მაგრამ მაინც მოგვეპოვება ცნობები, რომ აბანოები იყო ქალაქებშიცა და სოფლებშიც. თბილისში აბანო ცნობილი იყო ძველი დროიდანვე. სპარსელ გეოგრაფებს აღნიშნული აქვთ, რომ თბილისის განთქმული იყო თავისი გოგირდოვანი აბანოებით, მაგრამ იქაც, სადაც ბუნებრივად ცხელი მინერალური წყალი არ არსებობდა, აბანო ხელოვნურად აგებული ჰქონდათ, კერძოდ ქუთაისში. მაგალითად, «გამთაღმწერელს» აღნიშნული აქვს, რომ ნარინ-დავითს, რომელიც დასავლეთ საქართველოში იყო გადასული მონგოლთა ბატონობისაგან თავის დასაღწევად, მოულოდნელად თავს დაესხნენ მესხეთიდან ქუთაისში გადასული მონგოლები, ადგილობრივი რაჰის ერისთავის დახმარების წყალობით, ისე რომ რუსუდანის ძე ნარინ-დავითი აბანოში იყო და ძლივს მოასწრო თავის დაღწევა. «გამთაღმწერელს» ასე აქვს მოთხრობილი: „უბ[რ]ძანა ყანმან აშალა სირმონ [ნ]ოინს[ა] და აღი ყა[ნ]ს... რათა ილაშქრონ მეფესა დავითის [რუსუდანის ძესა] ზედა... ზედა დაესხნეს ქუთათის[ს], აბანოსა შინა მყოფსა მეფესა, და ძლით შეესწრა ცხენსა, ერთითა კაბითა მარტო იელტოდა“ (გამთაღ. "869, გვ. 713) [ამგვარად, დავით რუსუდანის ძე აბანოში ყოფილა არხენად და ერთბაშად შეუტყობინებიათ, რომ თავს დაესხნენ. იმდენი მოუსწრია, რომ კაბა მაინც ჩაუტყვამს, მაგრამ „ერთითა კაბითა“, ეს გულისხმობს იმას, რომ სასწრაფოდ მოხლოშია ღალატს, ვაქცევა და თან სხვა ტანისამოსის წაღება ვერ მოუწრია].

მთელი ეს ცნობა ჩვენთვის იმ მხრივ არის საინტერესო, რომ ქუთაისშიც ყოფილა აბანო. ქუთაისის აბანოს გარდა გვევლინება რომ აბანო იყო, ამის უცილობელი დამაბტკიცებელი საბუთი თვით ამ გვეუთის ნანგრევებში არის დაცული. მართლაც, აქ არის საბანაო ოთახი, თვით სასახლეში მოთავსებული, აბანოები, წყალსადენიც, რომელიც წყალს აწვდის, ერთი მხრით, და გამოსავალი მიაღ, რომელიც მოხმარებული წყლის გასაშვებად იყო განკუთვნილი.

შორს რომ არ წავიდეთ და მხოლოდ XII საუკუნეზე შეეჩერდეთ, დმანისის არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ დაამტკიცა, რომ აბანო-თუ თბილისში, რომელიც დედაქალაქი იყო და რომელიც კარგად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი და, მართლაც, კარგად იყო ყოველმხრივ უზრუნველყოფილი, დმანისშიც, რომელიც მალოზ ადგილას მდებარეობდა და ამასთანავე პროვინციული ქალაქს წარმოადგენდა, არა ერთი აბანო ყოფილა: ერთი შუაგულ ქალაქში, მეორე გარე უბანში, ხეცს გამოღმა, რომელშიც მისვლა შეეძლოთ, რასაკვირველია, მხოლოდ ხიდის წყალობით. ხიდიც ყოფილა და შემდეგ რამოდენიმე ნაწილისაგან შემდგარი აბანოც, როგორც ჩანს, საკმაოდ კარგად მოწყობილი. იქ ნაპოვნი ფულის მიხედვით ადვილად შეიძლება აბანოს დათარიღება და ამ მხრივ ეს ძველი საინტერესოა.

ამგვარად, საერო ნაგებობათა შორის აბანოსაც თავისებური ნაგებობა ჰქონია ქართული მშენებლობის ხელოვნებაში. ეს აბანოები შედარებით მერკინ-

დელი ხანისაა. არმაზის არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ ცხადყო, რომ აბანოები უკვე ძველ ხანაში არსებობდა. ამასთანავე ეს ნაგებობა ბერძენ-რომაელთა ტერმების გვემაზე ყოფილა მოწყობილი. საგულისხმო ნაშთები, საკმაოდ კარგად დაცული, უკვე აღმოჩენილი არის და დასათვალისწინებლად საინტერესოა, შით უფრო მომავალი კვლევა-ძიებისათვის. ეხლაც უკვე მოიპოვება ცნობა, რომ ამის მსგავსი ნაგებობა სხვაგანაც ყოფილა საქართველოში, ისე რომ ამ აბანოების აღმშენებლობასაც თავისი ისტორია ჰქონია. აქაც შესაძლებელია რამოდენიმე საფეხური იყოს აღბეჭდილი. ერთი, ალბათ, ბერძნულ-რომაულზე უფრო ადრეული უნდა იყოს; მეორე ამ ბერძნულ-რომაული ხანისა და მესამე—არაბულ-სპარსული ხანისა არის. შემდეგ უკვე ცალკეა აღსანიშნავი XVII—XVIII სს. აბანო, რომლის მსგავსი ნაშთი მეფე ერეკლესეულს თელავის სასახლეშია დარჩენილი.

აბანოების შესახებ ჩვენ ბლომად მოგვეპოვება ცნობები. ფარსადან გორგიჯანიძესაც აქვს ერთი ასეთი უწყება: „კახი ბატონი მეფეს ერეკლეს ძე, მეფე იმამყული-ხანი... ქალაქს აბანოში შევიდა“-ო (ფ. გორგიჯანიძე, 569).

ვეფხისტყაოსანში ხომ შოთას ისე აქვს ნაგულისხმევი, რომ ყველა, ვინც მოვიდოდა სტუმრად, უძველად ჯერ აბანოში უნდა წასულიყო. ტარიელმა და ავთანდილმა—

„ვაშოისვენეს მას ღამით ფრიდონის მასპინძლობითა,
 აბანოს ჰბანა, აავსნა შესამოსლისა ძღვნობითა“.

(აბულ. 1311, 1-2; კაკ. 1335; საიუბ. გამოც., 1385).

ამრიგადვე ირკვევა, რომ სხვა შემთხვევაშიც, მაშინდელი კულტურული საზოგადოებისათვის, აბანო აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა.

შემქნებული ადამიანისა და ოჯახის პატრონისათვის მაშინ კარგად მოწყობილი საჯინაბოც აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენდა, რათგან ძველად მიმოსვლა, რასაკვირველია, უმეტესად ცხენით იცოდნენ. მაგალითად, ვეფხისტყაოსანშიც ნესტანის ვაპარებაზე ფატმანი ამბობს:

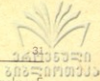
„შეველ ფიცხლა საჯინაბოს, ავჯსენ ცხენი უკეთესი“-ო

(აბულ. 1131, კაკ. 1154; საიუბ. გამ. 1201).

ამ საჯინაბოში საუკეთესო ცხენები იყო და ის იქვე სასახლის ახლოვე იმყოფებოდა, მაგრამ საჯინაბოები, სადაც ცხენთ-მომშენებლობა წარმოებდა, რასაკვირველია, ქალაქში, ქალაქს გარეთ ჰქონდათ ხოლმე.

საყურადღებო ცნობები ამ საკითხის გასაშუქებლად გიორგი მესამის ერთიან სივლეში მოიპოვება. ირკვევა, რომ მეცხენეობის რთული მეურნეობა ყოფილა, რომლის წარმოების წესები და თვით ამ საქმის ორგანიზაცია ამ სამეურნეო დარგისა, მაშინდელი საქართველოსათვის უაღრეს მნიშვნელობას კარგად ცხადყოფს, მაგრამ ეს უკვე მეურნეობის ისტორიას ეხება.

ახლა რომ მოკლედ სამეურნეო ნაგებობათა სახელების განხილვასაც შევუდგეთ, ბოხელი და ფარები უკვე ნახსენები გვექონდა, რომელთაგან ერთი—ბოსელი მსხვილდება საქონლისათვის განუყოფელი ნაგებობას წარმოადგენს და მეორე—ფარები—წვრილდება საქონლისათვის. ასე ესმოდათ ისტორიულ ხანაში, მაგრამ ძველად ამ ტერმინებს, როგორც ჩანს, ასეთი მნიშვნე-

ლობა არ ჰქონია: ფარეხს ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა და ბოსლისაგან სხვა მხრივ განსხვავდებოდა. ეს საყურადღებო საკითხია, მაგრამ აქ რთული ფილოლოგიური მასალებისა და საბუთების გამოყენება იქნება საჭირო, ამიტომ აქ ამ საკითხს არ შევეხები.

მესაქონლეობის წარმოებისათვის განკუთვნილ ნაგებობათა ჯგუფს საფურც ეკუთვნოდა. დავით აღმაშენებელი თავის 1123 წლის ანდერძში ამბობს: „ასი ფური მომივსენებია, რომელ თრიალეთის მთასა, სოფელსა ბჭითსა და ბჭითს ზეთს სოფლებს და მთასა საფურცსა მუხრანს დგეს“-ო.

(შეიშლ. საბ. 17).

აქ სულს ვკვირვებ დავა აღაშენებელი შაჰი აქამდე სვუჩეს
ნი ა ქვისშაჰს, სოფელ მსაქობისაგან წინაშესაჰს ქრისტიანთა
ნაქობას, მად ავია ამ შაჰ აღმა აღმა ქმნილურ სვუჩეს.
ა. ი სულს ვუჩებო (ქმნილურ) ძივლურ. შაჰს ნაშა ქმნი აქ
აღმაშენ: სხმა, სძმა ანუ სვუჩე, სხმა ანუ

ქ ა რ ი მ ე ო რ ე

// ქალაქი და მისი ნაგებობანი

1. ქალაქის დამახასიათებელი ნიშნები

საქალაქო წესწყობილების განვითარებასთან ერთად ქალაქის ნაგებობათა მშენებლობის საქმე, რასაკვირველია, უხდა დაწინაურებულიყო. ის ცნობები, რომლებიც ჩვენ მოგვებოვება სტრახონის თხზულებაში, ცხადად მოწმობენ, რომ უკვე პირველ საუკუნეში ჩვენს წელთაღრიცხვამდე საქალაქო დაწესებულებანი და საქალაქო დაწესებულებათა ნაგებობანი ძალიან მაღალ დონეზე უნდა ყოფილიყვნენ საქართველოში. სამწუხაროდ, ჩვენ ბევრი არაფერი გვაქვს შენახული, ჯერჯერობით მაინც ბევრი არაფერია აღმოჩენილი, რომ ამ საკითხის გასაშუქებლად ნივთიერი, ხელმოსაკიდი ფაქტები გვქონდეს. მაგრამ ის მასალები, რომლებიც წყაროებში არის გაბნეული, მაინც საშუალებას გვაძლევს გამოვიარკვიოთ, რა შედგენდა საქართველოში ქალაქის დამახასიათებელ თავისებურებას, რა ნაგებობანი უნდა ყოფილიყვნენ აუცილებლად ქალაქში და რაზე უნდა ეზრუნა ქალაქის დამაარსებელს იმ შემთხვევაში, როდესაც ის ძველი ქალაქების გვერდით ახალს აარსებდა. საბედნიეროდ, ჩვენ ასეთი ცნობები მოგვებოვება. არსებობს ერთი წარწერა, რომელზედაც პირდაპირ აღბეჭდილია კიდეც, თუ როგორ გაუცია განკარგულება საქართველოს მთავრობის სათავეში მდგომ პირს, მეფეს, რომ ქალაქი აგებულიყო და როგორ ააგეს ეს ქალაქი; რა ნაგებობისათვის მიუქცევიათ ყურადღება. მართალია ეს წარწერა, ატენის სიონის წარწერა, მეთერთმეტე საუკუნისაა, მაშასადამე, საქართველოს ნივთიერი კულტურის ისტორიისათვის საკმაოდ შოგვიანებული ცნობაა, მაგრამ მაინც იქ საყურადღებო გარემოებანი არიან აღბეჭდილნი, რომელნიც რეტროსპექტიულად შესაძლებელია უფრო აღრინდელი ხანის გასათვალისწინებლად იყოს გამოყენებული.

უპირველესად საყურადღებოა თვით ის ტერმინი, რომელიც იხმარებოდა ამ ნაგებობათა მთელი კომპლექსის აღსანიშნავად — ქალაქი. ქალაქის ეტიმოლოგია გარკვეული არ არის. თავის დროზე აკადემიკოსმა ნ. მარმა წამოაყენა დებულება, რომ ეს ასურულ ქარქა-სთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული, რომელიც ერთგვარად მოზღუდვილობის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. შემდეგში ეს თავისი ეტიმოლოგია მანვე თვითონ უარყო და იმ დებულებას იცავდა, რომ ეს სიტყვა ნასესხები არ უნდა იყოს. უნდა ითქვას, რომ ამ საკითხის გადაწყვეტა ძნელდება, რათგან ეტიმოლოგია არც პირველსა და

არც მეორე შემთხვევაში მაინცდამაინც ისეთი დამაჯერებელი არ არის, რომ დანამდილებით რისამე თქმა შეიძლებოდეს. არც ასურულში მოეპოვება მის თავისი ეტიმოლოგია და ჯერჯერობით არც ქართულში უჩანს სრულებით დამაჯერებელი ეტიმოლოგია. ამას შესაძლებელია თავი დაეანებოთ ამგვარად, რამდენადაც რეალური მნიშვნელობა, თუ რას გულისხმობდა ქალაქი, მაინც საკმაოდ კარგად ირკვევა.

ჩვენ ერთი საყურადღებო ცნობა გვაქვს, რომელიც, ერთი მხრით, ამოქცევდა ქართლისაჲს მატიაწეშია დაცული და, მეორე მხრით, შატერდულს აწინინოს ცხორება-შიც გვხვდება. უჩანსკნელ ძეგლში ნათქვამია: „წაწინოს თავსა ციხისასა, პირველ მცხეთისასა, კოშკსა მას მალაღსა, ბრინჯთა მათ ქუეშმ, ბრატმან მეფისა საგრილთა და სასუენებელთა ჯდა“ (Oms. II, 767).

ამგვარად, ცნობა თვალწინ გვიშლის ასეთ სურათს: ნინო მცხეთის ციხის თავსა, მალაღი კოშკის ქვეშ მდგომს „ბრინჯთა“ ხის ქვეშ საგრილთაში მჯდარა. მაშასადამე, რაღაც ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ბრატმან მეფის აგებული ყოფილა, რომელი ბრატმანი უნდა იგულისხმებოდეს აქ? ეს ამოქცევდა ქართლისაჲს-ს მატიაწის შემდეგი ცნობითგან ირკვევა კარგად: „მეფობდა ბრატმან, რომელსა ზე მცხეთას ქალაქი დაეწყო“-ო (Oms. II, 709) [ე. ი. როცა ბრატმანი მეფობას შეუდგა, მის მეფობაში, მცხეთაში ქალაქი დაიწყო]. ამრიგად, მცხეთა არსებობდა, მაგრამ ის ჯერ ქალაქი არ იყო და ქალაქის აღშენება მხოლოდ შემდეგში იწყება.

ცხადია, რომ ქალაქს მოსახლეობის გარკვეული კომპლექსისათვის რაღაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა, რაღაც დამახასიათებელი თვისება იყო საჭირო, რომ ის ქალაქად გამოეცხადებინათ. აქ აღნიშნულია: „მცხეთას ქალაქი დაეწყო“, ე. ი. რომ რაღაცის აგება დაიწყეს. რა უნდა იგულისხმებოდეს, როგორ უნდა გავიგოთ, თუ ქალაქის ნიშანდობლივ თავისებურებას რა შეადგენდა?

ატენის სიონის 1060—68 წ. წარწერაში საყურადღებო ცნობა მოიპოვება იმის გამოსარკვევად, თუ რა შეადგენდა სახელდობრ ქალაქის მშენებლობის აუცილებელს კუთვნილებას. ბაგრატ მეოთხეს ბრძანება გაუცია, რომ ატენში ქალაქი აღშენებინათ. ატენი წინადაც არსებობდა, ამაზე ვიცითლებით ადრე აგებული ძეგლიც, ატენის სიონი გვაქვს იქ დაცული, მაგრამ ატენი მაშინ ქალაქი არ იყო და ბაგრატ მეოთხეს უბრძანებია, რომ იქ ქალაქი აღშენებინათ. წარწერაც გვაქვს შენახული, რომელშიც ქალაქის ერთი ამგებთაგანი, ატენის ციხისთავი მოგვითხრობს: როდესაც ბაგრატ მეოთხემ ატენში ქალაქის აღშენება გვიბრძანა, „მე...ატენისა ციხისთავმან ავაგენ სახლნი და ქოლბაგი მას უამსა, ოდეს... მეფეთა მეფემან ბაგრატ უბრძანეს... მირიანს პატრონსა ჩემსა, სეფესა ზუარსა შიდა ქალაქისა შენებაჲა... ვითა სწაღდა ნეფობასა მათსა, ეგრე ავაშენეთ დარბაზი და ქალაქი. შეგწყალნა მეფობამან მათმან: სასახლენი ადგილნი და საქოლბაგენი მკვდრად ნებიერობით გვბოძნა მირიანს და ყმათა მისთა, რომელთაცა შენებაჲა შეეძლო. მე ავაგე სახლი და ქოლბაგი და შევირიე წმიდასა სიონსა

იტენისა“-ო (იხილე ჩემი «K вопросу о времени построения храма ни»: X. B., т. I. 239—290).

ზემომოყვანილი წარწერათგან ირკვევა, რომ ქალაქის შენებაჲ, ანუ დანის ქალაქად ქცევა, მარტო სტიქიური და ბუნებრივი, თანდათან ზრდის შედეგი-ჲ არ იყო ხოლმე, არამედ შესაძლებელია ქალაქი ერთდროულად, მთავრობის განკარგულებით, მუხის ბრძანებითაც უოფილიყო შექმნილი. ამასთანავე ზოგი ქალაქი, შესაძლებელია, იმდენად მოშკანო უოფილიყო, რომ სვეტების ფართობზეცა დატეულიყო.

საყურადღებოა, რომ ზემომოყვანილ ცნობაში, ატენში ქალაქის აშენების შესახებ, დასახელებულია დარბაზი, სასახლეანი ადგილანი და საქობა-ბაგენი და ამასთანავე იქვე აღნიშნულია, რომ ასეთი ადგილები ბაგრატ IV იმართვის დროიგებია, „რომელთაცა შენებაჲ შეეძლო“ და ერთს ასეთს დასაჩქარებულთაგანს, ატენის ციხისთავს, ნათქვამი აქვს კიდევ: ნაწყალობევ ადგილზე „ავაგე სახლი და ქულბაგი“-ო.

ამრიგად, ცხადი ხდება, რომ ქალაქში უნდა მოქალაქეთა სახლები და ქულბაგები უოფილიყო. ამას გარდა მეჟის სურვილისამებრ ხომ დარბაზიც აშენებით! სამწუხაროდ, არა ჩანს, სამეფო დარბაზია ამ შემთხვევაში ნაგულისხმევი, თუ საქალაქო. მართალია, იმასდა მიხედვით, რომ ატენის ციხისთავი დარბაზსა და ქალაქზე ცალ-ცალკე ლაპარაკობს და ამზობს, „ავაშენეთ ქალაქი და დარბაზი“-ო, და თითქოს ისე გამოდის, ვითომც, რომ დარბაზიცა და ქალაქიც სწორედ ერთად და იმავე ადგილზე, „სუფესა ზუარსა შიდა“, უოფილა აგებული, ისე გამოდის, თითქოს ამ წარწერაში ქალაქი მოზღუდვით ადგილის მნიშვნელობითაა ნახმარი და დარბაზი, თუცა ქალაქის შენებლობასთანაა დაკავშირებული, მაგრამ მაინც ამ მოზღუდვითი ადგილის ვარსებე ნაგებობად იყო ნაგულისხმევი.

ამგვარად, ჩვენ თვალწინ ქალაქის შენება იწყება. ატენი საქობად ცნობილი ადგილი იყო, რაც თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ იქ ისეთი შესანიშნავი ძეგლი იყო აგებული, როგორც ატენის სიონია. იქ მოსახლეობა არსებობდა, მაგრამ მაინც ის ქალაქი არ უოფილა. თავისთავად ცხადია, რომ ჯერ დაბა იქნებოდა, მერე ქალაქი. მეფეს იქ თავისი „სუფე-ზუარი“ ჰქონია, ე. ი. საკუთარი სამეფო ზუარი ჰქონია. ქალაქის შენების განკარგულება რომ გოც-ა, ბაგრატ მეოთხის ამის განხორციელება გარკვეული პირობისათვის მიუღწევია. რით დაუწყიათ ამ გემის განხორციელება? აქ ნათქვამი არის, რომ ავაშენე დარბაზი და ქალაქი. ქალაქი და დარბაზი თითქოს სხვადასხვა ნაგებობაა, ერთი-ერთმანეთისაგან თითქოს განსხვავებულ ნაგებობას უნდა წარმოასვენდეს. ამგვარად, დარბაზი თითქოს ამ შემთხვევაში არ უნდა გულისხმობდეს ქალაქის დარბაზს, როგორც ჩვეულებრივ იყო ხოლმე [მაგალითად, თბილისში იყო ამირას დარბაზი, რომელიც, როგორც ჩანს, ძალიან კარგად ნაგები უნდა უოფილიყო].

ესლა გავარკვეოთ, თუ რა იყო ქალაქისათვის დამახასიათებელი, ანუ წერიდან ეს საკმაოდ კარგად ირკვევა.

ამ მიზნის განსახორციელებლად მეფეს ჯერ ერთი გარკვეული ფართობი — სეფე-ზეარი, დაუთმოა. რასაკვირველია, შესაძლებელია, ზეარი მოზრდილი ყოფილიყო, მაგრამ რაც უნდა მოზრდილად წარმოვიდგინოთ, მაინც ჩვენი თანამედროვე წარმოდგენით, ქალაქისათვის შესაფერისი ფართობი იქ საფულის-მეტრული არ არის. ამგვარად, ატენი პატარა ქალაქი უნდა ყოფილიყო. ატენის ხეობა ძალიან ვიწრო ხეობაა. ამიჯომაც, ბუნებრივი პირობების გამო, ეს ქალაქი უბეჭველია პატარა ქალაქად უნდა ეიფულისხმოთ.

რაკი ქალაქი სეფე-ზერის ფართობზე ადვილია, ცხადია, რომ სეფე-ზეარი უნდა გავკლავთ. მაგრამ მეოთხეს ამასთანავე „სასახლნი ადგილნი და საქულებანი“, მიუცაა, ორი რამე, რაც ქალაქის შენებისათვის აუცილებლად საჭირო იყო. სიფიქრებელია, რომ სასახლე და საქულება ადგილები ნაწილობრივ მაინც ვაკლავთ სეფე-ზერის ფართობი უნდა ყოფილიყო. აგებან რომ შესდგომიან, სასახლე ადგილზე, როგორც ირკვევა, სახლი ადვილია და საქულება ადვილზე-ეი ქულები.

სახლის აგება ქალაქისათვის არაფერს ნიშნავს იმის დასაბუთებას, რომ ქალაქის მთავარი დამახასიათებელი თვისება იმაში მდგომარეობდა, რომ ქალაქში საქულებზე ადგილები უნდა ყოფილიყო. ქულებზე სპარსული სიტყვაა. ქულებზე — სპარსულად სავაქრო ადგილს, დუქანს ნიშნავს. ამ დროს, ე. ი. სეფე-მეთერთმეტე საუკუნეში ქულები იშპარება. ამგვარად, ქალაქის ასაშენებლად ანუ ატენის ქალაქად გადასაქცევად, ქულებზე ააგეს. მეფეს ასეთი ადგილები იმათთვის დაუჩივებია, რომელთაც „შენებას შეეძლოთ“, ე. ი. ყველასათვის-ეი არა, არამედ მხოლოდ იმათთვის, რომელთაც ქალაქისათვის შესაფერი შენობების აგება შეეძლოთ.

ბუნებრივად იზადება საკითხი, — მას სახლების აშენება რისთვის-ღა იყო. საჭირო? ცხადია, რაკი ატენში მოსახლეობა წინათაც იყო და მას სახლარი ექნებოდა, მაგრამ, როდესაც ატენი ქალაქად უნდა ქცეულიყო, ხალხის აკება მაინც საჭირო ვამხდარა: ერთი მხრით, სიფიქრებელია, მოსახლეობისა და დაწესებულებებისათვის განკუთვნილია, მეორე მხრით, შესაძლებელია, მოქალაქეთათვისაც, რათგან საქალაქო სახლების აგება სოფლის სახლებისაგან განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. ჩვენ ამის დამადასტურებელი პირდაპირი ცნობებიც მოგვეპოვება. ერთ საბუთში („ძეგლი ერისთავთა“) არის ნათქვამი: „აგუგე დარბაზი ტფილის ქალაქურისა წესითა“-ო, ე. ი. ისეთი, რომელსაც სრულეზით გარკვეული ხუროთმოძღვრული თავისებურება უნდა ჰქონოდა. სამუქსაროდ იმის გადაწყვეტა, თუ რით განსხვავდებოდა ქალაქურს ნაგებობა ჩვეულებრივისაგან, არ შეგვიძლია. მომავალში ნაქალაქრების გათხრის დროს შესაძლებელია რაიმე ნაშთი აღმოჩნდეს და მაშინ ამის რეალურად განსაზღვრაც შესაძლებელი შეიქნეს, მაგრამ ამჟამად დანამდვილებით არაფერი ვიცით.

ქალაქს, როგორც სავაქრო ცენტრს უბეჭველად სათანადო ნაგებობანიც უნდა ჰქონოდა. იქ ქალაქის დარბაზიც უნდა ყოფილიყო, ქალაქის მოხელეთათვის განკუთვნილი შენობებიც; რასაკვირველია, საბაჟიც, რომ ქალაქში

საქონლის შემოტანისა და გატანის დროს ბაჯი გადაეხდებინათ. შემდეგ საკოშრე დაწესებულმა, სადაც სახელმწიფო სასწორი იყო და გასაყიდს გადასხვა საგნებს სწონდნენ.

შემდეგში, XVII-სა და XVIII სს-ში საკოშრეს მაგიერ ტერმინად **საყაფო** შემოდის, ხოლო ქულბაქის მაგიერ ამავე საუკუნეებში **დუქანი** ჩნდება და, ცხადია, რაღაც განსხვავებაც უნდა ყოფილიყო ძველ ქულბაქსა და მერმინდელ დუქანს შორის. აქაც იმის განსაზღვრა, თუ რით განსხვავდებოდა ძველი ქულბაქი მერმინდელი დუქნისაგან, რეალურად ამკამად ჩვენ არ შეგვიძლია, მაგრამ მომავალი კვლევა-ძიება, ცხადია, რომ ამის განსაზღვრის საშუალებასაც მოგვცემს.

ქალაქი უბნებად იყო დაყოფილი. უბნებს, რასაკვირველია, თავისი კარიჭონდათ. თითოეულ უბანს თავისი სახელიც ჰქონდა, რომელიც მის ნიშანდობლივს თავისებურებას გამოხატავდა. რაქი ქალაქის მოსახლეობა ზოგან ტომობრივაცა და სარწმუნოებრივაც განსხვავებული იყო და ზოგ ერთნებასა და სარწმუნოების მიმდევარს ცალ-ცალკე ჰქონდა ხოლმე ქალაქში სამოსახლო ადგილი არჩეული, ამიტომაც უბნების ტომობრივად, ანდა სარწმუნოებრივად განმარჩეველი სახელებიც შეიქმნა. მაგალითად **ლეონტი მროველს** დასახელებული აქვს **უბანი ჰურაათა** (ცა მწთა *, 112, გვ. 14), ხოლო **«მოქცევაჲ ქართლისაჲ»-ს** მატეანეში ვგვხვდებ **მოგუთა უბანიც** იმავე ქალაქში (Опис. II, 750). ამათგან პირველში, ცხადია, ჰურიებს ჰქონიათ ბინადრობა, მეორე უბანი-ი მოგვებით ყოფილა დასახლებული, ე. ი. ცეცხლ-თაყვანისმცემელთ უცხოვრით. მცხეთაში ამას გარდა ცხოვრობდნენ სპარსელები და ასურელები, ხელოსნები, მჭეჭემები და შემდეგ მოხელეებიც. რასაკვირველია, სპარსელები უფრო მეტი იყვნენ, რათგან V—VI სს. სპარსულ მოსახლეობას სასანიანთა სამეფოს წარმომადგენელი მარზაპანი უმაგრებდა ზურგს, რომელიც თბილისში ცხოვრობდა და რომელსაც მცხეთაში თავისი წარმომადგენელი ჰყავდა. ისინი ცალკე უბანში იყვნენ, რომელსაც **მოგუთა უბანი** ეწოდებოდა. თითოეულ ამ უბანთაგანს თავისი სახელიც ჰქონდა, თავისი კარიც მოეპოვებოდა, როგორც ეს ზემოთ აღვნიშნეთ.

ქალაქებისა და სოფლების უბნები უპირველესად ადგილმდებარეობით განსხვავდებოდნენ. ქალაქ-სოფლების კიდებზე მდებარე და გაშენებულ უბნებს **გარეუბანი** ეწოდებოდა. ყოველს დასახლებულ ადგილს თავთავისი გარეუბნება ჰქონდა და მცხეთაშიც მოხსენებულია **გარეუბნისა ეკლესია** (შატბ. ნინოს-ცა, Опис. II, 721).

მდებარეობისდა მიხედვით ქალაქისა და სოფლის უბნები ოთხად იყოფებოდა: არსებობდა წინა-უბანი და უკანა-უბანი ისევე, როგორც იყო შუა-უბანი-ცა და გარე-უბანი ანუ გარეთ-უბანი-ც. «ძველი ერისთავთა»-ს მემკთიანე მოგვითხრობს, რომ ქსნის ერისთავს ბრძოლის შემდეგ არაგვის ხეობაში სხვა ციხეებსა და სასახლეებს გარდა დარჩენია «ციხენი უკან-უბნისა, სახლი ნაჯაფოვანისა და სახლი წინაუბნისა» (ქკბი II, 16, 43 ქვ.).

უბნები არსებობდა და ეხლაც არსებობს სოფლებშიც, მაგრამ ქალაქის უბანი მაინც განსხვავდებოდა სოფლის უბნისაგან. ქალაქის ზრდასთან ერთად

1. ქალაქის დამაზასიათებელი ნიშნები

იცვლებოდა მისი უბნების რაოდენობაცა და გეგმაც. მაგალითად, ცნობა გვაქვს, რომ თბილისში ორი ზღუდე იყო. ერთი უფრო ვიწროდ შემოვლებული, ხოლო მეორე უფრო ფართოდ. ცხადია, რომ ვიწროდ შემოვლებული ზღუდე პირვანდელი ფართობის განმსაზღვრელი უნდა ყოფილიყო. როდესაც თბილისი გაიზარდა და მოსახლეობა იმდენად გადიდდა, რომ ამ ვიწროდ შემოვარგულ ფართობში მოსახლეობის დატევა უკვე შეუძლებელი შეიქმნა, გარეთუბნები გაჩნდა. მერმე, თანდათან ეს გარეთუბნები ქალაქის საზღვრებში მოექცნენ და როგორც ჩვეულებრივ მიღებული იყო, მათაც ზღუდე შემოავლეს. ამგვარად, ქალაქი-უბნები გეოგრაფიული დანაწილებისა და ისტორიულ, თანდათანობით სხვადასხვა გარემოებათა წყალობით გაჩენის პროცესის შედეგი იყო.

უბნებს გარდა ქალაქში, რასაკვირველია, ქუჩებიც არსებობდა, რომლებსაც მაშინ შუკა ეწოდებოდა. ამის შესახებ ვეფხისტყაოსანში ერთი საყურადღებო ტაეპი მოგვეპოვება. ხატაეთითაგან დაბრუნებას ძლევაშოსილი ტარიელი ასე უამბობს ავთანდილს:

„ჩემთა მკვრეტელთა მოეცვა ქალაქი, შუკა და ბანი“,

(აბულ. 419., კაკ. 444, საიუბ. ვამ. 473).

უფრო საფიქრებელია რომ უნდა იყოს „ქალაქის შუკა და ბანი“, რათგან ქალაქის მოცვა როგორ შეიძლებოდა? ცხადია, ქუჩაში იმოდენა ხალხს მოუყრიდა თავი, რომ კლდეც არ ყოფილა. ამგვარად, ქალაქს უეჭველად უნდა ჰქონოდა შუკა და, რასაკვირველია, რამდენადაც ის დაწინაურებული და მაღალი კულტურის ქალაქი იყო, იმდენად მისი შუკაც ნაგებობას წარმოადგენდა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ერთი ცნობა მოგვეპოვება, რომ XII საუკუნეში გზებს განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევენენ. ისტორიკოსი ამბობს: „რაოდენნი გზანი, საწყინოდ სავალნი, ქვ-ფენილ ყენა“-ო მშ დფსი ქცა *554, გვ. 322) [ე. ი. რამოდენიმე გზაზე, რომლებზედაც სიარული ძნელი იყო, ალბათ იმიტომ, რომ ოღრო-ჩოღრო იყო, ქვაფენილ დაუგია]. ამ შემთხვევაში ისტორიკოსი საქალაქთაშორისო მიმოსვლის გზებს გულისხმობს, საქარაენო გზებს, მაგრამ, ცხადია, რომ თუ საქართველოს მთავრობა საქალაქთაშორისო გზებზე ასე ზრუნავდა, მით უმეტეს, საფიქრებელია, რომ ქალაქებშიც ქუჩები მოკირწყულ-ქვაფენილყოფილი უნდა ყოფილიყო. ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც ქართული ქალაქის ძველი ქუჩის ნახვა შეგვეპოვებოდა, დმანისის არქეოლოგიურმა გათხრამ შეგვამოგვინა და ამნაც დაასტკიცა და დაადასტურა ისტორიკოსის ცნობა: მართლაც, ქალაქის კარებთან იქ ქუჩა აღმოჩნდა, რომლის ქვაფენილყოფილობის ნაშთიც საკმაოდ კარგად იყო შენახული.

ჩვეულებრივ ქალაქი გარემოზღუდვით იყო ხოლმე, ამით ის სოფლისგან განსხვავდებოდა. შესაძლებელია, სოფელსაც ჰქონოდა სიმაგრე, ჩვეულებრივ კაშკა, მაგრამ ოდნავ კარგად მოწყობილი ქალაქი უეჭველად მოზღუდვით უნდა ყოფილიყო, ე. ი. გაღავანი უნდა ჰქონოდა შემოვლებული. წმ. ნინოს ცხოვრებაში ნათქვამია: „დავდეგ ახლოს კერპისა მის, ნაპრალსა ზღუდისასა“ (ცმ ნინოასი, შატბ., Опис. II, 751); „დაარღუნა ზღუდენი იგაქარმან სასტიკმან“. (ib. Опис. II, 755). რაკი გაღავანი იყო, მას კარებიც უნ-

და ჰქონოდა. იმისდა მიხედვით, თუ რამდენად დიდი იყო ქალაქი და იმასთან დაკავშირებით, თუ რა და რა ნიშნების გზები იყო ამ ქალაქის არსებობისათვის აუცილებლად საჭირო, ქალაქის ზღუდეც, საეპარო და მიმოსვლის გზების დაგეგმვა, იყო კარგად დაყოფილი.

რამდენიმე კარი ქალაქს უქვევლად უნდა ჰქონოდა. მცხეთაში, მაგალითად, სამი კარი ყოფილა, თბილისში-კი—ნაყოფი. ცხადია, ეს მუთი კარი შექმნილი იქნება გაჩენილი, თავდაპირველად უფრო ნაკლები იქნებოდა.

უბნებისათვის, მდებარეობის მიხედვით შექმნილ სახელებს გარდა, აგოეთვე ტომობრივობისა და სარწმუნოებრივი მიკუთვნილობის გამომხატველი სახელებიც არსებობდა; მაგალითად, მცხეთაში, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, არსებობდა უბანი ჭრიათა. ეს სახელი შექმნილი ზოგან გეოგრაფიულ სახელადაც იქცა, მაგალითად კახეთში, — სოფელი ურიათუბანი. იქვე მცხეთაში იყო მოგვთა უბანიც. ცხადია, ურიათუბანში თავდაპირველად ებრაელებს უცხოვრიათ, ხოლო მოგვთა უბანში ცეცხლ-თაყვანისმცემლები იქნებოდნენ.

ამგვარად, ქალაქის ნაგებობის მაშინდელ თავისებურებას ის წარმოადგენდა, რომ მოსახლეობა დაჯგუფებული იყო, ერთი მხრით, ტომობრივად და თანამეტრენი კიდევ ერთი-ერთიანების გვერდით დასახლებაზე რჩებოდნენ. როდესაც ებრაელი მოდიდა მცხეთაში, ის თავის თანამოქმეთა უბანს ეძებდა და, თუ ის მცხეთაში დარჩებოდა, იმავე უბანში იმეზობდა სახლს. რასაკვირველია, იმით-ვე არა, რომ სხვაგან არ შეეძლო აშენება, არამედ, იმიტომ, რომ მაშინ ასეთი წესი იყო. ძველიდანვე სხვაგანაც და საქართველოშიც ამავე წესს მისდევდნენ. მეორე მხრით, დაყოფა სარწმუნოებრივი მიკუთვნილობის მიხედვითაც ყოფილა. მოგვთა უბანი, ცხადია, რომ უმთავრესად სპარსელებისაგან უნდა ყოფილიყო დასახლებული, მაგრამ ცეცხლ-თაყვანისმცემლები მართო სპარსელები არ იყვნენ, იმიტომ რომ ცეცხლ-თაყვანისმცემლობა საქართველოშიც იყო გავრცელებული და ქართველებიც იყვნენ ბლომად ამის მიმდევარნი და, რათგან თითოეულ ამ სარწმუნოების აღმსარებლობის მიმდევარს თავისი სამლოცველოც ჰქონდა, ამიტომ, რასაკვირველია, ცეცხლ-თაყვანისმცემელს, თუნდაც რომ იქ არ ეცხოვრა, უჭველია კავშირი უნდა ჰქონოდა მისი მოძღვრების მიმდევართა მოსახლეობით დასახლებულ უბანთან. ჩვენ მართლაც შევეჩვილა ვხედავ აბორიგულად გადავწყვეტოთ, რომ უბნების დანაწილება დასახლებები, მართო ცარიელ სახელებად არ უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. არამედ თავისებურება უნდა ჰქონოდა ნაგებობის მიხედვით, თუნდაც რომ მართო სამლოცველო ავიღოთ, ქრისტიანთა უბანში ეკლესია იქნებოდა, ებრაელთა უბანში ბაგინი იქნებოდა, მოგვთა უბანში საგზებელი იქნებოდა, — განსაზღვრული ნაგებობანი, რომლებიც გარკვეულ ხუროთმოძღვრულ თავისებურებას მიანიჭებდა თითოეულ ამ უბანს.

ქალაქი, ვითარცა ვაჭრობისა და წარმოების ცენტრი და, სოფელთან შედარებით, მოჭარბებული სიმდიდრის შემცველი ადგილი, რასაკვირველია, უნდა დაცული ყოფილიყო. ქონების დაცულობის საერთო წესებს გარდა, ძველად თითოეულ ქალაქს თითონაც უნდა ეზრუნა ამაზე. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქალაქისათვის ირჩევდნენ ისეთ ადგილს, რომელიც ერთი მხრით ვაჭ-

რობისა და მიმოსვლისათვის იყო მარჯვე, მეორე მხრით-კი მოსახლეობას სს-შეაღებებს აძლევდა აგრეთვე თავდასხმისაგანაც უზრუნველყოფილიყო. ამიტომ ქალაქი ან მალღობ ადგილას იყო ხოლმე აგებული, ანდა მას უშეშელად უნდა ზღუდე და ციხეც ჰქონოდა და მცველებიც ჰყოლოდა. იი, მაგალითად, შოთას რა აქვს ქაჯეთის ქალაქზე ნათქვამი:

„მოვიდეს, არი და ქალაქი, მცველთა ვერ დასთვალედიან“

(აბულ. 1317,3; კაკ. 1341; საიუბ. გამ., 1391).

რატომ? იმიტომ რომ ქალაქი დაცული უნდა ყოფილიყო.

ეფესის-ტყაოსანში მეორე ადგილაც მოგვეპოვება, სადაც მამინდელი ქალაქის გარეგანი სახეც არის კარგად აღწერილი: ტარიელთან წარგზავნილს წერილში ნესტანს თავისი ტყვეობის ადგილი, — ქაჯთა ქალაქი, — ასე აქვს დახასიათებული:

„ციხეს ვზი ეზომ მაღალსა, თვალნი ძლივ

გარდასწედებიან,

გზა გვირაბითა შემოვია, მცველნი მუნ ზედა დგებიან,
 დღისით და ღამით მოყმენი ნობათსა არ

დასცდებიან“

(აბულ. 1228,1-3; კაკ. 1252; საიუბ. გამ., 1300).

ფატმანისაგან წარგზავნილში ორმა შავმა მონაზაც ქაჯთა ქალაქი ასე ასწერა: „ქაჯთა ქალაქი აქამდის ნტერთაგან უბრძოლველია:

ქალაქსა შიგან მაგარი კლდე მაღალი და გრძელია,

მას კლდესა შიგან გვირაბი, ასაძრომელი ჭვრელია..

გვირაბის კარსა ნიდავ მოყმე სცავს არ პირ-ნისები,

ათიათასი ქაბუჯი დგას, ყველაჯი ხსიუბი,

ქალაქის კართა საშავე სამათას-სამათასები“-ო

(აბულ. 1172,1-3 და 1173,1-3; კაკ. 1195 და 1195; საიუბ. გამ., 1242, 1243).

მაშასადამე, ქალაქს მაღალი ციხე აქვს, რომელსაც მეციხოვნე ჯარი იცავს. მას, ამას გარდა, გვირაბიც აქვს და ქალაქში მხოლოდ გვირაბით შეიძლება ისვლა. ყველგან ასე იყო თუ არა? ცხადია, არა. აქ ჩვენ ქაჯთა ქალაქის აღწერილობა გვაქვს, მაგრამ მაინც ქალაქის გვირაბის სანახავად ქაჯეთში წასვლა საჭირო არ არის; საქარისია, უფლისციხეში მივადეთ და გვირაბს, რომლითაც ქალაქში აღიოდნენ, იქ ვნახავთ. იმეამად ეს გვირაბი სრულებით ჩაუშვნილია, კიბის საფეხურებოც-კი ძლივსა ემჩნევა, მაგრამ წინათ ამ გვირაბს საფეხურებოც ჰქონია. ცხადია, ქაჯეთის ქალაქის გვირაბიც ისე არ იქნებოდა, რომ იქ აღამიანს, თუ მტერი არ იყო, შესვლა არ შესძლებოდა.

იმგვარად, ქალაქისა და მოსახლეობის სიმდიდრის დასაცავად განსაკუთრებული ღონე და საშეაღება იყო ნახმარი. ამიტომაც ქალაქს, რასაკვირველია, ზღუდე უნდა ჰქონოდა. ასეა სწორედ მცხეთაც აღწერილი და ასევეც არის ხოლმე სხვა ქალაქებაც წარმოდგენილი. თბილისის შესახებაც გვაქვს ცნობა როგორც ძველი, ისე მერმინდელიც. ყველა ამ ცნობებში აღნიშნულია, რომ ქალაქი თბილისი დაცული იყო მამინაც, როდესაც თბილისი მთლიანად ქვის ქალაქს წარმოადგენდა. მაგალითად, ბულია-თურქმა თბილისში შემოსევის

დროს, თბილისის გადაბუგვა იმის გამო მოახერხა, რომ მთელი ქალაქი ხის შენობას წარმოადგენდა, თვით ციხე-კოშკები ხისაგან ყოფილა აგებული. მე ჭფიქრობ, ეს შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა ყოფილიყო, მეექვსე-მეშვიდე საუკუნის დამდეგს მომხდარი, თბილისის განადგურების შემდგომ, როცა ჯიბლუ-ხაკანმა და ერეკლე კეისარმა თბილისი აიღეს და გაანადგურეს; საფიქრებელია, რომ ამის შემდეგ ქალაქის ზღუდის განახლება ვერ შესძლეს და ხის ნაგებობა დარჩა. ასეა თუ ისე, მაშინ, როდესაც ხის მასალა უმთავრეს ასაშენებელ მასალას წარმოადგენდა, ამ შემთხვევაში ხისაგან გაკეთებული ზოოდე მაინც არსებობდა.

ჯავახეთის ახალქალაქის შესახებ, ამოქცევაჲ ქართლისაჲ-ს მატიაწეშა გვაქეს შემდეგი ცნობა, რომელიც დაახლოებით 1047 წ. შეიგება: „იწყეს ახალქალაქისა ზღუდეთა შენებად, რამეთუ მას ეამსა უზღუდო იყო“ (მტნე ქა, მ-მ დ'ფსი ქცა * 486, გვ. 260; ანა დ'ფსი ქცა 186,1).

აქედან ჩანს, რომ ახალქალაქი თუშეა ქალაქად იყო გამოცხადებული, მაგრამ ახალი ქალაქი იყო მაინც და ჯერ ზღუდე არ ჰქონია. ზღუდე ჯერ დამთავრებული არ იყო და, როდესაც არჟარსლან სულტანი 1054-5 წელს „წავიდა ჯავახეთს, და მოადგა ახალქალაქს... რამეთუ არა ზღუდითა მტკიცითა გარდარულ¹ იყო ახალქალაქი, ვერღარა დაუდგეს ბრძოლითა“ (მტნე ქა, მ-მ დ'ფსი ქცა * 497, გვ. 269; ანა დ'ფსი ქცა 191, 17-21), [ე. ი. მცხოვრებლებმა ვერ მოახერხეს წინააღმდეგობის გაწევა შემოსული მტრისათვის, იმიტომ რომ, მართალია, ზღუდე იმ დროს უკვე ჰქონდათ, მაგრამ ჯერ კიდევ მტკიცე ზღუდე არ იყო და ამიტომაც მისი დაცვა ძნელი იყო]. ამგვარად, ახალი ქალაქი რომ შენდებოდა, შესაძლებელია, პირველ ხანებში ვერ მოასწრეს ზღუდის გაკეთება, მაგრამ მერმე, უქველად აგებული უნდა ყოფილიყო, თუნდაც არა მტკიცე. რამდენადაც გაიზრდებოდა მისი მნიშვნელობა, იმდენად ზრუნავდნენ იმაზე, რომ მას მტკიცე ზღუდე ჰქონოდა, რადგან ქალაქის დაცვა მხოლოდ იმაზე იყო დამყარებული.

ამგვარად, ქალაქის ნაგებობათა გარეგნულ თავისებურებას მოზღუდვილობა წარმოადგენდა. ზღუდე და ციხე უქველად უნდა ჰქონოდა ცოტათი მაინც მოზრდილ ქალაქს.

2. ქალაქის მთავარი ნაგებობანი

ამ დარგის ტერმინებს შორის ერთი მხრით გვაქეს ქალაქი, მეორე მხრით — ციხე, ზოგჯერ ციხე ქალაქთან არის შეერთებული, თითქოს ციხე და ქალაქი დაპირისპირებულიაო. ქალაქი, რასაკვირველია, უმთავრესად საციქრო და აღმინისტრატული ცენტრი უნდა ყოფილიყო, ციხეს-კი უმთავრესად სახმედრო დანიშნულება ჰქონდა. მაგრამ ქალაქებსაც ჰქონდათ ციხე და ზღუდეც მოეპოვებოდათ, თუმცა არა ერთი ცნობა გავაჩინია, რომლითგანაც ჩანს, რომ უზღუდო ქალაქებიც არსებობდა და ზოგიერთ მათგანს არც ციხე ჰქონია. მაგალითად, როგორც ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, ახალქალაქის შესახებ ნათქვამი

¹ ანა დ'ფსისა ქცაშია: გასრულებულ.

არის, რომ როდესაც XI საუკუნეში ჯავახეთს თურქები შემოესივნენ, მაშინ ჯერ კიდევ ჯავახეთის ახალქალაქი ვასრულებული არ იყო ზღუდითა, ჯერ კიდევ ზღუდე არ იყო დამთავრებული (გვ. 40). მაშასადამე, მანამდე ქალაქი იყო, მხოლოდ ციხე და ზღუდე ჯერ არ ჰქონია; ეკონომიურ ცენტრად ქვეყნა, მაგრამ სამხედრო თვალსაზრისით ის დაცული არ ყოფილა და ამიტომ დაზარალებულა კიდევ.

რასაკვირველია, ყველა დიდ ქალაქს, როგორც, მაგალითად, თბილისს, ქუთაისს, ჩვეულებრივ უეჭველად ციხე და კოშკები უნდა ჰქონოდა. ქალაქის აგებულების მთავარი თვისებებისა და აუცილებელი კუთვნილების გასათვალისწინებლად, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ატენის სიონის კედელზე დაცული და ჩვენ მიერ ზემოთ მოყვანილი წარწერა საყურადღებოა. როგორც ამ წარწერიდან ჩანს, ქალაქის აგების შესახებ რომ ბრძანება გაუცია ბაგრატ მეოთხეს, პირველი საზრუნავი დარბაზისა, სასახლეთა და ქულბაქთა აგება ყოფილა [საფიქრებელია, რომ აქ ქალაქის დარბაზი უნდა იგულისხმებოდეს. ქულბაქი, როგორც აღვნიშნეთ, სპარსული სიტყვაა, საფაქროს სახელს ნიშნავს, იმასვე რასაც შემდეგში დუქანს უწოდებდნენ; არც დუქანი იქართული სიტყვა, ქართულად საფაქროს, საფარდულე ანდა ფარდული ეწოდებოდა]. ამრიგად, ქალაქის ნაგებობისათვის დამახასიათებელ თავისებურებად აღზე-მიცემობისათვის განკუთვნილი შენობებისა და დაწესებულებათა არსებობა უნდა იქნეს მიჩნეული.

ქალაქები სადიდიოთაც, დანიშნულებითაცა და მნიშვნელობითაც განსხვავდებოდნენ ერთმანერთისაგან. ყველაზე უფრო დიდს, მთავარ ქალაქს, რომელშიც პოლიტიკური მმართველობის ცენტრი იყო, მაშინაც დედაქალაქი ეწოდებოდა. მას ეხლაც ასევე ეწოდებოთ. ქალაქების სიმრავლე, რასაკვირველია, თვით ამა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიურსა და კულტურულ სიმაღლეზე დამოკიდებულია. საყურადღებოა ისტორიკოსის მსჯელობა დედაქალაქის შესახებ, რომლის ნაშინდელი რაობის წარმოდგენაში აქ ნახმარი სიტყვები გვშველის. ლეონტი მროველს მცხეთაზე ნათქვამი აქვს: „ვინაცა იყვს მცხეთასა, რეცა თავადს იგი იყვს სხუთა ზედა, და... იგი იყვს მაზაეებელი და ბრქე სხუთა ქართლისქიანთა, რამეთუ ქალაქი მცხეთა განდიდებულ იყო უმეტეს ყოველთაჲსა, და უწოდეს დედაქალაქად“ (ცა მუთა *107, გვ. 8). ამრიგად, მცხეთის დედაქალაქობა იმაზე იყო დამყარებული, რომ იგი, ჯერ ერთი, „განდიდებული იყო უმეტეს ყოველთა ქალაქთა“, მეორე მხრით, იქ უფროსი („რეცა თავადი“, ე. ი. როგორც უფროსი) ცხოვრობდა, რომელიც მახავებელი და ბქე, ე. ი. შემთანხმებელი და მოსამართლე იყო. მაშასადამე, მცხეთა საფაქრო, აღმინისტრატული და სასამართლო ცენტრი ყოფილა.

ამგვარად, დამთავრებულსა და წესიერად მოწყობილ ქალაქს უნდა ზღუდე ჰქონოდა და ზღუდესთან ერთად უეჭველად ციხეც. მართლაც, არ მოიპოვება საქართველოში ქალაქი, რომელსაც ნანგრევების სახით მიინც ციხის ნაშთი შენახული არ ჰქონდეს.

ციხე სხვადასხვანაირი არსებობდა. ორი ტერმინი გვქონდა ჩვენ ქართულად—ციხენი და სიმაგრენი, ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ დავით აღ-

მაშენებელმა „ნებიერად აიხუნა ციხენი და სიმაგრენი“ ჰერეთ-კახეთისანიო (ცა შთ მე“სა დ“თსი, შმ დ“ფსი ქ“ცა *526, გე. 293) [ც. ი. როგორც პნებავდა, როგორც მას სურდა. ისე „აიხუნა“, აილო, და დასავლეთა კახეთისა და ჰერეთის ციხეები და სიმაგრენი].

ცხადია, ციხე და სიმაგრე განსხვავებული უნდა ყოფილიყო ერთმანეთისაგან. მართლაც ისეთი ორი ტერმინი ყველა ენაში არსებობს — ციხე და სიმაგრე. რას უნდა ნიშნავდეს სიმაგრე რეალურად, სამშუებაროდ მისი განსაზღვრა ამჟამად არ შეუძლია. ხოლო სხვადასხვა ხანაში ციხე, რანაირი იყო, ეს კარგად ვიცით. რამდენი მოგვარი ნაშრომისაგან შედგებოდა იგი, ესც ჩანს წყაროებიდან, ხოლო როგორი იყო სიმაგრე როგორც ნაგებობა, ანაზე ვერ ვგვრძობით არც ერთ წყაროში არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება, ერთი რამ მინც უცილობლად შესაძლებელია ვხვალ ილინიშნოს: სიმაგრე სოგადი ცნების გამოშობატელია და ამიჯამაც უფრო იფართო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ციხე მნიშვნელობისდა მიხედვით, ამ ჩვეულებრივი იყო, ამ „თავად ციხე“ იყო, თავადი ციხე „სამხედრო და დაცვის თქალაპარისით ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო. ლ. შროგელის ცნობით აზომ მცხეთაში „დალატევა ოთხნი ოგი ციხენი, რომელნი მოსდემოდეს პირს ქალაქისასა, — თავადი ციხე, რომელ არს არმაში“ და დანარჩენი სამი ციხეო (ცა შ“ფთა * 114, გე. 15). ანდა იერისთავთა ძეგლა-შიც ნათქვამია... „დაარჩეს ერისთავთა ზნოსა თავადი ციხე ქვენიფნევს და სახლები და ციხე ქოლოთისა, ციხენი ისროლისანი, ციხე ბენშუასა“-ო (ქეში II, 16, 4-5 ქვ.). როგორც ცხვდავთ ციხეები ბლომად არის ჩამოთვლილი, მაგრამ მხოლოდ ერთს ეწოდება თავადი ციხე, რომელიც, რასაკვარელია, ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო.

რისთვის იყო ციხე? მას სამეგარი დანიშნულება ჰქონდა: ერთი მხრით, ის დასაცავად იყო განკუთვნილი, მეორე მხრით, როგორც მანინ უწოდებდნენ, საგუშაგოდ, მესამე მხრით, შეუფარადებელი ხალხის სახიზნარად, თავის შესაფარებლად. „მოვიდოდა შაჰინ-შა ფიცხლად დაშქრითურთ... ციხესა საგუშაგოდ გუშაგმან მტეერბ დაინაბა, მივიდა და ზარდის მოაქსენა: „მტეერი ჩანს, რომელ ცად გაიწეებო, და უდონოდ შაჰინ-შა მოეა“... (ეისრამ. I გამ. გე. 201; II გამ., გე. 146). სპარსულადაა:

زاده اندر جو بوی گرد لشکر
ز دیده دیدمان از دژ نگ کرد سپه ابری بدید از لشکر ر گرد
سپهبد ذردرا گفتند نا گاه هدی آید به پیروزی شهشاه
(თ. ჴიბ 1—3, ქალ. 187 6-4 ქვ.).

ვერსამაინიდან ამოდებული ეს ამონაწერი ამ ციხის გარეგნულ სახისაცა და დანიშნულების გათვალისწინების საშუალებას გვაძლევს, ციხე დასაცავად არის განკუთვნილი და, თუ ციხემდე მიუშვებენ მტერს, მეორე, რასაკვარელია, დაცვა ძნელი იქნება. ამიტომაც ციხეს სხვადასხვა ადგილას თავისი მთავლი ნაგებობა ჰქონდა, რომელთაც ჩვენ ვხვალ კოშკებს ვუწოდებთ. კოშკი უფე-

ლეს ქართულ მწერლობაში არ გვხვდება, პირველად ეს ტერმინი მეცხრე საუკუნეში შემოდის სპარსეთითგან და არაბეთითგან. მინამდვილად ანაგვარივე ნაგებობის აღსანიშნავად სხვა ტერმინი არსებობდა. ამ კოშკებში გუშავებები იდგნენ. გუშავი მოხელე იყო, რომელსაც მუდამ გზაზე უნდა სტეკროდა თვალი: თუ გზაზე ვინმე, ან რამე საფუძველ გამოჩნდებოდა, როგორც ამ შემთხვევაში — მტკერი (ცხადია, მრავალრიცხოვანი მგზავრი უნდა ყოფილიყო). სანამ ამ მრავალრიცხოვანი მგზავრის ვინაობა და სადაურობა გამოირკვეოდა, უნდა განგავში აეტება, რომ მკველები მოშადებულნი იყვნენ და იმისდა მიხედვით, თუ რა გამოირკვეოდა და ვინ იყვნენ მოშადენი, შესაფერისად დახვედრა მოესწროოდა მოცხერებინათ.

ამგვარად, ციხეში საფუშავო იყო, ე. ი. ადგილი, სადაც გუშავები იდგნენ. რა ეწოდებოდა იმ მაღალ ნაგებობას, საითგანაც გზები ჩანდა და დამკვირვებელს ადვილად შეეძლო დაენახა და შეეტყო, თუ საითგან მოელოდა ქალაქს განსაცდელი? შემდეგნი, როგორც აღენიშნე, ამას კოშკი ეწოდებოდა, მაგრამ ძველად, მაგალითად, რომ მეხუთე, მეექვსე და შემდეგ საუკუნის ძეგლები იგიღოთ, ვერსად კოშკს ვერ ვიპოვიეთ. კოშკის მაგიერ, ჩვენ იქ გოლოლი გვაქვს¹, ხოლო მეცხრე საუკუნის ძეგლში, უკვე კოშკი მოგვეპოვეთ. მაგალითად, «მატბერდისეულ წმინდა ნინოს ცხოვრებაში» სიღონია ამბობს: ვიბილე წმინდოთა... თაგსა ციხისასა... მცხეთისასა კოშკსა მას მაღალსა» (Опис. II, 767). როგორც აღენიშნეთ, ეს მეცხრე საუკუნის ძეგლია და ამ დროს უკვე კოშკს ხმარობდნენ, მაგრამ ძველ ძეგლებში, როგორც ვთქვი, გოდოლი გვაქვს. შემდეგდროინდელ ძეგლებშიც შევხვდებით ხოლმე გოდოლს, რაც მისი მწერლის განსწავლულობაზე მიგვითითებს. ეახტანე გურგასისმა „შექმნა კარნი იგი ოსეთისანა, რომელთა ჩვენ დარიანიად უწოდეთ, და აღაშენესა მას ზედა გოდოლი მაღალი და დაადგინა მკველად მახლობელი იგი მთეულნი“ (არსენი კათალიკოზი, ცაწსა ნინოსი, საეკ. მუხ. გამ., გვ. 11ხ).

შავთელიც ხმარობს გოდოლს «აბდულმეჩაშია»:

„ძირმტკვედ გოდოლად,
ზედ კართა ზღურბლად
ციხს კამართა სიან ხარ ზესთ მდევად“ (TP. IV, შა; 61, 1).

ან კადვე: „მჭედრად ქველობით,
უძღვევლობით,
სახელ უსწორო
ინაეგებთა
უფლად სპასხეტთა
თვით ქალაქეტთა
აქვსლა გოდოლი
ან ხავებთა (19, 1-7).“

ამგვარად, დავით აღმაშენებლის დროსაც გოდოლი იხმარება კადვე, მაგრამ, ცხადია, უკვე როგორც მწიგნობრული ტერმინი. ეს ტერმინი შემდეგშიც იყო შერჩენილი.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ როდესაც ქართულს პირველად შეუთვისებია კოშკი, ის თურმე იმავე მნიშვნელობის ტერმინი არ ყოფილა, რა მნიშვნე-

¹ შტრ. მაგალითად, „დაბადების“ მოწამბანი, ნ. სამიხელში, სიტყვა გოდოლი.

ნელობაც გოდოლსა ჰქონდა, არამედ განსხვავებული მნიშვნელობა ჰქონდა თითოეულს მათგანს, ამას იერუსალემის წარტყუნება ცხად-ყოფს, რომელშიც ეს ორი ტერმინი ერთსა და იმავე წინადადებაში ერთად არის ნახმარი: „ყოველთავე კოშკთა და გოდოლთა მისთა (ე. ი. იერუსალემისათა) და აჯთოველსა ანგელოზნი“-ო (Tr. IX, იბ 10-11). ამიტომ ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რით განსხვავდებოდნენ რეალურად გოდოლი და კოშკი ჭრთმანეთისაგან.

გოდოლისაგან ნაწარმოებია გოდოლსანი. იგი ეწოდებოდა იმ პირს, რომელსაც თავისი გოდოლი, კოშკი ჰქონდა. სხვათა შორის, მთავი იყო სოფლები და ზოგიერთი სავაჭარო გოდოლსნად წოდებული, შემდეგ ქოთლოსნად ქცეული.

თუმცა გოდოლი მეზუთე, მეექვსე, მეშვიდე საუკუნის ძეგლებში გვხვდება, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ ცნების გამოსახტავად არც ის უნდა იყოს ერთადერთი და უძველესი ტერმინი. ჩვენს მთიელთა ნაგებობაში, სვესურეთსა და აგრეთვე სვანეთში, სახლებს ოთხკუთხი კოშკები აქვს. რა ეწოდება ამას? ამჟამად თუშეთში მას ქაჯა ჰქვია. ქაჯი, უძველესი, წარმომდგარი უნდა იყოს იმავე ტერმინითგან, რომელზედაც ჩვენ ეხლა საუბარი გვაქვს. როგორც გოდოლსანისაგან ქოთლოსანი არის წარმომდგარი, ქაჯიც ამ ქაჯთლოსანისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ქაჯი ამ გოდოლის სახელის შემოკლებული ფონეტიკური სახესხვაობა უნდა იყოს. ამგვარად აქაც ჩვენ გოდოლის ანარკლი გვაქვს შერჩენილი. საეჭვოა, რომ ეს იმ ოთხკუთხი კოშკის სახელი ყოფილიყო, რომლებითაც ჩვენი მთიელების ნაგებობაა შემკული და რომელიც ასე დამახასიათებელია და განმასხვავებელი. ეს რომ ნაგებობის სახეობის ძველისძველი ნაშთი უნდა იყოს, ქსენოფონტეს ცნობითგან ჩანს. რომელსაც აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც ის ათიათასი მეომრითურთ ერთნათგან საბერძნეთში ბრუნდებოდა, სომხეთზე ვავლისას სოფლებში მალაქკოშკებიანი სახლები ნახა, რომლებიც საფიქრებელია რომ, ჩვენს მთიანეთში, მაგ. ხევსურეთში, დაცული კოშკებიანი სახლების მსგავსი იქნებოდა.

სვანეთში ასეთი კოშკების სახელად მურყვამი გვაქვს დაცული. მურყვამი, ან მურყვანი, უნდა ყოფილიყო სწორედ ის ტერმინი, რომელიც ასეთ კოშკს მარტო სვანეთში-კი არა, არამედ შოულს აღმოსავლეთ საქართველოშიც უნდა ჰქმნოდა. ეს იქითგან ჩანს, რომ ხევსურთა, ფშაურთა და თუშური წარმართული სარწმუნოებრივი წარმოდგენით „პირი-მზე“-ს ღვთაებას ეწოდება მურყვანოსელი. აქამდე მურყვანოსელი სრულებით გაუგებარი იყო, თუ რას ნიშნავდა, და თვით ხალხისთვისაც ეს წოდებულება გაუგებარია. ის ამ წოდებულობას ღვთაებისათვის ხმარობს, მაგრამ რატომ ეწოდება ასე, თითონაც არ იცის. ეს არც ვასაკვირველია, რათგან ეს სიტყვა ცალკეულად უკვე აღარ არსებობს, ძველისძველი გამონათქვამის ნაშთად არის ქცეული. მურყვანოსელი, უძველესი, მურყვამისაგან არის ნაწარმოები, და იმ პირსა ნიშნავს, რომელიც მურყვამის, ანუ კოშკის მფლობელია, ამ შემთხვევაში ღვთაებას, რომელსაც კოშკი აქვს. ღრუბელთა ბატონს ხომ ხალხური რწმენით ბროლის კოშკი ჰქონდა და მისი ასული კამარ-ჭეთაც ბროლის კოშკ-

ში იჯდა! ტერმინი „მურყვნოსელი“ ისევია ნაწარმოები, როგორც „ქოთლოსანი“ ან „ქავთლოსანი“.

ამგვარად, კოშკსა და გოდოლზე უწინარეს, როგორც ჩანს, აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში ასეთ ნაგებობას მურყვამი ეწოდებოდა. სახელის შეცვლასთან ერთად, შესაძლებელია, თვით ნაგებობის გეგმა. ანდა გარეგნულობაც შეცვლილიყო და მართლაც, თუ დაუყვირდებით, ერთი მხრით, უფრო ძველი ხანის ოთხკუთხი მოყვანილობის კოშკები გვაქვს, მეორე მხრით-კი, უფრო მოგვიანებით, მრავალი მოყვანილობის კოშკებიც ჩნდება. რაკი სვანეთში მურყვამი ოთხკუთხის კოშკს წარმოადგენს, ამიტომ ოთხკუთხი კოშკების თავდაპირველი სახელი მურყვამი უნდა ყოფილიყო, რომლის მრავალ მოყვანილობას ეწოდა ჯერ გოდოლი და შემდეგ კოშკი. გოდოლსა და კოშკს შუაგულ უნდა ყოფილიყო განსხვავება, მაგრამ ჯერჯერობით თვით განსხვავების ნიშანდობლივი თვისება ვერ ირკვევა.

გოდოლიცა და კოშკიც შესაძლებელია ზღუდესთანაც ყოფილიყო დაკავშირებული, მაგრამ შესაძლებელია სრულებით განცალკევებულადაც მდგარიყო. იოანე ბუჭაძის აღაპში აღნიშნულია, რომ მან „მონასტერსა შინა დადგა კოშკი ზღუდისაჲ კარგი და სხუანი... მრავალნი ნაშენებნი შინა და გარე აღაშენნა“-ო (ათონის კრებ., გვ. 226, § 43).

ამგვარად, გამოთქმით „კოშკი დადგა ზღუდისაჲ“ ის გარემოებაა აქ აღნიშნული, რომ კოშკი შესაძლებელია უზღუდოც, ცალკეულ ნაგებობადაც ყოფილიყო.

სახელმწიფო ციხეებს ვარდა, დაწესებულებათა, აზნაურთა საგვარეულოებისა და კერძო ბიზნისა და მესაკუთრეთა ციხეებიც არსებობდა. მათ შორის მონასტრებსაც არა ერთი ციხე ჰქონდათ. ჩვენამდე მოაღწია კიდევაც შიომღვიმის მონასტრის მოლვაწის, მიქაელ მემღვიმის შედგენილმა ერთმა საბუთმა, რომელშიც ციხის აგების ამბავია აღწერილი. მასში ზოგიერთი ფრიად საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება. მიქაელ მემღვიმე მოგვითხრობს: „ჩავე (sic) მე მიქაელ მემღვიმე და.. დაუწყე ჩემსა მამულსა შიგან ციხესა აგება. დაედვი ვევისა კერძოდ: უკეთესი კოშკი შიგნით და გარეთ უკეთესი სახიზნო ცხვერელთა ჰქონდეს. დავიდევ ერთი დღე ანუელი ციხისა ბეგარი“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 2) [აქ მოხსენებული ცხვერი სოფლის სახელია, ცხვერელები — სოფელების სახელია]. ამგვარად, მიქაელ მემღვიმეს სამონასტრო მამულში ციხე აუგია. ამ ციხეში ორგვარი კოშკები — შიგნითა და გარეთა — ყოფილა. თითქოს გაუფგებარია, კოშკი რატომ უნდა ყოფილიყო გარეთ, თუ იგი ციხესთან იყო დაკავშირებული. ვარეთა კოშკის დანიშნულება სხვა იყო: ის სახიზნო კოშკი ყოფილა. ვარეთა იმეტომ იყო, ციხეზე მოშორებით იდგა: ბრძოლა რაც უფრო შორს იქმნებოდა, უკეთესი იყო.

ამგვარად, ერთი განსხვავება ციხეთა შორის მდებარეობაზე იყო დამყარებული, — იყო შიგნითა და გარეთა კოშკები, შემდეგ, მეორე განსხვავება ღირსებაზე იყო დამოკიდებული, არსებობდა უკეთესი და ჩვეულებრივი კოშკები. უკეთესი ჩვენ ეხლა შედარებითი ხარისხის გამომხატველად გვესმის, ძველად-კი ქართულში უკეთესი ნიშნავდა საუკეთესოს. მაგალითად, ერთი უკეთეს-

სი ცხენი იმას-კი არ გულისხმობდა, რომ ცუდთან შედარებით უკეთესი იყო, არამედ საუკეთესო ცხენს ნიშნავდა. ამნაირად, იყო უკეთესი კოშკი და ჩვეულებრივი კოშკი. ცხადია, რომ კოშკის უკეთესობა გარეგნულადაც და თავისი ნაგებობითაც უნდა რითიმე განსხვავებული ყოფილიყო. მას, ალბათ, ისეთი თვისება ჰქონდა, რომელიც მას უკეთესად ხდიდა. მაგრამ სამწუხაროდ უფრო არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება, რომლის მიხედვითაც ამ ღირსების ნიშანდობლივი თვისების გამოჩვენება იყოს შესაძლებელი. საყურადღებოა შესაფერის განსხვავებაც: ერთი „უკეთესი კოშკი შიგნით“ ყოფილა და ერთი „უკეთესი კოშკაც გარეთ“, რომელსაც სახიზრო კოშკი სწოდებოდა.

კოშკები ამგვარად სახიზროც ყოფილა. რას ნიშნავს ეს სახიზრო კოშკი? შეხიზენა ესლაც არსებობს, ანუ რომ მნიშვნელობის ვაგება ადვილი არის. სახიზრო კოშკი ისეთ კოშკსა და ისეთ სადგომს გულისხმობს, რომელშიც, სამხედრო განსაცდლის დროს, მაღლობელი სოფლების მოსახლეობი უნდა იყრილიყო და შეხიზნულიყო, რომ მტრისაგან თავი დაეკვა. ის ბრძოლისათვის-კი არ იყო საგანგებოდ განუთენილი, არამედ უშითარესად თავმესაღწიად. ცხნდია, ასეთი კოშკის ნაგებობა საბრძოლო კოშკისაგან უნდა განსხვავებული ყოფილიყო, მეტი ფართობიც ჰქონოდა და საცხოვრებელი ადგილნაგებობაც. ამის გამო სახიზრო და საბრძოლო კოშკებს გარეგანიც (მეტადრე-კი შინაგანი) თვისებებიც უნდა განსხვავებული, სხვადასხვანაირი ჰქონოდა.

ამ კოშკებს გარდა ციხე-ქალაქის ზღუდესა და ციხეს ჯეროვან ადგილის ბურჯებაც ჰქონდა. უძველეს ნაწიში ქართულ წყაროებში ციხე-ბურჯი არ ვხვდებოდა, მაგრამ XI—XII სს-ში უკვე მოგვეპოვება. ბურჯი ციხის ზღუდის განწერივ გარკვეულ მანძილზე გამოწეულს მოპოვებულს, ან ოთხკუთხედიან საბრძოლველ ნაწილს ეწოდებოდა. ბრძოლისათვის, რასაკვირველია, უკეთესი იყო, კედლის ზოგიერთი ნაწილი უფრო წინ ყოფილიყო წაწეული, რომ იქითგან სროლა მტრის წინააღმდეგ უფრო გაადვილებული ყოფილიყო. კოშკი, ჩვეულებრივ, ყოველმხრივ დახორთულ ნაგებობას წარმოადგენდა. ბურჯი-კი წინიდან იყო შემოვლებული. ბურჯი ზღუდესა და ციხეს ჰქონდა. ის ჩვენ ეჭუხის-ტყაოსანშიც გვაქვს აღწერილი. ფრიდონი, მაგალითად, ქაჯთა ციხეში შესასვლელად თავის მეგობრებს ურჩევდა:

„აწ ვინცა ვიციო უკეთე შეტყორცა სადგებელისა,

მან ერთსა ბურჯსა გარდგედლით წვერი საბლისა გრძელისა,

მას ზედა ვაგლა ასრე მიიწს, ვითა გარბენა ველისა,...

შოგან ჩაეხლტები კისკასად, ვეცემი მსგავსად კარისა,

ლაშქართა დავჰოც, ვაეხვამ,—ნახოთ ვაღება კარისა“ (აბულ.

1321, 1-2 და 1322, 2-3; კაკ. 1345 და 1346; საიუბ. გამ., 1395—1396).

ამგვარად, ბურჯი, ციხეს უმეველად იქვს და ბურჯი სწორედ ისეთი მომადლებული, გამოწეული ადგილია, რომელზედაც შესაძლებელია ადამიანმა საბელი გამოაბას. საბას განმარტებით „ბურჯი სხუთა ენაა, ეამთავან მოსულნი... და კედლისასა გოდლედი ჰქვან“ (ლექსიკონი). საიდან არის ამოდლებული გოდლედი, არ ჩანს, ჯერჯერობით ძეგლებში მოსაძებნი. მაგრამ

ბურჯი მართლა უცხო სიტყვა არის, სპარსულშიც მოიპოვება, ძირი გავსდობა-დო-გერობული აქვს (გერმანული Burg—„ბურჯ“).

ძველ ქართულში, ბურჯს გარდა, გვაქვს ბურჯოცა და გვაქვს პარლოც. იათონის აღაბებში წერია, რომ სვეთან ქუონდიდელის გამრდილმა ნიკოლოზმა რომ „ეკლესიაა მთავარანგელოზთაა აღაშენა... მერე გარეთსა ლაქუაა და-მართებით, იგი კუთხი ბურჯოღ და აღაშაღლა, რამეთუ დია შუაბალი იყო“-ო (იათონ. კრებ., გვ. 254, § 144). ამგვარად, ნიკოლოზს ეკლესია აუგია, მაგრამ რადგან ეკლესიის დაცეცა იყო საჭირო და კუთხი¹ კი დაზაღი ყოფილა „ბურ-ლოღ აღაშაღლა“-ო.

გრიგოლ და იოანე ქუაბუღისძეთა შესახებაც ნათქვამია, რომ მია-„ნიკოლ-წმიდაა, მეტოქი და სოფელი, ყურსაღთა მიერ სრულიად აღორბულს, მათათვე საწმირთა აღუშენა ბურჯოცა და დგამითა, რათა უშიშ იყუ-ნენ მბრძოლთაგან“ (იტიე, გვ. 25ა, § 145). ცხადია, ეს იგივე ტერმინია, მაილოდ დონეტიკურად განსხვავებული. ბურჯოს გარდა ჩვენ გვაქვს პირ-ლოც. ეს, უგველია, ბერძნული პიროკოს — არის. პირლო ნახარია პატ-რონის ქაიხოსროს აღზრდილის ამბროსის აღაშენი, სადაც აღნიშნულია, რომ მან „პორტატიისა ღმრთისმშობლისა... ეკლესიასა ზედა პირლო აღაშენა და გაქაშგრა თოფითა“-ო (იათონის აღაშ., გვ. 267, § 163). უკვე ეს გარემოება, რომ დამატებული არის — „გამაგრა თოფითა“, ცხად-ყოფს, რომ ეს „გამაგრე-ბული ნაგებობა იყო და ეკლესიასაც პქონია ასეთი ციხის ან კოშკის მსგავსი მოწყობილობა, რომელაც სამაღლებას აძლევდა დაფევათ ეს ნაგებობა მტრისა-გან. პირლო, გვეს გარეშეა, ბერძნული სიტყვაა, რომელიც კოშკს ნიშნავს.

ქალაქის ზღუდეს, რასაკვირველია, უნდა კარგნი პქონიდა; უამისოდ მი-სი ქარმოადგენა შეუძლებელია. ქალაქის კარნი ყველან გეხვეება, ყველა ძეგ-ლებში და, როგორც აღენიშნეთ უკვე, მცხეთაში სამი კარი იყო. წმინდა ნი-ნოს ცხოვრებაში ნათქვამია: „სამთავე კართა (ქელიშ. ქლქისათა) სცა... და დაღუწეს კარნი ქალაქისანი“ (ე. ი. მცხეთისანი); ც-ა ნინოასი, Onuc. II, 777). იმავე ძეგლში მოგვეპოვება მეორე ადგილი: „სახლი ელიოზი-სი იყო ქალაქა შინა, დასავლისა იყო კარსა მოგუეთისასა, მტკუარსა ზედა“ (მტ-ბსი ნ-ნს ც-ა, Onuc. II, 785). აქ დასახელებულია ამ კარის სახე-ლიც — კარი მოგუეთისა, მოგუეთი, რასაკვირველია, მოგუთა უბანს გუ-ლისხმობს. მოგუთა უბანს თავისი კარი პქონდა და მოგუთა, ანუ მოგუეთის კა-რი ეწოდებოდა. იმის მიხედვით, თუ რომელი ეროვნებით იყო დასახლებული ესა თუ ის უბანი, ან იმისდა გვარად, თუ რომელ მიმართულებასთან ან გზას-თან იყო დაკავშირებული, კარის სახელიც იცვლებოდა ხოლმე. მაგალითად, თბილისში არსებობდა განძის კარი: „მივიღეს განძისა კართა კერძო მენა ბოცოს ძე...“ (ეპითაადმწერელი. შ-მ დ-ფსი ქ-ცა * 648, გვ. 575). ეს აღ-მოსავლეთისაკენ მდებარე ქალაქის კარი უნდა ყოფილიყო, განძისაკენ მიმავალ გზასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული. მეორე მხრით, ჩვენ გვაქვს აგრე-

¹ კუთხი — სწორედლობის შესახებ საუბარი იქ გვექნება, სადაც ნაგებობათა ნიწილები და მისი ტერმინები გვექნება განმარტებული.

თვე თაბორისა და წყალ-თბილის კარი და ამგვარივე განსხვავებული სახელები არსებობდა სხვა შემთხვევებშიც.

ქალაქის კარი ვისრამიანშიც გვხვდება: „რა ქალაქისა კართა გამოვიდა, ვითა ფრთოსანი, შოვილოდა ხუარასნისკე“ (ვისრამიანი, I გამ. 336; II გამ. გვ. 242), შემდეგ — „ცხადად მოვილოდა შარისა გზასა და შარტო შემოვილოდა ქალაქისა კართა“... (იქვე, 411).

კარები ერთნაირი არ იყო. კარი უმეტესად განსხვავებული იყო როგორც ნაგებობის, ისე დანიშნულების მხრივ. ორგვარი კარი არსებობდა. იყო „დიდნი კარნი ზღუდისანი“ და „ცოტანი კარნი“. მავალითად, ვაჰანის მონასტრის განგებაში აღთქვამია: „დიდნი კარნი ზღუდისანი დიდთა მარხვათა... ნუ განეხუმრან, ცოტათა კართა იარებოდენ, თუნიერ[ი] გულნიფე, ანუ დიდებული არ შემოვიდოდეს“-ო (შიომღ. ისტ. საბ. 43=ლ. მუსხელიშვილის გამ., 90, 6) [დიდ მარხვის დროს დიდი კარები ზღუდისა ნუ გაიღებო, თუ რომ მეფე არ მობრძანდეს ან დიდებული. თუ მეფე მოვიდა, ეს დიდი კარი უნდა გაეღოთ, თუ არა „ცოტა კარი“]. რაკი ცოტა ძველ ქართულში პატარას ნიშნავდა, ამიტომაც ცოტა კარი უნდა პატარა კარად გავიგოთ. ამგვარად, არსებობდნენ დიდნი კარნი და ცოტანი კარნი.

ვახტანგ VI-ის „დასტურდამალში“ დასახლებული არის სამეფო სასახლის დიდი კარი, რომელსაც თავისი მცველი ჰყოლია, იქ ნათქვამია: „ჯარჩები, თალიშები და იასაულები გარეთ დიდის კარის ყაფითან დადგებოდნენ“-ო (გვ. 54)¹.

კარს, რასაკვირველია, კლიტე უნდა სდებოდა. კლიტე ორგვარი მნიშვნელობით იხმარება ქართულში: კლიტე ძველ ქართულში გასაღებს ნიშნავდა ისევე, როგორც დასავლეთ საქართველოში ამ სიტყვის მნიშვნელობა ეხლაც არის დაცული. მაგრამ მოგვეპოვება ისეთი ძეგლებიც, რომლებშიც კლიტე ბოქლომს გამოჰხატავს. ამაში დასარწმუნებლად ვეფხის-ტყაოსნის იმ ადგილის მოყვანაც კმარა, სადაც ავთანდილს ჰაჯთა ციხე-ქალაქში შესვლაზე აქვს საუბარი: იქ შვიალ „კლიტეთა დაველწ, ვავაზემ, ჰნახოთ გაღება კარისად“ (აბულ. 1327, 3, კაკ. 1351; საილბ. გამ. 1401.). აქ კლიტე ზოთას, უეჭველია, ბოქლომის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი.

კლიტე და გასაღები, როგორც ცნობილია, აღმოსავლეთსა და დასავლეთ საქართველოში სულ სხვადასხვანაირად ესმით. ამ ორი სიტყვის წინანდელი მნიშვნელობის გამოსარკვევად სვიმეონ მესვეტის ცხორების ქართულ თარგმანში შემდეგი ადგილი მოიპოვება. იქ მოთხრობილია, რომ მონასტრის აშენების შემდგომ „ნაკლულევანობისათჳს წყლისა ქმნეს უკანა კრძო კონქისა მის კლდესა მის შინა ლაკუჲჲ, შესაკრებელი წყალთაჲ, და აღიესო წყლითა და იხუმევედეს მისგან საქმესა მონასტრისასა. ხოლო ძმათა მათ შექმნეს კარი მას-ზედა კლიტითა, რათა ერი იგი მომავალი არა შევიდეს მუნ მოსაწყინებულად მათა“. ვნების ღირიაკეს სვიმეონ მესვეტეს მონასტრის ძმათათვის უთ-

¹ სხვა მოწმობანი კარის შესახებ ნ. სამიგბელში, სიტყვა კარ-ზე.

ქვამს: „წარიღეთ გასაღებელი და განაღეთ კარი ლაკჯსად და დასრულეთ იგი ღებული“ (Keimena I, ც-ა სუმიონ მესუტცისად, გვ. 25ც).

ამ ამონაწერის მთელი შინაარსითგან ჩანს, რომ კლიტე კარს ზედ ედუბოდა. სწორედ ამიტომაც არის, რომ ნათქვამია: „შექმნეს კარი მას ზედა კლიტითა“-ო. გასაღებელი-კი კლიტით დაკეტილი კარის გაღებისათვის იყო განკუთვნილი. ზემომოყვანილითგან ცხადი ხდება, რომ ძველად კლიტესა და გასაღებელს ისეთივე მნიშვნელობა ჰქონია, როგორც კლიტესა და გასაღებს აღმ. საქართველოში ამჟამად აქვს.

სახლის ნაგებობის ტექნიკური მხარის გასათვალისწინებლად საგულისხმოა, რომ კარი სახლში თურმე გარეთკენ იღებოდა და ამიტომაც მის დასახურავად უკმომკვეა ყოფილა საპირო. ფატმანს, მაგ., ნათქვამი აქვს: ნესტანის მიმყვანთ რომ ჩემი თვალყურისდევნება ვერ შეეძინათ,

„უკმოვიტაშ კარი ჩემკენ მითა ჰვრეტა ვერა სცნესა“ (აბულ. 1063, 4; კაკ. 1086, საიუბ. გამ. 1132).

ქალაქის კარები დიდი და ცოტა, ანუ პატარა, სხვადასხვა დანიშნულებისათვის არსებობდა: დიდი კარი დიდი მოძრაობისათვის იყო, მაგალითად, როდესაც წრავალრიცხოვანი მგზავრი, ან ჯარი უნდა შემოსულიყო ან გასულიყო, როდესაც ქარავანი, ან ურუმები შემოვიდოდა თუ გავიდოდა; ცოტა კარი-კი ჩვეულებრივ მოსიარულეთათვის იყო დანიშნული. რაჟამს შებინდებოდა ერთსაცა და მეორესაც ჰკეტავდნენ და სანამ ცისკარი არ დაიწყებოდა, მანამდე კარების გაღება არ შეიძლებოდა, წელიწადში მხოლოდ ერთად ერთი დღე იყო. როდესაც დამე ქალაქის კარი ღია იყო ხოლმე — აღდგომა დამეს, ამასთან დაკავშირებით ერთი საყურადღებო ცნობაც-კი გვაქვს დაცული, რომ არდაველის მმართველი აღდგომა დამეს მოულოდნელად ქ. ანისს თავს დაესხა, როდესაც ყველა ქრისტიანე ეკლესიაში იყვნენ და კარები ღია იყო, სპარსელები ამის წყალობით თავისუფლად შეიქრნენ ქალაქში და ხალხი გაწყვიტესო. ჩვეულებრივ-კი კარები დაკეტილი იყო და სანამ რიყრაყი არ დაიწყებოდა, ქალაქში არავის შეუშვებდნენ. რიყრაყი დაიწყებოდა თუ არა, მაშინვე კარებს აღებდნენ, რასაკვირველია, თუ ვააზე დიდა რაოდენობით არავინ გეჩნებოდა. მაშინ გუშაგები ვალდებული იყვნენ მოსალოდნელი განსაცდელის შესახებ სათანადო პირებისათვის შეეტყობინებინათ, რომ ან საბრძოლველად, ან დასახვედრად მომზადებულიყვნენ.

დიდი და ცოტა კარის მაგერ, შემდეგში უკვე სხვა ტერმინი ჩნდება: გვაქვს ბჰისკარი, რომლისაგანაც შემდეგში ჰიშკარია წარმომდგარი. ბჰე და ბჰენი ძველ ქართულში თავისთავად ნიშნავდა კარს და კარებს¹. მაგალითად, ძველ ქართულში გავრცელებული იყო გამონათქვამი — „ბჰენი ჯოჯოხეთისანი“ (არქიპიერატაკონი, მ-გ), ე. ი. ჯოჯოხეთის კარები. ბჰისკარსა და ჰიშკარს უმთავრესად დიდი კარის მნიშვნელობა ჰქონდა. მარტივი ჰიშკარიც არსებობდა და რთულიც. რთული ჰიშკარი ორ სხვაგვარ ნაგებობასთან ჩანს დაკავშირებული. ნიკორწმინდის XI ს. სიგელში ნათქვამია: „შე-

¹ სათანადო მოწმობანი წყაროებიდან ნ. საძიებელში, სიტყვა „ბჰესთან“.

ქმენ საწირეს... სხუად სახლი სამზარაულოა: ა: და შევექმენ ქიშკარი ბჟის
 სელ-ქორედიანი : ა:“ (ქვ-ბი II, 48).

გლაფინიანს, იუ ეზო-შემოლობილს სახლს ძველად ბჟისკარი ჰქონდა, როშლის ანარეკლსაც დასავლეთ საქართველოში დღევანდლამდე დაცული ტერმინი ქიშკარი წარმოადგენს. XVIII ს. ქართულ ძეგლებში ასეთივე, ეზოში შესავალი კარების აღსანიშნავად აღმოსავლეთ საქართველოში ალაყაფის კარი გვაცდება. თეიმურაზ II-ისაც „სარკე თქმულთა“-ში აღნიშნული აქვს, რომ ეკლესიითგან გამოსული ჯვარდაწერილი, სახლში მიმავალი შეფე-დედლოფალი „რა მივიდნენ, ალაყაფის კარს დაუჭერს ყაფიჩები, მეფეს საზოგენ სათხოვარსა“ და, როდესაც მეფე „მათ უბოძებს სათხოვარსა“, მხოლოდ მაშინ „მათ განულონ კარი“ მეჭორწილებსაო (თეიმურაზ მეორე, თხზულებანი, გ. ჯაკობიას რედაქციით, თბ. 1939, გვ. 60).

ალაყაფის კარი-ს პირველი სატყვა ალაყაფი, არც ცალკეულად და არც კართან დაკავშირებით, არც ბჟე-ს ქვეშეც, ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში არ მოეპოვება.

ალაყაფი ვახტანგ VI-ის დასტურლამალში „სასახლეების რიგის“ აღწერილობაში გვხვდება; იქ ნათქვამია: „თუ ბატონმა ალაყაფის აივნის შუა სახლში მეჯლისი ბრძანოს“-ო, ანდა „თუ ბატონმა ალაყაფის შუა სახლში (სულხან შიღინის ხ.: „ალაყაფის აივანში“) მეჯლისი ბრძანოს“-ო (გვ. 5, 9-2 და 131-132). აქედან ჩანს რომ ალაყაფა რაღაც განსხვავებული კარები უნდა ყოფილიყო; ალაყაფს აივანი ჰქონია და ალაყაფის შუა სახლიც ყოფილა, სადაც მეჯლისის გამართვა-ცი შეიძლებოდა.

ალაყაფის კარი-ს ტერმინში, ალაყაფი, ცხადია, კარის განმარტება უნდა იყოს. ეს სატყვა არაბულია და ალაყაფ-ის მრავლობითი რიცხვის ფორმაა. თვით ალაყაფ ნართაულს სახელს, მეტ-სახელს, წოდებულებასა და საპატიო სახელს მნიშნავს; ხოლო მისი მრავლობითი რიცხვის ფორმა ალაყაფ თურქულად მეფის, ან სულტნის ბრძანებისა, თუ ფირმანის, გინდა წერილის, ანდა საერთოდ ნაწერის შესავლის აღმნიშვნელ ტერმინად არის ქცეული (იხ. ცენკერის თურქულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი). ქართული ტერმინი ალაყაფის კარი-ც შემონათქვამისდა მიხედვით, თავდაპირველად „საპატიო შესავალი კარი-ს“ აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში უნდა ჰქონდეს მას ზოგადად ეზოს დიდი შესავალი კარების მნიშვნელობა მინიჭებული.

შესავალი საკმაოდ დიდ მანძილს შეიცავს; კარიც უნდა იყოს შესავალთან, მაგრამ კარს გარდა, როგორც ჩანს, აივანიც, სახლიცა და სასახლეც კი არსებობდა. სპარსულ მინიატურებს რომ დავუკვირდეთ, ამგვარი ნაგებობის სურათს შევამჩნევთ, და წარმოვიდგენთ, თუ როგორი იყო ალაყაფი. იქ კარგად ჩანს ისეთი ნაგებობა, რომელიც აივნად გამოდგება და სასახლეადაც.

1735 წლის ქვეშ, სეხნია ჩხეიძეს ნათქვამი აქვს: „მოვიდა ქალაქს თამაზ-ხან დიდისა დიდებითა, გაუშალეს მოქალაქეთ ფიანდაზი ციხის კარიდამ ალაყაფის ჩარდახამდის, დადგა ჩარდახში და შიგნით არამი დააყენა“ (ს. ჩხეიძე, 339). ამგვარად, ალაყაფი წარმოადგენ-

და დიდ ჩარდახს, რომელშიც დგომა და ცხოვრება შეიძლება ოღა.

3. ქალაქის სავაჭრო და საზოგადოებრივი ნაგებობანი

საქართველოში არც ერთი ქალაქი არ არის შერჩენილი ნანგრევების სახითაც კი, რომ ძველი ქალაქის გეგმისა და მთავარ ნაგებობათა აღდგენა იყოს შესაძლებელი. ამ მხრივ სომხეთის საუცხოვო ძეგლი ჰქონდა — ანისი, რომლის გათხრით განსვენებულმა აკად. ნ. მარმა თავიცი ისახელა და მეცნიერებასაც პირველხარისხოვანი ძეგლი შესძინა. ვისაც ეს განათხარი ქალაქი, მიწის წიაღიდან კვლავ აღმოჩენილი თავისი თვალით უნახავს, არას დროს არ დაეწყდება ის ძლიერი შთაბეჭდილება, რომელსაც ახდენდა ნანგრევები. ანისის ბედი ტრაგიკული იყო იმ მხრივ, რომ ოდესღაც ახლად აღორძინებული სომხეთის სამეფო დედაქალაქი ჩაუვარდა შემდეგ უცხოელებს, ჯერ ბიზანტიელებს, შემდეგ თურქებს, მერმე საქართველოს სამფლობელოში შემოვიდა და შემდეგ, უკვე მონღოლთა ბატონობის შემდგომ, მის დაქვეითებასთან ერთად რაღაც უნდა მომხდარიყოს. გადმოცემით, ვითომ კატასტროფული მიწისძვრის შედეგად შოელო ბოლო ამ დიდსა და მაღალხარისხოვან კულტურის მქონებელ ქალაქს. ანისის გათხრა რომ დამთავრებულიყო, ამას ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიისათვისაც უარესი მნიშვნელობა ექნებოდა. მასობელ აღმოსავლეთში ბევრი არ მოიპოვება ასეთი ძეგლი. ანისის გათხრით შესაძლებელი იყო ადამიანის წარმოედინა XI, XII და XIII სს-ის მახლობელი აღმოსავლეთის, ყოველ შემთხვევაში. კავკასიაში არსებული ქალაქები. ჩვენთვისაც, რასაკვირველია, ბევრი დასკვნის გამოყვანა შეიძლებოდა. სამწუხაროდ, ის ეხლა მიტოვებული არის, იმაზე არავინ არ ზრუნავს, თურქეთის ხელშია და ყოველგვარი მუშაობა შეჩერებულია. უდიდესი ნაწილი იმ ფოტო-სურათებისაც, რომელიც არსებობდა, დაიღუპა.

საქართველოში არც ერთი ამგვარი ქალაქი არ არსებობს. ერთადერთი იმედი ჩვენ გვქონდა დმანისისა, მაგრამ მისმა გათხრამ ვერ გაამართლა მთლიანად იმედი, რამდენადაც ის განადგურებული აღმოჩნდა. რასაკვირველია, ჯერ კიდევ არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არამც თუ დამთავრებული არ არის, არამედ, შეიძლება ითქვას, მხოლოდ დაწყებული იყო და შეწყდა, მაგრამ ცენტრალური ადგილის გათხრა მაინც ბევრს არაფერს საიმედოს იმ თვალსაზრისით, რითაც ანისს ჰქონდა მნიშვნელობა საქალაქო კულტურის გამოსარკვევად ის არ გვაძლევს. არსებობს მეორე ქალაქიც — თმოგვი (ჯავახეთში), რომლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით შესაძლებელია საკმაოდ სანატრესო ძეგლები აღმოჩნდეს, რადგან ის მართლაც კატასტროფული მიწისძვრის შემდგომ დაიღუპა XI ს-ის მეორე ნახევრის დამლევს და შთაინთქა. ცხადია, რომ ამის შემდგომ იგი გათხრილი არ იქნებოდა და მიწის წიაღს, შესაძლებელია, დაზიანებული, მაგრამ ქალაქის ნაგებობათა გეგმები და შენობების ნაწილები დაცული უნდა ჰქონდეს. თუ მომავალში თმოგვის გათხრა მოხერხდა, მაშინ იმედი, ზოგი რამ გამოირკვევა. თავისდათავად ცხადია, რომ თმოგვის შედარება

არ შეიძლება, რასაკვირველია, ისეთ ქალაქთან, როგორც ანისი იყო, ანისი სომხეთის დედაქალაქი და დიდი სავაჭრო ცენტრი იყო, იმ დროს, როდესაც თმოგვი ჯაყანეთის მნიშვნელობის ქალაქი იყო. მაინც პროვინციული ქალაქის სურათი და გეგმაც რომ წარმოგვიდგეს, ამასაც, რა თქმა უნდა, ძალიან დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა.

ასეთი მასალების უქონლობის გამო ჩვენ იძულებული ვართ მხოლოდ იმ ცნობებით დავკმაყოფილდეთ, რომლებიც წყაროებში მოგვეპოვება. რეალური მნიშვნელობა ამ ტერმინებისა შეიძლება მხოლოდ დაახლოებით იყოს გამორკვეული, ესე იგი, რას ნიშნავდა თითოეული მათგანი, ამის გამორკვევა-კი შეგვიძლია, მაგრამ როგორი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ამის გადაწყვეტა, რასაკვირველია, მხოლოდ მის შემდგომ იქნება შესაძლებელი, თუ ოდესმე ამ ნაგებობათა ნივთიერი ნაშთი იქნება აღმოჩენილი.

ქალაქი ორგვარს ცენტრს წარმოადგენდა. ერთი მხრით ქალაქი ყოველთვის ადმინისტრატიული ცენტრი იყო, — დედა-ქალაქი მთელი სახელმწიფოსი, დინარჩენი ქალაქები-კი სხვადასხვა საერისთაობებისა და თემებისა. ამიტომაც იქ, რასაკვირველია, შესაფერისი ნაგებობანიც უნდა ყოფილიყვნენ: საჩუქრის სასახლე, მთხელეთა და სხვადასხვა დაწესებულებების ნაგებობანი. იქ-კი, სადაც პროვინციული ცენტრი იყო, ცხადია, შესაფერისი თანამდებობის პირის სასახლე და სამმართველო იქნებოდა. ამის გარდა უცილობელი ცნობა გვაქვს, რომ სასამართლოსაც თავისი ნაგებობა მოეპოვებოდა, **სააჯღა კარცი** არსებობდა. **სააჯღა კარი** იმ დაწესებულებას ეწოდებოდა, რომლის სახელი **სამეფო კარის**, ე. ი. **სასახლის**, მსგავსად არის ნაწარმოები და ამიტომაც ამ დაწესებულებასაც სასახლესავით თავისი ნაგებობა უნდა ჰქონოდა. შემდეგ **საჭურჭლეს**, **სალაროს**, **წარდახანსაც**, რომელთა შესახებაც პირდაპირი ცნობები მოგვეპოვება, თავისი ნაგებობანი ჰქონდა. სამწუხაროდ სახელების მეტი ამ შემთხვევაში არაფერი ვიცით. თავისდათავად ცხადია, რომ **საჭურჭლე**, **სალარო** და **წარდახანი** უნდა დაცული ყოფილიყო, რათგან იქ განძეულობა ინახებოდა. პირველი ორი — სახელმწიფო ხაზინას წარმოადგენდა, მესამე — იარაღისა და საჭურჭლის საწყობი იყო. საფიქრებელია, მათ შესაფერი ნაგებობაც უნდა ჰქონოდა. მართლაც, ტარიელმა და აეთანდილმა:

„პოვეს ერთი წარდახანი, აბჯრისათვის ახლად ქმნილი,

მუნ აბჯარი ყოვლიფერი ასრე იდეა, ვიჟა მწნილი,

შეიგან ერთი კიღობანი დაბეჭდილი, არ გაქსნილი...

კიღობანი გაქსნეს, პოვეს მუნ აბჯარი სამი ტანი“ (აბულ. 1294, 1296; კაკ. 1318, 1320; საიუბ. გამ. 1367, 1369)

თბილისში არსებობდა ჯერ კიდევ არაბთა ბატონობის ხანაში, იმ დროითგანვე მოყოლებული, როდესაც იგი თბილისის საამიროს ცენტრს წარმოადგენდა, **ამირას დარბაზი**. მას შემდგომ, რაც დავით აღმაშენებელმა ეს დედაქალაქი საქართველოს დაუბრუნა, ამირთ-ამირას წოდებულება და თანამდებობა არ მოსპობილა და, საფიქრებელია, რომ **ამირთ-ამირას დარბაზი**, ანუ სასახლეც უქვეყლად უნდა ყოფილიყო. ატენის ქალაქად აშენების მომთხრობელს წარწერაში-აც ხომ, როგორც დავარწმუნდით, **დარბაზის** აგების გარემოება აღნიშნული.

მეორე მხრით, როგორც ვიცით, ქალაქი ვაჭრობა-მრეწველობის ცენტრ-საც წარმოადგენდა. ამიტომაც ქალაქში შესაფერისი დაწესებულებანიც იყვნენ. აქი ქალაქის აღწერილობაში **ბაზრები** და **მოედნები** ყოველთვის დასახელებულია კიდევ.

სიტყვა **ბაზარი** მეთორმეტე საუკუნეში ვხვდებით, მაგრამ, რომ V—VI—VII სს-ის ძეგლები ავიღოთ, რასაკვირველია, იქ ძალიანაც რომ ძებნა დავუწყოთ, ბაზარს ვერ ვიპოვით. მოედანიც აგრეთვე ძველ ხანაში უცნობი ტერმინი იყო. ის შეთვისებულია სპარსულითგან და ამგვარად დაკავშირებული არაბთა ბატონობის ხანასთან, როდესაც პოლიტიკურად ბატონობდნენ არაბები, მაგრამ როდესაც შემდეგში კულტურულადაც და ტომობრივადაც სპარსულები სპარსობდნენ, ამიტომაც სპარსული იყო გავრცელებული.

ქალაქში რომ შუკები და ბაზარი იყო და უკვე XII ს-ში უკანასკნელი ტერმინი საქართველოშიც ყოფილა შეთვისებული, ეს შოთას თხზულებიდანაც ჩანს. დღისით მოქალაქენი თავიანთ საქმეებს ბაზარში აწარმოებდნენ, სადაც თავიანთ შუკებში ქულებსაქები ჰქონდათ. ნესტანი, ტარიელი, აეთანდილი და ფრიდონი რომ ქ. მულაზანბარში მივიდნენ, მათ სანახავადო

„მოატყდეს მოქალაქენი, დაავდეს მუნ ბაზარი,

შუკათა მოდგეს ვაჭარნი, ყოვლგნით მჭვრეტელთა ჯარია“
(აბულ. 1385,4 და 1386,1; კაკ. 1409 და 1410; საიუბ. გამ. 1460-1461).

რა სახელი ეწოდებოდა ძველად ბაზარს და მოედნებს? ამის გამოკვების საშუალებას უფრო აღრინდელი ძეგლები აძლევს გველევარს. ბაზრის მაგიერ იქ ნახმარია **სავაჭრო**. მაგ., „იერუსალემის წარტყუენვის“ აღწერილობაში, რომელიც ქართულად ნათარგმნ ძეგლს წარმოადგენს, ნათქვამია: იერუსალემში რომ სპარსთაგან დახოცილებს ვმარხავდით, „გბოვეთ სავაჭროს ოცდაათურამეტი სული“-ო (იერუს. წარტყ. TP, XI, მბ, 29-30). ქართული **სავაჭროს** შესატყვისად აკად. ნ. მარრი სრულიად სამართლიანად რუსულად „на рынок“ (გვ. 61), ე. ი. ბაზარს ხმარობს.

ეფთვიმე მთაქმნიდელის „მეორე სჯულის კანონშიც“ ნათქვამია: „არავის ჯელეწიფების საღმრთოსა წიგნისა, ანუ ძველისა სჯულისა, ანუ ახლისა დახვეად და დაქრად და მიცემაღ წიგნების მმოსველთა სარჩულად შესამოსლისა, ანუ რომელთა იგი ატარ სახელედების, ანუ სხუასა სადა სავაჭროსა, გარნა თუ სრულიად ატოცილ იყოს, ანუ დასოლვებულ იყოს და არღარა საქმარ იყოს საკითხავად“-ო (§ ნზ).

სავაჭროს გარდა და გვერდით **საფარდული**-ც გვხვდება უძველეს ქართულ ძეგლებში. მაგ., **ღვინის საფარდული** იმავე ზემოაღნიშნულს ძეგლში გვაქვს დაცული: „ხუცესსა ანუ დიაკონსა, ანუ სხუასა ვის მღდლობისა პატივითა პატივცემულსა, არა ჯელეწიფების ღჯნის საფარდულისა მოგებად, რომელსა ეწოდების კაპილიონ, რამეთუ შესლვადცა ესევეთარსა ქულბაგსა არა ჯელეწიფების მღდელთა, ვითარ უკუე მოიგოს ესევეთარი სავაჭრო“-ო (§ 10).

ღვინის საფარდული უდრის ბერძნულს *καπηλαχον ἐργαστηριον* — კაპელაქონ ერგასტერიონს (§ IX), ხოლო **ქულბაგა** *καπηλαχον* — კაპელაქონს, ანუ საშუალო საუკუნეების გამოთქმით **კაპილიონს**.

საეკატრო ზოგადი სახელია, ნიშნავს ადგილს, რომელიც ეკატრობისათვის არის განკუთვნილი, მაგრამ იმავე დროს ჩვენ გვაქვს საეკატრო სახლიც. ტერმინი, რომელიც აგრეთვე უძველეს ძეგლში, სახარებაშია ნახმარი და მერმინდელი ქულბაქის მაგიერია. ვეფხის-ტყაოსნის ავტორისათვის ქალაქის საეკატრო სახლები დაკავშირებულია ბაზართან:

„მოატყდეს მოქალაქენი, და აგდეს მუნ ბაზარია,

შუკათა მოდგეს ვაქარნი, ყოვლგნით მკვრეტელთა ჯარია“ (აბულ. 1385, 4 და 1385, 1; კაკ. 1409 და 1410; საიუბ. გამ. 1460-1461).

ეკატრები ბაზარში იმყოფებოდნენ და ყოველთვის, როდესაც უნდა შეკრებილიყვნენ, რასაკვირველია, უნდა ბაზარი მიეტოვებინათ, თუ სადმე შუკათა აღმოჩნდებოდა რაიმე საინტერესო. ამრიგად საეკატრო სახლი იმ ნაგებობის სახლი იყო. სადაც ეკატრობა წარმოებდა. როგორც ვეთვითე მთაწმიდელის ნაშრომიდან, ზემოთ მოყვანილიდანაც ჩანს, საეკატრო სახლი მერმინდელს, სპარსულიდან ნასესხებ სიტყვას ქულბაქს და უფრო გვიანდელ დუქანს უდრის.

ქულბაქი სპარსული ტერმინია, რომელიც იმავე საეკატრო სახლს ნიშნავს. IX ს-გან მოყოლებული ვხვდებით ამ სიტყვას. შემდეგდროინდელ ძეგლებშიც ამგვარადევა.

ქულბაგი თუმცა IX ს-ითგან არის შემოსული, მაგრამ მას საეკატრო ჯერ კიდევ მთლიანად ვერ მოუსპია, მხოლოდ შემდეგში ისობა ის. საეკატრო XII, XIII სს-შიცა და ეხლაც გვხვდება, მაგრამ ყველა ასეთს შემთხვევაში საეკატრო უკვე საქონელს, და ისიც ისეთ საქონელს ნიშნავს, რომელიც გაყიდული უნდა ყოფილიყო. ძველ ძეგლებში-კი საეკატრო დაწესებულების ნაგებობის, მალაზიის, დუქნის აღმნიშვნელი იყო.

ეთვითე მთაწმიდელი, რასაკვირველია, ამ სიტყვებს როგორც ცოცხალ ტერმინებს ხმარობს და ეს გარემოება ცხად ყოფს, რომ X ს-ის დამლევს და XI ს-ის დამდეგს საეკატრო და დვინის საფარდული ჯერ კიდევ იხმარებოდა, მაგრამ რომ აიღოთ სხვა ძეგლი, საერო თხზულება, იქ საფარდულს ვერ იპოვით. ასე რომ სპარსული ტერმინი იმარჯებს და მთელ ასპარეზს იპყრობს. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ატენის სიონის იმ წარწერაში. რომელშიც მოთხრობილია ქალაქის აგება, სწორედ ამ საეკატრო დაწესებულებისათვის განკუთვნილ ნაგებობათა შესახებ პირდაპირ არის ნათქვამი ქულბაქი, საეკატრო-კი მოხსენებული არ არის.

ქულბაქი შემდეგ საუკუნეებშიც—XI-XII-XIII სს-ში,—გვხვდება უკვე როგორც ერთადერთი ამ ცნების გამოხატველი ტერმინი. შემდეგდროინდელი ძეგლები, XIV—XV სს-ისა, ძალიან ცოტა გვაქვს, ამიტომაც გადაჭრით მნელი სათქმელია, როდის ჭრება ქულბაქი და როდის შემოდის დუქანი, ამის განსაზღვრა ჯერჯერობით ვერ ხერხდება.

ამრიგად ოთხი ტერმინი გვაქვს: საეკატრო, საფარდული. შემდეგ ქულბაქი და დუქანი. რით აიხსნება ის გარემოება, რომ ძველი, კარგი, ყოველ შემთხვევაში თავისი ცნებისათვის შესაფერისი ტერმინი არსებობს, მაგრამ ამას მაგიერ ჯერ ერთი უცხო სიტყვა შემოდის, მერმე, მეორეც ემატება

თუ ქულბაქმა მოსპო საჯარო, ქულბაქმა რაღა დაუშვა დუქანს, რომ უკანასკნელმა აჯობა. აქ საყურადღებო ის არის, შეიძლება თუ არა თვით ნაგებობაც, როდესაც ახალი ტერმინი შემოდიოდა, შემოქმონდა თუ არა, ამ შემთხვევაში ხუროთმოძღვრებაში ახალი რამ ყველ ახალ სინონიმურს უცხო ტერმინს?

საჯაროსთან შედარებით, საფიქრებელია, რომ ახალი რამ უნდა ყოფილიყო გამოხატული „ქულბაქი“-თ. საჯარო სასანიანთა ხანასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინია. ქულბაქი ჩნდება ე. წ. ახალი სპარსულის ხანაში, რომელიც არაბთა კულტურის შემოქრასთან არის დაკავშირებული და საშუალო საუკუნეების მაჰმადიანურ საქალაქო კულტურის ანარქულს წარმოადგენს. რამდენადაც იქ თავისებურება იყო შექმნილი, საფიქრებელია, რომ ქულბაქი ხუროთმოძღვრულადაც, როგორც ნაგებობაც, ძველი საჯაროსაგან, რომელიც ძველ საქართველოში ჯერ კიდევ სტრამონის აღწერილობის მიხედვით მოიპოვებოდა და შემდეგშიც მშვიდდ საუკუნემდე, რასაკვირველია, უნდა ყოფილიყო განსხვავებული.

ქულბაქები სხვადასხვანაირი იყო სხვადასხვა დანიშნულებისდა მიხედვით. მაგალითად, XVIII ს-ის დამდეგის ქართველი ჰყურლის სიტყვით „იყვნენ ქულბაქნი მკერვისა, კონისა, მანძისა, გალატოზისა და ხუროსი“ (მონილა წმინდათა და სხუთა აღმოსავლეთისა აღგილთა ტიმოთესგან ქართლისა მთავარ-ეპისკოპოსისა, თბილისი, 1852, გვ. 43—44). ყველა ის სახელები, რომლებიც დართული აქვს ამ ქულბაქს, რასაკვირველია, უცხო სახელებია. ძველად მათ ნაცვლად სხვა სახელები გვქონდა. ამჟამად იმის გამორკვევა, თუ რით განსხვავდებოდა სხვადასხვა ხელობის მიმდევარ და სხვადასხვა საჯაროს მქონებელ მქულბაქეთა, თუ ვაპართა ქულბაქები, არ შეგვიძლია. ანისის სომხური წარწერებიდან ირკვევა, რომ მთელი უბნები და ქუჩები იყვნენ გარკვეული ხელოსნებისა და სახელოსნოების მიხედვით. მათ სახელებიც ჰქონდა. შემდეგდროინდელი ქართული საბუთების მიხედვითაც ირკვევა, რომ თბილისშიც ასევე ყოფილა, მაგრამ უფრო ძველი ხანის წარწერები არ მოგვეპოვება, საბუთებიც დაცული არაა და ამიტომ იმის გამორკვევა, რა და რა სახელები არსებობდა, ამის მთლიანად აღდგენის საშუალებას ეხლა მოკლებული ვართ.

რა თქმა უნდა, ქულბაქები სხვადასხვა სიდიდისა და ნაგებობის თვისებებითაც ყველა ერთნაირი არ იქნებოდა. განსხვავება დამოკიდებული იყო, რასაკვირველია, იმაზე, თუ რომელი ადგილის ქულბაქი იყო. ქულბაქები საფლებშიც არსებობდა და ქალაქშიც. ცხადია, რომ სოფლის ქულბაქი ვერ შეედრებოდა ქალაქის ქულბაქს. უცილობელია, რომ ატენის ქულბაქი თბილისის ქულბაქებს ვერ შეედრებოდა ისევე, როგორც თვით თბილისშიცა და სხვა დიდ ქალაქებში დიდვაჭრების ქულბაქები ჩვეულებრივი ვაჭრებისას. პირველთა ქულბაქები უფრო მოზრდილი და ფართო იქნებოდა, ვიდრე მეორეთა. ცხადია, ისეთს შექმნებულ დიდვაჭარს, როგორც თბილისელი ზანქან ზორაბაბელი იყო, რომელსაც სააღმშენებლო საქმეები უცხოეთშიც ჰქონია და ამისთვის ისეთ შორეულს ქვეყნებშიც-კი უვლია, როგორც იმ ხანაში საქართველოსთვის რუსეთი იყო, კარგი და ფართო საჯარო სახლებიცა და საწყობე-

ბიც არა ერთი ექნებოდა. მისი ქულბაქი ჩვეულებრივი ვაქრის ქულბაქისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული იქნებოდა.

რასაკვირველია, ასეთს ქულბაქებსაც ჩვეულებრივს კარებს გარდა დიდიც, ბჭეც ექნებოდა. ქართულ ორიგინალურ წყაროებში ჯერ არსად მოგვევლინება ისეთი ადგილი, სადაც აღწერილი გვექონდეს ბქიანი ქულბაქი, მაგრამ ტერმინი ბქენი ქულბაქისანი რომ იმ ძველ ხანაში ქართულად უხმარით, ეს სკვინონ მესუეტის ცხოვრებითგანაც ჩანს, სადაც შემდეგია ნათქვამი: „მათ დღეთა კაცი ვინმე ვაქარი ანტიოქიელი“ სნეულებისაგან განიკურნაო და სამადლობლად მან „შექმნა ხატი... და დადგა იგი ბჭეთა ზედა კერძო ქულბაქისათა, რომელი იგი ედგა საშუალოდენ ქალაქსა, ადგილსა საჩინოსა“ (ცდ სკვინონ მესუეტისაჲ: Keimena 292, § 135). აქ საყურადღებო ცნობა მოიპოვება. ცხადი არის, ყოფილა დიდვაქარი, მას თავისი ქულბაქი აქვს ქალაქის შუაგულში, ისიც „საჩინოსა ადგილსა“, ე. ი. უკლაზე უფრო საუკეთესო ადგილზე, რომელიც თვალში ეცემოდა ადამიანს, და ჰქონია ისეთი ქულბაქი, რომელსაც ბქენი არა ერთი ჰქონია. დაუდგამს ხატი „ბქეთა ზედა კერძო ქულბაქისათა“. ამგვარად, ზოგიერთ ქულბაქს კარის მაგიერ ბქე ჰქონია, ე. ი. დიდი კარები. ცხადია ეს ქულბაქი დიდი სავაჭრო სახლი უნდა ყოფილიყო, კარგად მოწყობილი. ასეთი ტერმინი რომ ქართულში არ ყოფილიყო, მთარგმნელი იხმარდა იმ ბერძნულ ტერმინს, რომელიც დედანში მოიპოვებოდა. ხოლო ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ასეთი ქულბაქებიც უნდა ყოფილიყო საქართველოში ცნობილი.

ქულბაგის მაგიერ შემდეგ საუკუნეებში ამ სიტყვის უკვე გაასპირატებულნი ფორმა ქულბაქი გვხვდება, რასაც შემდეგში დუქანი სცელის. საგულისხმობა, რომ თუმცა უკვე XVII ს-ის ძველებში მოგვევლინება დუქანი და შაჰნავაზიანში ფეშანგ ს ნახარცია აქვს („დუქანი-ბაზარი გამართა ბალახანითა ზენითა“: § 178; შდრ. გ. ლეონიძისა და ს. იორდანიშვილის გამ., § 179, 2), მაგრამ ძველი მწერლობის მკოდნე ტიმოთე მიტროპოლიტს თავის მოგზაურობაში იხსენიებს ქულბაქი აქვს ამ ცნების გამოსახატვად გამოყენებული. მისი ცნობით ათონის ქართველთა მონასტერში „ქულბაქნი მკერვლისა, ქონისა, მაზნისა, ვალატოზისა და ხუროსი სხუთა ქართველთა“ აშენებული ყოფილა (ჩუბინ. ქრესტომ. 141-142, შდრ. 1852 წ. გამოც., გვ. 43-44).

ფეშანგის ვახტანგ V-ზე შემდეგი აქვს ნათქვამი:

„ტფილის ქალაქი შეამყო, არ ითქმის კაცთა ენითა,
დუქანი-ბაზარი გამართა ბალახანითა¹ ზენითა,

ყოფილა(?) უტხოს თემთაგან, აიგსო მუდამ დენითა“ (შაჰნავაზ. § 178; შდრ. გ. ლეონიძისა და ს. იორდანიშვილის გამ., § 179).

ეს ცნობა საინტერესოა არა მარტო იმ მხრივ, რომ აქ მოხსენებულია დუქანი, აღწერილია თბილისი და აღნიშნულია, რომ თბილისი შეამყო, არა-

¹ ბალახანა სპარსული ტერმინია, ზეითს სახლსა ნიშნავს. აქიდან არის წარმომდგარი რუსული балхон-იც: ბალახანა, ბალხან და მერმე ბალკონ. ეს არის სახლი, ზევით დადგმული, სვეტებიანი ნაგებობა, როგორც ეტყობა, ეს მოსწონებია შაჰნავაზიანის ატორს. მისი მშავი ნაგებობა საქართველოშიც არსებობდა — ქორი, მაგრამ, როგორც ჩანს, მისგან სპარსული ბალახანა განსხვავდებოდა.

მედ საყურადღებოა იმითაც, რომ მისგან ცხადი ხდება, რომ საქალაქო სავაჭრო ნაგებობათა სფეროშიც მომხდარა ცვლილება. ამგვარი ახალი სიტყვის შემოსვლა მართლაც დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო ხუროთმოძღვრების მოხოვნილებასთან.

XVII ს-ში, როსტომ მეფიდან მოყოლებული, სპარსული კულტურის გავლენა მეტად ძლიერია და ამის შემდგომ შეუჩერებლივ, წამლევადი ნაჯდის სახით, შეიძლება ითქვას, ნიაღვარსავით, იპყრობს მთელ საქართველოს ასპარეზს. ამ დროიდან მოკიდებული სუყველაფერი, რაც დაკავშირებულია ვაჭრობასთან, დუქნად იწოდება. რასაკვირველია, რაკი ვაჭრობის მდგომარეობა გაუმჯობესებულია, დუქანბაზარი დაწინაურებულია, თვით მედუნეებისა და ვაჭრების მდგომარეობაც კონებრვად დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო და მათი ნაგებობაც შესაფერისად ყოფილიყო მოწყობილი. ამგვარად, მოქალაქეთა სახლებსაც სხვანაირი იერი უნდა მიეღო. რანაირი ნაგებობა იყო ძველად, ამაზე უწინარეს, ცნობები ამის შესახებ არ მოგვეპოვება, გარდა იმისა, რომ დარბაზოვანი წესია მოხსენებული. როგორც ეტყობა, სახლი ვაჭართა სანაქებო ნაგებობა ყოფილა თბილისში, მაგრამ რა შეადგენდა მის დამახასიათებელ თავისებურებას, ამის განსაზღვრა არ შეგვიძლია.

ფეშანგი ამბობს: ვახტანგ V-ის დროინდელი თბილისის

„სახლი ვაჭართა ვით გიქო, როგორ შორთუთი აქუს თალარი, მორქმა, სიმდიდრე ზღუისაებრ უყრია იმათა ღარი; თუალ-მარგალიტი უხოშო, თუ როგორ განათალარი (შაჰნავაზ.

§ 181).

აქ „სახლი ვაჭართა“ აღწერილობის მიხედვით ორგვარად შეიძლება იქნას გაგებული, ერთი მხრით, როგორც მათი სავაჭრო ნაგებობა, მეორე მხრითაც სახლი, სადაც თითონაც ცხოვრობდნენ. ამ ნაგებობის საქებურ თავისებურებად ფეშანგი თალარსა სთვლის, ჩვენ რომ გვცოდნოდა თალარის მნიშვნელობა, მაშინ შეგვეძლო გამოგვერკვია ზოგიერთი დამახასიათებელი თვისება, რომელიც ამ ნაგებობაში იყო ხუროთმოძღვრული თვალსაზრისით. შაჰნავაზიანის ლექსიკონში ს. იორდანიშვილს თალარის რაობა ასე აქვს განმარტებული: „ფანატური, ფოთლოვან ტოტებით დახურული ქობი (უკედლებო)“-აო (გვ. 207). მაგრამ ეს განმარტება თხზულების ზემოაყვანილ ადგილებს სრულებით არ უდგება, რათგან იქ არაერთარ ფოთლოვან ფანატურზე არ შეიძლება ავტორს ჰქონოდა საუბარი. ცხადია თალარი სულ სხვას უნდა ნიშნავდეს. შესაძლებელია, თალარს ფანატურის მნიშვნელობა ჰქონდეს სადმე სხვანაირ, მაგრამ საქალაქო ნაგებობისათვის, ვაჭრობის სანაქებო შენობისათვის თალარს არ შეიძლება ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდეს. რას ნიშნავს სახელდობრ, პირდაპირ განსაზღვრა არ შეგვიძლია, მაგრამ არც იმ განმარტების შეწყნარება შეიძლება, რადგან ის არ შეეფერება რეალურ შესაძლებლობას.

ქალაქებში სავაჭრო დაწესებულებებს გარდა, სადაც ჰყიდდნენ, რასაკვირველია, არსებობდნენ ნაგებობანი, სადაც ინახავდნენ, ე. ი. საწყობები. იყო აგრეთვე ქარხნებიც, სადაც ამზადებდნენ. ძველად სულ სხვანაირი სახელები იმარებოდა ამ ცნების გამოსახატავად. რომ ავიღოთ „ველმწიფის კარის გარი-

გება⁴, იქ საფარეშოს შევხვდებით. საფარეშო ეწოდება სახელოსნოს, სადაც რამეს ამზადებდნენ. იყო, მაგალითად, სამკერვალო საფარეშო და სხვაგვარებიც. ფარეშ არაბული სიტყვაა, მსახურს ნიშნავს: საფარეშო-კი იმას, რაც სამსახურისათვის არის საჭირო. თავისთავად ცხადია, ეს ტერმინი არ შეიძლება იყოს ყოველთვის არაბთა ბატონობის უწინარეს. ის სახელი, რომელიც ამ ცნების გამოსახატავად ყოფილა წინათ მიღებული, ერთ ძეგლში გვაქვს კიდევაც დაცული. მისი სახელი **სახლი სამსახურებელი** იყო, რაც ნისიმეს წამებაშია ნახვარი, საიდანაც ვარვად ირკვევა ამ ტერმინის რეალური მნიშვნელობა. იქ ნათქვამია: ტაბელთა დედათა მონასტერში რომ მოვიდა ნისიმე და „უხუცესსა მონასტრისასა“ მოახსენეს ეს ამბავი, „ვითარცა იხილა დედოფალმან, თქუა: „ესე ქალი მიღებულ არს, არამედ დავსუთ სახლსა სამსახურებელსა. და ყვეს ვგრეთ და მუნ იყოფოდა.“ ეამსა ძილისასა შევიდის და მერმე განვიდის და ჰმსახურებნ ყოველსავე: ცომსა ზელდა და პურსა იქმოდა და ყოველთა დათა ჰმსახურებდა... ოდესმე აღილის კოკა და განვიდის ვარე მონასტრით და ასუძნ წყალსა უცხოთა მოგზაურთა“ (ცხ ნისიმესი: Keimena 205, § 7 და 8). აქედან ჩანს, რომ სახლი სამსახურებელი იმ ნაგებობას ეწოდებოდა, რომელსაც შემდეგში **სახანაზო** ერქვა¹.

დანიშნულებისა და მიხედვით განსხვავებული სახლი სამსახურებელი არსებობდა. ზოგად სახელს ვარდა ცალკეული დანიშნულებისათვისაც შესაფერისი ტერმინები იყო. მაგალითად გვაქვს **სამწიგნობრე**. სპარსთაგან იერუსალემში დაბოცილნი „გვოვეთ სამწიგნობრესა ნეაწმიდისასა სამეოცდაათი სული“-ო (იერუს. წარტყ. TP, IX, მბ, 27—28). აკად. ნ. მარს სამწიგნობრე რუსულად **სახწავლებლად** („в училище святой [церкви] нової“) აქვს ნათარგმნი, მაგრამ განმარტებული არ არის, თუ რატომ უნდა იყოს ასე გავებული ამ ტერმინის მნიშვნელობა (გვ. 61). არა მგონია ეს თარგმანი სწორი იყოს. **მწიგნობარი** ძველ ქართულში სულ სხვას ნიშნავდა. იმ ხანაში მწიგნობარი იმ პირს ნიშნავს, რომელიც წიგნებს, საბუთებს წერდა, ე. ი. მწერალს ნიშნავდა. სამწიგნობრე ამგვარად სასწავლებელი კი არ უნდა იყოს, არამედ ისეთი დაწესებულება, სადაც წიგნებს წერდნენ.

შემდეგ გვაქვს **საჯორცეც**, რომელიც იერუსალემის წარტყვენვაში გვხვდება: „გვოვეთ საჯორცეს ცხრაას ოცდა ერთი სული“-ო (TP, IX, მგ, 3—4). საჯორცეს აკად. ნ. მარი სთარგმნის „в рядах мясников“ (იქვე, 61). საჯორცე მერმინდელის **საყასბო**ს უდრის. საჯორცე რომ მარტო ნათარგმნი თხზულების კუთვნილებას არ წარმოადგენს ეს ქართული ტოპონიმიკითაც შეიძლება დამტკიცდეს. საქართველოში არსებობს რამდენიმე ალაგი, რომლებსაც საჯორცე ეწოდება. ცხადია, რომ იქ საყასბოთა ცენტრი უნდა ყოფილიყო. ატყყასბი და არც, მაშასადავე, საყასბო ქართული სიტყვა არაა. ძველი ქართული ამის შესატყვისი ტერმინი **საჯორცე**-ა.

¹ ხანაზი ქართული სიტყვა არაა. იგი არაბულია, სპარსულით შემოსული ქართულში. ძველად პურის რცხობელი ეწოდებოდა, ისევე როგორც ცხლაც უწოდებენ სოფელში.

კიდევ მრავალი სხედასახეა ასეთი სამსახურებელი სახლი იყო. მაგ., საზეთე. საზეთე ქალაქებშიცა და სოფლებშიც არსებობდა. საზეთეს ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა: საზეთე ეწოდებოდა იმ ადგილსაც, სადაც ზეთსა ხლიდნენ და, რასაკვირველია, იმ სავაჭროსაც, სადაც ზეთს ჰყიდდნენ. საზეთეს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა ძველ საქართველოში, სადაც, რასაკვირველია, ისე უარბად არ ხმარობდნენ კარაქს, როგორც ეხლა. საერთოდ ძველ საქართველოში გავრცელებულ იყო ზეთი, უმთავრესად ნივთისა და სელისა. სელის ზეთის წარმოებით საქართველოს მთიანეთი იყო განთქმული, როგორც მაგ., წალკა და სხვ... საზეთეები მონასტრებსაც ჰქონდა. ასე მაგ., შიომღვიმის მონასტრის საზეთენი ირა ერთი-კი ჰქონია. ეს დავით აღმაშენებლის 1123 წ. ანდერძითგანაც ჩანს, სადაც მეფე ამბობს: „სხუა ნაბუკი¹ და ქულბაქთაჲ და საზეთეთაჲ და წისქვლთაჲ ყოველი შესამოსლად განეყოფოდის“ მონასტრის ძმობასაო² (შიომღ. საბ. 17). საზეთე ათონის ქართველთა მონასტრშიც ყოფილა საგანგებოდ მოწყობილი. იგი „ათონის აღაპებშია“ აღნიშნული: როდესაც პავლემ ათონის ქართველთა მონასტრის ნამასახლისობას თავი დაანება, მაშინ მან ჩაგვაბარა სამონასტრო „საზეთე ზეთითა დიდითა ვითარ ხუთასითა მეტრითა“³ სასუეო (ათონ. კრებ. 264, § 158).

არსებობდა აგრეთვე სახუარბლე და საფქვილეც. ქართველთა მონასტრის ათონის მთაზე პავლე მამასახლისის მთავარმამობის უკანასკნელ წელიწადს ჰქონია თურმე „სახუარბლე ხუარბლითა, ვითარ ათასხუთასისა მონადითა და საფქვილე სავეფქვილითა“ (ათონ. კრებ. 264, § 158).

შემდეგ არსებობდა ხაიფქლე. იფქლი ეწოდებოდა პურეულს, რომელიც დიკასა და სხვაზე უფრო მაღალხარისხოვანი იყო. იფქლი საუკეთესო პურეულს ჯიშის სახელია, რომელიც ეხლა მხოლოდლა ხევსურეთშია შერჩენილი. საიფქლე ნაგებობას საიფქლე ხარო ერქვა. იგი სუმეონ მესტეტის ცხოვრებაშია აღწერილი: „მცირედი იფქლი დაშომილ იყო ხაროთა შინა მონასტრისათა“ და ძმები გაჰირეგებაში ჩავარდნილან. მაგრამ სუმეონ მესტეტემ უთხრაო: „არა მოაკლდეს ხაროსა მას საიფქლესა იფქლი თქუენი, უკუეთუ დაითმინოთ... და უკუეთუ ურჩიქნეთ... აჰა ესერა ოთხნი გზანი უდაბნოსა ამას... მოუწოდ... ძმსა ანტონის, რომელი იყო იფქლსა ზედა და უბრძანა მას, რათა შეერბინოს მარცხული იფქლისაჲ, რომელი დაშომილ არს ხაროსა მას შინა საიფქლესა“. შემდეგ უთხრა მასვე: „წარვედ და მოაკუმიე ხაროსა მას შინა და განაბნიე მარცხული ენე მას შინა და დაჰკრძალე კარი. ხოლო მან ყო ეგრე“. მერმე სუმეონმა „უბრძანა ძმასა მას, რათა წარვიდეს და იხილოს ხარო იგი საიფქლე“ (Keimena, 271—272, § 105).

¹ „ნაბუკი“ ეწოდება სასამართლო ჯარიმას. ბუკობა ძველ ქართულში სულ სხვას ნიშნავდა. ზმირად მისდით შეცდომა, სხვანაირად ესმით, ბუკობა ფიქრის კი არა, გასამართლებას ნიშნავს, ბუკე კიდევ — მოსამართლეს. ნაბუკობი სასამართლოს დადგენილებით მისჯილ ვადასახადს ეწოდება.

² ახრი ამ ადგილისა შევდგეია: „სავაჭრო სახლიდან, ზეთის სახდელი სამსახურებელსა ხალიდან და ქულბაქიდან რაც შემოვიდოდა, მთელი ფული უნდა მოხმარებოდა ბერების ტანისამოსის სყიდვას.

³ მეტრი აქ, რასაკვირველია, საზომია.

ჩვენთვის ამ ცნობას იმდენად აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც ტერმინი არის მოხსენებული, საიფქლე ხარო, და რეალური მითითებაც აქვს დაცული, რომლითგანაც ირკვევა, რომ საიფქლე ხაროს კარი ჰქონია, ხოლო ეს კი ისე არ უნდა გაიგვით, როგორც თანამედროვე ქართულის მნიშვნელობათა შეიქლება წარმოვიდგინოთ, არამედ როგორც ნაგებობა.

ღვინისათვის განკუთვნილი ნაგებობანი მრავლად უნდა ყოფილიყო საქართველოში. ის ტერმინები, რომლებიც ეხლაც გავრცელებულია მათ აღსანიშნავად, ძველადც არსებობდა: შარანი, ადგილი, სადაც ღვინო უნდა ყოფილიყო დაყენებული და საწნეხელი, ადგილი, სადაც სწორადენენ. მარნის შესახებ XI ს-ის ერთ ძეგლში ნათქვამია: „შევექმენ საწირეს... მარანი მუხისა: და დეფალ შიგან ჭური: (10) და დეფღი ზედა ბეღელი ხერხული: (ქეები II, 46); „ზნაქეს... დეფალ მარანსა შინა ჭური:“ (იქვე, 46); „ნიკოლოასწმიდას შევექმენ... მარანი ქვითკირია: და დეფალ შიგან ჭური ნავარძლი: ივ: (16)“ (ქეები II, 46). ღვინის შესაწავად განკუთვნილ ნაგებობას მარანს გარდა სავაჟინეც ეწოდებოდა, ათონის ქართველთა მონასტერში მაინც. პეღე მთავარმამას რომ წინამძღვრობისათვის თავი დაუწებებია, მას თურმე მშობისათვის ჩაუბარებია „სავაჟინე ღვინთა საყოფინელითა ეამამდენ“ (ათონ. კრებ. 264, § 158), ე. ი. ახალ მოსავალამდე. სავაჟინე ჯერჯერობით არა ჩანს საქართველოში დაწერილ ძეგლებში.

იმ ცალკეულ სავაჟრო დაწესებულებებსა და სამსახურებელ სახლებს, რომელთაც ძველად სახლი სამსახურებელი ერქვა, შემდეგში საფარეშო და სულ ბოლო დროს ქარხანა ეწოდება. ქარხანა იმავე ეწოდებოდა, რასაც ძველად საფარეშო ერქვა და სადაც ამზადებდნენ სუველაფერს. მას ისეთი მნიშვნელობა აქვს, როგორაც ეხლა აქვს. ეს იყო სახელოხრო, სადაც დიდი რაოდენობით ამზადებდნენ ხოლმე გასაყიდად განკუთვნილ საქონელს. ქარხანა სპარსული სიტყვაა; ქარ სპარსულად საქმეს ნიშნავს, ხანა — სახლს, სადაც რამეს აკეთებდნენ.

ამას გარდა არსებობდა სავაჟრო საღებო სახლები, ე. ი. საწყობები, ცხადია, დიდი ვაჭრებისათვის განკუთვნილი. საბას ცნობით ამას ზოგადად ხულა ეწოდებოდა: „ხულა — სახლი საეაქროს საღებო“ (ლექსიკ.). ძეგლებში ჯერჯერობით არ შეგვხვდებიან არც ერთი ადგილი, სადაც ეს ტერმინი ამ მნიშვნელობით იყოს ნახმარი, მაგრამ ყველა სხვა მიაგალითის მიხედვით შეგვიძლია დანამდვილებით ვთქვათ, რომ საბას იგი ამოღებული უნდა ჰქონდეს რომელიმე ძეგლითგან აღნიშნული მნიშვნელობითა და ხსენებული ცნების გამოსახატავად.

საწყობებისათვის საქარავნო საქონლის დასაცავად, იხმარებოდა ძველი ბერძნული ტერმინი პანდიქიონ, რომელიც V—VIII სს-ის ძეგლებში გვხვდება. IX და X სს-ში უკვე ფუნდუკი ვაქვს, იგივე ტერმინი, მაგრამ უკვე ფონეტიკურად შეცვლილი. სომხურშიც არის ეს ტერმინი, საინტერესოა, რომ იტალიელებს აქვთ — ფონდოკი, რაც ბერძნულიდან არის წარმომდგარი.

რამინმა „ყოველთა გზათა ზედა თვითო ფუნდუკი საქარავნო აავო და სოფლები შესწირა მგზავრთა მადლისათვის“ (ვისრამ. I გიმ. 451, II გიმ. გვ. 321), ნათქვამია ვისრამიანში. სპარსულად-კია:

بهر راہی رابطی کرد و صاتی نشسته بر کنارش راہبانی

(თ. 100, ქალ. 392s)

აქ ფუნდუქი საქარავნო არ არის; ნათქვამია მხოლოდ სახლები ააგოვო. ასე რომ ფუნდუქი საქარავნო ქართველი ავტორის მიერ ნახმარი ტერმინია. ვეფხის-ტყაოსანში გვაქვს ამ მხრით საინტერესო სურათი აწერილი. ავთანდილმა რომ თავისი ვინაობის გამომქლავნება ვადასწყვიტა, ფატმანს უთხრა: „გგონივარ ვინმე ვაჭარი, პატრონი ქარავანისა; მე ვარ სპასპეტი მალისა მეფისა როსტევისა, თავადი სპისა დიდისა, მათისა შესაგვანისა, მაქვს პატრონობა მრავალი საქურჭლე-ზარდახანისა“¹. (აბულ. 1192, კაკ. 1215; საიუბ. გამ. 1262).

აქ ორი ხელობისა და ორი წრის აღმანი დაპირისპირებულია: ვაჭარი და სპასპეტი. ვაჭარი პატრონია ქარავნისა, სპასპეტი-ჯი ზარდახანის პატრონი. რასაკვირველია, დიდ-ვაჭართავანი ქარავნის პატრონი იყო. უნდა ვათვალისწინებულ იქნას, რომ ძველად მგზავრობა დიდი რაოდენობით იცოდნენ, იმიტომ, რომ არც ისე უშიშარი საქმე იყო მგზავრობა უცხო ქვეყანაში. გვაქვს ცნობები, რომ სამასი კაცი ერთად იყრიდა ხოლმე თავს. იყო ქარავნის უხუცესი, რომელიც ამ ხალხის გაძლიერებასა და უზრუნველყოფას კისრულობდა. შესაფერისი პირობები არსებობდა ამისთვის; მან გზები იცოდა, შეთანხმებული იყო იმ სადგომების პატრონებთან, სადაც უნდა ჩამოშტრაიყენენ დროგამოშვებით. სამასი მგზავრისათვის სამასი აქლემი და სახედარი იყო საჭირო. აქედან აღვიღებ წარმოსადგენია, რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ის ნაგებობა, რომელიც დაიტევდა ამოდენა მგზავრსა და ამოდენა საქონელს, რომელსაც უნდა ჰქონოდა შესაფერისად მოწყობილი საქმელ-სასამელი.

ფუნდუქი საქართველოშიც იყო, რასაკვირველია, და ჩვენ გვაქვს ცნობაც (ნ. გვ. 28), რომ თამარმა ჯავახეთის გზის უღრესი მნიშვნელობის გამაეკონომიურთი თვალსაზრისით პირდაპირი გზა გააყვანინა თბალისიდან ჯავახეთში და ორი საქარავნო ფუნდუქი ააგებინა. ფუნდუქი ძველად სხვადასხვანაირი ყოფილა: ერთი მათგანი განსაკუთრებით ქარავნებისათვისა და მექარავნეთათვის ყოფილა დანიშნული. მას საქარავნო ფუნდუქი პრქმევი. „ვისრამიანში“ გვხვდება ეს ტერმინი. გახელმწიფებულს რამინზე იქ ნათქვამია: „ყოველთა გზათა ზედა თვითო ფუნდუქი საქარავნო ააგო“-ო (I გამ. გვ. 451, II გამ. გვ. 321).

ფუნდუქი განსაზღვრულ ხანამდე გვხვდება, IX—XII სს-ის ძეგლებში უფრო მეტად მოიპოვება. XV ს-შიც უნდა ხმარებულიყო, მაგრამ ძეგლებით ამის დამტკიცება შეუძლებელია, რადგან ამდროინდელი ძეგლები ცოტა გვაქვს. XVII ს-ში უკვე ფუნდუქის ხსენება აღარაა, ის მხოლოდ ნაკითხმა ხალხმა იცის, როგორც მაგ., ვახუშტი ისტორიკოსმა. ამ დროს მის მაგივრად უკვე ქარავანსარაია გვხვდება. ფ. გორჯიჯანიძეს, მაგ., ნათქვამი აქვს: „როსტომ მეფემ განჯის გზაზე, გატეხილს ხიდს ზეით, დებდაზე... სოფელი და ქარავანსარაია ააშენა, რომ მგზავრი არ გაისარჯოს, სადგომი და საქმელი მზათ დახედეს-ო“ (გვ. 533). ეს ნაგებობა მართლაც შე-

¹ კაკ. გამ.—ზარდახანისა, საიუბ. გამ.-ში — ზარდახანისა.

სანიშნავი ყოფილა. მის შესახებ ჩვენ ცნობა მოგვეპოვება როგორც სხვა ქართულ წყაროებში, ისე აგრეთვე უცხოელ მოგზაურთა თხზულებაში. შარტიის აქტს იგი აღწერილი, რომელსაც სურათსაც კი ურთავს.

ქარვანსარაია სპარსული სახელია—„ქარავან სარაია“ (سراوان ساری) „სარაია“ სასახლეს ნიშნავს, ქართულად ის სრა-ის სახით გვაქვს შეთვისებული. ეს სასახლე-სარაია, მამასადაამე, ქარავანისათვის განკუთვნილი ნაგებობაა; როგორც ვხედავთ, ეს სასახლე საკმაოდ დაქვეითებულია¹. გაქართულების გზით. ფონეტიკური ცვლილების ნიდავზე, „ქარვანსარაია-სავან“ ქარვანსარაია არის წარმომდგარი². ამგვარად XVII ს-ში ფუნდუკის მაგიერ ქარვანსარაია არის. სიფიქრებელია, რომ ის XVI ს-შია შემოსული, მეორე ნახევარში მანძი. ამ საუკუნის პირველნახევარმდე-კი, სავანებელია, ფუნდუკი არსებობდა, რაც მერმე ცოცხალი სიტყვა აღარაა.

შემდგომი ტერმინი, რომელიც ძველ ხანაში (XII ს.) იყო ხმარებული ხანა-ვა-ა. ხანავა ვანსხევედება ქარვანსარაიისავანაც და ფუნდუკისავანაც იმ მხრივ, რომ ის სასტუმროს წარმოადგენდა მგზავრებისათვის. ხანავა ნახმარია ვეფხის-ტყაისანში. სპარსულად, როგორც აღვნიშნე, ის სულ სხვას ნიშნავს, დღევანდების თავშესაფარს ეწოდებოდა³. ქართულად-კი არავითარი ქვეშარი დერვიშებთან ამ ხანავას არა აქვს. ის მგზავრების ჩამოსახტომი ჩვეულებრივი სასტუმროა. ფაქტმანი ავთანდილს მოუთხოვს: ერთხელ საღამოს

„წავედვ წინა დარაჯავთა, კარი მიჩნდა ხანავისა...“

მოვიდა სითმე დარიბი, მონა მოყვსითა სამითა,

მონა, მონურად მოსილი, სხვანი მგზავრულად ხაითა.

სასმელ-საქმელი მოიღეს, ქალაქს ნასყიდი დრამითა,

სმიდეს, სქამდეს და უბნობდეს, სხდეს მზიარულნი ამითა“ (აბულ.

1146, 2-1147; კაკ. 1169-1170; საიუბ. ვამ. 1216-1217).

არავითარი ექვი არ შეიძლება იყოს, რომ დერვიშების თავშესაფართან ამ ხანავა კავშირი არა აქვს. ოთხი მგზავრი მონა, აქ რომ გვხვდება, სხვა მნიშვნელობით არის ნათქვამი. „მონა“ ნიშნავს ქვეშეკლომს, მგზავრს, რომელიც მოსული იყო ერთი ქვეყნიდან—ქაჯეთიდან, და მას სამი თანამგზავრი ჰყავდა. „მონა მონურად მოსილი“ — სამგზავრო ტანისამოსით მოსილი მგზავრია. [სამგზავრო ტანისამოსი ხამი ყოფილა. ხამი ძველ ქართულში უხეშ, შედარებით დაბალ-ხარისხოვან მისალას ეწოდება. რასაკვირველია, რადგანაც მგზავრობის დროს ტანისამოსი უფუჭდებოდათ, მით უმეტეს როდესაც აქლემებზე ისხდნენ, მას გაუფრთხილდებოდნენ, და ამიტომ სამგზავროდ ხამი ტანისამოსი სცმევიათ].

¹ ეს სიტყვა შეთვისებული აქვთ რუსეთშიც, — каравансараи იგივე სიტყვაა, რომელიც თურქების გზითაა შესული. თურქებს თავის მხრივ სპარსელებისაგან აქვთ მიღებული. რუსებს ცალკე აქვთ сараи, რომელიც სასახლის აღმნიშვნელი იყო ძველად, მაგრამ ელა სულ სხვა ნიშნელობა აქვს.

² იგი საბას ლექსიკონშიაც არის შეტანილი: „ქარვანლა — სხუათა ვნაა, ქართულად ფუნდუკი აქვეიან“ — ი. (ლექსიკ.)

³ იუსტ. აბულთაძეს ხანავა განმარტებული აქვს: დერვიშების მონასტერია-თ (ვეფხის-ტყაისანის ლექსიკ.).

ხანაგა სასტუმროსაგან იმ მხრივ განსხვავდება, რომ ის ურესტორანოა. ეხლაც ხომ არსებობს სასტუმრო, სადაც არ არის სასმელ-საჭმელი. ჩამოხტებოდნენ ქალაქში, ყიდულობდნენ სასმელ-საჭმელს და შეექცეოდნენ; თანაც თავიანთი მგზავრობის ამბავს უამბობდნენ ერთმანეთს და კარგად ატარებდნენ დროს. ხანაგა XI—XII სს-ში გვხვდება, უნდა ვიფიქროთ XIII ს-შიც იქნებოდა, მაგრამ შემდეგში აღარაა.

ქალაქშივე იყო გლახაკთა თავშესაფარი, რომელსაც ძველად სხვა სახელი ჰქონდა. ეს ცნობა ჩვენ პეტრე ქართველის ცხოვრების სირიულ ტექსტში მოგვეპოვება: დიდ ბაქურს გლახაკთა თავშესაფარი აუგია (ცა პეტრე ქართ., ასურ. ტექს. 7, 14 = გერმ. თარგ. 17). პეტრე ქართველის დედას, ბაქურდუხტის მოგზაურთათვის სასტუმროები და საავადმყოფოები აუშენებია (იქვე, ასურ. ტექს. 12, 11-13 = გერმ. თარგ. 20). აი, აქ ჩვენ გვაქვს ძალიან საყურადღებო ცნობა, რომელიც გვავალებს გამოვარკვითო, რა სახელი უნდა ჰქონოდა ამ ნაგებობას. ამისათვის ჩვენ მართლაც მოგვეპოვება ქართული ტერმინები. გლახაკთათვის განკუთვნილი თავშესაფარის პირველი სახელი ყოფილა **საგლახაკთა ქალაქისა**.

საგლახაკთა ქალაქისა და სუმიონ მესუეტის ცხოვრებაშია ნახვარი. იქ მოთხრობილია: „იყო კაცი ვინმე... რომელსა ერქუა დომნიონოს. და იყო იგი მამასახლისი საგლახაკთა ზედა ქალაქსა, რომელსა ჰრქუან ლოსნილო. და აღსრულ იყო კოსტანტინეპოლისს შეკრებად საემირისა გლახაკთა მათთათჳს“. იქ იუსტინიანე კეისარს იგი მოსწონებია და ანტიოქიის პატრიარქად დაუნიშნავს. როდესაც იგი უკან ბრუნდებოდა, „ვითარ შემოვიდა იგი ქალაქად, იხილა გლახაკნი მსხდომარენი ბჭეთა ზედა ქალაქისათა“. ეს არაფრად მოსწონებია მათს მოულოდნელად ვაპატრიარქებულს, ყოფილს მამასახლისს, და ამიტომ, რომ თალითგან მოეშორებინა, „შეურაცხევე იგინი და უნდა, რათამცა მიცვალნა იგი ადგილით მათით სხუად“-ო (ცა სუმიონ მესუეტისაჲ, Keimena 250, § 61). აქითგან ირკვევა, რომ ამ საგლახაკთა საწყლებს თავშესაფარის მეტი არაფერი ყოფილა. დღისით ისინი გარეთ გამოდიოდნენ თურმე და მათხოვრობდნენ. ამ საგლახაკთა მამასახლისს ჰქონია სასრები, მაგრამ რამდენად ეხმარებოდა ამ გლახაკებს, არ ირკვევა. ყოველ შემთხვევაში, რომ ის შინცადამაინც ძალიან გულმოდგინე არ უნდა ყოფილიყო თავისი უბედური მცხოვრებლებისა, იქითგან ჩანს, რომ ეს ხალხი რომ ქალაქის კარებთან დაჰხვედრია, არაფრად მოსწონებია, იმიტომ რომ პატრიარქად იქცა და ყველამ იცოდა, ვინც იყო წინათ. ამის გამო ვადაწყვეტა საგლახაკთა სხვაგან გადაეტანათ, ხოლო სადაც ამ დაწესებულების ნაგებობა არსებულა, საკმაოდ კარგი ადგილი ყოფილა.

ჩვენთვის მთელი ეს ამბავი საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც სირიულ წყაროში დაცულ საქართველოს შესახებ ცნობისათვის ვპოულობთ შესატყვის მაშინდელ ქართულ ტერმინს — საგლახაკოს. იქვე არის აღნიშნული, რომ ბაქურდუხტის საავადმყოფოებიც აუგია. ამ ცნობას გარდა ჩვენ, როგორც ცნობილია, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებაშიც მოგვეპოვება ცნობა, რომ დავითმაც ააგო საავადმყოფოებიო, რა ეწოდებოდა დავით აღმა-

შენებლის მიერ აგებულ დაწესებულებას, ჩვენ ვიცით, და კიდევაც გვეჩვენება ამის შესახებ ქვემოთ საუბარი, მაგრამ ამ სახელს გარდა უფრო ადრინდელ ძეგლებში და მერმინდელშიც საავადმყოფოს მაგიერ **სასნეულო** გვხვდება. საავადმყოფო ძველ ქართულში არ იხმარება. ავად შეიძლება ცოტა ხანს იყოს კაცი და მერმე კარგად გახდეს, ამისათვის საჭირო არც იყო, რომ სადმე დაწყოლიყო. საფუძვლიან მძიმე ავადმყოფობას სწება ეწოდებოდა, ხოლო ავადმყოფს — სანეულთი. სასნეულო ეწოდებოდა იმ ნაგებობას, სადაც სნეულები იყვნენ მოთავსებული. სასნეულო არსებობდა როგორც ქალაქში, ისე აგრეთვე დიდ მონასტერთან. მაგ., ათონის ქართველთა მონასტრის აღაპებში ნათქვამია: „ამან მიქელ მოგუცა პერპერაჲ: ი: (10) სასნეულოჲს საშენებლად და აღაშენა კალაგროჲ სახლი საძირკველითა“-ო (ათონ. კრებ. 223, § 32).

იოანე შეყენებულზე მის ცხოვრებაში მოთხრობლია, რომ იგი თავის სამშობლოთგან „მარტოჲ ივლტოდა... და აღჲდა ნაცსა და მოვიდა იერუსალიმდ და დაადგრა იგი სასნეულოსა მას, რომელი ეშწნა ევდოკიას. და იყო სასნეულოსა მას შინა მცირე ეკლესიაჲ წმიდისა გიორგისი და იყოფოდა მუნ შინა მრავალ ეამ... და ოდეს იყო სასნეულოსა მას შინა... ლამესა ერთსა გამოვიდა შორის მას ეზოსა სასნეულოჲსასა“ (ცჲ იწე შეყენებულისაჲ: Keimena, 17, თავი დ და ე). აი აქ მოხსენებულია სწორედ საქალაქო სასნეულო, რომელიც ბიზანტიის დედოფალს ევდოკიას აუშენებია. ის დიდი ნაგებობა ყოფილა, მას თავისი ეზო ჰქონია და, რასაკვირველია, შესაფერისად უნდა ყოფილყო მოწყობილი.

სასნეულო ტიმოთესაც აქვს თავის მოგზაურობაში ნახმარი. მისი ცნობით, ათონის ქართველთა სავანეში „სასნეულო და ამის კერძონი გოდოლნი და სენაკები განუახლებია მეფესა ალექსანდრეს, თუთ მას, რომელიცა რუმისის საყდრის კარზედ სწერია“-ო (ჩუბინ. ქრესტ. 141-2).

სასნეულოში დასნეულებულნი იმყოფებოდნენ, ხოლო თვით ამ დაწესებულებას მესნეულეჲ ჰყავდა ისევე, როგორც თავისი შემოსავალიც ჰქონდა ხოლმე. მაგ., ათონის ქართველთა ძმობას აღაპებში ოქროპირ ხარაზზე აღნიშნული აქვს: „ამისვე ოქროპირისა ნაშენებნი ზეთისხილინი განუწესენით სასნეულოს წმიდისა ირინეს ხატსა, რათა შემდგომად მისსა ვინცა მესნეულე იყოს, იგი ეურვოდის, დასნეულეულთა აჲმარებდის“-ო (ათონ. კრებ 256-257, § 146). ეს სასნეულო, როგორც ეტყობა, ირინეს სახელზე ყოფილა აგებული. ხატებს ძველად სწირავდნენ ხოლმე; ამისთვის სიგელი, იწერებოდა იმ წმიდანის სახელზე, რომელზედაც მიკუთვნებული იყო. მაგალითად, შიომღვიმის მონასტერს თუ სწირავდნენ, იწერებოდა, რომ ეწირავ შიოსო, თუმცა შიო დიდი ხანია აღარ არსებობდა. მაგრამ ასეთი წესი იყო — თურბიულ პირად ითვლებოდა ის, ვინც დამაარსებელი იყო, ან რომლის სახელზედაც იყო დაარსებული. შეუწირავთ ეს ზეთისხილი, „რათა შემდგომად მისსა ვინცა მესნეულე იყოს, იგი ეურვოდის, დასნეულეულთა აჲმარებდის“-ო. აქითგან ჩანს, რომ ეს ზეთისხილი უნდა მიერთებოდა დასნეულებულთათვის. მესნეულე მოუვლიდა, რასაკვირველია, ამ ზეთისხილს და მოახმარებდა ავადმყოფებს.

3. ჰალაქის სავაქრო და საზოგადოებრივი ნაგებობანი

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი კი გვიამბობს, რომ მან „ალაშენა ქსენონი, ადგილსა შემსგავსებულსა და შეენიერსა, რომელსა შინა შეკრიბნა ძმანი, თუთო სახითა სენითა განცდილი, და მოუმზადა ყოველი საჯმარი მათი, უნაკლულად და უხულებით, განუჩინა შესავალი და სალუაწენი მათნი ყოვლადვე. თუთ მივიდის, მოიხილნის, მოიკითხნის და ამბორს უყვიის... განაშენის მოთმინებისა მიმართ, მონახის თუსითა ქელითა ცხედრები, სამოსელი და საგებელი, პინაკი და ყოველი საჯმარი მათი, მისციის“... (*528, გვ. 295; ანა დ'ფლის ქცა. გვ. 210). ძალიან საყურადღებო ცნობაა იმ მხრივ, რომ ირკვევა, დავით აღმაშენებელს არა ერთი ქსენონი აუგია, ქსენონი ბერძნული სიტყვაა, მაგრამ ბერძნულად სხვას ნიშნავს, ქართულად სავადმყოფოს მნიშვნელობა აქვს. „ქსენონი ადგილსა შემსგავსებულსა“ მოწმობს, რომ სავადმყოფო მშვენიერი ნაგებობა ყოფილა, ხუროთმოძღვრების თვალსაზრისით ლამაზი და საყურადღებო. „შემსგავსებულსა ადგილსა“, ისეთ ადგილს მიათითებს, რომელიც ავადმყოფთათვის შესაფერისი იყო, მაშასადამე, უზრუნია მისზე, რომ მართლაც კარგი ჰავა ყოფილიყო. იქ „შეკრიბნა ძმანი თუთო სახითა სენითა განცდილი“, ე. ი. ავადმყოფნი, რომლებსაც სხვადასხვა ავადმყოფობა ჰქონდათ. მათ „მოუმზადა ყოველი საჯმარი... უნაკლულად“. საჯმარი ეწოდება იმას, რაც ადამიანს ესაჭიროება — სანოვაგე, ჭურჭელი, ავეჯი, თეთრეული. დაათვალიერებდა თვით და „მონახის თუსითა ჯელითა ცხედრები, სამოსელი და საგებელი“-ო, ე. ი. გასინჯავდა თავისი ხელით „ცხედრებს“-ო. ცხედარი ნიშნავს სარეცელს, ჩვეულებრივ — ლოგინს, ე. ი. იმ ადგილს, რომელზედაც ლოგინს დააგებდნენ.

ამგვარად, დავით აღმაშენებელს აუშენებია სავადმყოფოები, უზრუნველუყვია ყოველმხრივ და შემდეგ დროგამოშვებითაც მიდიოდა და ამოწმებდა, როგორ უფლიან, ასრულდებნენ თავის მოვალეობას პირნათლად თუ არაო. ასეთ დაწესებულებას ჰყოლია ზედამდგომელი, ე. ი. ვამგენი, რომელთაც ის ჰქონიათ ჩაბარებული „განაკრძალნის ზედამდგომელი მათნი“. ცხადია, ექიმებიც, ე. ი. მკურნალებიც უნდა ყოფილიყვნენ. სინჯავდა, კარგად უვლიდნენ თუ არა, სისუფთავე იყო დაცული თუ არა, მაშასადამე, მკაცრი მეთვალყურეობა ყოფილა. ამის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სასნეულოები და ქსენონები ნაგებობანი ყოფილან, უეჭველად მაღალ დონეზე დაყენებულნი.

საერო ნაგებობათა შორის, რომლებიც ჩვენ განვიხილეთ, უნდა დასახელებულ იქმნეს აგრეთვე დიდ შენობათათვის, სასახლეებისათვის განკუთვნილი ზღუდის ნაგებობანი. რაკი სასახლეებსა და დიდ შენობებს ჩვეულებრივ გარეთგან ზღუდე ჰქონდა, აიტომ ეზოს გარშემოვლებული კედლიც ნაგებობათა ცალკეულ სახეობად იქცა. მას **გალავანი** ეწოდებოდა. უბრალო მარტივ ნაგებობას გარდა მხატვრულად მორთული გალავანიც სკოდნით მაშინდელს საქართველოში. ასეთი გალავანი ჰქონია, მაგ., შემოვლებული XII ს-ის საქართველოს მეფის სასახლეს. აქ შავთელი ამბობს: სასახლემი.

(იბდულ.-შესია, 39,1) უპირველესად.
„თუ... უქო, რანი?
გალავანი სა შემკულობანიო“-ო

ამგვარად ეს ვალაქი იმდენად განსხვავდებოდა ჩვეულებრივი ვალაქებისაგან, რომ ყურადღებას იპყრობდა უნებლიეთ თავისი შემკულობით. რანაირი იყო ეს შემკულობა, ამის გამორკვევა, რასაკვირველია, ამჟამად არ შეუძლია, მაგრამ თავისთავად სფით ცნობა საყურადღებოა, რამდენადაც შესაძლებლობას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ, რომ მაშინ მარტო საცხოვრებელი შენობების მხატვრული თვისებებით შემკობაზე კი არ ზრუნავდნენ, არამედ ვალაქისავე განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონია მიპყრობილი. ამგვარი ნაგებობა მთლიანად წარმოადგენდა ერთს მხატვრულ ერთეულს. ამ მხრივ, ცხადია, რომ ხუროთმოძღვარს გაუთვალისწინებია ის გარემოება, რომ, თუ კარგ ნაგებობას კარგი გარემო არა აქვს, მაშინ; რასაკვირველია, შესაფერისი შთაბეჭდილება წარმოიქმნება და ის ღირსება, როგორც მთავარ ნაგებობას აქვს, უმეპე-ლია შებღალული იქნება.

დაწინაურებული მოქალაქობრივი, კულტურული ყოფა-ცხოვრება უწყალსადენოდ და სარწყავ-არხებოდ წარმოუდგენელია და საქართველოშიც ძველად მშენებლობის ეს სახეობაც ძალიან გავრცელებული და დაწინაურებული ყოფი-ლა. მოგვეპოვება საყურადღებო ცნობები როგორც არხების შესახებ, ისე წყაროებისა და წყალსადენების შესახებ. ეს საკითხი უშუალოდ აღმშენებლო-ბასთან დაკავშირებული არაა და, თუ ამჟამად სიტყვას მაინც ვავდებთ, იმდენად, რამდენადაც „წყაროს თვალნი“, როგორც უწოდებდნენ წყაროს იმ გამო-სავალ ადგილს, საიდანაც წყალს ავსებდნენ. აგრეთვე შემკული იყო ხოლმე. ჩვენსდღე რამოდენიმე ისეთმა ძეგლმა მოაღწია, რომლებიც დაზიანებულია. ერთი მათგანის სურათი მოყვანილი აქვს განსჯენებულ ავად. ნიკო მარს თავის „შავშეთ-კლარჯეთის მოგზაურობაში“. ეს წყარო თლილი ქვით არის გამოყვანილი, შემკულია ცხოველის თავით და წინ პატარა ბაზანა მოეპოვება ასახებად.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ ქალაქში გაცილებით უფრო საინტერესო უნდა ყოფილიყო ასეთი წყაროებისა და წყალსადენების გამოსავალი ადგილის შემკულობა. „წყაროს თვალნი“ ძველ ქართულში ხშირად მოგვეპოვება წყაროს მაგიერ და ეს ძველისძველი გამონათქვამია, რომლის პარალელები ჩრდ. კავკასიის ენებშიაც მოგვეპოვება. სპარსულთან დაკავშირებულ ქართულ თხზულება-შიც, ვისრამიანში, ნახპარია ეს ტერმინი:

„რაზომინია ციხენი და ქალაქნი ააშენნა, ყოელგან წყაროს-თვალნი გამოადინნა“ (ვისრამ. I გამ. გვ. 452; II გამ. გვ. 322). სპარსულიადა:

نهران (ქალ. ხანა) به سياره و شهر به كاشان شهر و كاري به كاشان شهر
(თ. 202; ქვ. 396)

ამრიგად ძველ ხანას გარდა XII ს-შიც გვაქვს ეს სიტყვა.

ხელოვნურად გამოყვანილი წყაროს წყლის სახელად ძვ. ქართულში ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს ცნობით, ღრუღო იხპარებოდა. მას თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „ღ რ უ ღ ო... არს ორპო და ორპო ამოთხრილი და გამოჭურტილი წყალთ პოვინსათჳს ურწყულთა ადგილთა, რომელსა სპარსნი ქართის (ქაპარიხს) უწოდენ; ხოლო მყოფლიონნი ღ რ უ ღ ო ს ა უწოდენ მდინარისა კიდეთა წყა-როსა, გამომდინარესა კლდისა ჭურელთაგან, ზამთარ ეფვზთა საბუნავოსა“ (ლექსიკ.).

წყალსადენების შესწავლისათვის ჯერ, რასაკვირველია, საჭირო მისალა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ის, რაც სხალტბის წყალსადენში მოგვცა, კარგად მოწ-

შობს, თუ რამდენად მაღალ დონეზე ყოფილა ეს დარგი ჩვენში დაყენებული. წყალს ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა, ერთი მხრით როგორც სასმელს, მეორე მხრით როგორც სარწყავს და ამ ორივე დანიშნულებისათვის სხვადასხვა ნაგებობა მოიპოვებოდა.

ჩვეულებრივ არხს გარდა, რომელიც მიწაში გაჭრილ კალაპოტს წარმოადგენდა, წყლის სადენად ხელოვნურად მიღლა ნაგები კალაპოტიც კეთდებოდა, რომელსაც ლათინურად აკვედუცები ეწოდებოდა. ქართულადაც ასეთ რუს თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა და რუხხმული ერქვა. საბა ამბობს: „რუხხმული მიღლა შეგენებული რუ“ არისო (ლექსიკ.).

რუ ქართული სიტყვა არ არის, სპარსულია. რუ სპარსულად შდინარეს ნიშნავს. რევედენ, რა ძირი არის, მიმდინარეობას ნიშნავს და უძველეს ქართულ ძეგლებში არც გვხვდება. რადგან ეს სიტყვა მერმინდელი ტერმინია, ის ახალი სპარსული უნდა იყოს. მეცხრე საუკუნეზე ადრე ის საგულებელი არ იყო და მართლაც ამ საუკუნეზე აღრინდელ ძეგლებში არცა გვაქვს. ახალი სპარსულის დასაწყის ხანაში ეს ტერმინი უკვე მოიპოვება. რუს მაგიერ რომ გვაქვს ქართულ IX ს-ის ძეგლებში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲსა“ მატიაზეში აღნიშნულია: აღუქსანდრე მაკედონელმა „დასცა ვენაჲ და რომ გამოიღო ქსნით და დასხნა კაცნი მერუენი“ (Опис. II, 708). რუსა და წყალსადენებზე მზრუნველობისათვის, რასაკვირველია, საგანგებო ცოდნა იყო საჭირო. იყვნენ განსწავლულნი ხელოსნები, რომელთაც ეს საქმე კარგად ჰქონდათ შესწავლილი. თამარ მეფის, შიო მღვიმლისა და ანტონ ჭყონდიდელის შეწირულების წიგნებში კარგად არის აღწერილი, თუ როგორ ყოფილა ეს საქმე მოგვარებული საქართველოში. განსწავლული უნდა ყოფილიყვნენ თვალყურის სადენელად მონასტრისათვის შეწირული წყალსადენისათვის თითო პირი, რომელთაც კარგად უნდა სცოდნოდათ ეს ხელობა და, თუ მცირე რამ შესაკეთებელი იყო, უნდა გაეკეთებინათ. ამისათვის მათ ჰქონდათ მიღებული მონასტრისაგან მიწა, რომლის შემოსავლითაც უნდა დაეთარნათ ის ხარჯები, რაც მათ დასკირდებოდათ ხოლმე. თუ დიდად შესაკეთებელი იყო, მაშინ მონასტრისაც უნდა მიეღო მონაწილეობა მუშაობაში. XII ს-ის ცნობილ ქართველ მოღვაწესა და ფილოსოფოს ნიკოლოზ გულაბერისძემან მოგუცა მისივე (თამარ მეფის) :„: (20) პერპერაჲ რუჲსა წაჯდომილისა შესაკაშმავად და წისქვლისა და ბოსტნისა შესაქმნელად“ (ათონ. კრებ. გვ. 259, § 153). ამგვარად, მონასტრის რუ ჰქონია, ეს რუ წახდენიათ, ე. ი. გაჰფუჭებიათ, და ამ რუს შესაკეთებლად ოცი ოქროს ფული შეუწირავს თამარს. ეს რუ ერთი მხრით ბოსტნისათვის გამოუყენებიათ, ხოლო მეორე მხრით წისქვილისათვის.

წყალსადენებს გარდა ბაღებსა და წალკოტებში აუზებშიც ჰქონდათ. შეეთელსაც აქვს ნათქვამი, რომ საქართველოს მეფის სასახლეში საქებური იყო

„მტილ-სამოთხენი,
თვალო სამოთ ხენი
-ზედ ავაზანთა

შექმნულობანი“ (აბდულ-მესია 39, 1—2).

ავაზნი აქ აუზსა ნიშნავს. მტილი კი იმასვე ნიშნავს, რასაც შემდეგ ბალი ეწოდებოდა. ბალი ქართული სიტყვა არ არის, არც მტილია ქართული. სამოთხე ეწოდებოდა ისეთ ბალს, რომელიც განკუთვნილი იყო დროს გასატარებლად, სადაც დარგული იყო თვალთა საამოდ ხენი, ე. ი. ხეხილი კი არ იყო, არამედ ხეები თვალის საამოდ. ავაზანს, ცხადია, თავისი შემკულობანი ექნებოდა.

ასეთ ავაზანებს გარდა არსებობდა აგრეთვე წყალთა შესაკრებელი, რომელსაც ლაკვა ეწოდებოდა. ლაკვა ლათინური სიტყვაა [ლაკუა (ანტიოქი სტრატეგი, TP, IX, გვ. 13), lacus, ლაკუს; ლაკაჲ — წყლის შესაკრებელი, თხრილი, ორმო]. ეს ტერმინი მოგვემოგვბა როგორც ნათარგმნს, ისე ქართულ ძეგლებშიაც. იერუსალიმში „ვხოვეთ ლაკუათა შინა მომწყდარი ორას საემოცდა ათხუთხმეტი სული“-ო, ნათქვამია „იერუსალიმის წარტყუენავაშ“ (TP, IX, გვ. 22), ცნობა, მაშასადამე, გვეუბნება, რომ იერუსალიმში მდინარე არა ჰქონიათ; ჩვეულებრივ წვიმის წყლით წასულან იოლად, მას სევამდენ და აგროვებდნენ აედრის დროს. წელიწადში იქ, მართლაც, ორჯერ იცის აედრები, რომლის დროსაც კლდეში გამოქვამულ საცაგებში ანუ ლაკვებში აგროვებენ წყალს. მათში წყალი კარგად ინახება, თითქმის ნახევარი წლის განმავლობაში.

ლაკუა და მისი აგებულება კარგად არის აღწერილი სემეონ მესვეტის ცხორებაში. იქ ნათქვამია: „ვითარ იგი აღეშენა მონასტერი იგი და მოამზადეს ადგილი იგი სუეტისა მის მოქმნით და აღაშენეს მცირე იგი კონქი მარჯუნ ადგილსა მას სუეტისასა აღმოსავლით კერძო, კუილადცა ნაკლულეგანებისათჳს წყლისა ქმნეს უკანა კერძო კონქისა მის კლდესა მას შინა ლაკუაჲ. შესაკრებელი წყალთაჲ, და აღივისო იგი წყლთა, და იხუმეედეს მისგან საქმესა მონასტრისასა. ხოლო ძმათა მათ შექმნეს კარი მას ზედა კლიტითა, რათა ვრი იგი მომავალი არა შევიდეს მუნ მოსაწყინებელად მათა“-ო (Keimena 258, § 84).

როგორც ვხედავთ, ეს რთული ნაგებობაა, უბრალო ქას კი არ წარმოადგენს, არამედ ის კლდეშია ამოკვეთილი ისე, რომ აქვს კარი, იკეტება და, მაშასადამე, შესაფერისი მოწყობილობის ნაგებობა ყოფილა. რასაკვირველია, ასეთი ლაკვები უფრო ისეთ ადგილას იყო საჭირო, სადაც წყლის ნაკლებობა ძალიან საგრძნობი იყო. საქართველოში ცივი წყაროების სიმრავლე ისეთ გაქირვებაში არ ჩაადგებდა იდამიანს, და არც ბერ-მონაზვნებს, რა მდგომარეობაშიც ასურეთსა და ეგვიპტეში იმყოფებოდნენ, მაგრამ მიინც უნდა გვახსოვდეს, რომ საქართველოშიც, მეტადრე აღმოსავლეთ საქართველოში, მოიპოვება ადგილი, სადაც წყლის ნაკლებობა ძალიან საგრძნობია, როგორც, მაგ., გარეჯის მონასტერში, უდაბნოში. ამიტომ ამგვარი ლაკვები ბქაც უნდა ყოფილიყო.

თავისთავად ცხადია, რომ წყარო მართო დასალევედ კი არ იყო საჭირო, არამედ სისუფთავის დასაცავად, მისგან წყალსადენები გაჰყავდათ აბანოებისათვის, რაზედაც საუბარი უკვე გვქონდა.

წისქვილზე ბევრად გვაქვს ცნობები, მაგრამ სამწუხაროდ ამ წისქვილების აღწერილობა მათში არა ჩანს. ერთადერთი რაც შეიძლება ითქვას, ისაა რომ წისქვილი სხვადასხვა სიდიდისა არსებობდა. სიდიდის საზომად თუ-

ლი იყო ძველადაც მიღებული. მაგ. ათონის აღაპებში მოხსენებულია: მონასტრის ძმამ ბასილმა „შემო[ს]წირა გელესისა ორი თუალი წისქვილი-ო“ (ათონ. კრებ. 234, § 70). „ორი თუალი წისქვილი“ ნიშნავს, რომ საუბარია ერა წისქვილზე, რომელშიაც ორი თვალი ბრუნავდა.

არსებობს ერთი საყურადღებო ცნობა, რომლითაც ირკვევა, რომ საქართველოში (დედაქალაქი უნდა იყოს ნაგულისხმევი) საერო ნაგებობათა შორის ყოფილა იპოდრომებიც. იპოდრომი მოხსენებული აქვს შავთელს: თუ ვუქო რამეო, უპირველესად სასახლეები და

„გალავანი სე შემკულო ბანი...“

ქართა სტოვანი,

ერთა სტოლანი

იპოდრომისა განხმულო ბანი“-ო (39, 1-3).

„იპოდრომისა განხმულო ბანი“ იპოდრომის სიფართოვეს ნიშნავს. იპოდრომი ბერძნული ტერმინია ἵππος-ჰიპოს“ ცხენსა ნიშნავს, ხოლო δρόμος-„დრომოს“-სარბიელს. იპოდრომი უდრის ზედმიწევნით ქართულ ტერმინს ცხენთსარბიელს. უკვე თვით ტერმინი იპოდრომი გვაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში ქართველ მეზობლებს ბიზანტიაში კარგად ცნობილი ნაგებობის მსგავსი ცხენთსარბიელი უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი. სად იყო ეს იპოდრომი, თბილისში თუ ქუთაისში, ან იქნებ ორივეში, არა ჩანს, მაგრამ თავისთავად თვით ცნობაც ასეთი ნაგებობის არსებობაზე იმდროინდელ საქართველოში ფრთხილდამახასიათებელია მაშინდელი ქართული კულტურის ისტორიისა და სამოქალაქო ნაგებობათა სახეობათა ვასათვალისწინებლად.

მაგრამ იპოდრომს გარდა, ქართულად ასპარეზი და ცხენთსარბიელიც არსებობდა. ამათგან ასპარეზი სპარსული სიტყვაა და ტერმინია (اسباز-ასპა“ სპარსულად ცხენს ნიშნავს), ცხენთსარბიელი ნამდვილი ქართულია. ტერმინების ასეთი სიუხვე ამ ერთნაირი დანიშნულების ნაგებობისათვის, უეჭველია, იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ ქრონოლოგიურ განსხვავებას გარდა რაიმე განსხვავება უნდა ყოფილიყო თვით ნაგებობათა შორის. სპარსელებს ძალიან უყვარდათ ცხენების შეჯიბრება და ესმოდათ ამ გასართობის მთელი მომჯადოებელი მნიშვნელობა, მაგრამ როგორ ჰქონდათ მათ მოწყობილი ასპარეზები, ჯერ არ ვიცით. ის სურათები, რომლებიც ჩვენ დაცული გვაქვს სასანური ხანის ცხენისა და ეტლის გამოსახულების სახით, უცლომელ საბუთად შეიძლება იქნეს გამოყენებული იმის დასამტკიცებლად, რომ მათი ასპარეზები, ალბათ, კარგად იქნებოდა მოწყობილი. მომავალში გამოსარკვევი იქნება სამი სხვადასხვა წარმომოშობისა და დროის სიტყვის ქართულში არსებობა, თვით ნაგებობათა ამ სახეობაშიც დროთა განმავლობაში მომხდარი რაიმე ხუროთმოძღვრული ცვლილებების მომასწავებელი უნდა იყოს, თუ არა.

შეწამებულთა და დამნაშავეთა დასამწყვდეველ განკუთვნილ შენობას „ოთხთავსა“ და უძველეს ძეგლებში ეწოდება **საპყრობილე**; ასევე ჰქვიან შემდეგშიც და ეს ტერმინი ქართულს დღევანდლამდე აქვს შენარჩუნებული.

ამ ძეგლისძველ ქართულ ტერმინს გარდა შემდეგში შემოდის ხადიდე-გოა, რომელიც უკვე VIII ს-ის დამლევის ძეგლში გვხვდება და თამარის ისტორი-

კოსსაც აქვს ნახშირი, იოანე საბანისძის თხზულებაშია („ცხზაჰაბო ტფილელისა“). მოხსენებული თბილისს, ისაწში, სადილევო, საგოდებლის გვერდით, საგოდებელი სასაფლაოს ნიშნავდა, ხოლო სადილევო იმ ადგილს, სადაც დიდგვები იყვნენ. დილევო სპარსული სიტყვაა, ტუსადს ანუ პურობილს ნიშნავს. სადილევო-კი, მაშასადამე, საპურობილუ იქნება. რაკი ეს ტერმინი ახალი სპარსულია¹, ამიტომ შესაძლებელია ის გაჩენილიყო იმ ხანაში, როდესაც ახალი სპარსული ჩნდება. საყურადღებოა, რომ ეს ტერმინი ასე ადრეა შემოსული ჩვენში, რაც VIII ს-ის დამლევს უკვე მოგვეპოვება. ჩანს, ის არაბთა კულტურასთან ერთად არის შემოსული თბილისში. მართალია, არაბები VII ს-ის დამპყრობლები იყვნენ, მაგრამ შემდეგში მათ შორის გაძლიერდა სპარსული ელემენტები და ამ გზით შემოვიდა თბილისში სპარსული ენა და ტერმინოლოგია. ასე შემოვიდა, მაშასადამე, სადილევო ჩვენში.

მესამე ტერმინი, რომელიც პურობილთა ჩასასმელი და მოსათავსებელი ადგილის სახელად იხმარებოდა ძველად, **საკანია**, იგი ვგვხვდება ჩვენ ვეფხისტყაოსანშიცა და ვისრამიანშიც „იგი ჰამო დარბაზი, მისგან გასახარებელი, საკანად აუჩნდა“ (ვისრამ. I. გამ., გვ. 190; II გამ., გვ. 139). სპარსულად ამ საკანის შესატყვისად ნახშირია ჰა, რომელიც თბილის წარმოადგენს. ვეფხისტყაოსანში ასეთი ადგილი მოგვეპოვება: „ავთანდილ სარკმლით უჭკურტდა, ტყვე, საკნით ნაზატები“ (ახულ. 219,1; კაკ. 244; საიუბ. გამ. 267). აქითგან ჩანს, რომ საკანში ჩვეულებრივ ტყვეებს სხამდნენ, იმდენად დამნაშავეთათვის ის არ უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი, რამდენადაც ტყვეებისათვის.

დასასრულ, ვვაქვს აგრეთვე **საპატიმროც**, რომელიც ისევეა ნაწარმოები, როგორც საპურობილუ, ე. ი. პატიმრებისათვის დანიშნული.

უნდა ითქვას, რომ ასეთი სიუხვე, ოთხი ტერმინის არსებობა, შემთხვევითი გარემოების შედეგი არაა. საბაორბელიანს თავის ლექსიკონში შემომოყვანილი ტერმინების რეალური მნიშვნელობაც აქვს განმარტებული და ის განსხვავებაც, რომელიც ამ ტერმინებს შორის არსებობდა. ის გვიხსნის: „საპურობილუ[ნი] განიყოფებიან სამად: დილევად, საკანად და საპატიმროდ. დილევო არს სახლი საპურობილუ შემორკილებულთანი, — საკანი არს საპურობილისა ფსკერთა ქვეშე ბნელი საპურობილუ და საპატიმრო საპურობილუ სახლი ქსნილი უჯაჰო“-ო.

შემომოყვანილ ტერმინთაგან საპურობილუ და საპატიმრო ერთნაირად ნაწარმოები დანიშნულების გამოშატველი ტერმინებია: პირველი პურობილთათვის, მეორე პატიმართათვის. **პურობილი**, საბას, შესაქმთა 19, 20-ისა და მათეს 27, 15-ის დამოწმებით, განმარტებული აქვს როგორც „შეზოკილებული, გინა პატიმარი“, პატიმარი-კი მისივე სიტყვით „შეუტრავად პურობილი“-ს აღმნიშვნელი იყო (ლექსიკ.). ამრიგად პურობილის განმარტებაში ორი ერთიმეორის საწინააღმდეგო ცნობაა.

¹ რომელიც ლექსიკონით ზელმძღვანელობდა ავტორი, არა ჩანს. არც ცენტერსა და არც ეულერსს ასეთი სიტყვა არ მოუპოვება (რედ.).

მთლიან სწორი არც საკანის განმარტებაა. ვეფხისტყაოსნიდან ბოკვე-
ჯა, რომ საკანში სრულებით მარტო დამნაშავეებს არ სხამდნენ, შესაძლებელია
დამნაშავეებიც ყოფილიყვნენ, მაგრამ აქ პირდაპირაა ნათქვამი: „ავთანდილ
სარკმლით უქვერტადა, ტყვე საკანით ნაიხატები“. „ტყვე საკანით ნაიხა-
ტები“ საწინიდან განთავისუფლებულ ტყვეს აღნიშნავს. ადამიანს რომ საკნიდან
გამოუშვებენ, ის ხარბად უუფურებს ხოლმე ქვეყანას და ესაა აქ შატრულად
გადმოცემული. ამგვარად საკანი პატიმრის დასამწყვდევი ადგილია, ის შე-
საძლებელია მართლაც მიწის ქვეშ, იატაკია ქვეშ მოთავსებულ საპყრობილეს
წარმოადგენდა, რასაც თითქოს უდგება ის გარემოება, რომ მის ფარდად სპარ-
სულში ქა არის ნახმარი ვისრამიანში. ძიძა მწუხარე ვისს ეუბნება— „რა ეგრე ხარ,
ვითამცა საკანსა ჰში და არა მარავეს ქალაქსა“ (ვისრამ. I ვამ., გვ. 82; II
ვამ., გვ. 62). სპარსულადაა: **سارنگ تو مرو نه چو سارنگه** (ქალ. 11, 10 ქვ. თ.
123ა). ქა ამ შემთხვევაში ჯურღმელის მნიშვნელობით არის ნახმარი, მაგ-
რამ ის მარტო დამნაშავეთათვის არ ყოფილა განკუთვნილი, არამედ ტყვეები-
სათვისაც.

4. გზები და ხიდები

ისევე, როგორც შემდეგში, ფართო და საუკეთესო გზატკეცილს შარა, ან-
და შარაგვა ეწოდებოდა. XI ს-ში ასეთ გზას ჰქმევია ფოლოცი სამეფოა. ეს
ტერმინი გ. ხუცეს-მონაზონს აქვს ნახმარი, გიორგი მთაწმიდელის სიკვ-
დილის გამო დაწერილს გოდებაში. მას ნათქვამი აქვს: ისეთი უებრო მასწავ-
ლებლისა და წინამძღვრის მოწათფერი „ესრეთ მეყსა შინა უწინამძღრო იქმნეს,
და ესე სადა?— ფოლოცთა შინა სამეფოთა“-ო (ც-გ-ი მთაწმ-დელს-
და, გვ. 338).

შარა-გზისავე მნიშვნელობით სამეფო გვა-საც ხმარობდნენ. ეს ტერმი-
ნიც იმავე გ. ხუცეს-მონაზონს აქვს ნახმარი. გ. მთაწმიდელის დაუც-
ხრომელი სამწერლობო მოღვაწეობის დასახასიათებლად მას ერთგან ნათქვამი
აქვს: „არა თუ მთაწმიდასა და შავსა მთასა ოდენ თარგმნა..., არამედ სამე-
ფოსა გვახა... ანტიოქიას, სვიმონ წმიდასა და კალიპოსს და სხუთა ესეი-
თართა ადგილთა“-ო (ც-გ-ი მთაწმ-დელსდა, გვ. 310).

ფოლოცი ნ. თბილისშიც იხსენიება (ქართალიძე, მმ ღვსი ქცა
*748, 749, 753, გვ. გვ. 576, 577, 579): „გლახაქნა ღამით ფოლოცთა
(ტფილისს) შინა ვიღოდიან“ (ib. * 872, გვ. 716).

ხიდებსაც რომ ყურადღება ჰქონია მიქცეული ძველად ჩვენში, ეს დავით
აღმაშენებლის ისტორიიდანაც ნათლად ჩანს: დავით აღმაშენებელმა „აღაშენა
რაოდენნი ჳი დნი მდინარეთა სასტიკთა ზედა, რაოდენნი გზანი, საწყინოდ
სავალნი, ქუაფენილ ყუნა“ (ც-ბ მ-თ მფ-სა ღვსი, მმ ღვსი ქცა *554,
გვ. 322; ანა ღვსი ქცა, გვ. 227, 28).

კარი მესამე

საქულტო ნაგებობათა აღმნიშვნელი ტერმინები

1. საქულტო ნაგებობანი ზოგადად

საქართველოში სხვადასხვა ხანაში სხვადასხვა სარწმუნოება იყო გავრცელებული. უძველეს ხანაში იყო წარმართობა, შემდეგში ცეცხლთაყვანისმცემლობა შემოვიდა, მერმე კიდევ ქრისტიანობა გავრცელდა. როდესაც მაჰმადიანობა გაჩნდა, მან აგრეთვე შემოიტანა ისეთი ნაგებობანი, რომლებიც მათი სარწმუნოებისათვის იყო განკუთვნილი. თვით საქართველოსათვის ასეთი ნაგებობა დამახასიათებელი არ იყო. მართალია, თბილისში არსებობდნენ ამგვარი ნაგებობანი არაბთა ბატონობის დროს, რაც შემდეგში ქართველებმა დაანგრეს, მასპეს და XVII ს-ში კვლავ იქმნენ აგებული, მაგრამ მხოლოდ მაჰმადიანებისათვის და უმთავრესად უცხოეთიდან მოსული დამპყრობლებისათვის იყენებდნენ დამახასიათებელი. ჩვენთვის მათი აღმნიშვნელი ტერმინებიც საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც ხუროთმოძღვრების ისტორიაში უნდა მოგვეპოვებოდეს ყველა ნაგებობის აღმნიშვნელი ტერმინები.

წარმართობასთან დაკავშირებული ტერმინებიდან უპირველეს ყოვლისა აღსანიშნავია ბაგინი. უძველეს ხანაში სარწმუნოებრივი დანიშნულების ნაგებობისათვის ეს ტერმინი ყოფილა მიღებული. მაგალითად, მცხეთაში დასავლეთით „ქარსა მოგუეთისასა მტკუარსა ზედა“, სადაც ელიოზის სახლი იდგა, იმის მიხედვით „იყო მცირე ბაგინი სამარბვოა“ და „ხმ იგი კილა-მოა... დგა ქარსა ზედა ბაგინისასა“ რომელიც აწმუწენებდა მთელ ამ შენობასა და სტოვასა ბაგინისასა“ (შატერდ. ცაბ ნინოსი, Опис. II, 786). ამ შემთხვევაში ბაგინი გულისხმობს ებრაელთა სამლოცველოს, ე. ი. შესაკრებელს, და უძველეს ძეგლებსა და ამ ხანის ძეგლებშიც ბაგინი საერთოდ წარმართების, არაქრისტიანების სამლოცველოს ნიშნავდა. მაგრამ უძველეს ძეგლებში, რომლებიც, როგორც ჩანს, V—VI ს-ისა უნდა იყოს, ხანმეტობის ძეგლებში, ბაგინი ეკლესიას ნიშნავდა, ე. ი. სამლოცველოს აღმნიშვნელიც იყო¹.

ძველადვე ბაგინი მეორე ტერმინის, ხაკრპოს შესატყვისადაც გვხვდება ნახმარი, ე. ი. იმ სამლოცველოსი. რომელშიც კერპები იყვნენ დადგმულნი და სადაც თაყვანის სცემდნენ კერპებს. საკერპო და ბაგინი სინონიმებადაც არიან ნახმარი: „შიოწია მეფე იგი ტაძარსა მას კერპთასა, ჰრქუა

¹ ნ. სხვა მოწმობანი სიტყვა „ბაგინე“ საძიებელში.

წდასა მას: „ჰხედავა, ვითარ-ესე პირად-პირად გამოწერილ და აღმკულ არიან შშენებული ესე და ფოლოცნი ესე მარმარინოფენილნი, სუეტნი და სუეტისთაენი ოქროცხეებულნი და... ტაძარი-და ესე ესრეთ შეუნიერ არს ხილვად. განიხნებულ არს, რამეთუ დიდებულსა ამას ღმერთსა აპოლონს წეს-არს თავყუანის-ცემად. ესე ვითარცა თქუა, უბრძანა მეფემან მან მეკერპეთა მათ განღებად კართა მათ ბაგინისათა და განახუნეს. ჰრქუა მეფემან... „შევედ და იხილე დიდებული საკრველი ქმნული ტაძრისად მის აპოლონისი, რამეთუ ქუემო ოქროთა მოძერწული არს, ხოლო აპოლონი ყოვლადვე ოქროთა გამოქედილი არს... შევიდა მოწამე იგი ქსი ტაძართა მათ კერპთასა ხილვად აპოლონისა“ (§ 2). „გამოვიდეს ბაგინისა მისგან კერპთადასა. უპრა გელი მეფემან მან წდასა ფილეკტიმონს და მივიდოდეს ერთად, და... მიიწია მეფე იგი ტაძართა მათ თვსთა“-ო (§ 3: წამება ფილეკტიმონისი: Keimena: გვ. გვ. 133—134 და 135). ამგვარად, აქ აღწერილია აპოლონისადმი განკუთვნილი სამლოცველო, რომელსაც ტაძარი ეწოდება (ისევე როგორც ეს მეფის სახელსაც ერქვა), რომელიც ამავე დროს საკერპოდ არის წოდებული და ბაგინადაც. აქითგან ჩანს, რომ ბაგინს ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონია, საერთოდ სარწმუნოებრივი მიზნისათვის განკუთვნილი ნაგებობის, სალოცველოს აღსანიშნავად ხმარებულა.

საკერპოდ ფილეკტიმონის წამებაში სხვაგანაც გვხვდება. იქ სწერია: „წარვიდა ყრმად იგი და მიიწია საკერპოსა მას აპოლონისსა და ადგილი იყრა და უბრძანა მოყვანება უმთავრესისა მის მცველთაგანისა და ჰრქუა: „განვიღე მე კარი საკერპოდასა მისგან... მცველთა მათ ყრმად, ...შეუტყვეს სახლსა მას კერპთასა“-ო (Keimena, გვ. 154, § 30). საკერპო ხშირად გვხვდება სხვა ძეგლებშიც. საკერპოდ, როგორც თვით სახელითგანაც ჩანს, კერპისათვის განკუთვნილი შენობა იყო. საბას ეს ტერმინი ასე აქვს განმარტებული: „კერპი აზრდელი არსებისა, ვინა წარმართთ ცრუ ღმერთი, ვინა ჯელით ქნილი“-ო (ლექსიკ.). ეს განმარტება ჩვენს ლექსიკოგრაფს ესაიას 10,11-ითა და შესაქმეთას 31,19-ით აქვს დამოწმებული.

საკერპოს გარდა აგრეთვე არსებობდა ძველად ტერმინი საზორველიც. იმ ადგილს, ანდა ნაგებობას, თუ ნაგებობის ნაწილს, სადაც მსხვერპლს სწირავდნენ ღვთაებას, ეს სახელი, საზორველი ერქვა. ეს ტერმინი საბასაც აქვს ლექსიკონში შეტანილი III მეფეთა 7,48-ის დამოწმებით რა ნათქვამია შესაწირავი არისო, ხოლო „საზორავი დასაწველია“-ო (ლექსიკ., I ებრას 3,3-ზე დაყრდნობით).

ქრისტიანობასთან ერთად ჩვენში შემოდის მანამდე სრულიად უცნობი სიტყვა ეკლესია. ეკლესია ბერძნულად შესაკრებელს ნიშნავდა. ამ სიტყვას ძველ ქართულში სარწმუნოებრივი მნიშვნელობა არ ჰქონია, მაგ., ყრილობა როდესაც იმართებოდა ხოლმე, იმ ადგილს ეკლესია ეწოდებოდა და თავდაპირველად საერთოდ ეკლესია შესაკრებელი სახლის სახელიც იყო. ამავე ცნების გამოსახატავად მეორე ტერმინიც არსებობდა—სინაგოგე, რომელიც

შესაკრებლად არის ნათარგმნი ქართულად. ეს ბერძნული სახელი სხვა ენებში ებრაელთა სამლოცველოს აღსანიშნავად იქცა, ხოლო ქართულში არა.

V ს-ის საქართველოში სარწმუნოებრივი დანიშნულების შენობებს ქრისტიანეთათვის ეკლესიანი (იაკობ ხუცესი, წმინდა შეშანიკისი) და სამარტყლენი (იქვე) ეწოდება. შეშანიკს თავის გამაზდიანებულის ქმრის, ვარსკენ პიტიახისათვის საყვედურით შეუთვლია: „მამამან შენმან აღჰმართნა სამარტყლენი და ეკლესიანი აღაშქინა და შენ მაისა შენისა საქმენი განჰყუენ და სხუად გარდაქციენ კეთილნი მისნი“—ო (იქვე, გვ. 5, შდრ. ილ. აბულაძის გამოც., IV 21). ეკლესიანი და სამარტყლენი V ს-ის ძეგლებში ჩვეულებრივი მოვლენაა და ამ დროიდან მოყოლებული ძალიან გავრცელებულია. ეკლესიანთა და სამარტყლეს შორის არსებითი განსხვავებაა. ეკლესია საერთო სამლოცველოა, სამარტყლენი კი მარტვილთათვის ანუ წამებულთათვის განკუთვნილს პატარა ნაგებობას წარმოადგენდა.

ამგვარად, სამლოცველობის აღსანიშნავად ქრისტიანობის ხანაში სამი სხვადასხვა წარმოშობის ტერმინი გვქონდა: უძველესი—ბაგინი იყო, რომელსაც ზოგადი მნიშვნელობა ჰქონდა; შემდეგ შემოდის ეკლესია, ბერძნული ტერმინი, რომლის გარდა სამლოცველოს აღსანიშნავად ტაძარიც იხმარებოდა. მაგრამ, როგორც უკვე ვიცით საერო ნეგებობათა ისტორიის განხილვიდან, ტაძარი პირველად სამოქალაქო ნაგებობის სახელი იყო, სასახლეს ნიშნავდა, რაც თანდათან გამოყენებული იქნა საეკლესიო ნაგებობისათვის.

იმ გარემოებას, რომ ერთიდაიგივე ნაგებობისათვის სამი სხვადასხვა წარმოშობის ტერმინი მოგვეპოვება, დიდი მნიშვნელობა აქვს. ამას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს და მაშინ საშუალება გვექნება გამოვარკვიოთ, თუ საეკლესიო ხუროთმოძღვრება რამდენი ნაჯდისაგან უნდა იყოს წარმოდგენილი საქართველოში. ერთის მხრივ არის ბაგინი, წარმართული სამლოცველოს სახელი, მაშასადამე, უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ იმ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში, რომელიც ჩვენში გაჩნდა, უძველესად წარმართული ხანის ხუროთმოძღვრების წვლილი უნდა იყოს შეტანილი. სხვაგანაც ასე იყო, ყველგან წარმართობამ უანდერძა ქრისტიანობას ის ხუროთმოძღვრება, რომელიც ამა თუ იმ ქვეყანას ჰქონდა ქრისტიანობამდე.

მეორე ტერმინი, ეკლესია, ბერძნულია. ცხადია, ის ბერძნულიდან მომდინარეობს. ეს ტერმინი იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ რადგან ქრისტიანობა საქართველოში საბერძნეთიდან შემოვიდა, ამ ახალ მოძღვრებასთან ერთად ბერძნულ ქრისტიანობასთან დაკავშირებული ხუროთმოძღვრების ნაკადიც უნდა იყოს შემოსული.

დასასრულ, ტაძარიც, რომელიც სასახლის აღნიშნული იყო, ხოლო შემდეგში საეკლესიო ნაგებობისა, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში უნდა შესულიყო სასახლეების ხუროთმოძღვრების ელემენტები.

ამ სამი სხვადასხვა წყაროდან მომდინარე ელემენტების შეერთებით არის წარმოდგარი და გაჩენილი, უძველესი, ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრება.

2. ქრისტიანული საღვთისმსახურო ნაგებობანი

საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში უმთავრესი ადგილი ღვთისმსახურების ტაძრებს უკირავს. შემდეგ მონასტრებსა და სამონასტრო სხვადასხვა შენობას. ღვთისმსახურების ტაძრებს საქართველოში „ეკლესია“ და „საყდარი“ ეწოდებოდა. მთავარ ეკლესიას კათოლიკე ეკლესია ეწოდებოდა, რომელშიც ჩვეულებრივ ეკლესიის სათავეში მდგომი საქეთმპყრობელი სწირავდა ხოლმე. ასე, მაგ., მცხეთაში იყო კათოლიკე ეკლესია. „კათოლიკოს“ ნიშნავს საერთოს, საყოველთაოს და, ამგვარად, კათოლიკე ეკლესია ნიშნავს საერთო ეკლესიას. სომხურად ამ კათოლიკეს თავისებური მნიშვნელობა მიენიჭა ხუროთმოძღვრებაში, გუმბათს ნიშნავს და შემდეგ გუმბათიანი ეკლესიის ტერმინად არის ქცეული.

ეკლესიისა და საყდრის მნიშვნელობით სიტყვა „ტაძარი“—ც იხმარება. მაგ. მეღვინეებზე კათალიკოსი ამბობს: „ღირს ვიქმნენ საყდრად ღვინისა ამის ტაძრისა კათოლიკე სამოციქულოთა ეკლესიისა“—ო (საგ. 1020 წ., ქრები II, 31; ნ. ბერძენიშვილის გამ. „მუხ. მოამბე“ VI, 288); ასევე გელათის ეკლესიის შესახებ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს: „ტაძარი ყოვლად წმიდისა ღისშობელისა“—ო (მშ დღესი ქცა *526, გვ. 294; შდრ. ანა დღესი ქცა გვ. 209). მაგრამ ეს სიტყვა „ტაძარი“, როგორც აღენიშნეთ, სასახლეს ნიშნავს უუძველეს ქართულ მწერლობაში, პიტიახვის სასახლეს კერძოდ შუშანიკის მარტილობაში. ამგვარივე მნიშვნელობა აქვს ტაძარს გრიგოლ ხანძთელის ცნობაც, სადაც ერთხელ მოხსენებულია აშოტ კურაპალატის ტაძარი (გვ. ივ, თავი ია, 17), ხოლო მეორედ დიდ აზნაურის ტაძარი (იბ. კნ, თავი კგ, 7), სასახლე.

ეხლა ეკლესიისა და საყდარს ერთისა და იგივე მნიშვნელობით ხმარობენ ხოლმე ლაპარაკში, მაგრამ წინათ და ძველ საქართველოში ორივე სიტყვა სხვადასხვა ცნების აღმნიშვნელი იყო. ეკლესია საღვთისმსახურო ტაძრის ზოგადი სახელი იყო, „საყდარი“—კი განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარებოდა. საყდარი ეწოდებოდა ისეთ ეკლესიას, რომელიც ეპისკოპოსის ან ქორეპისკოპოსის საჯდომად ითვლებოდა. ძველ ქართულში „საყდარი“ თავდაპირველად საჯდომს ანუ ტახტს¹ ეწოდებოდა, ამიტომ ასეთ ეკლესიას საეპისკოპოსო საყდარი ერქვა.

რომ ჩვენს ახსნა სწორია, ის შემატანის შემდეგი სიტყვებიდან ჩანს: ლეონ მეფემ „ალაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეფისკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა“—ო (მატნე ქვ, მშ დღესი ქცა *457, გვ. 233; შდრ. ანა დღესი ქცა, გვ. 170). ნათქვამს ადასტურებს გრიგოლ ხანძთელის ცხობრებაც: „იქმნა საბა ეპისკოპოს იშანსა ზედა ნეტარისა ნერსე კათალიკოსისა აღმშენებულსა კათოლიკე ეკლესიასა და საყდარსა მისსა“ (ცა გვლ ხნძთსა, გვ. ლ, თავი კვ, 35).

¹ ტახტი სპარსული სიტყვაა. შემოდის IX ს-ში. IX ს-შიც მის მაგიერ ყველგან საყდარი იხმარებოდა.

როცა ეკლესია საეპისკოპოსო საჯდომად იყო განკუთვნილი, ისტორიკოსის პირდაპირ საყდარს ეძახის, მაგ. გიორგი აფხაზთა და ქართველთა მეფემ „ალაშენა საყდარი ქყონდიდისა, შექმნა საეფისკოფოსო და“¹ (მატნე ქა, შშ დ'ფსა ქ'ცა, *452, გვ. 229; ანა დ'ფსი ქ'ცა, გვ. 167), ბაგრატ III „ალაშენა საყდარი ბედიდისა, შექმნა საეფისკოპოსო და... ეკლესია [დ], აქტობისა და დასუა ეფისკოპოსი“-ო (ibid., *471, გვ. 245, ანა დ'ფსი, ქ'ცა, გვ. 177). მეფე ბაგრატ III ააშენა და „აქურთხა ეკლესია ქუთათი ისისა“ (ib., *471, გვ. 245; ანა დ'ფსი ქ'ცა, გვ. 177—78), გიორგი I მეფობაში ეს ტაძარი იწოდება „საყდრად“ (ib., *480, გვ. 253; ანა დ'ფსი ქ'ცა, გვ. 182), ამიტომ საფიქრებელია, რომ იგი ან თვით ბაგრატს [ან] გიორგის საეპისკოპოსო საჯდომად გაუხდიათ. „ქუთათელი მთავარ ეპისკოპოსი“ მოხსენებულია თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულებაში (შშ დ'ფსი ქ'ცა *625, გვ. 400).

მოიპოვება ერთი შემთხვევა, როდესაც საყდარი საეპისკოპოსო ეკლესიაზე არ არის ნათქვამი: დავით კურაპალატმა „ალაშენა მონასტერი და საყდარი ღ'თისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა“-ო (მატნე ქა, შშ დ'ფსი ქ'ცა, *462, გვ. 237, ანა დ'ფსი ქ'ცა გვ. 172), მაგრამ აქაც თვით ტაძარი „ეკლესიად“ იწოდება და არა საყდრად, ხოლო იგი ამისთანავე, როგორც თითოეული სამლოცველო, საზოგადოდ არის ტახტი ანუ „საყდარი ღვთისა“.

ქართველი ჯამთაღმწერელი მოგვითხრობს, რომ მეფე დავით V, ლაშას ძემ, „იწყუ შლად საყდართა საეფისკოფოსოთა“ (შშ დ'ფსი ქ'ცა, *851, გვ. 696), ხოლო როცა შვილი ულუ-დავითისძისა გარდაიცვალა, „გვამი ყრპისა გიორგისი დაასვენეს საყდარსა სიონისასა“ (იქვე *852, გვ. 697). იმავე ავტორის მოხსენებული აქვს „საყდარი ტბეთისა შავშეთს“- (იქვე, *837, გვ. 683)². როგორც ვიცით, თბილისის სიონი და ტბეთის ტაძარი მართლაც საეპისკოპოსო საჯდომები იყო.

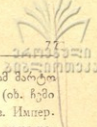
ამგვარი მნიშვნელობა ამ ტერმინს დაახლოებით XIV ს-მდე ჰქონდა. XIV ს-ში უკვე ირევა საქმე და საყდარი და ეკლესია სინონიმად არიან ქცეული ისევე, როგორც ეხლა ჩვენ საყდარი გვესმის როგორც ზოგადი სახელი, რომელიც იგივე ეკლესიაა, ისევე ამ XIV ს-დან მოყოლებული ირევა ამ სიტყვების მნიშვნელობა და საყდარი საეპისკოპოსო ეკლესიას კი აღარ ვამოხატავს, არამედ ზოგადად ეკლესიის აღმნიშვნელი სახელის როლს ასრულებს³. ეს გამოწვეულია იმ გარემოებით, რომ საყდარი, როგორც ტახტის აღმნიშვნელი, ტახტმა მოსპო, სპარსულიდან შემოსულმა ამ სიტყვამ განდევნა საყდარი, რაც ზოგად ტერმინად იქცა და მას ეკლესიის სინონიმობა დაეკისრა.

3. ტაძართა სახეები

ეკლესიები და საყდრები ერთიერთმანეთისაგან გეგმით განირჩევიან. რა და რა გეგმის ტაძრები მოიპოვებოდა საქართველოში და რა სახელი ერქვა თითოეულ მათგანს? ქრისტიანობის პირველი ხანის დროინდელი შენობები შენა-

¹ სხვა მოწმობანი ნ. საძიებელში, სიტყვა „საყდარზე“.

² სათანადო მოწმობანი ნ. საძიებელში, სიტყვა „ეკლესიაზე“.

ხული არ არის. კირიონ ქართლის კათალიკოსის წერილიდან ჩანს, რომ მარტო აღმოსავლეთ საქართველოში 35 საეპისკოპოსო სამწყსო ითვლებოდა (იხ. ჩემი *История церковного разрыва между Грузией и Арменией*. «Изв. Импер. Акад. Наук», 1908 წ., გვ. 514), მაშასადამე, ამდენივე საყდარი უნდა ყოფილიყო. იმ დროს სხვებზე უფრო განთქმული „მცხეთის ჯუარი“ და „მანგლისის ჯუარი“ იყო (*ქიქეძე* 1904). „ჯუარი მცხეთისაჲ“ მოხსენებულია ვესტატი მცხეთელის მარტვილობაშიც. რომ სახელი „ჯუარი“ ზემოაღნიშნულ საყდრებს თვით ტაძრის გეგმის გამო მიაკუთვნეს და ყოველ შენობას არ ეწოდებოდა, იმითაც მტკიცდება, რომ მანგლისის ტაძარი „ეკლესიად“ იწოდება (არსენი კუხი „ცხზა წაწნსი“, საეკლ. მუხ. გამ., გვ. 39). მაგრამ შემდეგ ზოგიერთს ეკლესიას ეს გეგმის დამახასიათებელი სახელი საკუთარ სახეხად შეპირა. ერთს ამგვარსავე შემთხვევას ხუროთმოძღვრებაში ქვემოთაც ვნახავთ. საბა ორბელიანიც თავის მოგზაურობაში, იტალიის სხვადასხვა ტაძრების აღწერილობაში, აღნიშნავს ხოლმე: „ეკლესია... ჯუარის სახედ აეშენებინათ“, ეკლესია „ჯუარის სახე იყო“-ო (მოგზაურობა ევროპაში, „ცისკარი“ 1852 წ. № 2, გვ. 27 და № 3, გვ. 35). მაგრამ ეს თავდაპირველად აგებული მცხეთისა და მანგლისის ჯუარის ეკლესიები აღარ არსებობენ. შატბერდისეულ წაწინოს ცხოვრებიდან ჩანს, რომ პირველად აშენებული ეკლესია ხისა იყო (Опис. II, გვ. 776, 780), „ქუეშოჲ ეკლესიაჲ“ (Опис. II, გვ. 719), რომელიც „დაეცა“ (მქცა ქა, Опис. II, 721) და ხელმეორედ „აღაშენა ქუეშოჲ ეკლესიაჲ ვახტანგ მეფემან“ (ibid., 722), „ზეშოჲ ეკლესიაჲ“ კი აშენებული იყო „ქვითა“ (შტს წაწნს ცა, Опис. II, 719).

ამგვარად, ჯუარი ეწოდებოდა ჯვრის გეგმაზე აგებულ ეკლესიას. ჯვარი საერთოდ ძველი ტერმინია, წარმართულ თაყვანისმცემლობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ის იმდენად ფართოდ გავრცელებული ტერმინი ყოფილა, რომ ჩრდილოეთ კავკასიაშიც ვადასულა. ოსებსაც აქვს ეს ტერმინი შეაფისებული. რადგანაც ოსურში „ჯ“ არაა, ამიტომ „ძუარს“ უწოდებენ საერთოდ სამლოცველოს.

ჯუარის გეგმის ეკლესიებს გარდა საქართველოში გავრცელებული იყო ეკლესიების „სიონად“ აშენება. სიტყვა სიონი-ც გეგმის განსაკუთრებული სახის დამახასიათებელი სახელია. „სიონი“ ქართულად „ბაზილიკასა“ ჰნიშნავდა. ეს, როგორც თვით იმ ეკლესიების გეგმით მტკიცდება, რომელთაც „სიონი“ ეწოდებოდა, ისე ერთი ბერძნული თხზულების ქართული თარგმანიდან: „უწყება და თბრობა აღშენებისათჳს... აია სოფიას ტაძრისა“, სადაც ქართულს წინადადებას „აღაშენა... სიონად“ (იხ. ე. თაყაიშვილის Описание рук. общ. распростр. грам. т. I, вып. 4, გვ. 586) ბერძნული დედნის „დრომიკე“-ს უდრის (Th. Preger. *Scriptores originum Constantinopolitanarum, Bibliotheca... Teubneriana*, fasc. prior, გვ. 74), რაც „ბაზილიკასა“ ჰნიშნავს. ურბნისის ტაძრსაც, რომელიც დიდებული ნამდვილი უგუმბათო „ბაზილიკაა“, სახელიდ „სიონი“ ჰქვიან და, როგორც თვით ამ ეკლესიის უძველესი წარწერიდან ჩანს, იმავეითვე „სიონად“ იწოდებოდა (ეს წარწერა იხ. ე. თაყაიშვილის არქეოლ. მოგზაურობანის წ. I, გვ. 43, 44, 46).

ყურადღების ღირსია, რომ ჩვენი მატრიანების ცნობით იმავე დროს, როცა „ჯვარის“ სახის ეკლესიებს აშენებდნენ, „სიონადაც“ უშენებიათ; მაგ., „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მოგვითხრობს, რომ სამოელ კათალიკოსის დროს „ტფილისისა მკვდრთა დიდსა ეკლესიასა დიწყეს «შენებად» (სამი ქ'ცა, 34) და ეს დიდი ეკლესია „ტკილის სიონი“ იყო (ib., 36; Опис. II, 725). თბილისის „სიონი“ ეხლაც გუმბათიანი „ბაზილიკის“ გეგმისაა. ჯუანშერსაც აღნიშნული აქვს, რომ „მცხეთას მეფემან ვახტანგ ალაშენა ეკლესია მოციქულთა, სუეტო ცხოველი... რომელ არს სიონი დიდი“-ო (ჯუანშერ, ცა ვხტნგსი *391, გვ. 179; ანა დ'ფსი ქ'ცა, გვ. 135). მართლაც, როგორც ვიცით „სვეტი-ცხოველი“ ეხლაც „დიდი სიონი“, გუმბათიანი „ბაზილიკაა“. „სიონად“ იწოდება აგრეთვე ბოლნისის და ჩხიკვას ეკლესიაც (ე. თაყაიშვილი, Арх. эакур. II, 10; სკს სძვლნი I, 307, — 1749 წ. საბუთი).

„სიონი“ ჰქვია, დასასრულ, ატენის დიდებულ ტაძარსაც, მაგრამ ეხლანდელი ატენის „სიონი“ გეგმით ბაზილიკის სახისა არ არის, მაგრამ, უტყველია, რომ ამგვარი შეუთანხმებლობა მის სახუროთმოძღვრებო სახელსა და აგებულობას შუა იმ ეკლესიის მერმინდელი გადაკეთების დროს უნდა მომხდარიყოს. რომ ატენის სიონი გადაკეთებულია, ეს გარედანაც თვით კედლებსაც ცხადად ეტყობა, მაგრამ ამის საუკეთესო საბუთი ამ ტაძრის აღმშენებლის ქანდაკებაა, რომელაც აღმოსავლეთის კედელზეა შენახული: იქ აღმშენებელს ხელში ეკლესია სულ სხვა სახისა უქირავს, ვიდრე ეხლათა და უფრო გუმბათიანს სიონს, „ბაზილიკას“ მიიგავს. როგორც ჩანს, ატენის „სიონი“ ჯვარის გეგმაზე შემდეგ გადაუკეთებიათ¹.

ტაძრების სხვა სახეობათა დანარჩენ ტერმინებს ჩვენ შემდეგში განვიხილავთ, როდესაც უკვე საუბარი გვექნება შენობათა და ნაგებობათა ნაწილების ტერმინების შესახებ.

4. მონასტრები და მათი ნაგებობანი

ქრისტიანობის გარკვეული ხანიდან მოყოლებული, IV ს-დან იწყება მოძრაობა ე. წ. მეუღაბნოობის სახით. მეუღაბნოენი სტოგებდნენ რაც მათ ამ ქვეყნად მოეპოვებოდათ და მიაშურებდნენ უღაბნოებს იმ რწმენით, რომ იღანის საკუთრება ანგარებას აჩვევს და ვისაც უნებობი და სარწმუნოებრივი დაწინაურება სურს, უნდა ყველაფერი მიატოვოს, უღაბნოში წაიხდეს, რათა ამქვეყნიურ განსაცდელს მოშორდეს და თავისი შრომით ირჩინოს თავის თავი. სარწმუნოებრივი ელფერი ჰქონდა ამ მიმართულებას, მაგონ სოციალური მოძრაობა იყო. IV ს-ში ის ჯერ ასურეთსა და ეგვიპტეში გაჩნდა და შემდეგ, რადგან ბევრი მიმბაძველი აღმოუჩნდა, რადგან გმირობად იქმნა ცნობილი და გმირული საქციელი კიდევ ყოველთვის იზიდავდა ასეთებს, ამიტომ ამის წყა-

¹ როდესაც ჩვენ წარწერებში ვკითხულობთ, რომ „ავეგი სიონი“-ო, ეს იმას ნიშნავს, რომ ბაზილიკა იყო აგებული. საყურადღებო გარემოებაა ამ მზოივ ატენის მკვლევართი. ატენს „სიონი“ ეწოდება. ამჟამად ის არ წარმოადგენს ბაზილიკას, მაგრამ სახელი ცხადყოფს, რომ ის, რაც ამ ადგილას წინათ აგებული ყოფილა, უტყველად ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო.

ლობით ასეთი მოძრაობა ყველა ქვეყანაში გაჩნდა და ამ მოძრაობასთან უდაბნოებიც შეიქმნა.

უნდა გვახსოვდეს, რომ უდაბნო სხვანიირი იყო ასურეთსა და ეგვიპტეში და სხვაგვარი საქართველოში: საქართველოში უდაბნო ნამდვილ უდაბნოს არ ჰგავდა. ეგვიპტესა და ასურეთში მართლაც უდაბნო იყო, სადაც მწიერი ქვეყანა იყო და ადამიანის საკვები თითქმის არ მოიპოვებოდა და რომელშიც არსებობა მართლაც ძნელი იყო. საქართველოში ასეთი უმცენარეულო და უწყლო ადგილები ძალიან ცოტაა და ჩვენი უდაბნოები ხშირად წალკოტს უფრო მიაგავს, ვიდრე ეგვიპტისა და ასურეთის უდაბნოებს. ჩვენში ცნობილი იყო გარეჯის უდაბნო და შემდეგში განთქმული კლარჯეთის უდაბნო: თურქებმა „მასვე (ივანობა) დღესა დაწუეს ქუთათისი და არტანუჯი და უდაბნონი კლარჯეთისანი“ (ცა მთ მფსა დწისი, მშ დწისი ქცა #514, გვ. 282; ანა დწისი ქცა, გვ. 201). გარეჯის უდაბნო ყველაზე მეტად მიაგავს იმ სამხრეთი ქვეყნების უდაბნოებს. ზაფხულში აქ მართლაც ჯოჯოხეთია, მცენარეები ხმება, წყლის ნაკლებობა ძალიან საგრძნობია და იქ მცხოვრები მეუდაბნოენი იმ მეუდაბნოებს მიაგავდნენ.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ იმის მიუხედავად, რომ ხალხი გაურბოდა კულტურას, როგორც ანგარებისთან, სიმდიდრესთანა და ფუფუნებასთან დაკავშირებულ შემაცოუნებელს, ამ უდაბნოშიც ადამიანმა ვერ მოიშორა კულტურისადმი მიდრეკილება და თანდათან იქაც გაჩნდა ნაგებობა. ჯერ ხისა იქ, სადაც ტყე იყო, ხოლო კლდოვანს ადგილში, როგორც მაგ., გარეჯის უდაბნოში—გამოქვაბულების სახით. ამგვარად, მეუდაბნოეთა მოძრაობამაც ხუროთმოძღვრებაში თავისებურება შექმნა.

ამ მოძრაობის მეორე საფეხური სამონასტრო მოძრაობა იყო. სამონასტრო მოძრაობა უფრო მაღალი საფეხურია კულტურის განვითარების ამ სფეროში და ამ მოძრაობამ ხუროთმოძღვრების უძვირფასესი ძეგლები დაგვიტოვა. ამიტომაც ვათვალისწინებელი უნდა გვქონდეს ამასთან დაკავშირებული ნაგებობების სხვადასხვა სახეობათა ტერმინები.

უდაბნოსა და მონასტრის გარდა კიდევ სხვადასხვა სახეები არსებობდა: **ლავრა** მაგალითად, რომელიც ბერძნული სახელია. **ლავრა** ეწოდებოდა მრავალრიცხოვანი ბერების შემცველ დიდ მონასტრს და, რასაკვირველია, შესაფერად ნაგებიც უნდა ყოფილიყო. საქართველოში ლავრა ცოტა იყო. ლავრად მიჩნეული იყო შიო მღვიმის მონასტერი, ათონის მთაზე ქართველთა მონასტერი, ხოლო დიდი ათანასეს ბერძნული მონასტერი რომ იყო ათონზე, სწორედ დიდი ლავრის სახელით იყო ცნობილი.

ლავრა იერუსალიმის წარტყუნებაში გვხვდება. ეს თხზულება, მაგ., ასე იწყება: „თემული ნეტარისა სტრატეიკისი მონაზონისაჲ, რომელი მკვდრ იყო ლავრასა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა“-ო (TP, IX, ა 2—3).

მონასტრებში ყოველგვარი დანიშნულებისათვის ცალ-ცალკე ნაგებობა არსებობდა, რათგან იქ თავმოყრილი იყვნენ შედარებით მრავალრიცხოვანი ბერები. მაგალითად, ათონის ქართველთა მონასტერში სამასი ბერი იყო. შიო მღვიმის მონასტერში გადმოცემით ვითომ ათასობითაც-კი უნდა ყოფილიყვნენ

ბერები, მაგრამ მგონია, რომ ეს რიცხვი გადაჭარბებული უნდა იყოს, ხოლო, აქაც რომ ასობით იყვნენ, ეს უუქველია.

თუ ჩვენ წარმოვიდგინოთ, რომ დღემდე სულზე ოთხი გირვანქა პური ცხვე-
 ბოდა, ადვილად გასათვალისწინებელია, თუ რამდენად დიდი მეურნეობა იქნე-
 ბოდა მონასტერში. იმიტომაც ეწოდება ქამას ქართულად პურის ქამა,
 რომ პურს ქართველი ძალიან ჰარბად ეტანებოდა და უპუროდ, რაც უნდა
 ჰქონოდა, მაინც კვებად არ მიაჩნდა. სამასი სულსათვის მარტო პურის გამო-
 ცხობა ხომ სათანადო მეურნეობასა და ნაგებობას მოითხოვდა! ამგვარად სა-
 მონასტრო ცხოვრებაში წარმოშვა მრავალი მოთხოვნილება, რომლის დაკმაყო-
 ვილება იყო საჭირო.

ეკლესიას გარდა, რომელიც მონასტრებს გარდა ხომ სხვაგანაც არსებობ-
 და და საერისკაცოც მოიპოვებოდა, უნდა ბერების საცხოვრებლად განკუთვნი-
 ლი ყოფილიყო ცალკეული შენობები, **სენაკებად** წოდებულა, შემდეგ—განმარ-
 ტობული, მარტომყოფთათვის განკუთვნილი ნაგებობანი, რომელთაც თავ-
 თავიანთი სახელები ჰქონდათ. ასეთი იყო **ხადაყუდებულო**, ანუ **სოხასტერი**.
 სადაყუდებულოა ქართული სიტყვაა, ისეთ ნაგებობას აღნიშნავს, სადაც
 ბერი შედიოდა და იშვიათად უნდა გამოსულიყო იქიდან. დაყუდება ძველ
 ქართულად გაჩუმებას ნიშნავს. ასეთ ბერებს აღთქმა ჰქონდათ დადებული, რომ
 არ უნდა ელაპარაკნათ სხვებთან, რათა ცოდვა არ ჩადინათ. მაშინ ფიქრობ-
 დნენ, რომ რაც უფრო მეტს ილაპარაკებს ადამიანი, უფრო მეტ ცოდვას ჩაი-
 დენს, მღუშარება ოქრო არისო. იმიტომაც დაყუდებულობა განსაკუთრებული
 სახეობა იყო სამონასტრო მოძრაობისა. ცხადია, მდგომარეობა ისე კი არ უნ-
 და წარმოვიდგინოთ, რომ ყველა დაყუდებული დადუმებული იყო. სჯემონ მე-
 სვეტე, მაგალითად, დაყუდებული იყო, მაგრამ იმაზე მეტი სიტყვები იშვიათად
 თუ ვისმე წარმოუთქვამს, მან დიდძალი თხზულებები დაგვიტოვა.

სოხასტერი, რომელიც ჩვენ შიო მღვიმის მონასტრისადმი ბოძებულს
 დავით აღმაშენებლის ანდერძში (1123 წ. შიო მღვიმის საბუთები) გვხვდება, ბერძ-
 ნული ტერმინია, წარმომდგარია ესაუხასტერიონიდან (*ἑσαυχαστηριον*).
 ესაუხე მღუშარებას, დაყუდებას ნიშნავს. „ესაუხასტერიონ“ ისეა წარმომ-
 დგარი, როგორც „მონასტერიონ“ და საყუდებულოს შესატყვისს წარმოადგენს.
 ამრიგად, რაკი ბერძნული ტერმინია შემოსული, საფიქრებელია, რომ ნაგებო-
 ბის მხრივაც ბერძნულ თავისებურობა უნდა ყოფილიყო შემოსული ამ ტერმინთან
 ერთად.

შემდეგ მონასტერს უნდა ჰქონოდა, რასაკვირველია, საერთო შესაქრებე-
 ლი, სადაც ბერებს შეეძლო თავის მოყრა საერთო საქმეებზე მოსალაპარაკებ-
 ლად. ამას **საქრებულო** ეწოდებოდა. **საქრებულო** დიდიცა და მცირეც არ-
 სებობდა. საქრებულოა დიდი და მცირე იერუსალემის წარტყუენავშია
 დასახელებული: „ვპოვეთ საქრებულოსა მცირესა ორას და ორი სული
 და ვპოვეთ საქრებულოსა დიდსა სამას და ათშდამეტი სული, და ვპო-
 ვეთ ეკლესიასა შინა წმიდისა სერაპიონისსა სამას ოცდა ათერთმეტი სუ-
 ლი“ სპარსთაგან დახოცილიო (TP, XI, მგ, 14-16). აკად. მარს რუსულ თარ-

გმანში აქვს „На месте малых соборниц.. На месте больших соборниц (იქვე, გვ. 62).

საკრებულოს გარდა მოგვეპოვება ქართული ტერმინიც—სამამოა. სამამოა გ. მთაწმიდელის საისტორიო ნაშრომში გვხვდება. მაგ., იქ მოთხრობილია, რომ დამნაშავე მონაზონს დასასჯელად „სამამოსა მიიყვანის და უბრძანის განრთხმად“, და როდესაც ის ამ ბრძანებას აასრულებდა, „ერთი ძმა თეძა უმჭირავნ და ერთი ფერქთა და ერთთა ჩოჯასა ზედა მიამთხვან ლუდიითა“-ო (ცხ^ა იე^სი და ეფ^შსი, 39) [ე. ი. დააწვედნენ, ერთი თავს დაუჭერდა, რომ არ ავარდნილიყო, ერთი ფეხებს, და შემდეგ იწყებოდა დასჯა, სცემდნენ ღვედით ანუ თასმით]. ძალიან სასტიკი სასჯელი არსებობდა მონასტრებში. გ. მთაწმიდელის მოთხრობით ასეთი ცემის შემდეგ, 30-40-50 დარტყმის გამო ორი კვირის განპაულობაში ვასისხლიანებული იწვენენ ხოლმეო.

მაგრამ სამამოს ყოველთვის ასეთი დანიშნულება-კი არ ჰქონია, არამედ გ. მთაწმიდელისავე სიტყვით, როდესაც ეფთვე მთაწმიდელს რომელიმე საპატიო სტუმარი ეწვეოდა, მაშინ სატრაპეზოში-კი არა, არამედ „კიდე შეუკაზმეიდენ პურსა: გინათუ სამამოს, ანუ თუ სადაცა ენებოს, რათა არა დაეყოვნოს ძმათა სატრაპეზოს მიზღვისათჳს შრომისა“ (იქვე, 40) [ე. ი. სტუმარი რომ მოვიდოდა, მაშინ მას მასპინძლები საქმელს მართმევენდნენ სატრაპეზოში კი არა, სადაც ყველა ბერები ჭამდნენ, რადგან სტუმარს ისე ჩქარა ვერ ააყენებდნენ, ხოლო ბერებს-კი მალე უნდა ეკამათ, რაც საქმელი ჰქონდათ, იმისათვის, რომ სამუშაოზე უნდა წასულიყვნენ]. ბერებს თავისი სამუშაო ჰქონდათ, თავის დროზე უნდა ეკამათ, თავის დროზე უნდა წასულიყვნენ სამუშაოზე და თავის დროზე უნდა დაეძინათ. მკაცრი წესები იყო. ამიტომ ეფთვემ მთაწმიდელი რჩებოდა, რომ სტუმარი თუ მოვიდოდა, სატრაპეზოში კი არ შეეყვანა, არამედ—სამამოში. საპატიო სტუმარს, ცხადია, სამამოში საცემად არ წაიყვანდნენ და ამიტომ სამამო ისე უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ საპატიო სადარბაზოს წარმოადგენდა, აგებულს მონასტრში. მამა ეწოდებოდა მამასახლისის და სამამოც უნდა იყოს აღმნიშვნელი იმ ტერმინისა, რომელიც განკუთვნილი იყო ერთი მხრით საპატიო სტუმრების მისაღებად, მეორე მხრივ აგრეთვე საერთო საკითხებზე მოსალაპარაკებლად. ეს პირდაპირ არის ნათქვამი; როდესაც ეფთვემს ძმობასთან სამონასტრო საქმეებზე მოსალაპარაკებელი ჰქონდა, „უტყუეთუ საკრებულოა რაიმე არნ, ძმათა უკმის, რომელთა აქუნ მის საქმისა მეცნიერება... და მათ თანა დაიურვის სამამოს [ა]-ო“ (იქვე, 41). აქედან ჩანს, რომ სამამო საკრებულო დარბაზს, საპატიო სტუმრების მისაღებად და საერთო სამონასტრო საქმეებზე მსჯელობისათვის განკუთვნილ ნაგებობას წარმოადგენდა. რატომ იყო, რომ იქვე სჯიდნენ ხოლმე დამნაშავე პირებს? იმიტომ, რომ მონასტრის მამასახლისი უფროსი იყო მონასტრისა, და სასჯელი, ძალიან სასტიკი და მკაცრი, რომელიც შემოღებული იყო მონასტრში, მაშინდელი მოძღვრებით იმიტომ კი არ იყო დაწესებული, რომ შური ეძიათ, არამედ რომ გამოესწორებიათ. ამიტომ სრულებით დამამცირებლად არ მიაჩნდათ, თუ დამნაშავე პირს დასჯიდნენ ასეთ საპატიო ადგილას. ამით თვით ნა

გებობას არაფერი დაუშვადებოდა და, თუ ის პირი გამოსწორდებოდა, მიზანი მიღწეული იყო ხოლმე.

სახუროთმოძღვრებო ტერმინია აგრეთვე **ჯერაკუმია**. განსაკუთრებული გეგმის შენობის სახელი ჩანს ის ქართულში. ეს სიტყვა ჯერჯერობით შენახულია ორს თხზულებაში — წარტყუნევა იერუსალმისაჲ-ში (იხ. TP, წ. IX, გვ. 28, 7, 11) და საბა ორბელიანის ლექსიკონში, რომელიც ამასთანავე ამ ტერმინის ნამდვილს მნიშვნელობას გვიხსნის. „ჯერაკუმია“ ბერძნული სიტყვაა, ბერძნულად *ἱερακομία* — „გეროკომიონ“ — მოხუცებულთა თავშესაფარსა ჰნიშნავს (H. Mapp, *Антих Стратиг—Пленение Иерусалима*, TP. წ. IX, გვ. 12 და *Du Sange. Glossarium*)¹. ნათარგმნ თხზულებაში, „წარტყუნევა იერუსალმისაჲ“-ში, ორჯერ არის ეს ტერმინი ნახმარი: „ეპოვეთ ჯერაკუმიასა მას შინა პატრიარქისასა სამას და ათურამეტი სული“-ო; „ეპოვეთ ჯერაკუმიასა მეფისასა შუდას და ოთხმოც სული“-ო (TP, IX, გვ. 28, 7-8 და 9-10). აქაც უძველესი „ჯერაკუმია“ შენობის ერთგვარ სახისა და სახუროთმოძღვრებო ტერმინად უნდა ჩაიოვალოს. სამწუხაროდ, *Du Sanges*-ს და სხვებსაც (არც ნ. კონდაკოვს *Памят. Христ. искусства на Афоне, Арх. путеш. по Сирии и Палестине, Македония*, არც დილს *Manuel d'art Byzatin*) ამის შესახებ არაფერი აქვთ ნათქვამი. ქართულად-კი, როგორც ს. ორბელიანის სიტყვებიდან ჩანს, „ჯერაკუმია“ მართლაც განსაკუთრებული სახუროთმოძღვრებო ტერმინი ყოფილა: „ჯერაკუმია“ — ამბობს საბა — „სვეტებთა ზედა კამარათა შეკვერნ და შუა ადგილსა დაუტოებენ და გარემოს სასახლეს აღაშენებენ. შუა ადგილი არს ჯერაკუმია“ (ლექსიკ.). როგორც ვხედავთ, ჯერაკუმია არა სრულიად გარკვეულ გეგმაზე აგებული შენობის სახელი ყოფილა. ასეთი ნაგებობა მართლაც არსებობდა (რენესანსის რიგე ჯე აშენებული ფლორენციის 1420 წ. სასახლე: O. Hartmann, *Stilkunde*, გვ. 138 და სურ. 142) და ეხლაც არის იტალიაში შენახული. ასეთი ნაგებობა იყო თუ არა ძველად „ჯერაკუმია“, ამის თქმა დანამდვილებით არ შეგვიძლია. საფიქრებელია სახელის მიხედვით, რომ ის მოხუცებულთათვის განკუთვნილი იყო, ე. ი. უფროსი პირებისათვის, მაგრამ რაკი არის ნახმარი ერთი მხრით ჯერაკუმია პატრიარქისა და ჯერაკუმია მეფისა, სამონასტრო ნაგებობა არ უნდა იყოს.

სამონასტრო მოთხოვნილებათა დასაკმაყოფილებლად მრავალი სხვადასხვა სახეობის ნაგებობა უნდა ყოფილიყო. უკვე აღვნიშნეთ, რომ ბერები ცხოვრობდნენ **ხენაკებში**. იოანე შეყენებულის ცხოვრებაში შემდეგი ცნობა მოგვეპოვება: „მისცა მას (იოანეს) მამამან ჩუენმან საბა სენაკი, რომელსა შინა დაეყუდოს. და ვითარ შეიპყრა იოვანე სენაკი და მოიღო ბრძანება დაეყუდებინაჲ, დაყო სამი წელი სენაკსა შინა ესრე სახედ: ხუთთა მათ დღეთა კვრიაკესა შინა არა გამოვიდის, არცა ვინ იხილის და არცა ჭამის რაჲ, ხოლო შაბათსა და კვრიაკესა იგი შევიდის უწინარსს ყოველთასა ეკლესიად

¹ ნ. მარის თქმით ამ ტერმინის თავიდაური ჯ ქართულში ბერძნული გ-ს მაგიერ ისევეა, როგორც არაბულში, მაგრამ ამასთანავე შენიშნული აქვს, რომ ამ ხანის სინის შიისა და სხვა საკანების ქართულ ძეგლებში ხშირად არის ხოლმე ბერძნული გ ქართულად ჯ გადმოცემული, მაგ.—გერახიმე-ს მაგიერ ჯერახიმე სწერია (ივრუს. წარტყუნ. TP, IX, გვ. 12).

და ყოველთა უკუანამთ გამოვიდის“-ო (Keimena, გვ. 18, თ. 0). სენაკი ძველის ძველი სიტყვაა, რომელიც მოგვეპოვება ჯერ კიდევ მეხუთე საუკუნეში.

სენაკს გარდა X—XI სს-ში გვაქვს კელიონი, ბერძნული ტერმინი, რომელიც გავრცელებული უნდა ყოფილიყო უმთავრესად საბერძნეთში არსებულ ქართველთა მონასტრებს შორის. მართლაც, ათონის მთაზე სენაკი იმდენად გავრცელებული არა ჩანს, რამდენადაც კელიონი. ათონის ქართველთა მონასტრის ეს შენობები არაერთხელ ყოფილა ცუდს მდგომარეობაში. მაგ. გრიგოლ და იოანე ქუაბულისძეთა ღვაწლზე ამ სავანის აღაპებში აღნიშნულია, რომ „რადენსამე კერძა მონასტრისასა, სიგრძითა ქამთაჲთა, დაძულებული კელიონებო, დაცემად მიიხლებული, მათთავე საკმრთოა აღეშენა, რიცხვით კდ“ (ათონ. კრებ. 256, § 145).

შენობები და ნაგებობანი ცეცხლისაგანაც არაერთხელ ზიანდებოდა, იქაც-კი, სადაც მათს განმარტობულად დგომის თითქოს ამ მხრით [ისინი] უნდა უზრუნველ ეყო. ათონის ქართველთა მონასტრის ძმობას აღაპებში აღნიშნული აქვს, რომ „ოდეს კელიონი დაგუეწუნეს და მონაზონნი აღმოსაელეთს გავგზავნენით, თამარს (მეტეს) მოეცა“ დიდი შემოწირულობაო (ათონ. კრებ. 258—259, § 153). ათონის ქართველთა მონასტრის ძმობას, პავლე მამასახლისის მეთაურობით, იოანე მწიგნობართ-უბუეცის დიდი დამსახურების შესახებ, სხვათა შორის, აღნიშნული აქვს: „მას ქამსა, ოდეს მანქანებოთა ბოროტთ დასაბამისა ეშმაკისაათა კელიონი მონასტრისა ჩუენისანი გარდამწუჟარი იქმნენს, მაშინ... უღონოქებისა ფრიალისაგან მოცუულთა სამნი ძმანი აღმოსაელეთს გავგზავნენით“ დახმარების სათხოვნელად-აო (ათონ. კრებ. 261, § 155). აღნიშნული ცნობებითგან ირკვევა, რომ კელიონი ორგვარი ყოფილა—ხისაკა და ქვის ნაგებობა.

ყველა ბერი სენაკს ან კელიონში არ ცხოვრობდა. მაგ., ეფთჳმე მთაწმიდელის შესახებ სრულებით გარკვეული ცნობა გვაქვს, რომ ის გოდოლში ცხოვრობდა: „საყოფელი სიმაღლესა იყო, გოდოლსა ზედა მაღალსა“-ო (ცქ იესი და ფესი, 35). ამ გოდოლს, ანუ კოშკს, შიგნით კიბე ჰქონდა მაღლა ასასვლელად. ეს კოშკი ეხლაც დაცულია და ზღვას გადაჭურებს. აქიდან საუცხოო გადასახედიი და ეფთჳმე მთაწმიდელიც აქ აღიოდა და მუშაობდა ხოლმე, —თარგმნიდა და წერდა. საერთოდ, ქართველ ბერებს უყვარდათ სამონასტრო ცხოვრების სიმკაცრესთან ერთად ესთეტიკური გემოვნების შეზავებაც. ისინი ირჩეოდნენ ღამაზ ადგილებს, რომ დამტკბარიყვნენ ბუნების მშვენიერებით. ეფთჳმე მთაწმიდელიც ამავე მოძღვრების მიმდევარი იყო. ჯერ კიდევ ადრე გრიგოლ ხანძთელმა კანონად დაიწესა საქართველოში, რომ სამონასტრო ადგილები არჩეული ყოფილიყო იქ, სადაც მზიარული ბუნება იყო, რათა სასიამოვნო ყოფილიყო დამიანისათვის იქ ყოფნა. მართლაც, ის საყოფელი, სადაც ცხოვრობდა ეფთჳმე მთაწმიდელი „სიმაღლესა იყო, გოდოლსა ზედა მაღალსა“. ამას გარდა გვაქვს იმის აღწერილობა, რომ, როდესაც ეფთჳმე ათონელი მორჩა სამონასტრო საქმეებს, „აღვიდა რაჲ გოდოლად და დაჰქვა კარი მოწაფემან და თუთ შთავიდოდა თჳსსა სენაკსა და, ვითარცა მცირედ შთავლო კიბეთა გოდოლისათა, შეემთხვა მას... მონაზო-

ნი და ჰრქუა, ვითარმედ: წინაშე მაშისა აღვალ და მივამე“ (ცა იესი და ეფსი, გვ. 54). აქიდან ნათლად ჩანს, რომ გოდოლი მაღალი ყოფილა, სადაც კაცი კიბით უნდა ასულიყო. ზევით სართულში ეფთჳმე მთაწმიდელი ცხოვრობდა, ხოლო ქვევით მისი მოწაფე ბერი, რომელიც მას ემსახურებოდა. ამგვარად, ესეც სენაკად ითვლებოდა. მაგრამ ის მაინც სხვანაირი ყოფილა და სხვანაირადც უნდა ყოფილიყო მოწყობილი.

ძელს წერილობით ძეგლებში ხშირად შეხვდება ადამიანი ტერმინს **ევუტერი** (ცა გვლ ხნძსა, გვ. 50 და 02), ანუ, როგორც შემდეგ წერდნენ ხოლმე, **ევუტერი** (1441 წ. სიგ., ქეზი II, 249), **ევუდერი** (1433 წ. შეწირულობის წიგნი, ქეზი II, 241; 1526 წ. სიგელი, ქეზი II, 368; წალენჯიხის ეკლესიის 1636 წ. წარწერა, Brosset, Voyage, neuv. rap., 12); **ევქტერიც-ი** მოიპოვება (სიგ. 1526 წ., ქეზი II, 368). ეს სიტყვა ბერძნულიდან არის შემოხიზნული (იხ. H. Март, TP, წ. VII, გვ. LXIII) და, როგორც გვლ ხანძთელის ცხოვრებითგან ჩანს, სამლოცველოს ნიშნავდა: „მონასტერსა შინა სენაკებსა თანა ევუტერსა ეამის საწირავად ნუ ვინ აღაშწნებს... ამის მიზეზისათჳს, რამეთუ ოდეს დეკანოზმან ეამის-წირვისათჳს ეამსა ჰრქოს, მაშინ ყოველნი მღღელნი მუნ არა მივიდნენ, არამედ თჳსთა ევუტერთა დადგენ ეამის-წირვად“-ო (გვ. 50). ამ წინადადებითგან ცხადად ჩანს, რომ ევუტერი ხშირად სენაკებში, ეკლესიის მოშორებით, ყოფილა, სხვათა შორის სულის მოსახსენებლადაც, მაგრამ მოიპოვებოდა თუ არა იმ დროს ისეთი ევეტერებიც, რომელნიც ეკლესიაზე იყვნენ მიშენებული, ამისი გადაჭრით თქმა არ შეიძლება. მერე-კი ევუტერი ჩვეულებრივ ეკლესიაზე იყო. ხოლმე მიდგმული და განსაკუთრებული დანიშნულებაც ჰქონდა. ამ დროს ევუტერი საგვარეულო დასასაფლავებელი ადგილი, ანუ საგვარეულო საძვალე იყო, ეს შემდეგი საბუთებით მტკიცდება: თაყა ზედგინიძე თავის 1433 წ. შეწირულობის წიგნი ამბობს, რომ იქ; სადაც „პირველ ჩუენნი მამანი დასაფლავებულ იქმნეს, მათ თანა დასაფლავებულ... ვერ მკადრე ვიქმენ და ცალკე ახალი ეკუდერი ავაგე“ ჩემ საძვალედაო (ქეზი II, 241); წალენჯიხის ეკლესიის 1636 წ. წარწერაშიაც ნათქვამია „პირველად ჩუენისა მამისა და პაპისა ევედერი, ეს წინა ევედერი იყო, და სრულობით ჩუენი ნათესავი... იმ წინა ევედერში და[ი]საფლ[ა]ვეკობდეს“-ო (Brosset, Voyage, neuv. rap., 12). ამავე წარწერიდან ჩანს, რომ იმისდა მიხედვით, თუ რომლის მხრით იყო მიშენებული ევუტერი, იგი იწოდებოდა ან „წინა ევედერად“ ან, ალბათ, „უკანა ევედერად“.

5. მონასტრების სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობანი

აღნიშნულთ გარდა ჩვენ გვაქვს აგრეთვე ტერმინები, რომლებიც სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობათა გამოსახატავად იხმარებოდა. მონასტრებს დიდი მეურნეობა ჰქონდათ და ამასთან დაკავშირებით მრავალგვარი დაწესებულებაც არსებობდა. მეტად საინტერესოა ამ სამონასტრო მეურნეობის შესწავლა. მაგრამ ეს საკითხი ეკონომიურ ისტორიისათანა დაკავშირებული და ამჟამად ამაზე ლაპარაკის გავრძელება შეუძლებელია.

მონასტრებს დიდი მეურნეობა ჰქონდათ (ვეფლისხმობ შრავალრიცხოვანი შემადგენლობის მონასტრებს) და ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ მათ, რასაკვირველია, ამ დანიშნულების დასაკმაყოფილებლად, შრავალგვარი შენობები უნდა ჰქონოდათ. ჩვენ, ამ ნაგებობათა სახელები მოგვეპოვება, მაგრამ ძნელი სათქმელია, ყოველთვის გულისხმობს თუ არა სახელი თავისთავად ცალკეულ ხუროთმოძღვრულ ნაგებობას, თუ შესაძლებელია ერთნაირ სახელში მოთავსებულიყო ერთ გვეგმაზე აგებული სხვადასხვა დანიშნულების შენობა; ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ უნდა ვიცოდეთ ყველა ის სახელები, რომლებიც ძეგლებში მოგვეპოვება, რომ მომავალში, როდესაც არქეოლოგიური კვლევა-ძიება და ხუროთმოძღვრული ძეგლების ნაშთების შესწავლა დაწინაურდება, უზერხულ მდგომარეობაში არ ჩავარდეთ ხოლმე—შეეძლოათ იმის გაგება, თუ რა ნაგებობაა და რა დანიშნულება შეიძლება ჰქონოდაც მას.

თუ ჩვენ გვეკოდინება მეურნეობის რა*დარგები არსებობდა, მაშინ შესაძლებელია ადამიანი უფრო ადვილად მიუხედეს, თუ რა დანიშნულება უნდა ჰქონოდათ იმ ნაგებობებს, რომლებიც სხვათრივ თითქოს გაუგებარნი უნდა ყოფილიყვნენ.

სამონასტრო მეურნეობა ორ მთავარ დარგად იყოფოდა, ორ მთავარ სამეურნეო დარგის მოხელეს ჰქონდა ჩაბარებული. ერთს ეწოდებოდა იკონომოსი. შემოკლებულად—იკონომოსი, ხოლო მეორეს კელარი. მთელი მეურნეობის ზოგადი ხელმძღვანელი იყო თვითონ მამასახლისი, რომელიც უფრო ხშირად დიდი იკონომოსი იყო ხოლმე, ასე რომ მას ვაგვლილი ჰქონდა ის სამეურნეო სკოლა, რომელიც საჭირო იყო, რომ ადამიანს მეურნეობის ცოდნა შეეძინა.

იკონომოსს თავისი სფერო ჰქონდა მეურნეობაში, კელარს-კი თავისი განსხვავებული მოვალეობა ჰქონდა დაკისრებული. იმ ცნობებში, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება წყაროებში, კარგად არის დასახელებული სხვადასხვა დაწესებულებები, რომლებიც მათ ექვემდებარებოდა, და ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს გავითვალისწინოთ ამ ტერმინების მნიშვნელობა და, შეძლებისდაგვარად, გამოვარკვიოთ აგრეთვე, იყო თუ არა ამგვარი ნაგებობა; მომავალში, რასაკვირველია, თუ რომ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების დროს, იმ ჩვეულებრივი ტერმინების გარდა, რომლებიც ვკლესიისა და სენაკების სახით წარმოვადგებთ ხოლმე, კიდევ სხვა შენობები ან სხვა პატარა შენობები აღმოჩნდება, რომელთა დანიშნულება გაუგებარი იქნებოდა.

გიორგი მთაწმიდელს ძალიან საყურადღებო ცნობები მოგვოვება იმის გასათვალისწინებლად, თუ რადარა დაწესებულება ჰქონდა ისეთს დიდ მონასტერს, როგორიც ათონის ქართველთა საგანე იყო. მისი სიტყვით იკონომოსისა და კელარის საქმეები ასე ყოფილა დანაწილებული: „საკპარიკონომოსო და საწანგრო და საჯორე და სამჭედლო და ხურონი და კალაფატნი და მანდრინინი და ვენაჭნი და მენავენი—ესე იკონომოსისა განსაგებელნი იყვნეს. კელარსა ვენაჭთა ზედა ყურძნისათჳს არა ჰქონდა ჯელმწიფებაჲ, ეგრეთვე იკონომოსსა ხილისათჳს... რაჲცა ვის ეჭმარებინ, კელარი იურეინ იკონომოსსა თანა და მამასახლისსა“—ო (ქე იე სი და ეფ შსი, 50).

ერთის მხრივ, მაშასადამე, არის **საპარიკონომოსოა**. შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ საერთოდ საპარიკონომოსო ისეთი დაწესებულებაა, რომელიც მთლიანად იკონომოსს ემორჩილება, მაგრამ, როგორც ვხედავთ, იქ ცალკეული დაწესებულებები ყოფილა: ჯერ, **საწანგროა**. ეს ტერმინი ნაწარმოები უნდა იყოს წანგრისაგან, რაც წაღის ბერძნული სახესხვაობაა; ამრიგად, საწანგრო ფეხსაცმლის შესაკერავი სახელოსნო უნდა ყოფილიყო, ალბათ იქ საწყობიც ექნებოდათ. შემდეგ, **სამჭედლო**; ცხადია, რომ სამჭედლო და საწანგრო რითიმე განსხვავებული უნდა ყოფილიყო, თუნდაც იმით, რომ სამჭედლოს უნდა ჰქონოდა შესაფერისი მოწყობილობა ცეცხლისა და ღუმელისათვის, შემდეგ ბოლის გასკლისათვის, ხოლო საწანგროს, თავისთავად ცხადია, სულ სხვანაირი მოწყობილობა ექნებოდა.

„სხუაჲ კულა საკმარი იკონომოსისაგან ითხოვიან: გინა თუ მოგუნი, გინა თუ ჩაფლანი, გინა თუ ტყავი, გინა თუ საბღები, გინა თუ ხელი,—ესევეთარი იკონომოსისაგან ითხოვიან“—ო (ც² იე¹ს და ეფ¹თმსი, 51).

ეს ცნობა ცხადად ამტკიცებს, რომ ამ დაწესებულებებს მართლაც სრულებით გარკვეული სამეურნეო დარგის საქმიანობა ჰქონიათ დავალებული. თუ ვისმეს დასტირდებოდა მოგვნი (მოგვი ძველ ქართულში მარტო ცეცხლ-თაყვანისმცემლობის ქურუმს-კი არ ეწოდებოდა, არამედ მალაყელიან ფეხსაცმელსაც ნიშნავდა), გინა ჩაფლანი (ჩაფლანი მეგრულში ეხლაც კოცხალი სიტყვაა, დაბალს, უყელო ფეხსაცმელს ნიშნავს; ის სხვა ძველებშიც გვხვდება), ანდა საბელი, სელი, როგორც ვხედავთ, ყველაფერი ეს იკონომოსისაგან უნდა მოეთხოვათ.

სამონასტრო სამეურნეო დაწესებულებათა შესახებ ცნობები ათონის აღაპებშიც მოგვეპოვება, სადაც ნათქვამია, რომ ქართველთა მონასტრის წინამძღვარს პავლეს, მამასახლისოსისაგან გადადგომის დროს, ახალი მამასახლისისათვის ოქმით ჩაუბარებია მთელი ქონება; აქ ჩამოთვლილია დაწესებულებანიც და ის, რაც მათში იყო დაცული. ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ რაღარა, ნაგებობა თუ არა, დაწესებულება მაინც უნდა ყოფილიყო: „სახუარბლე ხუარბლითა... და საფქვილე საესე ფქვილითა, სავაჟინე ღვინითა საყოფინელითა ეამამდენ და საზეთე ზეთითა..., საკონომოსოა კურკლითა, სამესითოჲთა და კანათითა,, ფიხითა ოღროფ და რკინითა ჭედილითა და უჭედელითა და ამლახტითა...“ (ათონის კრებულში, 264, § 158).

ამგვარად, საიკონომოსოა, ანუ საპარიკონომოსოა, ერთგვარი ნედლეულის საწყობს წარმოადგენდა. იქ დაცული იყო ყველაფერი, რაც-კი საჭირო იქნებოდა რომ დაემუშაებინათ მეურნეობის სხვადასხვა დარგებისათვის. თითოეულ ამ დაწესებულებას იკონომოსი აძლევდა მასალას.

შემდეგ, ვკითხულობთ ამავე წყაროში: „სამამოა, სავებელითა ახლითა, ლაფანჩითა მელისაჲთა ახლითა, სადოშიაროს, რომელ მივათუალეთ პერპერაჲ მ“ და სხვაო (იქვე, გვ. 264, § 158).

სამამოს შესახებ ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ იმ ცნობების მიხედვით, რომლებიც ჩვენ მოგვეპოვება საისტორიო ძეგლებში; სამამო ისეთ შთაბეჭდილებას

ბას ახდენს, რომ ის ან ცალკე ნაგებობა იყო, ან დარბაზი, რომელშიც მამასახლისი იღებდა ხოლმე სტუმრებს, მართავდა კრებებს ძმობისათვის და შემდეგ, როგორც დაერწმუნდებით, აგრეთვე დამნაშავე ბერებსაც სჯიდა. მაგრამ აქ სამამოს სულ სხვანაირი დანიშნულება უჩანს; ძველი სათქმელია, შემთხვევით იყო იქ ჩაღაგებული ამ აღრიცხვის დროს მთელი ის მასალა, რომელიც აქ არის დასახელებული, თუ იქვე იყო დაცული.

სადოშიარო, როგორც ქართული სამართლის ისტორიაში მაქვს განმარტებული, ბერძნულ-ქართული ტერმინი არის; მეჯნე „დობიონ“ ეწოდება სამონასტრო საღაროს. ბერძნული „ხ“ საშუალო საუკუნეებში გამოითქმოდა როგორც „შ“. სადოშიარო ამგვარად ბერძნული სიტყვა „დობიონ“-ითგან ნაწარმოები ტერმინი არის და უდრის ქართულ საღაროს.

ცხადი არის, რომ საღარო, სადაც დაცული იყო ფული, განძეულობა, ოქრო, ვერცხლი, ძვირფასი ქვები, რაც-კა მოეპოვებოდა მონასტრს, უქველად სხვანაირად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი, რომ ის უზრუნველი ყოფილიყო ყოველგვარი ბოროტმოქმედებისაგან.

ამ დაწესებულებათა ვარდა არსებობდა სხვა დაწესებულებებიც, რომლებიც ემორჩილებოდნენ უკვე კელარს. როგორც ჩვენ დაერწმუნდით, იკონომოსს უმთავრესად მასალის შემცველი სხვადასხვა დაწესებულება ეძვემდებარებოდა და კელარს-კი პირიქით, თავისი დარგი ჰქონდა. კელარს უმთავრესად ვადაცემული ჰქონდა კვებასთან დაკავშირებული ყველა საწყობი.

გიორგი მთაწმიდელის მოწმობით, „გინა შინა მონასტერსა, გინა გარე მეტოქთა (მეტოქი მონასტრის ფილიალს წარმოადგენდა), კელარისა ვა[ნ]სა-გებელნი იყვნეს, გინა თუ ზეთისხილი იყვის, გინა თუ ნცგოზი, გინა თუ სხუაჲ ხილი. ოდეს კულა რაჲმე წა[რ]საცემელად საქმარ არნ, კელარსა ვაეზრახის იკონომოსი. ხოლო ოდეს მოიწიფის, კელარნი ზედასზედა ვაეიდოდიან მეტოქთა და მოჰნახვიდიან ხილნართა“ და, როცა ხილი მოწიფდებოდა და შემოვიდოდა, „ყოველი კელარსა შე[უ]ვიდოდა და უხუებით ჰქონდა მისაცემელი სატრაპეზოს[ა]“-ო (ცჲ იესი და ეფ[შ]ი, 50-51). ამავე ავტორის სიტყვით, „მაშინ წესი ესე იყო, რომელ კელარისადა დაემცნა წინამძღარსა საქმარისა მიცემად ძმათა და ჯელოსანთაჲ“ (იქვე, 51).

აქ განმარტებულია, რომ კელარს ემორჩილებოდა ყოველნაირი ხილნარი, ყოველგვარი ნარგავობა, რომელიც ამ ხილისათვის იყო განკუთვნილი, ნიგოზი, მაგალითად [ნიგოზი აქ ძველი მნიშვნელობით არის ნახმარი. ძველ ქართულში ნიგოზი იმასვე ნიშნავს, რასაც ეხლა დასავლეთ საქართველოში; აღმოსავლეთ საქართველოში კაკალს რომ უწოდებენ—კაკლის ხეს, ეს მებრინდელი მნიშვნელობაა; ძველად ნიგოზი და ნიგვზის ხე ეწოდებოდა]. ამრიგად ყოველნაირი ნარგავი ამ კელარს ემორჩილებოდა; მეურნეობას ის არ აწარმოებდა. ნეურნეობის მაწარმოებელი იკონომოსი იყო, ხოლო კელარი თვალყურს ადევნებდა, რომ ეს ხილნარი სრულად შემოსულიყო; ათვალეირებდა და აყენებდა ზედამხედველებს. შემდეგ, როდესაც დადგებოდა რთველი, როგორც ძველად ამბობდნენ, მაშინ აგროვებდა და იცავდა მოსავლს თავის საწყობში.

ამგვარად საკელორს საწყობები უმთავრესად ხილისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

საკელორში დაცული იყო მეურნეობის მთელი მარაგი და ხილეული. ამის შესახებ სრულიად გარკვეული ცნობა მოგვეპოვება: „საკელორისა წესი ესრეთ გეწყესა, რათა საქმელსა არა იქმოდინ... აპოთიკი და ბოსტანი და წისქვილი კელორისა საურავნი იყენეს (ცა იესი და ეფსი, გვ. 49—50).

აპოთიკი საწყობს ნიშნავს, აქიდანაა წარმომდგარი იფთიაქი. თავდაპირველად იფთიაქი წამლების საწყობს ნიშნავდა. თვით სიტყვა ბერძნულია: *ἀποθήκη* — „აპოთეკა“. ამრიგად კელორს ექვემდებარებოდა ბოსტანი და წისქვილიც, ისე როგორც ხილეულობა.

მგონია, ეჭვი არ უნდა არსებობდეს, რომ ხილის საწყობები სხვანიარად უნდა ყოფილიყო აგებული, ვიდრე საცხოვრებელი ან სხვა რაიმე დანიშნულების ნაგებობა.

არსებობდა, რასაკვირველია. დაწესებულებაც, სადაც ამ მასალას იყენებდნენ გამოსაკვებად. გიორგი მთაწმიდელი ამბობს: „საკელორისა წესი ესრეთ გეწყესა, რათა საქმელსა არა იქმოდინ, გარნა თუ უცხონი იყენიან, ანუ მშრომელნი ვინმე“-ო (ცა იესი და ეფსი, 49).

საქმლის მოსამზადებლად-კი სამზარეულოები არსებობდა. იგივე ავტორი მოგვითხრობს: ეფთჳმ მთაწმიდელი „შევიდის... სამზარეულოს, და უკუეთუ კოკობნი იხილნის ცეცხლის კიდესა, იკითხის მზარეულისაგან, თუ ვისნი არიან, და უკუეთუ უძღურთანი იყენიან, მიუშვს; უკუეთუ კულა ნაყროვნებითა ვინ იქმნ, ზოგჯერ გარე განთხვევა უბრძანის და ზოგჯერ საეროსა საქმელსა თანა ჩასხმად“-ო (იქვე, 45).

სამზარეულოს გარდა არსებობდა სატრაპეზო, შეიძლება ითქვას, ყველაზე დიდი ნაგებობა სამეურნეო დაწესებულებათა შორის სამონასტრო ფართობზე. მაგრამ სატრაპეზო ჩვენ მხოლოდ X, XI და შემდეგროინდელ საუკუნეებში გვხვდება. უფრო აღრინდელ ხანაში, IX საუკუნეში, საოხტიგნეა იხმარება. ეს ტერმინი, უეჭველია, ვოსტიგანისაგან უნდა იყოს წარმოშობი, რაც აკად. ნ. მირსაც აქვს აღნიშნული. ვოსტიგან სომხურად არის დაცული, — ნიშნავს უფროსს, მონასტრის უფროსს უნდა გულისხმობდეს, მაგრამ ქართულად სრულიად გარკვევით სატრაპეზოს მნიშვნელობა აქვს მიღებული. სატრაპეზოს მნიშვნელობით საოხტიგნეა ნახმარია გ. მერჩულის თხზულებაშიც. საგულისხმოა, რომ საოხტიგნეა სახით, ეს ტერმინი ს. ორბელიანსაც აქვს შეტანილი, მაგრამ მისი განმარტებით ეს სატყვა ვითომც საკუქნაოს აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო (ლექსიკონი). საკუქნაო-კი, ამავე მეცნიერის გააზრებით, „საქმელთ სამარხაეი სახლი“ იყო (იქვე). გ. მთაწმიდელი მხოლოდ სატრაპეზოს ხმარობს. მას, მაგალითად, ნათქვამი აქვს: თუ ვინმე ბერთაგან ერთგვისი შენიშვნის შემდგომ დაშლილს კიდევ ჩაიდენდა, სასჯელად „საატრაპეზოსა“ არა შეუშვს, არამედ ქმელისა პურისა ქამაა ვანუწესის მას დღესა“-ო (ცა იესი და ეფსისი, 36, 37, იხ. აგრეთვე 40). ზოგჯერ ამავე მნიშვნელობით იგივე ისტორიკოსი მარტივად ტრაპეზსაც ხმარობს (გვ. 37, 39, 40).

სატრაპეზო დიდი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ჩვეულებრივ გრძელი, და რადგან ბერები როგორც მოწყალებები ისე ისხდნენ ხოლმე, ამიტომ ერთ-მანეთის პირდაპირ დიდი შვიდეტი ჰქონდათ. როგორც ვ. მთაწმიდელის თხზულებიდანვე ჩანს, აიონის ქართველთა მონასტერში ორი ასეთი დიდი მაგიდა ყოფილა და თითოეულს მათგანს თავისი უფროსი ჰყოლია. რადგან სამასი ბერი იყო, თუმცა, რა თქმა უნდა, ყველა არ მიდიოდა სატრაპეზოდ, იმიტომ რომ ზოგი მონასტრის გარეშე დაწესებულებაში იყო და მეურნეობას ემსახურებოდა, მაგრამ ორასი კაციც რომ წარმოვიდგინოთ, ასი კაცი ერთ მაგიდაზე, ასი კაცი მეორე მაგიდაზე, ადვილად შეიძლება მივხედეთ, რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ეს სატრაპეზო, რამდენად მოზრდილი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო საოსტიგენე-საოხტიგენე, თუ შემდეგისათვის გამოიჩვენა, რომ ტაო-კლარჯეთის ტერიმინოლოგიისათვის არის მარტო დამახასიათებელი, მაშინ მაინცა და მაინც დიდი ნაგებობა არ არის საგულისხმებელი, რათგან ტაო-კლარჯეთში ძალიან პატარა მონასტრები იყო. იქ ბერები დიდი რაოდენობით არ ყოფილან. მაგრამ დასავლეთ საქართველოში, მაგალითად გელათში, უძველესი სატრაპეზო დიდი ნაგებობა უნდა ყოფილიყო.

როგორ იყო მოწყობილი საგაჟინე, ჩვენ ამის შესახებ ცნობა არ მოგვეპოვება. მარანს წარმოადგენდა იგი, თუ სხვა რაიმეს [ძნელია თქმა], მაგრამ, რადგანაც ის ლენოსთან არის დაკავშირებული, ამიტომ ამის მსგავსი ექნებოდა.

6. საკულტო დანიშნულების სხვა შენობები

ეკლესიას ძველად არ სჭირდებოდა ის შენობა, რომელიც შემდეგში, XIII საუკუნიდან საქაირო ვახდა—სამრეკლო. სამრეკლო იმიტომ არ არსებობდა, რომ ზარებიც არ იყო. ენიანი ზარები XIII საუკუნის მეორე ნახევარში შემოდის. ყველა ისტორიული წყაროების ცნობებით, რომლებიც ჩვენ საქართველოში დაცული გვაქვს, ცხადად მტკიცდება, რომ რეკვა-კი არსებობდა, მაგრამ ზარის საშუალებით არა, არამედ სარეკელას საშუალებით. ჩამოკიდებული იყო ძელი, ე. ი. ფიცარი, და ამ ფიცარს ხის უროს ურტყამდნენ ხოლმე. სარეკელათი შეატყობინებდნენ, რომ დადგა ლოცვის დროო. ამის რეკვა და სარეკელა ეწოდებოდა. რეკვა ძველ ქართულში დაკაკუნებას ნიშნავს, მეტს არაფერს. საზარება-ოთხთავში ნათქვამია: „ირეკდით და განგელოთ“-ო, ე. ი. თუ დააკაკუნებთ, კარი გაგელებათო. შემდეგში შემოდის ლითონის ფიცარი, რომელსაც ხის მთავრე ხმარობდნენ და ამგვარად ხის უროს უკაკუნებდნენ ხოლმე.

დასავლეთ ევროპაში, პირველი ზარი XII საუკუნეში ჩნდება. ჩვენ უნდა გათვალისწინებული გვექნდეს, რომ ზარი წინათაც-არსებობდა, მაგრამ სულ სხვანაირი მოყვანილობისა იყო—მას ენა არ ჰქონდა და უმთავრესად ცხოველებისათვის ხმარობდნენ, აქლემებისათვის; და ეხლაც, სადაც აქლემებია გავრცელებული, ზანზალაკები აქვთ ხოლმე. ასეთ ზანზალაკს ენა არა აქვს, შიგნით ერთმანეთს ხედება მარცხლები და ამგვარად ხმაურობს. სწორედ ამგვარი მოყვანილობის პატარა ზანზალაკები იყო ძველადაც, მაგრამ ეკლესიისა-

თვის ის გამოსადეგი არ იყო, იმიტომ რომ ვერაინ ვაიგონებდა ასეთი ზარის ხმას და არც იხმარებოდა. როგორც აღვნიშნეთ, დასავლეთ ევროპაში XII საუკუნეში გაჩნდა ზარი, ჩვენში იგი XIII საუკუნეში, პირველ ნახევარში თუ არა, მეორე ნახევარში მაინც იყო შესაძლებელი, თუმცა დანამდილეებით ამის თქმა შეუძლებელია, რათგან ამის შესახებ ცნობა წყაროებში ჩვენ არ მოგვეპოვება.

ამგვარად, სამრეკლო, როგორც ნაგებობა, უნდა გაჩენილიყო XIII საუკუნის შემდეგ, XIV—XV საუკუნეებში. თუ რომ სამრეკლოდ გამოყენებული არ არის რომელიმე სხვა ძველი ნაგებობა, ეს ვარემოება უფლებას აძლევს ყოველ მკვლევარს, როდესაც სამრეკლოს ხედავს, დაათარილოს ის იმ მხრივ, რომ არ შეიძლება XIII საუკ. აღრინდელი იყოს. მაგრამ, ჩვენ ისეთი შემთხვევებიც გვაქვს, როდესაც სხვა დანიშნულების შენობა, როცა ზარი შემოვიდა, გამოყენებულ იქნა სამრეკლოდ, მას ზემოთგან დაიდგეს ერთი სართული და იქ მოათავსეს ზარი.

წარმართობის ხანის ნაგებობის ზოგადი სახელი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბაგინი იყო, მაგრამ წარმართობის გარდა ჩვენში გავრცელებული იყო ცეცხლთაყვანისმცემლობაც—*მაზდეიანობა*. *მაზდეიანები* კერპთაყვანისმცემლებად არ ცთვებოდნენ. ეს განყენებული მოძღვრება იყო. მისი მიმდევრები აღმერთებდნენ ცეცხლს, მზეს, ჰერსა და მიწას. მათ თავიანთი სამლოცველო ჰქონდათ, რომელსაც თავისი ტერმინი გააჩნდა. მის აღსანიშნავად ჩვენ გვაქვს *საგზებელი*. გზება ძველ ქართულში ანთებას ნიშნავს; დააგზო—დაანთოა. *საგზებელი* უდრის ბერძნულ *χαρταῖος*-ს, ე. ი. იმ ნაგებობას, რომელზედაც ჩვეულებრივ ე. წ. დაუვსებელი ცეცხლი ენთო. სპარსელების, მაშინდელი ერანელების რწმენით ცეცხლი არასოდეს არ უნდა ჩამქრალიყო კერაში, საგზებელში. კერაში რომ არ უნდა ჩამქრალიყო ცეცხლი, ეს საერთო სიმბოლიური რწმენა და გამოხატულება იყო იმისა, რომ ოჯახი არსებობს. საგზებლის დაუვსებლობა სარწმუნოებრივ მოთხოვნილებას წარმოადგენდა.

საგზებელი უფრო შენობაში უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ცალკე ნაგებობად. თვით საგზებელისათვის განკუთვნილ შენობას თავისი სახელი ჰქონდა. მის ტერმინად ნახმარი არის *საცეცხლე*. ეს ტერმინი ჩვენ მოგვეპოვება ქართულ ვისრამიანში: „მაშინვე ციხისაგან ვისი ჩამოვიდა და ჯიმშედის აგებულსა საცეცხლესა მივიდა ლოცვიდ...“ (ვისრამიანი, I გამ. 438; II გამ. 312). აქვე არის ცეცხლთაყვანისმცემლობის დროს გავრცელებული ლოცვის წესიც აღნიშნული: „...შესაწირავი ვასცა დია უამრავი და ზროხა და ცხუარი მრავალი დაჯოცეს გლახათათუის“ (იქვე).

ჩვენ ვებტანვ გორგასალის ცხოვრებაშიც მოგვეპოვება ცნობა, რომ ვებტანვ გორგასალმა „აღაშენა ეკლესია ნიქოზისა საგზებელსა თანა ცეცხლისასა და დასუა ეპისკოპოსი, სადა-იგი დეფლა გუამი წმიდისა რაედენისა“ (ცა ვებტანვ გრგასრისა *392, გვ. 179; ანა დფლისი ქცა 136). რადგან რაედენი წამებული იყო, ამიტომ ააშენა იქ, სადაც „საგზებელი ცეცხლისა“ იყო. აქ თითქოს საცეცხლეს მნიშვნელობით არის საგზებელი ნახმარი. საცეცხლე რომ გვაქვს ნახმარი XII საუკუნის ძეგლში,

ვისრამიანში, მოხსენებული, ის შესაძლებელია მერმინდელი, ხელოვნურად შექმნილი ტერმინი იყოს. ამის შესატყვისად სპარსულ ვისრამიანში გვაქვს „ატეშგაჰ“. ატეშგაჰ ნიშნავს ცეცხლის ადგილს, საცეცხლეს, ასე რომ სწორად არის გადმოცემული ეს ტერმინი. მაგრამ ქართულად ჩვენ ძველად საგზებელი გვაქვს. არსებობდა თუ არა იმ დროს, როდესაც საგზებელი იყო, საცეცხლე, ამის გამოარკვევა მომავლის საქმეა, იმ დროსა, როდესაც მეტი ძეგლები აღმოჩნდება.

ამ ტერმინებს გარდა ჩვენ გვაქვს საზორველიც. „...დაეცნეს...კერპნი არშაზისნი... და იავარ იქმნნეს ბომონნი, ბავინნი, საზორველნი და სამსახურებელნი მათნი“ (სივ. მცხ. 1408 წლ., ისტ. საბ. III, 6). საზორველი ეწოდებოდა იმ ნაგებობას, სადაც მსხვერპლად შესაწირავ საქონელს ჰკლავდნენ და სწირავდნენ ხოლმე. ძველი ებრაული და წარმართული შეხედულებით ასე იყო მიიღებული: როდესაც ცხოველს დაკლავდნენ, გარკვეული ნაწილები უნდა შეწირულიყო ღვთაებისათვის და ისინი უნდა დაეწვათ. ამრიგად, იმ ნაგებობას, სადაც ეს შეწირულება ხდებოდა, საზორველი ეწოდებოდა.

ცეცხლთაყვანისმცემლობა რომ მოისპო, VII საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქართველოში მაჰმადიანობა შემოდის და მაჰმადიანობასთან ერთად ჩნდება აგრეთვე ტერმინი, რომელიც წინათ უცნობი იყო. ეს არის მიზგიითი. მიზგიითი იგივე არის, რასაც ებლა მეჩეთს უწოდებენ. მიზგიითი ძველი არაბული გამოთქმა არის. ქართველებს თვითონ მიზგიითები არ ჰქონიათ, თუმცა იოვანე ბანანისძის თხზულებითაც ჩანს, რომ VIII საუკუნის ქართველთა შორისაც მაჰმადიანობა ვარცხულებოდა ყოფილა. თბილისში, ალბათ, ექნებოდათ მიზგიითი, როდესაც არაბები აქ ბატონობდნენ, შემდეგში-კი მისი არაერთი კვალი არ ჩანს, და ფრანგი მოგზაურის თხზულებიდანაც ვიცით, რომ XVII საუკუნეში, თბილისში, ქართველები მაჰმადიანებს ნებას არ აძლევდნენ რომ მიზგიითი აეგოთ და ყოველთვის ამ ნიადაგზე დიდი ბრძოლა სწარმოებდა. მხოლოდ ბოლო დროს მოახერხეს მათ მისი აგება.

მიზგიითთან არის დაკავშირებული ტერმინი საყვივარი. საყვივარი ქართული ტერმინი არის და უდრის არაბულ მინარეას, სპარსულად რომ მინარეტი ჰქვია. ქართულად მინარაც იხმარება, მაგრამ ნამდვილი მისი ქართული შესატყვისობა, საყვივარია. მინარა იმისათვის არის განკუთვნილი, რომ ერთი მსახურთავანი ავიდეს ხოლმე მასზე, ყურანის გარკვეული ადგილი წაიკითხოს, და კეთილმორწმუნე მაჰმადიანები სალოცავად მოიწვიოს. ის იქიდან გაჰკვივს და ამიტომ ეწოდება მას საყვივარი, ე. ი. იგი ის შენობაა, საიდანაც გაჰკვივია. ამ დანიშნულების მქონებელ ნაგებობას გამოხატავს კოშკის მსგავსად, მრგვალად აგებული შენობა, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში თვით მიზგიითთან არის დაკავშირებული, მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც აბლომდგომი კოშკის სახითაც არის ხოლმე აგებული.

ქართულ წყაროებში ორივე ხსენებული ტერმინი გვხვდება. მაგალითად: მანელი მელიქი ქართველთა მცველების ვერაგულად ამოწყვეტისათვის მოკლეს და „საყვივარსა, რომელსა მენარა უწოდეს, ზედა ჩამოჰკიდეს“ (ისტორიი და აზმნი, მშ დფსი ქცა *717, 523—524).

სარწმუნოებასთან იყო ავრეთვე დაკავშირებული ნაგებობა, რომელიც მიცვალებულთა დასასაფლავებლად იყო განკუთვნილი, — ეგრეთწოდებული **სამარხავი** და **აკლდამა**. აკლდამა ებრაული სიტყვა არის; „აკლდამა“ — aqeldām ნიშნავს სისხლისათვის განკუთვნილ სახლს, ისეთ ადგილს, სადაც მიცვალებულებს ასაფლავებდნენ ხოლმე. ეს ტერმინი ქრისტიანობასთან ერთად უნდა იყოს შემოსული, მაგრამ ქართულ აკლდამას თავისებური მნიშვნელობა მიენიჭა.

სამარხავი ზოგადი ნაგებობაა, სადაც მარხავდნენ ხოლმე ერთი საგვარეულოს წევრებს. ეკედერიც ეწოდება ხოლმე შემდეგში ასეთ ნაგებობას. ისე კი, სამარხავი ნიშნავს ისეთ ნაგებობას, სადაც მიცვალებული უნდა შენახული ყოფილიყო; თავდაპირველად მას ასეთი დანიშნულება უნდა ჰქონოდა. მარხვა ძველ ქართულში შენახვას ნიშნავს და არა დასაფლავებას. ამით გარდა ჩვენ გვაქვს ორი ტერმინი: დაფლვა და დამარხვა, საფლავი და სამარხი. ისინი ერთიანეთისაგან განსხვავდებიან. დამარხვა ნიშნავს შენახვას; „დამარხე სიტყვები ჩემიო“, არის ნათქვამი. ეს ტერმინი შემდეგში ყურძნის ჯიშის სახელადაც გვაქვს; „სამარხავი“ ეწოდება ისეთი ყურძნის ჯიშს, რომელიც მთელი წლის განმავლობაში ინახებოდა. დაფლვა კი შესაძლებელი არ იყო განკუთვნილი.

ამგვარად, აქ ორი სხვადასხვა დასაფლავების წესი არის, რამდენადაც დასაფლავებისათვის საჭირო არის მხოლოდ საფლავის ამოთხრა, სამარხავი კი გულისხმობს უკვე ნაგებობასაც და უშეველია უნდა გავრცელებული ყოფილიყო ჩვენში და გვაქვს კიდევ დაცული ძეგლებში ისეთი ადგილები, სადაც სრულებით ცხადად არაის ვარჩეული საფლავი და აკლდამა, სამარხავი და საფლავი. რამინმა ვისისთვის „სამარხავი ავგო მისადვე შესაფერად კარგი ოქროსა და ლაგვარდისა...“ (ვისრამ. I გამ. 455; II გამ. 324).

სპარსთაგან იერუსალიმში დახოცილნი „რომელნიმე საფლავთა შინა და აკლდამათა დავმარხენით“—ო (იერუს. წარტყ.: TP. IX, § 19—20). ეს ორი ტერმინი ერთი და იგივე მნიშვნელობისა რომ ყოფილიყო, ერთსა და იმავე წინადადებაში არ იქნებოდა ნახმარი.

ქ ა რ ი მ ე ო თ ხ ე

საკულტო ნაგებობათა ნაწილები

1. საღმშენებლო ხელოვნების ზოგად ცნებათა ტერმინები

ქართული ხელოვნების შესწავლისათვის ნაგებობის ტერმინოლოგიის ცოდნას, როგორც უკვე არა ერთხელ აღვნიშნეთ, უაღრესი მნიშვნელობა აქვს. მოგვეპოვება წარწერები და ძეგლებში დაცული აღწერილობა იმ შენობების შესახებ, რომლებიც ეხლაც არსებობს. ხშირად ამ წარწერებისა და ცნობების შინაარსი არ გვესმის, რადგან ტერმინების მნიშვნელობა ჩვენთვის უცნობია. ქართულ ნაგებობათა ტერმინოლოგია ძალიან მდიდარია და ამ მხრივ უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე ქართულ სპეციალურ ტერმინოლოგიაში თუ სიღარიბე ჩანს, ამაში ბრალი, ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ წინაპრებს არ მიუძღვის, არამედ თვით ჩვენ.

საღმშენებლო ხელოვნებას ძველ ქართულში ხურობა ეწოდებოდა. იგი ორ დარგად იყოფოდა; იყო ქვეით-ხურობა და ხით-ხურობა. ამ ორგვარი დარგის არსებობასთან დაკავშირებით ორგვარი ტერმინოლოგია არსებობდა. ქვიტიკრის ნაგებობისათვის ცალკე ტერმინოლოგია იყო, ხის ნაგებობისათვის კი განსხვავებული. მათ შორის საერთო ტერმინებიც არსებობდა, მაგრამ ბევრი რამ არის, რაც ხის ხურობაში მოიპოვებოდა და ქვეით ხურობისათვის სრულებით უცნობი და გამოუსადეგარი იყო. მომავალში ჩვენ დავრწმუნდებით, რომ ქართული საღმშენებლო ხელოვნების საფუძველს ხით ხურობა წარმოადგენდა და ქვეით ხურობის ტრადიცია იქითგან მომდინარეობს. ბევრი რამ, რაც ხის ნაგებობაში მოგვეპოვება, სწორედ ძველი ხანის ნაშთს წარმოადგენს. ჩვენ ვხმარობთ სიტყვებსა და ტერმინებს, რომელთა თავდაპირველი მნიშვნელობა ჩვენთვის სრულიად გაუგებარია, მაგრამ როდესაც ვაგიგებთ ამ სიტყვების მნიშვნელობას, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ეს ტერმინები შეიძლება გაჩენილიყო იმ ხანებში, როდესაც ხისაგან აგებდნენ ხოლმე შენობებს.

იმის წყალობით, რომ საერო ნაგებობათა ნაშთები ძალიან მცირე რაოდენობით არის დარჩენილი, მიწის ზევით მაინც, ჯერჯერობით, და იმიტომაც, რომ ეკლესიას უკეთესად ჰქონდა დაცული საბუთები და ეხლაც ბევრ მათგანს მოუღწევია, ჩვენ უკეთესად ვიცით ძველი ხანის საკულტო ნაგებობათა ტერმინოლოგია, ვიდრე საერო ნაგებობისა. ერთი რამ მაინც არის სასურველი. უნდა ვიუქიქროთ, რომ საერო ნაგებობაშიც მთავარი ტერმინები ერთნაირი უნდა ყოფილიყო. თვით საეკლესიო ხუროთმოძღვრებას ეს ტერმინები საერო

ხუროთმოძღვრებისსაგახ ჰქონდა შეთვისებული, იქითგან მომდინარეობდნენ ესენი. ნაკლის უარყოფა მანც არ შეიძლება, მაგრამ მისი შევსება ადვილად ხერხდება იმის წყალობით, რაც ჩვენ ხალხში გვაქვს დაცული¹.

ნაგებობათა ნაწილების სახელების განხილვას ორი ქართული ტერმინის გათვალისწინებით დავიწყებთ. ესენია: **შენება**, **შსნება**, როგორც ძველ ქართულში ამბობდნენ, და **აგება**. თავდაპირველად მათ შორის განსხვავება ყოფილა, მაგრამ მასზე ჩვენ საუბარი გვექნება მაშინ, როდესაც თვით ნაგებობათა ტექნიკური ორგანიზაციის განხილვაზე გადავალთ.

საქართველოს ბუნებრივი პირობების გამო შენობის აგება ხშირად შეუძლებელი იყო ისე მარტივად, როგორც ვაკე ადგილებზე შეიძლება აგებულყო. ჩვეულებრივ საძირკვლისათვის თბრიან მიწას და საფუძველს დებენ ხოლმე. სადაც ვაკე ადგილია, ეს მოსახერხებელია, მაგრამ სადაც ფერდობებია, და საქართველოს უდიდესი ნაწილი ასეთ მთავორიან ადგილს წარმოადგენს, იქ, რასაკვირველია, ეს მოუხერხებელი იყო და ამიტომ ნიადაგის ხელოვნურად შექმნა ხშირად და ბევრგან აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა. აი, ამას ეწოდებოდა ძველად „ქუეყანისა დავაება“.

გვაქვს ერთი საყურადღებო ცნობა, რომლითგანაც ჩანს, რომ ასეთი ხელოვნური ნიადაგის მოშადება 30 წლის განმავლობაში წარმოებდა. ვისაც უნახავს ფერდობიანი ადგილები, ადვილად წარმოიდგენს, რომ მართლაც დიდი შრომა იყო საჭირო, სანამ ვაკე ადგილი შეიქმნებოდა. ძალიან შორს რომ არ წავიდეთ, საქმარისია, ატენის სიონი ენახეთ და დაჯერდებით, რომ ამ უზარმაზარი შენობის ნახევარი თითქმის მთლიანად ხელოვნურ საფუძველზე არის დამყარებული.

ყოველი შენობა ორ მთავარ ძირითად ნაწილს შეიცავს — საძირკველსა და საფუძველს. ჩვენ ეხლა ხშირად ვერ ვარჩევთ ამ ორ ტერმინს ერთმანეთთან, მაგრამ ძველად სრულებით ადვილი გასარჩევი იყო. საძირკველზე იყო დამყარებული საფუძველი, მაგრამ საფუძველს საძირკველი ვერ დამყარებოდა. საძირკვისა ჩაყრა შეიძლებოდა, საფუძელისა — კი დადებოდა. „ეკლესიისა საფუძველი დადებ“ (მქცაქა, **თხც.** II, 720). ასევეა ბიბლიაშიც: „ვისითა ბრძანებითა აშენებთ სახლსა მავას, ანუ ვისითა სიტყუთა და სადევით საფუძველი მისი?“ (II ეზრას, 6, 11); „მე განგიშადე შენ ანთრაკი ქვად, და სა-

¹ მთელი ჩვენი შედგომა, როდესაც ახალ ქართულ ტერმინოლოგიას ვგმნიდით მეცნიერების ვეულა დარგში, უმთავრესად ტექნიკური დარგებისათვის, იმაში მდგომარეობდა, რომ ჩვენ ანგარიშს არ ვუწევდით მას, რაც ხალხშია შემკვიდრებული დარჩენილი ძველი ქართული ტერმინების მარაგის სახით, და ხელოვნურად ვსახლავდით და ვთარგმნიდით (უმეტეს ნაწილად რუსულიდან) სრულიად შექანიკურად, მაშინ როდესაც მრავალი საუკუნეების განმავლობაში მოგვეპოვებოდა ქართულად. სრულებით არავითარი საჭიროება არ არსებობდა, რომ ან ჩვენი თავი შეგვეწყნებინა ამ შეთხზვით, ან ხალხი შეგვეწყნებინა ახალი, მათთვის სრულებით გაუგებარი ტერმინებისა თვისებით. ამჟამად ისეთი მდგომარეობაა შექმნილი, რომ განათლებული ხალხი ხმარობს ერთ სამეცნიერო ტერმინოლოგიას, ხალხისათვის გაუგებარს, ხოლო ხალხი კიდევ თავისას, რომელიც გაუგებარია განათლებული ხალხისათვის. ამოცანას წარმოადგენს, ცხადია, რომ ერთიანი, მთლიანი, ძველ მარაგზე დამყარებული ტერმინოლოგია შეიქმნეს ჩვენში.

ფუძველად შენდა საფორონი, და აღვაშენე არდაბავნი შენი იასპინძი და ბქენი შენი— ქვანი ბროლისანი, და ზღუდენი შენი — ქვისა რჩეულისანი“ (ისაია 54, 11—12-ოშკ.). თვითონ საფუძველი სწორედ ამას ნიშნავს: ფუძე „ღება“ ზმნისაგან არის ნაწარმოები, ე. ი. საფუძველია ის, რაც დასადებად არის განკუთვნილი. შენობის „დაწყება“ (ცა გგ“ლ ხმძ“სა, ლე) შეიძლება მხოლოდ „საფუძელის დადებით“ (ცა სრ“პსი, 26,43). ჯერ საძირკვლისათვის ამზადდებდნენ ნიადაგს, გათხრა იქნებოდა საჭირო თუ ხელოვნურად ამოყვანა, შემდეგ იწყებოდა ჩაყრა ან აშენება და მერმე, საძირკველი რომ ამოყვანილი იყო, იწყებოდა საფუძველი. საფუძველი ჩვენში საფუძვლების მსგავსი იყო, რომელზედაც დამყარებული იყო შემდეგ კედელი.

ყოველ ნაგებობას სხვადასხვა ნაწილებთან ერთად ჰქონდა თავისი განლაგება, რაც დამყარებული იყო იმაზე, თუ რა დანიშნულება ჰქონდა მათ. ეკლესიას თავისი გეგმა მოგუბოვებოდა, საძლოცკელოს — თავისი. სხვა ნაგებობასაც დანიშნულებისადა მიხედვით სხვანაირი გეგმა უნდა ჰქონოდა. შენობის აგება იწყებოდა მას შემდეგ, როდესაც გეგმა არსებობდა. ამის შესახებ ჩვენ სრულიად გარკვეული ცნობები გვაქვს. ბასილ ზარზმელს აქვს აღნიშნული და გიორგი მერჩულის თხზულებითგანაც ჩანს, რომ არამც თუ გეგმა ჰქონდათ ზოგადად წარმოდგენილი, არამედ მოდლებსაც-კი აკეთებდნენ წინასწარ.

საძირკველს ჰქონდა ქვაკუთხედი. ქვაკუთხედის დადებით იწყებოდა და იწყება ყოველთვის საძირკვლის ჩაყრა და ამ ქვის ჩადებას ჩვეულებრივ საბატო კაცს სთხოვდნენ ხოლმე ამშენებლები. საძირკველს ჰქონდა, ვგონებ, ბალავარი-ც. ბალავარი საინტერესო ტერმინია, რომლის სადაურობა ძნელი გამოსარკვევია, ჯერჯერობით მაინც. ამას ისიც ართულებს, რომ მისი მნიშვნელობა ორგვარია. წარწერათა მთელ რიგში ბალავარი საძირკველის ქვას ნიშნავს. მაგრამ გვაქვს ერთი წარწერა, რომელშიაც „ბალავარი“ იმ ქვაზეა თითქმის ნათქვამი, რომელიც საძირკველთან სრულებით არაა დაკავშირებული, არამედ ეკლესიის შესავალი კარების თავად არის დადებული. ესაა კუმურდოს ეკლესიის 964 წლის წარწერა, სადაც ნათქვამია: „იოანე ეპისკოპოსმან დადვა საფუძველი ამის ეკლესიისაჲ ჴელითა ჩემ ცოდვილისა სკოტრისათა... ერისთობასა ზვასსა, ესე ბალავარი მან დადვა“ (Mat. XII, 37). ქართლსა და კახეთში ეხლა ბალავარს შენობის კედლების ზემოთა ნაწილს, რომელზედაც კოჭები იწყობა, აგრეთვე კოჭებს შუა ამოშენებულს ქვითკრასაც ეძახიან. ამგვარს მნიშვნელობას უახლოვდება სიტყვა ბალავარი კუმურდოს ხსენებულ წარწერაში. საბა ორბელიანის სიტყვით ბალავარი არის „საძირკველის ქვა დიდ-დიდი“, მაგრამ ქვის ზომას არსებითი მნიშვნელობა არ უნდა ჰქონოდა¹. ყოველ შემთხვევაში, ის ქვა, რომელზედაც კუმურდოს წარწერაა ამოჭრილი, ნათლად არა ჩანს, თუ როგორ მოხვდა

¹ თუმცა აბუსერიძე ტბელის თქმით ის მცირე არა ყოფილა: დამუშავებული უხარმაზარი ქვა ბოლოვ-ბასილმა „დადვა ბალაქვარად კარსა დასავლისასა, რ“ლ არს მცირედ-და უნაკლულღევანეს ათერთმეტისა მტკავლისა“-ო (ტბ“ II, 115; ლ. მუსხელიშვილის გამოც. გვ. 59).

ეკლესიის შესავალ კარებთან; ძნელი სათქმელია, თავის ალაგას არ არის იგი, გადაკეთების დროს მოექცა იქ, თუ ზალავარი სრულიად არ არის დაკავშირებული საფუძვლის დადებასთან.

საძირკველს რომ ამოიყვანდნენ მიწის პირად, შემდეგ ზოგჯერ კედელს, პირდაპირ საძირკვლის გასწვრივ, აიტანდნენ ხოლმე, ხშირად-კი ჯერ ერთ-ორ პირს საფეხურის მსგავსად შემოაჭლებდნენ და მერმე მხოლოდ აიტანდნენ სწორე კედელს. ასეთს გარშემოვლებულ „შეკიბულს“ (საბა, იხ. აღსავალი) ხარისხი (ცა სრპნსი, 43) ეწოდებოდა, ბერძნულად თსაიშპაჟუჲ-„სტილობატეს“. ბასილი ზარზმელი მოვეითბრობს, „წარემართა შენება იგი ეკლესიისა... საფუძვლით და ხარისხითაგან ილუწოდა კაცი იგი“-ო (ცა სრპნსი, 43). მართლაც ზარზმის ეკლესიას აქვს საძირკველზე დამყარებული ასეთი შეკიბული — „ხარისხი“, როგორც მტკიცდება უვაროვის აღწერილობაში დართული სურათით (Mat. IV, rač. XXIII). ეკლესიის ხარისხი, როგორც ჩანს, ძალიან მიღებული ყოფილა ქართულს ხუროთმოძღვრებაში და ეხლაც ბევრგან არის შენახული, მაგ., ჯვარის ეკლესიაში მცხეთის მახლობლად, კუმურდოში (Mat. XII, rač. VI, სურ. 12), წყაროსთავში (Mat. XII, rač. IX, სურ. 18), ჩამხუსში (ქიადმის-აღთში) (Mat. XII, 87, სურ. 61), ნიკორწმიდაში (Mat. IV, rač. XLV), ატენში (Mat. IV, rač. LII), იკორთაში (Mat. IV, rač. LIII), ბეღიაში (Mat. III, rač. XVII), ბაგრატის ტაძარში ქუთაისში (Mat. III, 32, სურ. 14), მარტვილში (Mat. III, 47, სურ. 35).

საფუძველსა და ხარისხზე დამყარებული კედელი შეიძლება სხვადასხვაგვარად ყოფილიყო ნაშენი: ცალპირადა და ორპირადა. „ცალპირი კედელი სულ თეთრის მარმარილოსი“-ო, ამბობს ერთგან ს. ორბელიანი თავის წიგნში: „მოგზაურობა ევროპაში“ (ცისკ. 1852 წ. № 1. გვ. 7). თუ ასეა, მაშასადამე, შეიძლება „ორპირი“ კედელიც ყოფილიყო.

დიდს შენობაში სიმკვიდრის გულისათვის კედლის ქვები „რკინითა მოქლონითა ურთიერთას შექედელნი არიან და აღდუღებულითა ტყვიითა დამავრებულ“ (აია სოფ. 594=დიეგესის 91, § 13), რკინის საღებავით და ტყვიით შეკრული არიან ხოლმე ასეთი რამ, მართლაც, მცხეთის ჯვარში მოგვემოვება, კლდისაგან გადაშვებულ კედელში. ხოლო როცა ქვას ქვაზე ადებდნენ „სამსუქულითა დამსუქალადიეს“ (აია სოფ. 590)... [სამსუქალი ძველ ქართულში ლურსმანს ნიშნავდა. ლურსმანი შედარებით გვიან შემოდის; VIII ს-ზე ადრე არ იხმარება. ის ქართული სიტყვა არ არის, არაბულია. ძველს ქართულში მხოლოდ სამსუქალი გვაქვს, და სამსუქალით რაკი ამავრებდნენ, ეს სწორედ იმას ნიშნავს, რომ მაშინ ლურსმანი იყო].

ჩვეულებრივ დიდი და მოზრდილი ეკლესიები სამ უმთავრეს ნაწილად იყვნენ ხოლმე გაყოფილი სვეტებით. სუფთა, სვეტი (შტტი წა ნინოს ცა 48, 49, Ошц. II, 776; ურბნისის სიონის ასომთავრ. წარწერა, ე. თაყაი-შვილის არქ. მოგზ. I, 43; აია სოფ. 586—588, 590, 592, 594—596, 599) უდრის ბერძნულს *κίον*—„კიონ“-ს (Δαήγγουჯ 67, 79, 85, 88, 93, 94, 98 და 106) და *στήλη*—სტელე“-ს (ibid. 74). სვეტი რამდენისამე ნაწილისაგან შედგებოდა და თითოეულს ნაწილს თავისი საკუთარი სახელი ჰქონდა ხუროთ-

მოძღვრებაში. თუმცა ზოგჯერ სვეტი პირდაპირ იატაკზეც იყო ხოლმე დადგმული, მაგრამ უფრო ხშირად სვეტს თავისი განსაკუთრებული საფუძველი ჰქონდა ხოლმე, რომელზედაც იგი დაყრდნობილი იყო. ამ საფუძველს „სვეტის ხარისხი“ ერქვა. მცხეთის პირველი ეკლესიის ამწებების აღწერილობაში ნათქვამია: „სუეტი იგი... დადგა ხარისხსა თუსსა ზედა“-ო (მტ.სი წ.ა ნინოს ც.ა 48—49, Опис. II, 781), „სუეტი ...დადგა ზედა ხარისხსა მას... ხარისხად იყო ძირი [იგი] მისი, რომლისაგან მოკუთხილ იყო სუეტი იგი“-ო (ibid. 48, Опис. II, 780). სვეტის ხარისხნი ნახშირია «დაბადების» ქართულს თარგმანშიაც და იქაც (გამოსლ. თ. XXXVII 3, 6, 7, 11) ბერძნულის თარგმანის „ბაზის“-ს უდრის. თუმცა ზოგჯერ სვეტს ზემოდან არა ეხურა რა, მაგრამ ჩვეულებრივ სვეტს სარკველი უნდა ჰქონოდა და ამ სარკველს ეწოდებოდა „თავი ხვეტიხა“, „თავნი სვეტისანი“ (აია სოფ. 586, 594). ბერძნულად ამას „კეფალაიონ“ ეწოდებოდა: *κεφαλαιον, κεφαλή* „ჰე კეფალე ტეს კიონოს“, „ჰაე კეფალაე ტონ კიონიონ“ (დიეგესის 93, § 15), ხოლო ლათინურად — *capitellum*, გერმანულად — *Kapitäl* და ფრანგულად — *chapiteau*.

ამას გარდა სვეტისათვის ჩვენ გვაქვს საბურავი და ბულაური. „საბურავნი სუეტის თავთა ზედა“ (III მეფეთა, თ. 7 § 44) — „აბაჟი“ — „აბაჟი“-ს უნდა უდრიდეს. ბულაური «დაბადებაში» აქვს დასახელებული საბას, მაგრამ ჯერჯერობით ის ხელნაწერი, რომელსაც ის იმეორებს, ამას არ ადასტურებს. სხვა ყველა შემთხვევაში საბას მითითება წყაროზე სწორი არის და არავითარი ეჭვი არ შეიძლება იყოს, რომ აქაც უნდა ჰქონოდა საფუძველი. ბულაური ეხლაც ცოცხალი სიტყვაა ხალხში. გამოიხატავს დურგალ დანია შევილისაგან ასეთი განმარტება ბულაურისა: „სვეტის თავზე მოთავსებული კედელია. სვეტის მსგავსი მოყვანილობისა, მაგრამ განიერი“-ო. ხის ნაგებობაში ყოფილა უმთავრესად გავრცელებული. ბულაურს შემდეგ მნიშვნელობა ეცვლება და ბულაურად თითქმის თვით ის ჩუქურთმა და სახეები იწოდება, რომლებიც გამოყვანილია ხოლმე სვეტის თავის ზედა ნაწილზე. დარბაზებში იყო ძალიან გავრცელებული. ქართლში და კახეთში რომ დარბაზები იყო, სწორედ ასეთი აპრელებული ბულაურები ჰქონდათ და ამიტომ ბულაური საქართველოს ისტორიის ზოგიერთ ხანაში ამ მნიშვნელობით გვხვდება, მაგრამ თავდაპირველად მას სხვანაირი მნიშვნელობა ჰქონდა, იგი „აბაკის“ ქართული შესატყვისია.

სვეტს, თუ რომ ქვიტიკრიტა და აგურით არ იყო აგებული, ქვისას აშენებდნენ. ამას „ქვის სუეტი“ (დომენტი კონს სიგელი, ქ.კბი II, 490) ეწოდებოდა. იგი ხშირად მთელი ქვისა იყო და ამიტომ სვეტს დადგმა „აღმართვა“ (აია სოფ. 591, 595) სჭირდებოდა. მაგრამ შეიძლება „სვეტები კედლისა“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ. „ცისკ.“ 1852 წ. № 4, გვ. 50) ყოფილიყო. ხშირად სვეტები კედელში იყო დატანებული, ან არადა კედელზე იყო მიდგმული, ასეთ სვეტებს „კედელზედ აყრდნობილი“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ. „ცისკ.“ 1852 წ. № 4, გვ. 54) ეწოდებოდა. ამ აყრდნობილს (კუთხედიანს) სვეტებს თანამედროვე ევროპიულს ბუროთმოძღვრებაში პილასტრი (იტალ. *pilastro*, ფრანგ. *pilastre*, გერმ. *Pilaster*, *Wandpfeiler*) ჰქვია.

სვეტები ან ერთ ხაზზე. გასწვრივ იდგა ხოლმე, ან „შუა მოვლით“, „მრგვლად“, „მოვლებული“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკ.“, 1852 წ. № 2, გვ. 31 და № 1, გვ. 3); ამასთანავე ან ერთპირად იყო ხოლმე ამართული, ან ორპირად, ანდა ოთხპირად-აც (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკ.“, 1852 წ. № 1, გვ. 3), როგორც გასწვრივ, ისე მრგვლადაც მოვლებულიო (იხ.). ამას გარდა ამართული და აყრდნობილი სვეტები შეიძლება ან თითო-თითო ყოფილიყო, ან ორ-ორი სვეტი მდგარიყო ერთად. ს. ორბელიანის სიტყვით „ორი რამ ტოლი სვეტნი ამართულნი“ „ყოყანა“-ად იწოდებოდა (ლექსიკონი).

სვეტები, რასაკვირველია, ასე თუ ისე გადაბმული და დამავრებული უნდა ყოფილიყო. ამისათვის-კი საჭირო იყო ან „გარდახალებელი სუფიტხაა“ (III მეფეთა, თ. 7, 16—17) ან „შესაკრავი“ (III მეფეთა 6, 10) ან არადა „შენადგამი“ (აია სოფ. 594 = „ძეუქსის“, დიეგესის 93, § 15). ხუროთმოძღვრებამ უძველესი დროითგანვე ორგვარი გადაბმა იცის: მარტევი და ბრტყელი, ბანური, და მეორე — უფრო რთული, კამარხანი (ს. ორბელიანი, ქ. ლექს., იხ. სიტყვა „მუაბა“). ბანური სახურავი უმეტესად დარბაზებში გვაქვს დატული; უფლისციხის დარბაზი სწორედ ამგვარი ყოფილა, სვეტები იყო, მაგრამ ბანური სახურავი ჰქონდა მას.

„კამარა“ უძველესი დროითგან გავრცელებული ტერმინია ქართულს ხუროთმოძღვრებაში (ნ. ცა სპნსი, 26). ცის კამარა კარგად გვიხსნის, თუ რაწინადად ჰქონდა ქართველს წარმოდგენილი მისი მოყვანილობა, მაგრამ კამარა მაინც სხვადასხვანაირი იყო. ქართული კამარა ბერძნულის ამივე სიტყვას უდრის; მაგრამ ზოგჯერ (აია სოფ. 589, 591, 499) „აფსის-საი“ (დიეგესის 106, 81, 85 § 10) აღნიშნავს.

რაკი კამარა ნახევარწრის მსგავსად გადატანილი და დაყრდნობილი არის ხოლმე, ან სვეტებსა ანდა კედლებზე, ამიტომ კამარის „შეკერა“ (აია სოფ. 586) შეიძლება და არა გადება. ჩვეულებრივ უფრო ხშირად სვეტებს კამარებითა ჰკრავდნენ ხოლმე. ამას ერქვა „შეკრვაჲ კამარითა“ (აია სოფ. 587 = დიეგესის 75). როდესაც შენობა ქვით იყო ნაგები, მაშინ „საკამარე ქვა მოხრილი იყო“ ხოლმე და ამგვარ საკამარე ქვას ს. ორბელიანის სიტყვით „სომი“ (I ნეშტთა 29, 2) ეწოდებოდა (ლექსიკ.). ამგვარი მოხრილი საკამარე ქვა არის მაგ. ნახშიარი მცხეთის სვეტიცხოვლის გარეთა ბქის კარზე და ეხლაც მშვენიერადაა შენახული (იხ. სურათი Натроев, Светицховели, გვ. 162, სურ. 36). სვეტები და კამარა იმიტომ არის ხოლმე შენობაში, რომ თითოეულმა მათგანმა „ტვირთოს სიმძიმე ზედა ყრძო ეკლესიისა“ (აია სოფ. 593), ან სხვა რომლისავე შენობისა, და სქელი კედლების მივიერ ამგვარი სუბუქისა და ჰაეროვანი აგებულობით მეტი ადგილი, მეტი მშვენიერება და სილამაზე მისცემოდა ნაშენობას.

იმისდა მიხედვით, თუ რაოდენი სიმძიმე უნდა ეტვირთა კამარას, ჰკრავდნენ ხან „დაბალ კამარა“-ს (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკ.“, 1852 წ., № 3, გვ. 60), ხან „მაღალს“. ამას გარდა კამარები ერთიერთმანეთისაგან მოყვანილობითაც განირჩეოდა. ხუროთმოძღვრებაში ბევრგვარი მოყვანილობა

ცნობილი, მაგრამ ქართულ ხელოვნებაში სამნაირი კამარა გვხვდება, რომელთა სახელებია: „კამარა მრგვალი“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკა“, 1852 წ. № 1, გვ. 8), ანუ უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ნახევრად მრგვალი, ნალისმაგვარი და შვილდისმაგვარი მოყვანილობის კამარა. კოსტანტინეპოლის დიდებული წა სოფის აღწერილობაში მოხსენებულია „კამარა პილაკისა“ (აია სოფ. 586). ამ სიტყვის ქართული მნიშვნელობა ს. ორბელიანს მოყვანილი არა აქვს, იგი იხსენიებს სიტყვას „პილიკა“, მაგრამ ამისი ახსნაც მეტად ბუნდოვანია. ხოლო ქართული თარგმანის „კამარა პილაკისა“ ბერძნული დედნის „კვლინიკოს“-ს (დიეგესის 75) ან ცილინდრიანს უდრის. ამიტომ ჩვენ უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ კამარა პილაკისა მრგვალს ან ჩარდახოვანს კამარას ნიშნავდა.

კამარა ტერმინი შემდეგ ხანებში ქრება, როდესაც კრება ის საბოლოოდ და როდის შემოდის ახალი მის მგვიერი ტერმინი თალი, რომელსაც ჩვენ ეხლა ვხმარობთ, ჯერ გამოჩვეული არაა. დამახასიათებელია ის გარემოება, რომ საბა ორბელიანს თალი არა აქვს შეტანილი ლექსიკონში. ძნელი დასაჯერებელია, რომ იმ დროს თალი არ ყოფილიყო. ეს სიტყვა ქართული არ არის, თურქულიდანაა შემოსული, მაგრამ თვით ტერმინი უმკველია უფრო ადრე უნდა იყოს შეთვისებული, მხოლოდ მწერლობაში რატომღაც აღნიშნული არაა.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ კამარა ქართულ მეტყველებაში გამქრალი სიტყვაა, ნაგებობის ტერმინად ის უკვე აღარ გვაქვს. მთელ საქართველოში ხელოსნობისა და შინაბრუნელობის ზეპირგადმოცემათა შეგროვების დროს გამოირკვა, რომ კამარა სოფლის მოსახლეობის მეტყველებაში აღმშენებლობის ტერმინად აღარ იხმარება და საერთოდ უკვე მიმკვდარებული სიტყვაა. მხოლოდ ორ თემში ჩანს იგი ოდნავ შერჩენილი. ქვემო რაჭაში კამარა ბუხრის წინა თალს ეწოდება (გვ. 29); შიგნით კახეთში-კი კამარა თითქოს „აკენის რკლებს შუა ვადებული ხიდი“-ს სახელად არის ქტეული, რომელიც „ხელის ვადასადებად“ არის განკუთვნილი (გვ. 68).

საგულისხმოა, რომ საბას „კამარის“ მნიშვნელობა ასე აქვს განმარტებული (III მეფეთა 5, 3-ის დამოწმებით): „კამარა—კონქი, გინა ხულა“ (ლექსიკ.). ამავე ავტორის სიტყვიანი-კი „კონქი—კამარა“-ვეა. მეორე მხრით მალაქ კონქს წარმოადგენდა საფხალაშენე-ც, რომელზედაც დან. 3, 5-ის დამოწმებით ნათქვამია: „ესე არს წერილთა აღმოსაკითხავი მალალი კონქი, გინა ყოელი სამწყობრო“-ო (ლექსიკ.). კამარის განსამარტავად საბასაგან დასახელებული მეორე ტერმინის ზულა-ს შესახებ-კი მასვე უწერია „სახლი სავაჭროს სადები“-ო (ლექსიკ.). ამ განმარტებთაგან ჩანს, რომ სავაჭრო საქონლის საწყობად განკუთვნილს შენობას ჩვეულებრივ კამაროსანი საბურავი ჰქონია.

კამარა შეიძლებაოდ მრგვლად, ნახევარსფეროს მსგავსადაც ყოფილიყო შეკრული. ხშირად შენობაში რამდენიმე ან მრავალი პატარა „მოსწორებული“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკა“, 1852 წ., № 4, გვ. 3) ერთი ზომის კამარა ხოლმე შეკრულია სვეტებზე და ერთი შუაგულში დიდი. კამაროსანს სვეტებსა და სვეტებს შუა ცარიელი ადგილი იყო და ამგვარს „სვეტ-

თა და სვეტთა საშუალთა ადგილთა ტაძრისათა და მისთანათა“-ს ორბელიანის სიტყვით „ხორში“ ეწოდებოდა.

ხშირად ერთს პირს კამაროსანს სვეტებზე კიდევ „ზედა სვეტებს“ (აია სოფ. 592), ან „ზეითი სვეტებს“ (ს. ჩხეიძე 323), აღმართავდნენ ხოლმე. ამისათვის თავდაპირველად, რასაკვირველია, ქვედა სვეტების კამარებზე სწორი ნიადაგის შექმნა იყო საჭირო. ამგვარს ნიადაგს, რომელზედაც ზედა, ანუ ზეითი სვეტები უნდა ყოფილიყო დადგმული, ქართულად „საქცეველი“ (აია სოფ. 592) ერქვა. იყო „მეორე საქცეველი“, რომელიც ბერძნული დედნის „ჰუპერონ“-ს (დიეგესის 83, § 11) უდრის, ხოლო თანამედროვე ხუროთმოძღვრებაში „იარუს“-ს ეძახიან. სწორედ „მეორესა საქცეველსა“ აღმართული იყო ხოლმე „ზედანი სუეტნი დამართებით კამარათა ზედა“ (აია სოფ. 592). ამ ზედა სვეტებსაც კამარებითა ჰკრავდნენ ხოლმე. ამგვარს მეორე საქცეველის სვეტებიან-კამაროსან სადგომს საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში თავისი განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონდა. იქ იდგნენ ქალები, პატივცემული მანდილოსნები, და ამ ნაწილს ერქვა „პატრონიკე“ (აია სოფ. 702), „პატრონიკონი“ (აია სოფ. 594), ხოლო თანამედროვე ხუროთმოძღვრებაში „ხორებს“ უწოდებენ (ფრანგ. Choeur). რომ პატრონიკონი სწორედ ამგვარ სადგომსა ჰნიშნავდა და არა სსამართლო ადგილს, როგორც ეგონა ს. ორბელიანს, ეს, სხვათა შორის, შემდეგი წინადადებიდანაც ჩანს: სოფიას ტაძარში „მეორესა საქცეველსა აღმართნეს ზედა“ სუეტნი დამართებით კამარათა ზედა და დაბურეს პატრონიკონი“-ო (აია სოფ. 592).

ქართულ მწერლობაში „პატრონიკონ“-ს გარდა იხმარება იგივე სიტყვა „პატრონიკე“-ს სახით (წარტყუნევა იერუსალმისაჲ, ნ. მარის ვამ., TP, IX წ., გვ. 42 და 62 შენ.). ამავე ძეგლში გვხვდება **საპატრონიკენი**: სპარსთა მიერ დახოცილი „ეპოვეთ აღგმსა საპატრონიკეთასა ზედა სამასი სული“-ო (TP, IX, გვ. 13). ნ. მარი სთარგმნის „на ступенях Воскресения“, მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ თითონაც სათუოდ მიაჩნია და ვერ გააღუწევებია, თუ რაელურად რის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. იგი ფიქრობს, რომ აქ გადაწყვეტილი შეცდომა უნდა გვექონდეს დედნის „აღგმსა პატრონიკეთასა“-ს მაგიერ. იგი ფიქრობდა, რომ ეს ტერმინი შესაძლებელია დამახინჯებული ბერძნული *παιδισ* — „ბათრონ“-ისაგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც საფეხურსა და კიბეს ჰნიშნავდა (იქვე, გვ. 62). კ. კეკელიძესაც აღნიშნული აქვს, რომ მაქსიმე აღმსაარებელის ცხორების ქართული თარგმანის „პატრონიკეთა მის ეკლესიასათა“ უდრის ბერძნული დედნის „ენ კატეხუმენიო ტეს ეკლესიას“ (Иер. кан., გვ. 335), ხოლო „კატეხუმენ“-ად იწოდებოდა სწორედ იმგვარი სადგომი ქალებისა და კათაქმველთათვის ეკლესიაში, როგორც იყო ზემოაღწერილ მეორე საქცეველზე მოთავსებული სვეტებიან-კამაროსანი პატრონიკონი. ქართულ ხელოვნებაშიაც მიღებული იყო „პატრონიკე“-ს აშენება და ეხლაც მშენებრად არის შენახული მცხეთის სვეტიცხოვლის ტაძარში, წრომში (იხ. სურ. Mat. IV, თაბ. LXI), ტბეთში (იხ. სურ. Mat. IV, თაბ. XLII), თიღვაში (იხ. სურ. Mat. IV, თაბ. LVII), საფარაში (სურ. Mat. IV, გვ. 83, თაბ. XXVII) და ბეღიაში (Mat. III, 27).

სვეტებზე დამყარებული და კამაროსანი ნაგებობის სართული, რომელსაც პატრონივე ეწოდებოდა, დამახასიათებელია ძველი ქართული ნაგებობისათვის. შემდეგში იგი უკვე სრულიად ქრება და XV ს-ში, როდესაც შუღღნენ განადგურებულ ნაგებობათა აღდგენას, ალექსანდრე დიდის მეფობაში, მაშინ არა ერთი ამისთანა პატრონიკის აღდგენა მოახერხეს.

ყურადღების ღირსია, რომ ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში სიტყვა თალი შეტანილი არა აქვს. ცალკეულად მაინც ეს გარემოება იმის მომასწავებელი მაინც უნდა იყოს, რომ, თუ ეს ტერმინი XVII ს. უკვე ჰქონდა ქართულს შეთვისებული, მაინც ჯერ იშვიათი სიტყვა უნდა ყოფილიყო. თალი მთელს საქართველოშია გავრცელებული, სვანეთს გარდა, სადაც ამ ცნების გამოსახატავად ტერმინად ხეწინიჭ-ს ხმარობენ.

თალის ნაწილებსაც თავისი სახელები აქვს: არსებობს თალის ფეკი (ქიზ.) ანუ ფეხები (გარ. კახ.), რომელსაც მეორე სახელად ფაია-ც ეწოდება ქიზიყ-ში. ფაია სპარსული სიტყვაა და იმასვე ნიშნავს, რასაც ქართული ტერმინი. თალის ბალიშიც იხმარება ტერმინად (ქიზ.). ხალხური განმარტებით ფაია არის თითქოს „იგივე თალის ბალიში, ანუ ფეკი-კედელი, რაზედაც უნდა დებულან თალი“ (ქიზ. 53). მაგრამ ნამდვილად თალის ბალიში და ფეხი მაინც ერთმანეთისაგან განსხვავდება, ყოველ შემთხვევაში, თავდაპირველად უნდა განსხვავებული ყოფილიყო. თალის ბალიში მართლაც კედლის იმ ფენის სახელია, რომელსაც თალის ფეხები ებჯინება, ანუ საითგანაც უკვე თალის ფეხები იწყება, ხოლო თალის ფეხები დასწერივი მიმართულებით მდებარე თალის ქვედა კიდურებია. ამას გარდა თალს, რა თქმა უნდა, გვერდები-ც აქვს და შუაგული-ც, რომელსაც უკიჟას უწოდებენ გარე-კახეთში (გვ. 51). თალის შუაგულზე მოყვანას იქ ჯიჟახე მოყვანას ეძახიან. დასასრულ თალის ლურსმანი-ც არსებობს (ქიზ.); იგია შუაგულის შემკვრელი, ზოგჯერ ოდნავ წარმოზიდული, სოლისებრივი მოყვანილობის ნაწილი. გარე-კახეთში თალის ფეხებს თითქოს თალის ფუნჯები ჰქვიან (გვ. 50), მაგრამ რაკი ფუნჯი ქიზიყში „დაკიბული კედელი“-ს სახელია (ქიზ. 50), და ფუნჯს ასეთი მოყვანილობა მივაგავს კიდევაც, ამიტომაც უფრო საფიქრებელია, რომ თალის ფუნჯი ნამდვილად თალის ფეხის სინონიმი-კი არ უნდა იყოს, რომლის ამნაირად ამოყვანა არც შეიძლება, არამედ თალის ბალიშის, ე. ი. თალის ფეხის საყრდნობის წყობის გამომხატველი ტერმინი უნდა იყოს. მართლაც მას ხშირად ასეთი წყობა ჰქონდა.

თალებს აკეთებენ ფიცრისას, როდესაც ხის ნაგებობაა, და აგურიხა და ქვიხას (ქ. იმერ. 14, გ. კახ., ქ. იმერ. 43 და ქიზ. 14). არსებობს სხვადასხვა ნაწილის თალიც. უმთავრესად ფანჯრის თალია ხალხურ მეტყველებაში ცნობილი (ქ. იმერ.), შემდეგ კარების თალი (ფშავ. 15) და ბუხრის თალი ისევე, როგორც ზოგან აივნის თალიც (ქ. იმერ. 37 და 16).

თალებს სხვადასხვა მოყვანილობა ჰქონდა და აქვს საერთოდ. ამას გარდა, მათ სხვადასხვანაირი სიმაღლე (ქიზ. 54) და სიგანეც ჰქონდა. ამისდა

გვარად არსებობს აგურიანი, აგურნახევრიანი (გარე-კახ. 51 და ქიზ. 52) და ორაგურიანი თალი (ქიზ. 52). ამაზე მეტი მიღებული არ არის და, რასაკვირველია, არც ექნებოდა მნიშვნელობა, რადგანაც თალისა და კამარის დანაშნულდება, განტვირთოს შენობა; ხოლო, თუ სქელი იქნებოდა, მაშინ დაეკარგებოდა მნიშვნელობა.

თალიც სხვადასხვანაირი არსებობს, არის ვაკე თალი (ქიზ.) და თავგადმოყვანილი თალი. ვაკე თალი ისეთია, რომელიც ერთ ხაზზეა ამოყვანილი. თავგადმოყვანილი თალი-კი ისეთია, რომელიც ცოტა წამოწეულია. შემდეგ მოიპოვება ადლიანი თალი-ც, რომელსაც განმარტების მიხედვით „სიმაღლეს ციდას აძლევენ“ (ქიზ.). მთლად ნათელი ეს განმარტება არ არის. ციდა საზომია; სიმაღლეს პატარას აძლევენ და ადლიანი რატომ უნდა ერქვას, ძნელი გასაგებია. მერმე არსებობს კიდევ—განიერი თალი და ვიწრო თალი (ქიზ.), სწორე თალი (ქიზ.) და აწეული ანუ მიყუდებული თალი (იქვე), კოლორი ანუ მრგვალი თალი (ქართ.). კოლორი თალი საინტერესო ტერმინია. „კოლორ“ სომხურად მრგვალს ნიშნავს. (ყურძნის მრგვალ მარცვალსაც „კოლორ“ ეწოდება სომხურად). ტერმინი რომ ქართლში არ იყოს ჩაწერილი და ქართლში არ იყოს გავრცელებული, შესაძლებელია უშუალოდ სომხურთან დავეყავიშორებინა, მაგრამ ეს ძნელი გამოსარკვევია. დასასრულ მოიპოვება კვერცხის თალი-ც (ქართ.), ე. ი. ისეთი მოყვანილობისა, როგორიც კვერცხია.

შემკვლობის თვალსაზრისით არსებობს შემდეგნაირი თალები: დაჭრელებული (ქ. იმერ. 27), ანუ მოჭრელებული (იქვე, 21) და ჩუქურთმიანი თალი (ქ. რაჭა. 10). ჩუქურთმიანი თალები შეიძლება ჰქონდეს, რასაკვირველია, ქვისა და ხის ნაგებობას. აგურის ნაგებობაში აღმშენებელს საშუალება ეძლევა გამოიყენოს ის, თუ გალესილი იქნება.

თალის გასაკეთებლად საჭირო იყო თალის ჩარჩო. ძველად ამას კალაპოტი ეწოდებოდა. დავით აღმაშენებლის ანდერძში მხოლოდ ასეთი ტერმინია ნახმარი. თანამედროვე მეტყველებაში კი ჩარჩო იხმარება, რადგანაც თალის ჩარჩოზე გადავლება (ქიზ. 52), ანუ გადატანა (გარ. კახ. 51), ანდა გადაყვანა (ქ. იმერ. 21), თალის გამოყვანა (ქ. იმერ. 37) და თალის შეკვრა (ქიზ. 54, ქ. იმერ. 37) მართო ამ ჩარჩოს დადგმით შეიძლება. ამგვარად, თალის აგებისათვის ჩვენ გვაქვს რამდენიმე ტერმინი—გადავლება, გადატანა, გადაყვანა, გამოყვანა და, ბოლოს, თალის შეკვრა. თალის დამთავრების პროცესს თალის შეკვრა ეწოდებოდა, ისე როგორც ძველად—კამარის შეკვრა.

ფეხის თალის ბალიშზე ამოყვანას თალის დაზვენა ეწოდება (ქიზ. 53). როდესაც ერთად შეყრილი სამწილედი თალი გამოჰყავდათ, მაშინ ამაზე ამბობდნენ: თალის შეკვრა საშივე კედრით, ე. ი. საშივე მხრით (ქ. იმერ. 37).

თალის შეკვრა-გაკეთების შემდგომ იწყებოდა თალის შეხწორება (გ. კახეთი, 51) და სულ ბოლოს თალის საკოჭედ მოყვანა (გ. კახ. 51), როდესაც ნაგებობას ბანური, ანდა ფერდობიანი სახურავი უნდა ჰქონოდა. რასაკვირველია, თალის ვაშრობა (შ. კახ. 48) აუცილებელი პირობა იყო, რომ ჩარჩოს გამოყრა შესაძლებელი გამხდარიყო.

როდესაც თაღის ვაკეთება უკვე აგებულ შენობაშია საქირო, ან განზრახული, მაშინ ასეთ სამუშაოს თაღის ჩაშენება ეწოდება (ქ. იმერ. 47).

2. შენობის ნაწილები

ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს სტოა. ქართულს ძველ მშენებლობაში ეკლესიასთან ერთად ხშირად იხსენიება სტოა-ც (სივ. 1020 წ. მელქიზედექ კათალიკონისა, ქქები II, 31), ანუ როგორც უფრო ჩვეულებრივ ეწოდება, ხოლმე სტოვაჲ (ცა გგლ ზნძთსა, გვ. მგ; III მეფეთა, თ. 6 § 5; აია სოფის აღშენ. 589, 593, 598). ამ სიტყვის გამოთქმა შენდევ, როგორც ჩანს, უკვე XI ს., შეიცვალა და შტოდ გარდაიქცა (კუმურდოს XI ს. წარწერა, Марп. XII, 41; ცა იესი და ეფსი 35; ცა სრპნსი 44). სტოაჲ, სტოვაჲ, ანუ შტოა, ეტყობა ეკლესიებს საქართველოში ხშირად ჰქონდათ ხოლმე მიდგმული, და ტაძრების აღწერილობების ძველ საბუთებში ამ სიტყვას ხშირად ვხვდებით ხოლმე. გიორგი მერჩული მოგვითხრობს, მაგ., რომ მერეს „დეკანოზიცა მიიწია სტოვაჲსა ეკლესიისასა“ (ცა გგლ ზნძთსა, გვ. მგ), ბასილი ზარზმელიც ამბობს: „აღაშენა (ეკლესია) შტოთურთ“ (ცა სრპნსი 43), „აღმართეთ... ჯუარი... საჩინოსა შტოსა ახლისა ეკლესიისა“-ო (ცა სრპნსი 44). გიორგი მთაწმიდელსაც აღნიშული აქვს, რომ ვფთვემ, თუ „ოდეს მცირე რაიმე საქმე არნ... მოზინდის ნელიად და შტოსა გაიყუანის... თუთ გავიდის შტოსა“-ო (ცა იესი და ეფსი, 35); კუმურდოს XI ს. წარწერიდან ვიცით, რომ ბაგრატის დედას დედოფალ მარიაშსაც აუშენებია შტოა (Mar. XII, 41).

მაგრამ სტოვაჲ მარტო ეკლესიის განსაკუთრებულ ნაწილს არ შეადგენდა. იგი შეიძლებოდა სხვაგვარ შენობაშიც ყოფილიყო. შატბერდისეულ წაწინოს ცხოვრებაში მოხსენიებულია სტოვაჲ ბაგინისა (გვ. 54, Опис. II, 726), ებრაელთა სამლოცველოსი, ხოლო შავთელს „აბდულ-მესიაში“ საქართველოს მეფის „კართა სტოვანი“ (ნ. მარის გამოც., გვ. კზ) აქვს ნაქები. რას ნიშნავს ეს სიტყვა? ზემომოყვანილი მაგალითებითგანაც ჩანს, რომ სტოვა შესავალის მსგავსი რაღაც შენობა უნდა ყოფილიყო. ნათარგმნ თხზულებებში სტოვა ხან ბერძნულსავე „სტოას“ ეთანასწორება (აია სოფ. აღშ. 593, 598 = Δι᾿ ἑκείνου § 12, 103 § 26), „ნართექს“-ს (აია სოფ. 589 = Δι᾿ ἑκείνου § 81) ხან „მელათრონ“-ს (III მეფეთა, თ. VI § 5, შდრ. ბერძ).

ბერძნულში სტოა სვეტებიანი ღერუფენის მავვარს შენობას, შესავალს ერქვა. იგივე „შესავალის“ მნიშვნელობა ჰქონდა ბიზანტიის ხუროთმოძღვრებაში ნართექსსაც. დუ კანეის სიტყვით [იგია] „ecclesiae vestibulum, porticus quae Aedis sacrae portis observatur vᾱზაჲჲ extra aedem fuit, non intra (Glossarium). „სტოვანი გარემოს ტაძრისა“-ც (III მეფეთა, ა 6 § 5) შეიძლება ყოფილიყო არამც თუ სხვა ქვეყნებში, არამედ თვით საქართველოშიც. მელქიზედექ კათალიკონი თავის 1020 წ. სიგელში ამბობს, რომ მან მცხეთის კათოლიკე ეკლესია „გარეშემო სტოათა მოქმნიათ“ გაამშენებია (ქქები II, 31). შტოა ანუ სტოა შეიძლება სხვადა-

სხვაგვარი ყოფილიყო, ან „იდი სტოვაჲ“ [იაი სოფ. 589 = *Ἰδία*; *νῆρος*; *Διήγησις* 81]) ან პატარა, ან კიდევ „საჩინოა შტოა“ (ც^ა სრ^ანსი 44).

სტოვას დამახასიათებელ თვისებას ის შეადგენდა, რომ იგი სვეტებიანი, გვერდებზე ღია კამაროსანი შენობა იყო და ტაძრის ან სასახლის („კართა სტოვანი“) შესავალად ან გარემოსავლელად ითვლებოდა. უძველესი თავდაპირველად საქართველოშიაც „სტოვაჲ“ და „შტოაც“ სვეტებიანი, გვერდებზე ღია და კამაროსანი უნდა ყოფილიყო და ზოგიერთს ეკლესიებში ამის კვალი ეხლაც არის შენახული, მაგ. ზარზმაში, სერაპიონის ც^ა-ში მოთხრობილია, რომ ზარზმის ახალი ეკლესია იმთავითვე „აღწმენა შტოთურთ ვიდრე სარკუმელთამდის“ (გვ. 43) და ამ „საჩინოსა შტოსა ახლისა ეკლესიისა“-ში გადაუსვენებით სერაპიონის ნეშტი (ib. 44). სწორედ ეს „შტოა“ ანუ სტოვა უნდა იყოს ის მართლაც სვეტებიანი შენობა, რომელიც მიდგმულია ეკლესიაზე, რომელსაც შემოდან მართლაც სარკემლი აქვს და რომლის სურათიც მოყვანილი აქვს უვაროვისას თავის აღწერილობაში (Mat. IV, таб. XXIV, таб. XV და გვ. 51, სურ. 43). არც ეს „შტოა“ გადურჩა მერმინდელს გადაკეთებებს. წინამძღვარმა გაბრიელ ხურციძემ ამოაშენა ორ სვეტს შუა კედელი და მშვენიერი „შტოა“ დაამახინჯა (E. Такайшвили, Арх. экс. I, გვ. 38—39)¹.

რომ „სტოვა“ მართლაც სვეტებიანი კამაროსანი შენობა იყო და ასეთი ეკლესიები „სტოვითურთ ჯერ კიდევ XVII ს. უშენებიათ, ეს ცხადად ჩანს ლევან ბატონიშვილის 1675 წ. შემდგომ დაწერილ ვუჯრითგანაც, სადაც იგი ამბობს: „ვიწყე (ეკლესიისა) აღშენებად... და... წინ... მას სტოვა... რა ოდეს ეკლესია კამარითა შევკარი, გავათავე და სტოვასა ზღუდე და სვეტნი აღვმართე და კამარა ჯერეთ არა შევკარი და... შეუღლე... მიმეცნა“-ო (საეკლ. მუზ. გუჯ. № 80, A. Hatroev, Святишховели, 342).

სტოას კვალი შენახულია კუმურდოში, სადაც „შტოა ესე“ სახელი თვით შენობასვე ზედ აწერია. თავდაპირველად იგი სვეტებიანი, უკედლო და კამაროსანი ყოფილა, სვეტებსა და სვეტებს შუა ადგილი ღია ყოფილა და მხოლოდ შემდეგ ამოუშენებიათ კედლით ეს შუა ადგილები, როგორც ეს ეხლაც ნათლად ეტყობა იმ სურათზე, რომელიც დართული აქვს ე. თაყაიშვილის არქეოლოგიურს მოგზაურობას (Mat. XII, таб. VI, სურ. 11, იხ. აგრეთვე, გვ. 41).

სტოას პირვანდელი სახე შედარებით კარგად არის შენახული იკორთაში (Mat. IV, 155, სურ. 142), სხალთაში (Mat. IV, 41, სურ. 36; გვ. 42, სურ. 37; გვ. 43, სურ. 39), ლჯხნეში (Mat. IV, таб. II), ზარზმაში (Mat. IV, таб. XX და XXIV და გვ. 52), საფარაში (Mat. IV, 80 სურ. 63, გვ. 81) და ილში (Mat. IV, გვ. 99 სურ. 78, გვ. 100).

ღროთა განმავლობაში „სტოას“ პირვანდელი სახე დამახინჯდა, სვეტებს შუა ადგილი მკვიდრი კედლებით ამოაშენეს. მაგრამ ზოგიერთ შემთხვევაში გამოცდილი მკვლევარი მაინც შეატყობს პირვანდელ სახეს. სხვათა შორის ამ მხრივ მეტად საყურადღებოა მცხეთის სვეტიცხოვლის სამხრეთ-დასავლეთის

¹ ე. თაყაიშვილი სცდება, როცა ამ შენობას უწოდებს *придел*, იგი „შტოა“.

კედელი, სადაც კედელში შერჩენილია ორი მოზრდილი სვეტი. ჩვენ ვიცით, რომ მელქიზედეკ კათალიკოზმა ამ ტაძარს „გარეშემო სტოაჲ მოუქმნა“ და უმჯველია ეს ორი სვეტი სწორედ ამ „სტოას“ ნაშთი უნდა იყოს და რომ ეს ასეა, იმით მტკიცდება, რომ მელქიზედეკ კათალიკოზისავე აგებული „გარეთი ბქე“, რომელსაც იმდროინდელი წარწერაც-კი შეპრჩენია, ამგვარისავე და ამ-სახისავე სვეტებით არის შემკული.

მონღოლთა ბატონობის შემდგომ, დაქვეითების დროს, XV—XVI ს., როგორც ეტყობა, უკვე აღარ შეეძლოთ კვლავინდელი მშენებლობით და ხელოვნებით აეგოთ სტოვა და ხშირად სრულებით უშტოვოდ აშენებდნენ ხოლმე ახალ ეკლესიებს, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ განსაკუთრებულ შემთხვევაში XVII ს.—შიაც იცოდნენ ხოლმე ეკლესიის „წინ.. სტოვა“ და თვით „სტოვაც“ სვეტებიანი და კამაროსანი ყოფილა (იხ. ლევან ბატონიშვილის გუჯარი, А. Натроев, Светицхвели, 342).

ქართულ ხუროთმოძღვრებაში განსაკუთრებული ადგილი ჰქონდა ბქეს (1020 წ. მელქიზედეკ კ'ზის სიგ., ქ'ბი II, 31). ბქე შესავალსა ჰნიშნავდა. ს. ორბელიანის სიტყვითაც: „ეს არს სახლთა და ტაძარსა შესავალი“. ბქეს მქიდრო კავშირი ჰქონდა კარებთან და ხშირად ეს ორი სიტყვა ერთად იხმარებოდა, მაგ. „კარისბქეჲ“ (ხორენის ეკლ. წარწერა, Mat. XII, 31; წალენჯიხის ეკ. 1636 წ. წარწერა, Brosset. Voyage arch. Nev. rap. 12; ტიმოთეს მოგზ., „ჩუბინაშვილის ქრისტ. გვ. 138). დაბადების ქართულ თარგმანში „კარისბქე“ (III მეფეთა, თ. 7 § 50) ბერძნულის თარგმანის რეპროდუქცია—„ტა პროთურა“-ს უდრის. როგორც ჩანს, მდებარეობისდა მიხედვით ბქე შეიძლება სხვადასხვაგვარი ყოფილიყო: ან გარეთი ბქე (1020 წ. მელქიზედეკ კ'ზის სიგ., ქ'ბი II, 31), ან მაშასადამე, შიგნითი ბქე, ან წინაკაბის ბქე (წალენჯიხის ეკ. 1636 წ. წარწერა, Brosset, Voyage. Neuv. rap. 12) და სხვა.

მცხეთაში საპატრიარქო ტაძრის, სვეტიცხოველის ძველი ვალაყანი და კარები, სვეტებიან-კამარებიანი (Натроев, Светицхвели, გვ. 162, სურ. 36), რომელსაც ზემოდან მელქიზედეკ კათალიკოზის წარწერა აქვს, სწორედ ის „გარეთი ბქე“ უნდა იყოს, რომლის აშენება მელქიზედეკს მოხსენებული აქვს თავის სიგელში. ამ შემთხვევაში „გარეთი“ ბქე, მაშასადამე, ვალაყანის კარებზე მიკრული შენობა ყოფილა. ამასთანავე ყურადღების ღირსია, რომ კარები სვეტებიან-კამაროსანია.

როგორც-ღა იყო ხოლმე შიგნითი ან, საზოგადოდ, კარისბქე ძველ დროს, ამის გამორკვევა ჯერჯერობით მწელია, იმიტომ რომ ხორენის კარისბქის წარწერა, როგორც ეტყობა, თავის თავდაპირველ ალაგას არ არის და გადატანილია (Mat. XII, 31; როსტომაშვილი, Ахалкалакский уезд в арх. отнош., Сборник мат. мест. и плем. Кавказа XXV, გვ. 121) და ამის გამო, რა სახე ჰქონდა იმ კარისბქეს, რომელსაც ეს წარწერა ამშვენებდა, ეხლა ამის გადაწყვეტა შეუძლებელია.

მერმინდელ დროს-კი, XVIII ს. მაგ., კარისბქე ეკლესიაზე იყო მიდგმული. ეს მტკიცდება ლევან დადიანის მიერ 1636 წ. აგებული კარისბქით, რომელიც წალენჯიხის ეკლესიაზეა მიშენებული (იხ. Brosset, Voyage, Neuv. rap.,

გვ. 11—12 და 9). ამიტომ შეგვეძლო გვეთქვა, თითქოს ამ დროს „კარისბქე“ და ეკლტერი ერთგვარი შენობა იყო, მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა; ეკლტერსა, ანუ ეკლდერსა, და კარისბქეს შორის ამ დროსაც არსებითი განსხვავება ყოფილა. ეს ნათლად ჩანს ლევან დადიანის სიტყვებითგან, რომელიც ამბობს: „ჩვენი აშენებული ეკლდერი წინა კარისა ბქე და ცული ალაგი იყო და აწე ჩვენ... ეს კარისბქე ეკვდრად ავაშენეთ-ო“ (წაღწევის ეკლ. 1636 წ. წარწერა, Brosset, Voyage, Neuv. rap., 12). მაშასადამე, მხოლოდ რაღაც ცვლილების მოხდენის შემდგომ, შენობის გადაკეთების შემდეგ შეიძლებოდა კარისბქე ეკვდრად ქცეულიყო. ეს გარემოება-ჟი ამტკიცებს, რომ მათ შორის XVII საუკუნეშიაც თვალსაჩინო განსხვავება არსებობდა.

ტიმოთე მიტროპოლიტი თავის მოგზაურობაში მოგვითხრობს, რომ ათონის ივერიის ლავრას ჰქონდა „გარეთნი მრჩობლკეცნი კარისბქენი და ვალავანი“ (ჩუბინ., ქრისტ., გვ. 138). რომ კარისბქედ უბრალო შენობა არ იყო, ეს ხორენის ეკლესიის წარწერიდანაც ჩანს: ამ ტაძრის კარისბქის დასამთავრებლად მარტო კათალიკოსსა და მეფეს 37000 თეთრი დაუხარჯავთ (Mat. XII, 31).

კედლის ის ნაწილი, რომელიც განკუთვნილი იყო სინათლის შემოსასვლელად ძველად ქართულში სარკმლად იწოდებოდა.

თანამედროვე ნაგებობისათვის აუცილებელ საჭიროებას წარმოადგენს, რასაკვირველია, კედელში დატანებული ფანჯარა. სინათლე თუ არ შემოვიდა, დღეს ეს ჩვენთვის წარმოუდგენელია, მაგრამ მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში ძველად კაცობრიობა უფანჯროდ ცხოვრობდა. ტერმინი ფანჯარა სრულებით უცნობია ძველი ქართული მწერლობისათვის XVIII საუკუნემდე. ამ საუკუნეშიაც ის სულ სხვას ნიშნავს, ვიდრე ჩვენ გვესმის. ამის მაგიერ იხმარებოდა ჯერ საკუმელი და მერმე სარკმელი.

სენაკს ჩვეულებრივ საკუმელი ჰქონია, რომლითგან სინათლე შემოდებოდა. ცხადია, რომ პატარა სენაკს მცირე და საკუმელი ექმნებოდა და დიდს—მოზრდილი. იაკობ ხუცესს აღნიშნული აქვს, რომ იმ პატარა სენაკში, რომელშიც უშუალოდ დიდმარხვის დროს დაბინავებულა, „ყო სენაკსა მას მცირე და საკუმელი და დაყო იგი; და იყო იგი ბნელსა მას შინა მარხვით და ლოცვით და ტირილით“—ო (წმბაა უშუალოდ, გვ. 10—VIII, 3) [დაყოფა ძველ ქართულში ნიშნავს ამოვსებას („დაყო პირი“, ე. ი. გააჩუმა)]. ამგვარად სენაკის საკუმელი დაყოფილი, ე. ი. დახურული ყოფილა და სინათლე ვერსაითგან ვერ შემოვიდოდა.

საკუმელი წარმოდგარია საკუმევისაგან. კუმევა ნიშნავს ბოლის ამოსვლას. საკუმევი, მაშასადამე, თავდაპირველად იმ ხერელის სახელი იყო, რომელიც კერით ზემოთ არსებობდა ყოველთვის შენობის ნაგებობაში და რომლითგანაც ზვეით ადიოდა კომლი. საკომურს რომ ვუწოდებთ, დაახლოებით ასეთი იყო საკუმევი, მაგრამ საკომური იმ მხრივ განსხვავდება საკუმელისაგან, რომ საკომურს ოთხკუთხი მოყვანილობის კვამლის ასასვლელი აქვს, რაც საკუმელს არ მოეპოვება. ამგვარად, თავდაპირველად ეს ხერელი მხოლოდ იმისათვის იყო გაკეთებული, რომ კერაზე, სადაც ცეცხლი ენთო, მისი კომ-

ლი ასულიყო. სინათლის შემოსასვლელად ის არ ყოფილა გათვალისწინებული; ამისათვის კარს აღებდნენ ხოლმე. მაგრამ რადგან საკუმევე-სარკუმლით სინათლედ ჩამოდიოდა, ამიტომ მას ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა. პირველად ზევით არჩედნენ სარკმელს, ხოლო შემდეგში, როდესაც გვერდებზე დაიწყეს გაკეთება, კედელში, გაჩნდა გვერდითი სარკმელიც. სარკმელი ორგვარი დანიშნულება ჰქონდა, მაგრამ მას შემდეგ, რაც საკომლე ცალკე კომლის ასასვლელი იყო, სარკმელს შეინიჭა სწორედ ის მნიშვნელობა, რომელიც ჩვენთვის ესლა ვასაგებია—სინათლის შემოსასვლელი. საბასაც სარკმელზე, «ქება-ქებათაჲს» 2, 9 დამოწმებით, ნათქვამი აქვს, რომ სახლთ სასინათლო, ანუ გადასაჭურეტი“-ო (ლექსიკ.). ასეთივე ვაგებით სარკმელი იხმარება «ივანია-ს 7, 6-7-შიც: დედაკაცი „სარკმლით სახლისაგან მისისა ზასა ზედა ჭკრობს... უკეთუ იხილოს... ქაბუჯი“ (= *ბაბ ყბ ვსაქმეც ზე თან იქათა აბუჯეც ზე რბე პაქათაჲ; პარაკაპნოთიხთა ზბე ზიუ... ვეახავ; De fenestra enim domus meae per cancellos prospexi... et video... juvenem*)¹. ის ერთი მხრით იმისთვის იყო ვაკეთებული, რომ სინათლე შემოსულიყო, ხოლო მეორე მხრით, რომ გადახედვა შესაძლებელი ყოფილიყო. როდის ენიჭება ასეთი დანიშნულება ამ სარკმელს, რასაკვირველია, გამოსარკვევია, მაგრამ მოგვეპოვება საბუთები X—XI სს-ისა, როდესაც სახლში, კედელშია დატანებული ასეთი სარკმელები. შემდეგ ვეფხის-ტყაოსნის აღწერილობითგანაც ირკვევა, რომ იმ დროს სარკმელი კომლის ასასვლელი კი არაა, არამედ სინათლის შემოსასვლელი და შემდგომ გადასახედიც. აი სათანადო მოწმობანიც.—გულანშაროელი ვეპართუხუცესის ზღვაზე წაკიდებულ ტურფა სახლს სარკმელები ზღვისაკენ ჰქონია. საგულისხმოა, რომ სარკმელი შიგნითკენ იღებოდა თურმე. ეს ფატმანის შემდეგი მოთხრობითგან ჩანს. ფატმანი აეთანდრის უამბობს:

„უკმოვახვენ სარკმელნი და შევაქცივე პირი ზღვასა,

ვიხედვიდი, ვიქარვიდი ჯეშნისა ჩემგან ზრდასა,

შორს ამიჩნდა ცოტა რამე, მოცურევედა შიგან ზღვასა...

მე შორიდან ვერად ვიკან, მიმეახლა, იყო ნავი“.

(აბულ. 1059, 1—3 და 1060, 1; კაკ. 1082—83; შდრ.საიუბ. გამ. 1128-29).

შემდეგ უკვე ფატმანი ამბობს:

„მე სარკმელია გარდავიადეგ, რა შევიგენ, არ მოჰყიდეს, შეუზახენ“-ო... (აბულ. 1066, 1; კაკ. 1089; საიუბ. გამ. 1135, 1).

შესაძლებელია სარკმელი ქებასაც ჰქონოდა, მაგ., ქებაში დამალული

„აეთანდილ სარკმლით უჭკრეტდა, ტყვე საჭით ნააზატები“

(აბულ. 219, 1; კაკ. 244; საიუბ. გამ. 267, 1).

ჰქონდა თუ არა ამ სარკმელს რაიმე ჩასმული შიგ, რომ ქარი ან წვიმა არ შემოსულიყო? ჩარჩო, რასაკვირველია, გაჩნდა მას, მაგრამ დაცული იყო რითმე ის გარედან, თუ პირდაპირ ღია იყო, ჩვენ ამის შესახებ ძველ ძეგლებში არა გვაქვს ცნობები. საყურადღებო გარემოებაა, რომ გიორგი მერჩულის მოთხრობით IX ს-ში ბერ-მონაზვნების სენაკებში სარკმელი-კი იყო, მაგ-

¹ სხვა მოწმობანი წყაროებისა ნ. „საძიებელში“ სიტყვა სარკმელ-ზე

რომ ცეცხლს არ ანთებდნენ, აკრძალული იყო, ბერმა სიცივე უნდა აიტანოსო. მართალია, მონასტრები კლარჯეთში იყო და იქ ისე არც ცივა ზამთარში, რომ სიცივის ატანა გასძნელებოდა ადამიანს, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, თუ რისთვის იყო საკუმლო. ცხადია, ის კომლის ასასვლელად-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ სინათლის შემოსასვლელად.

ჰქონდა თუ არა სარკმელს გამოსაღებელი ფანჯარა, რომელსაც ესლა ჩვენ აუცილებელ კუთვნილებად ვთვლით სარკმლისათვის? ძველად ასეთი რამ არ ჰქონია, რაც ცხადად ჩანს ყველა ძეგლდან. ის ღია იყო და ჰქონდა ბადის მსგავსად ან დასაცველი კარისებრ დარაბა. დარაბას რომ გამოაღებდნენ, მას სხვა რამ აღარ იცავდა.

ფანჯარა ჯერ კიდევ XVII ს-ში იმას არ ნიშნავს, რასაც ჩვენ ესლა ვუწოდებთ. არც საბას აქვს ისე განმარტებული, რომ XVII ს-ის ფანჯარა ეხლანდელი ფანჯარის მსგავს ნაგებობად წარმოვიდგინოთ. „ფანჯარა თურქთა ენაა, ქართულად კანკელი და ლანძვი და არღაბაგი ჰქვან“ (ლექსიკ.) ამ განმარტების რეალური მნიშვნელობის გასაგებად, უნდა არღაბაგისა, კანკელისა და ლანძვის რაობა ვიცოდეთ. არღაბაგზე ამავე მეცნიერს IV მეფეთა 1, 2-ის დამოწმებით, ნათქვამი აქვს, რომ „ესე არს ერდოსა ზედა, გინა გარდასაქრელთა ადგილთა ხარბხა მოავლონ, რათა კაცი არ გადაიკრას, გინა ფანჯარა“-ო (ლექსიკ.)

შემომოყვანილი განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ფანჯარა XVII ს. ქართულად სარკმლის, ან ისეთი სხვა ადგილის, საითგან გადაეარდნა შეიძლებოდა, ამისაგან დასაცავად განკუთვნილს მოაჯირსა ნიშნავდა. მაშასადამე, ის XVII ს-ში ჯერ იმას არ ნიშნავს, რა მნიშვნელობაც მას შემდეგში მიენიჭა და ამიტომ, რასაკვირველია, ძნელი წარმოსადგენია, რომ ასეთი მნიშვნელობა მას ამაზე ადრე ჰქონოდა. მაგრამ ვეფხისტყაოსანში მაინც აღნიშნულია, რომ სარკმელი გამოვალე და გადავიხედეო. სანამ სარკმელს არ გამოაღებდა, დანახვა არ შეეძლო იმიტომ, რომ იმ დროს სარკმელს დარაბის მსგავსი მისადებელი ჰქონდა, და სანამ ის იყო დახშული, დანახვაც არ შეიძლებოდა. როდესაც დანახვა სურდათ, ის უნდა გამოეღოთ და რომ გამოაღებდნენ, მაშინ დინახავდნენ.

ფანჯარა XVII ს-შია ქართულში შემოსული, მანამდე სარკმელია. შემოსულისას ფანჯარას ჯერ კიდევ ის მნიშვნელობა არ ჰქონია, რომელიც შემდეგში მიენიჭა მას, არამედ ის ერთგვარ დასაცავს წარმოადგენდა, რომ კაცი არ გადაეარდნილიყო. ასევე იყო ძველად, მის მავიერ ხის ან ლითონისაგან გასაკეთებელი დასაცავი ფარდა ჰქონდა ხოლმე. ს. ორბელიანს, ფარდაგის ქვეშე ნათქვამი აქვს, რომ კოზიმიტი არის „მცირე ფარდაგი სარკმელთ წამოსაფარებელი“ (ლექსიკ.); ხოლო ცალკეულად ამავე ტერმინზე საბა ამბობს, რომ „კოზიმიტი მცირე კრეტსაბმელია სარკმლისა“ (იქვე). კრეტსაბმელი ფარდას ნიშნავს ძველ ქართულში, ის დიდი ფარდა იყო, აქ კი სარკმლისათვის განკუთვნილი — კოზიმიტია.

სარკმელი თანამედროვე ქართულში, ხალხის მეტყველებაში, მხოლოდ აღმოსავლეთის საქართველოში-დაა შერჩენილი. აქაც მარტო ხევსა, ხევსურეთს, ფშავეში, თუშეთში, ვარე-კახეთსა და ქიზიყშია. დასავლეთ საქართველოში მხო-

ლოდ რაჭაში მოიპოვება. მთიანეთში სარკმელი უპირველესად კერის ასწვრივ მყოფი საცემლისა და სანათურის სინათლის ჩამოსასვლელის აღმნიშვნელია. მაგრამ იქაც, და მეტადრე კახეთ-ქიზიყში, ორგვარი სარკმელი არსებობს: ზემო სარკმელი და გვერდის სარკმელი (ხევი 40).

სარკმელს აქვს თავი (თუშ.), ჩარჩო (გ. კახ. 27) და კარები (თუშ.). ზემო რაჭაში იციან სარკმლის კარების მიხურება ღამით, ანუ მიხურება ფიცარითა (გვ. 10).

XIX ს-ის დამდეგს ფანჯრის მნიშვნელობა უკვე ისეთივეა, როგორც ეხლა წარმოგვიდგენია. საბა ნინოწმადელს თავის ჰროვარტაგ-გუჯარში ნინოწმადელის საყდარზე ნათქვამი აქვს: „ამას გუმბათსა, გინა ყელსა და ძირს ეკლესიასა რაც კანკელი (რ'ლ არს ფანჯარა) აქუნდა, ხისა იყო და იგიცა დაძველებულ. მე ახლად ქმნილნი სპილენძისა მართულითა ფანჯარანი განვაწყენ, რიცხვით ათექვსმეტი, და გარდა ამისა მართულისა ფანჯარასა მას, წვიმისა და ქართა შემოუსვლელობისათვის მინა განვაწყენ და რვა ფანჯარა კერძობზედ ესრეთ შევაკე“-ო, როგორც ვხედავთ, ძველ ფანჯარას ჩარჩო ჰქონია გარშემო, მაგრამ მინა არა, თავისუფლად შემოდოდა თურმე ჰაერი და წვიმა, რისთვისაც მინა ჩაუსხამს მასში.

ყოველი ეკლესია, თუ სხვაგვარი შენობაც, რასაკვირველია, დახურული უნდა ყოფილიყო და „სახურავი“ (ს. ორბელიანი) ჰქონოდა. **ზედაბურვა** (1020 წ. სიგ. მელქიზედექ კ'ზისა, ქ'ები II, 31), **შებურვა** (იაი სოფ. 591) ან **დაბურვა** (დომენტი კ'ზის სიგ. XVII ს. ქ'ები II, 490) სხვადასხვანაირად შეიძლება. დახურულ შენობას „საბურველიანი“ (იხ. ს. ორბელიანი, სიტყვა „მნუბა“) ერქვა. ყველაზე უფრო ადვილი სამუშაო იყო, როდესაც შენობა „ხით იყო დაბურვილი“ (საბა ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ციცკ.“ 1852 წ. № 2, გვ. 21), როცა „დაბურვიანებდნენ“ ხოლმე „ფიცარითა“ და „ყავრითა“ (დომენტი კ'ზის სიგ. XVII ს., ქ'ები II, 490—491).

გაცილებით უფრო ძნელი და რთული სამუშაო იყო, როცა შენობა ქვით უნდა ყოფილიყო დაბურვილი; ამისათვის, განსაკუთრებით-კი როცა გუმბათიანი აგებულება იყო, თვით შენობაში განსაკუთრებული მოწყობილობა უნდა ჰქონოდა, რომელსაც ქვის საბურავის სიმძიმე შეეძლო ეტვირთნა. საბურველიანი ქვის შენობების სხვადასხვა აღწერილობაში გვხვდება შემდეგი სიტყვები, რომელნიც ამ მოწყობილობის ნაწილებს აღნიშნავენ: **კუთხი** (ც'ა სრ'ნსი, 26; ურბნისის სიონის წარწერა, ე. თაყაიშვილი, არქ. მოგზ. I, 43), **ყურე** (იაი სოფ. 591), **ყურენი** (იაი სოფ. 594), **სამყურო** (ც'ა სრ'ნსი, 43), **სამყრო**, **სამყრონი** (ტფილ. სიონის 1657 წ. წარწ. Brosset, Voyage, Rap. cinq. 34; კ'ზის ნიკოლოზის მცხეთის სვეტიცხოვ. XVII ს. წარწ., ქ'ები II, 505; იკორთის 1673 წ. წარწ., ქ'ები II, 488; მარტვილის წარწ. 1636 წ., ქ'ები II, 504; სენია ჩხეიძე 323; ალავერდის წა გიორგის ხატის 1724 წ. წარწერა, Brosset, Voyage, Rap. I, 66), **გუმბადი**, **გუმბათი** (სმ'ბტს ქ'ვა, 47; ტფ. სიონის 1657 წ. წარწ., Brosset, Voyage, Rap. cinq. 34; სენია ჩხეიძე 323)

ზოგიერთი ზემომოყვანილი ტერმინის მნიშვნელობა ცხადია და ადვილად განსაზღვრავი, ზოგიერთის გამორკვევა-კი დანამდილებით ჯერჯერობით ძნელია და ამგვარი სიტყვების მნიშვნელობის ახსნა სათუოდ უნდა ჩაითვალოს.

კუთხი მოხსენებულთა სერაბიან ზარზმელის ცხორებაში. ეკლესიის ნანგრევებით სარგებლობდნენ და ეხლაც კი „იკნობებიან ქვანი იგი ზოგნი რამე კუთხითა მიერ და კამარათა“ (ცა სრპნსი, 26 და კეკ. 167, 20—21); იგივე სიტყვა ურბნისის სიონის წარწერაშიც, რომელიც მოგვითხრობს: „იყო ესე ს[ი]ონი დ[ა]ქუელებულ ო[კ]ტ[რო]ს ზ[ო]მ[ი]სა: ოთხნი კ[ო]ვთხნი და კ[ონ]ქი გ[ან]ქ[ობი]ლ იყ[ვ]ს“-ო (ე. თაყაიშვილის, არქ. მოგზ. I, 43). ამ წარწერაში ქარაგვიანი სიტყვა „კოხნი“ კუთხენი-კი არ არის, როგორც კითხულობს ე. თაყაიშვილი (ibid), არამედ „კუთხნი“. ამ ტერმინის მნიშვნელობის განსაზღვრავად მხოლოდ ორი ცნობა მოგვეპოვება, რომელთაგან მარტო ერთის აზრია მთლად ნათელი, სახელდობრ, აია სოფიას ტაძრის აღწერილობის ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „მარჯვენას მკარსა, კუთხსა ზემოსა სვეტიას (?), თავსა გუმბადის მიძიართ...“ (აია სოფ. 592). ბერძნულ დედანში ამ ადგილას ნათქვამია: „ეის ტო დექსიონ ბეროს ტუ პინჟუ ტეს ანო აფსიდოს ტეს ანერხომენეს ეპი ტონ ტრულონ“ (დიეგესის 88, ტე 10). მაშასადამე, ქართული კუთხი ბერძნულ პინჟოს-ს უდრის, ხოლო ამ ტერმინის შესახებ Du Cange ამბობს: «*mediae partis aedi incumbit ingens Hemispherium, quod ἡμισφαίριον dicitur. Sustinetur illud quatuor Pilis majoribus, quas πύλαι et πύλας vocant*“ (Glossarium med. et inf. gr. Explicatio tabularum¹). დუ კანტის სიტყვებიდან ჩანს, რომ პინჟოს ბიზანტიაში იმას ერქვა, რასაც ეხლა ზუროთმოდღერებაში ფრანგ. pilier, გერ. Pfeiler და რუსულად пилюн-ს ეძახიან. ამასვე, ანდა ერთ-ერთს იმ ოთხ დედა სვეტთაგანს, რომელმაც უნდა იტვირთოს ხოლმე გუმბათისა, ან შუა კამარის სიმიძე, აღნიშნავს. მაშასადამე, ქართული ტერმინი კუთხი-ც. ამიტომაც არის ნათქვამი ურბნისის წარწერაში „ოთხნი კუთხნი“-ო.

ყურე და ყურნი ან ყურენი ჯერჯერობით მხოლოდ ნათარგმნ თხზულებაში მოიპოვება, ისიც მხოლოდ ორჯერ, აია სოფიას აღწერილობაში. იქ ნათქვამია „დამყარნეს ოთხნი ყურნი კამარათა შესაკრებელნი და ზედა კერძო იწყეს მრგვლად აღშენებად გუმბადისა (აია სოფ. 594). ამ აღწერის მიხედვით ოთხნი ყურნი ყოფილან „კამარათა შესაკრებელნი“ და ამ ოთხს ყურეზე იყო დაფუძნებული „ზედა კერძო“ მრგვლად აღშენებული გუმბადი, რასაც თანამედროვე ზუროთმოდღერებაში რუსულად „нарыча“ ჰქვია.

ყურენი ნახევარსფეროვანი კამაროვანი მოყვანილობისა იყვნენ, მხოლოდ ეს ნახევარსფეროვანი კამარა ნაპირზე იყო დაყენებული და ცოტა გადმოხრილი იყო O; იქნებ სწორედ იმიტომაც ერქვა მას „ყურე“, რომ ცოტად წინ წარმოზიდული იყო, ყურე ხომ „არს წარზიდული რამ ადგილი“ (ს. ორბელიანი, ლექსიკ). იმავე აია სოფიის აღწერილობაში ნათქვამია: „აღმართნეს კამარანი მარჯვენით და მარცხენით და შებურნეს სამხრონი და ყურეთა კამარანი“ (აია სოფ. 591) [დაუზურავთ ეკლესიის გვერდების კამარანი და ყურეთა კამარანი]. ბერძნულს დედანში აქ სწერია „სკფვიკას აფსიდას“ (დიეგესის

85—86, შენ.; თვით ტექსტში დაბეჭდილია „კეფალიკას აფსიდას“). „სკვფოს“ ერთგვარი ფილა იყო და ამ შემთხვევაში ყურეთა კამარის მოყვანილობას ახასიათებს (იხ. Du Cange, gloss).

სამკრო ხშირად გვხვდება ქართულ წყაროებში. ბასილი ზარზმელი მოგვითხრობს, რომ ზარზმის ახალი ეკლესია „აღეშენა ვიდრე სამჭურამდე (sic?)“ (ცხდ სრპნსი, 43). ტფილელი ელისე საგინაშვილი ამბობს, რომ მან 1657 წ. ტფილისის სიონის „სამჭროები“ ააშენა (წარწერა, Brosset, Voyage, Rap. cinq. 34). ნიკოლოზ ქსეც ერთ საბუთში აღნიშნული აქვს: მცხეთის სვეტიცხოველს „ხუთნი სამხრო (sic) გამოუცვალეთ და ხელახლად აღეაშენეთ“ (ქები II, 505). იკორთის 1673 წ. წარწერაში ნათქვამია: ჩვენ „ერისთავან იესე...ოთხი სამჭრო გავაკეთეთ“—ო (ქები, 488). მარტვილის საყდრის ჩრდილოეთის კარებს ზემოთ კედელზე წარწერაში აღნიშნულია: ჩვენ „ოტიამ დავახატვინეთ სამჭრო ესე ტაძრისა შენისა ჩვენად საფლავად“—ო (წარწ. 1686 წ., ქები, II, 504). ისტორიკოსის სეხნია ჩხეიძის სიტყვით ვახტანგ VI „...აღაშენა ქალაქს სიონისა გუმბათი და სამხრო“—ო (გვ. 323). დასასრულ ილავერდის წაგვიორგის ხატის 1724 წ. წარწერაში ილავერდელ ჩოლაყაშვილს ნიკოლოზს მოთხრობილი აქვს: „ლორდინითა დავებურეთ წინა სამხრო ქეთათა და დაბალი სამხრონი ურთხლისა ფიკრიითა“—ო (Brosset, Voyage, rap. I, 66).

ზემომოყვანილი მასალებიდან ჩანს, რომ შენობაში ერთი-კი არა რამდენიმე სამჭრო იყო, ოთხი და ხუთი სამჭროც შეიძლებოდა ყოფილიყო. ამას გარდა მდებარეობისა და მიხედვით ერთ მათგანს წინა სამკრო ერქვა, მასა სადამე, მეორეც, უკანა სამხროც უნდა ყოფილიყო. სიმაღლისა და გვარად იყვნენ აგრეთვე „დაბალი სამხრონი“ და იქნებოდნენ, ალბათ, მალალი სამხროებიც.

რა იყო მათ სამჭრო? ბასილი ზარზმელის სიტყვიდან ჩვენ შეგვიძლია ის დასკვნა გამოვიყვანოთ, რომ როცა ეკლესიას აშენებდნენ, კედლებს ჯერ „საკმელთამდის“ აიყვანდნენ, მერე „ზედა საკმელ“—ს მიაღწევდნენ და მხოლოდ ამის შემდგომ სულ ზევით იწყებოდა „სამჭრო“. როდესაც ეკლესია აშენებული იყო „ვიდრე სამჭურამდე“ (?), როგორც ეს მოხდა ზარზმაში მიქელის მამასახლისობაში, მაშინ მის მოადგილეს ცოტა-ღა ჰქონდა ვასაკეთებელი და მას შეეძლო იდგინა „პირველც სრულ (ეყო) ეკლესია“ (ცხდ სრპნსი, 43). მასადამე, სამჭრო იყო შენობის ზევითი ნაწილი. ხოლო მარტვილის 1626 წ. წარწერიდან, სადაც ოტია ამბობს, დავახატვინე „სამჭრო ესე ტაძრისა შენისა“—ო (ქები II, 504), ცხადად ჩანს, რომ სამჭრონი ტაძრის ნაწილები იყვნენ, ხოლო სახელები „წინა სამჭრო“ და „დაბალი სამჭრო“ ამტკიცებენ, რომ შენობის ამ ნაწილების სამჭროებს სხვადასხვა მდებარეობა ჰქონდათ და სხვადასხვა ზომისა იყვნენ. სიტყვები „წინა სამჭრო“ და უკანა სამჭრო, „დაბალი“ და მალალი სამჭრონი უფლებას გვაძლევენ ვფიქროთ, რომ შენობის ეს ზევითი ნაწილები, „სამჭრონი“, მართლაც რომ მხრებსავით გადაკიმული ნაწილები იყვნენ, რომელნიც სიონის გეგმაზე უგუმბათო ეკლესიას შუა ნაწილს აქვთ-იქით გვერდით მხრებ ჩამოშვებულსავით დგანან, ხოლო გუმბათიანში და ჯვარისსახიანში გუმბათის წინ და უკან მალალი და დაბალი ორივე გვერდით.

მ. ბროსეს სიტყვით On appelle ainsi de petites constructions qui se font en quatre endroits, à la naissance de la coupole, destinées à la soutenir, et reposent sur les murs capitaux, entre les bras de la croix, par dehors; on dit que c'était autrefois les cachettes où se déposaient les trésors des églises. Au lieu de ce mot dans la copie de l'exarque on lit ყამართობები, qui c'est pas géorgien et qui a été traduit par вѣдомы; dans ce cas il faudrait კამარები“ (Voyage, cinq. rap., 34, შენ. 2). თუმცა ბროსე ქვეშარიტებასთან ახლოა, მაგრამ, რასაკვირველია, იგი მაინც სცდებია, როცა „სამჭრო“-დ გუმბათის ფეხთან ოთხი მხრივ პატარა გამოწვეულ კუთხედიან ნაწილს სთვლის. ბროსეს ახსნა რომ სწორე ყოფილიყო, მაშინ შეიძლებოდა მხოლოდ ოთხი სამხრო ყოფილიყო. ჩვენ-კი ვიცით, რომ სამხრო ხუთიც შეიძლებოდა ყოფილიყო; ამასთანავე, მაშინ ყველა სამჭრონი ერთი ტანისა იქნებოდნენ; ზემოთ-კი აღნიშნული იყო, რომ არსებობდნენ „დაბალი სამხრონი“-ც. დასასრულ ბროსეს აზრი რომ სამართლიანი ყოფილიყო, მაშინ არც „წინა სამხრო“ უნდა ყოფილიყო, არამედ მარტო გვერდების სამხროები.

შენობის დაბურვას ერქვა დაბურვა და სახურავს კიდევ საბურავი ეწოდებოდა. მაგ., ათონის აღაპებში სწერია: „პანაშუდი არიშინისა... მოგუცეს ეკლესიისა საბურავად დრაჰკანი: რმი: (150)-იო“ (ათონ. კრებ. 229, დე 54). საბურავი სამჭროს ზემოდან იყო: „დაბურეთ წინა სამხრო ქვითა და დაბალი სამხრონი ურთხლის ფიკრიითა“-ო, ნათქვამია ილავერდის წა გიორგის ხატის 1724 წ. წარწერაში (Brosset, Voyage, rap. I, 66).

მაგრამ შენობის კედელს საბურავამდე გარშემოვლებული ჰქონდა ცოცხალი წარმოზიდული ნაწილი, რომ ნამი და წვიმა საბურავიდან ზედ კედლებზე კი არ ჩამოსულიყო თქრიალით, არამედ ოდნავ მოშორებით მიწაზე დათხეულიყო. ამ საბურავის პირას და ქვეშ მყოფ წარმოზიდულს ნაწილს ქართულად „საცვრე“ ანუ „საცვარე“ ეწოდებოდა. თბილისის სიონის 1710 წ. წარწერაში ნათქვამია: „ბატონიშვილი ვახტანგ განმეახლებელი გუმბათით, ლორუინსაცვრით მონასტრისა ამისა“-ო (Brosset, Voyage, Rap. cinq., 35). ბროსე ამბობს: ამ სიტყვის მნიშვნელობა მე არ ვიცი, მაგრამ საქართველოში რუსულად карниз-ად სთარგმნიანო (ibid). საცვარე, ანუ საცვრე ბერძნულს ἀνάκτα, -სივას უდრის (O. Hartmann, Stilkunde 23, 24) და ხუროთმოძღვრებაში მართლაც ეხლა „კარნიზად“ იწოდება.

შენობას სინათლის შემოსავალი შეიძლებოდა ზევიდანაც ჰქონოდა და ამასთანავე დაბურული ყოფილიყო. ამისთანა შემთხვევაში მას შუაზე ამოღებული თავსაბურავი უნდა ჰქონოდა, რომელსაც ქართულ ხუროთმოძღვრებაში გუმბალი (სმარტს ქკა, 3 ქკა 47, იას სოუ. 589, 592, 594, 596, 599 = რან-ლიჯ, — Διήγησις 81, 88 § 11, 98 § 21, 105 § 28, 106), ანუ გუმბათი ეწოდებოდა¹. გუმბათი შენობის თვისებათა დამახასიათებელი საბურავია და ამიტომ ხუროთმოძღვრებაში ამას განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევენ. შენობები სხვათა შორის ამისდა მიხედვით ორ ჯგუფად იყოფება: ერთ ჯგუფს შეად-

¹ სიტყვა სპარსულიდან უნდა მომდინარეობდეს, თუმცა სპარსელებს ასეთი გუმბათი არ ჰქონიათ, როგორც საქართველოში იყო.

გენენ ისეთნი, რომელთაც გუმბათი აქვს საბურავად და ასეთს „გუმბათიანი“ ეწოდება (ტიმოთეს მგზრება, ჩუბინ. ქრისტ. 139; ვახუშტის გეოგრ. 41, 45, 57, 60, 62; ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურის გამოც. 35, 37, 44, 46, 47 და ბევრგან სხვაგან). მეორე ჯგუფს შეადგენენ „უგუმბათო“ ეკლესიები, ტაძრები და სასახლეები (ვახუშტის გეოგრ. 45, 49, 60, 74; ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურის გამოც. 37, 39, 46, 53 და მრავალგან სხვაგან). ჩვეულებრივ გუმბათი ქართულ შენობებში დამყარებული იყო ხოლო ოთხს კუთხეზე, რომლებზედაც ცოტა წარმოზიდული იყვნენ ოთხნი ყურენი და ყურეთა კამარანი, ხოლო შემდეგ აყვანილი იყო თვით გუმბათიც. გუმბათს თავი გარეთ მოეპოვებოდა; ყელი წახნაგოვანი ჰქონდა, შეგნით ცა გააჩნდა. უფრო მეტ-წახნაგოვანი გუმბათი მოგვიანო ხანს, შემდეგ მრგვალიც გვხვდება.

იმის გამო, რომ გუმბათი სპარსული სახელი ჩინს, შესაძლებელია ადამიანს ეკვი შეეპაროს, მართლა ქართულია თუ არა გუმბათი; გუმბათის თავიანი შენობები მართლა საქართველოში გაჩნდა თუ არა? ამასთან დაკავშირებით ჩვენ გათვალისწინებული უნდა გვქონდეს, რომ გუმბათის ნაცვლად საქართველოში ძველად სხვა ტერმინი არსებობდა, სახელდობრ გვრგვანი, რომელიც ეხლანდელს დარბაზშია გადარჩენილი. ამის შესახებ სათანადო ცნობასაც ვპოულობთ.

საბა ნინოწმიდელ მიტროპოლიტს თავის ჰოროვარტაგ-გუჯარში აღნიშნული აქვს: „გკლესისა ამის ჩემისა გვრგვანი-გუმბათი ესრეთ დაძველებულ იყო, რომ ნიადაგ შიშა შინა ვიყუწნით დაცემისათვის. ველ-ვჰყავ იმისდა მტკიცედ განმყარებად ესრეთ, რომელ იგი, რომელიცა ძველ იყო, დამოვაქციე. და დაქცევასა აჰას ზედა ღირნი არა უმცირეს აღშენებისა იყუნეს, რომელ დიდად დაგვაშრომილა და მრავალნი სახელოვნონი რკინისა ორღანო-იარღნი დააშუსრნეს,—რადლა განგრძელდენ, დავაქციეთ. ამის დაქცეულისა აღშენებასა შეუდგე, და უფროს სხუათა გარშემოსავლებისა ხისა ფალანგმანი დიდსა შრომასა მიმცა და მრავლითა ღირ-დებითა ფალანგი შემოვავლე სამუშაოდ: აწცა მის ძუშლისავე ყელისა მზილველნი განჰსტურეტეთ მისსა ფარგალსა შიგან ვერ შენებულებასა, და რადგანც იგი ძუშლი ყელი ესრეთ იყო აღგებულნი, სხვა რა ეგებოდა, თუ არა კდ მუნითვე მოკიდებდა. მოვჰკიდეთ ძველ-შენებულსა მას ყელსა და დიდად სიმალედ აღჰსწია ესე ჩვენგან ახალ ქმნილება“.

როგორც ვხედავთ, ამ ერთად არის ნახმარი „გვრგვანი-გუმბათი“ (გუმბათი სპარსული ტერმინია, ხოლო გვრგვანი—ქართული). იგი მოსაქცევი ყოფილა, იმიტომ რომ სახიფათო გამზდარა; შიშობდნენ, რომ შესაძლებელია ჩამოვარდესო. მოქცევა რომ დაუწყებიათ, დარწმუნებულან, რომ გუმბათი კარგად ნაგები ყოფილა. დაუქცევით მინც რამდენადმე და ახლის აგებას შესდგომიან. შემოუვლიათ გარშემო ფალანგი, ე. ი. ხარაჩო (ეს სიტყვა ბერძნულია, ძველად მის ნაცვლად ფალანგი ვვაქვს), რაც მეტად გაძნელებულა, და მერმე ძველს ნაწილზე, ამ შემთხვევაში ყელზე, ახალი წამოუწყებიათ.

მაგრამ გუმბათის გამოცვლა ისეთი ადვილი საქმე არ იყო და ამავე საბა ნინოწმიდელს კარგად აქვს წარმოდგენილი ის სიძნელე, რომელიც დაძვე-

ლებული ნაგებობის მერმინდელ განმახლებელს ურთულდება საპუშაოს: განახლებული გუმბათის „განსრულებაზე ვნახეთ, წყალი არ შეიმაგრა, ორგზის კუალად მოვაქციე და ესე უკანასკნელი შრომა, რომელიცა მივიღე კულა დაქვევანდ და უკეთილესად აღვებაზედ, არა ნაკლ პირველისა პირისა მივიღე... და აწ, რაოდენ ძალ-მედვა და ძალ-იდებოდა, ვანვასრულე ზედეთ მტკიცედ აგურისა წყობილებითა. და შევამკე კეთილ-ქმნილითა გუარისა ზე აღდგმითა და მტკიცედ დამყარებითა და ესე შრომა ამას ზედან მივიღე. ამას გუმბათისა, ვინა ყელსა და ძირს ეკვლისასა, რაცა კანკელი (რომელს არს ფანჯარა) აქუნდა, ხისა იყო“-ო.

აქითგან ნათლად ჩანს, რომ სანამ დამთავრებულად ჩასთვლიდნენ ძველად ნაგებობას, მანამ მას ცდიდნენ. აქ გამოურკვევიათ, რომ გუმბათი წყალს ვერ იმაგრებდა, მოუნგრევიათ ის და ხელმეორედ აღშენებიათ. ხელმეორედ გამოუცდიათ და ისევ ისეთივე გამოდგარა. დაბოლოს ის მათ დაუსრულებიათ.

ამ აღწერილობაში კარგად არის წარმოდგენილი მთელი ის სიძნელე, რომელიც წინ ეღობებოდა მერმინდელ ქართველ ხუროთმოძღვრებს, კალატოზებსა და საერთოდ აღმშენებლებს, როდესაც ძველი ნაგებობის განახლება უხდებოდათ. პრაქტიკული გამოცდილების ცოდნის ის მაღალი დონე, რომელიც ძველ ქართველ ხუროთმოძღვრებს მოეპოვებოდათ, როგორც ეტყობა, ამ დროს უკვე აღარ არსებობდა და დანგრევა იმდენად ძნელი ყოფილა, რომ ისიც კი გასჭირვებიათ. აგების დროს კი, როგორც ჩანს, უკვე აღარც იმ ძველი ხსნარის საიდუმლოება სცოდნიათ, რომელიც ნაგებობას კარგად იკავებდა და არც შესაფერისად განსწავლულნი ყოფილან, რომ ძველის, უვარგისად ცნობილის მაგიერ ხეირიანი რამე გაეკეთებინათ მაინც.

საკითხი იმის შესახებ, თუ როდის შემოვიდა გუმბათიანი თავსაბურავები ქართულ ხუროთმოძღვრებაში, ამასთანავე, ადგილობრივ წარმოშობილი განვითარდა (განსაკუთრებით წახნაგოვანი წვეტიანი გუმბათი), თუ უცხოეთიდან არის შეთვისებული, ვერ გამოკვეული არ არის. ამ საყურადღებო საკითხის შესასწავლად მოიპოვება ერთი ძველი და თანაც დიდმნიშვნელოვანი ცნობა, რომელიც ამტკიცებს, რომ ქართველთა ტომს, კოლხებს, უკვე ქრისტეს წინათ სცოდნიათ სხალების პირამიდოსანი თავსაბურავები. ეს ძვირფასი ცნობა შენახულია რომელიც ხუროთმოძღვრის ვიტრუვიუს პოლიოს თხზულებაში «დე არხიტექტურა» (ხუროთმოძღვრებაზე), რომელიც 16—13 წ. ქ. წ. არის დაწერილი. აი რას მოგვითხრობს ვიტრუვიუსი: L. II, cap. I, 4... Apud nationem Colchorum in Ponto propter silvarum abundantiam arboribus perpetuis planis dextra ac sinistra in terra positis, spatio inter eos relicto quanto arborum longitūdines patiuntur, conlocantur in extremis partibus earum supra alterae transversae, quae circumcludunt medium spatium habitationis tum insuper alternis trabibus ex quattuor partibus angulos iugumentantes et ita parietes arboribus statuentes ad perpendicularum imarum educunt ad altitudinem turres intervallaque, quae relinquuntur propter crassitudinem materiae, schidiis et luto obstruunt item tecta recedentes ab extremo transtra, traiciunt gradatim contrahentes et ita ex quattuor partibus ad altitudinem educunt medio metas, quos fron-

de et luto tegentes efficiunt barbarico more testudinata turrium tecta (В. Латышев, Известия др. писателей etc., т. II, стр. 42—43)¹.

აღწერილობა ზედმიწევნით უდგება ქართული დარბაზების გვირგვინს. ვიტრუვიუსით სახლის ასეთი სახურაეები კოლხეთში სტოლნიათ. მასვე აქვს აღნიშნული, რომ შედარებით პრიმიტიული ხასიათისა არის ესაო, მაგრამ იმავე დროს დაწერილი აქვს, რომ ასეთი სახურაეი ბუნებრივად უნდა გაჩენილიყო ისეთ ავღრიან ქვეყანაში, როგორც იყო კოლხეთი, ე. ი. დასავლეთი საქართველო მაშინ, შავი ზღვის სანაპიროებზე მეტადრე. რასაკვირველია, თვით იტალიაშიც საკმაოდ იცის ბოლმე ზღვის სანაპირო ზოლში ავღრიანობა, მაგრამ მაინც ამას იქ არ გამოუწვევია ასეთი სახურაეის გაჩენა! ასე ახსნა არ შეიძლება. მიუხედავად ამისა მაინც საყურადღებო ვარაუდებია, ჩვენ მოგვეპოვება ცნობა იმის შესახებ, რომ გვირგვინი, რომელიც ქართული დარბაზის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს, ყოფილა უკვე იმ დროს, ე. ი. ჩვენს წელთ-აღრიცხვამდე, ადრინდელ ხანაში, ამას იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ დარბაზი და გუმბათი ქართული ტერმინები არ არის, სპარსულია, და ბუნებრივად შესაძლებელია დაბადებულიყო აზრი, რომ მათ მაინც რაღაც კავშირი უნდა ჰქონოდათ სპარსულთან. მაგრამ ასეთი ვარაუდი უსაფუძვლო ხდება, რადგან ვიტრუვიუსის აღწერილობიდან ნათლად ჩანს, რომ გვირგვინები, ანუ გუმბათები, ყოფილა ჩვენში უკვე ჩვენს წელთ-აღრიცხვამდე ერთი საუკუნით მაინც ადრე, ცხადია, რომ არც დარბაზის სპარსულობას და არც გუმბათის იქიდანვე მომდინარეობას არავითარი ანგარიში არ შეიძლება გაეწიოს ამ საკითხის, სახელდობრ — გუმბათის მსგავსი სახურაეების სადაურობის განხილვის დროს.

3. საკულტო ნაგებობათა შინაგანი ნაწილები

შინაგანი დანაწილება ეკლესიისა, რასაკვირველია, უმთავრესად გვემახვილებს იყო დამოკიდებული, მაგრამ არსებობდა ისეთი ნაწილები, რომლებიც თვითვეულ ტაძარში უქვევლად უნდა ყოფილიყო. სწორედ მათი სახელების გამოჩვენება სპიროს.

¹ რუსული თარგმანი: Об архитектуре (Витрувий Поллион). У народа колхов в Понте вследствие изобилия лесов кладут прямо на землю по правую и левую сторону целые бревна, поставив между этими двумя рядами расстояние равное длине бревен; затем на обоих концах этих рядов кладут поверх два других ряда поперек; таким образом окружается пространство жилища, лежащее посреди. Затем колхи на 4-х сторонах — попеременно на 2-х противолежащих — накладывают бревна, соединяя углы и образуя стены, и сверху отнесно от основания возводят избы, а промежутки, которые остаются между бревнами, вследствие толщины материала, они заделывают щепками и глиною. Точно также концы поперечных балок и суживая их постепенно в виде уступов, они возводят крышу с 4-х сторон сверху и образуют пирамидообразную верхушку, которую они покрывают асфальтом и глиною, и таким грубым способом строят сводчатые крыши своих изб (Латышев, Извест. др. писат... 42—43).

ეკლესიაში თავიდათავე, რასაკვირველია, ის ნაწილი იყო შენობისა, სადაც სიწმიდის მსახურებას ასრულებდნენ. ამ ადგილს **საკურთხეველი** (კახ. სრ. 36სი, 37) ეწოდებოდა. ბერძნულიდან ნათარგმნ წიგნში ეს სიტყვა „თუზია-სტერიონ“-ს უდრის (აია სოფ. 589, 595 = Διῆρυτος; 81, 91, § 16). „საკურთხეველი“-ს იატაკი ორი-სამი საფეხურით ეკლესიის საყოფელზე უფრო ამაღლებული იყო, ამიტომ მღვდლის შესვლაზე საკურთხეველში ძველ სამღვდელმსახურო წიგნებში ყოველთვის წერია ხოლმე: „აღვდენ საკურთხეველად“ (კ. კეკელიძე, *И. Кан.*, 73, 87, 89), „საკურთხეველსა აღვიდოდის“, „საკურთხეველსა აღვიდენ“ (ძი არქივრეტიკონი, კ. კეკელიძის გამოც., გვ. 8, ია). საკურთხეველს ყოველთვის მოხრილი, ნახევარწრის მოყვანილობა აქვს, ზემოთვანაც კერი ნახევარსფეროს სახით აქვს გადმოხრილი. შენობში ამგვარ გადაბურვას კონქი ეწოდებოდა (აია სოფ. 593). ეს სიტყვა მოიპოვება ურბნისის სიონის წარწერაში „კქქი“ (ე. თაყაიშვილი, *არქ. მოგზ.*, I, 43). არც მ. ბროსეს (*Voyage, VI part.*), არც ე. თაყაიშვილს ეს სიტყვა სწორედ ვერ წაუკითხავთ. პირველი კითხულობს „კათოლიკე“, მეორე „კანქელი(?)“, ნამდვილად-კი აქ არის „კონქი“. ამ სიტყვის სრული მართლწერა, „კონქი“, შენახულია აია სოფ. აღშენებაში (კ. კეკელიძეს მოყვანილი აქვს თავის *Нерус. Кан.*-ში „კონქად“, გვ. 330). კონქი ბერძნული სიტყვაა ἡ *καρχη* — „კონქე“ (გამოითქმის „კონქი“). ეს იყო „საკურთხეველის კონქი“ (აია სოფ. 593).

საკურთხეველს დანარჩენი ტაძრისაგან ჰყოფდა **კანკელი**. ეს სიტყვა ბერძნულია („კანკელოა“). რაც უფრო ძველია იგი, იმდენად დაბალიც არის. ამასთანავე იგი სვეტიბანი კამარისაგან გადატიხვრას წარმოადგენდა. მას სამი კარი უნდა ჰქონოდა. შუა კარს, რომლითაც მღვდელი შედიოდა, „აღსავლის კარები“ ეწოდებოდა (რუსები „Царские врата“-ს ეძახდნენ; ქართულში ამის მსგავსი არ ყოფილა).

საკურთხეველის შუაგულში იდგა **ტრაპეზი** (ბერძნული „ტრაპედა“). ძველი ქართული ტრადიციით, რომელიც ჯერ კიდევ ქრისტიანობის პირველი საუკუნითან მომდინარეობდა, ტრაპეზი მოთავსებული იყო კედლის პირას. იგი ქვისა იყო, უძრავი. ამ ნიადგაზე გაჩენილი იყო ბრძოლა ქრისტიანობის სხვადასხვა მიმართულებას შორის. ძველი ტრადიცია ზოგან უარყოფილ იქმნა. ბიზანტიაში, კერძოდ, გადაწყდა, რომ ტრაპეზი მოძრავი უნდა იყოსო. ქართველებმა ძველი ტრადიცია დაიცვეს უკანასკნელ დრომდე. სხვათა შორის, ამის შესახებ საბა ნინოწმიდელიც მოგვითხრობს, რომ განახლების დროს ტრაპეზი, რომელიც „უკან-კერძოდ იყო დამყარებულ და ხარისხეულად ქმნილ, რლიცა არა წესიერ არს და სამოშიშო ესრეთ ყოფად, აწ წინ დადგამით სამეფოსა მას კარსა დაუმახლობლელ“-ო. ძველებურად რომ დაეტოვებინა, მწვალებლობად ჩაუთვლიდნენ. ამის შემთხვევაც ყოფილა წინათ.

XVI ს.-ში, როდესაც რუსი დესპანები კახეთს ჩამოვიდნენ და ილექსანდრე კახთა მეფესთან მივიდნენ, თან მოიყვანეს მღვდლებიც ეკლესიების დასათვალისწინებლად. როცა მათ ნახეს, რომ საქართველოში ქვის ტრაპეზებია და ისიც კიდელთან მიდგებული, ერთი ამბავი ატყუეს, ნამდვილი მწვალებლობაო...

ამაზე რუსეთის მეფისათვისაც მიუტანიათ. მწვალებლობად რომ არ მიეჩნიათ, საქართველოშიც ვაერცვლებულა შიში და დაუწყიათ ადგილ-ადგილ ძველი ტრაპეზების მოშლა.

ძველს და შემდეგდროინდელ პატარა ეკლესიებშიაც ქვის ტრაპეზი ხშირად საკურთხეველის კედელზეა ხოლმე მიდგმული, რომელსაც ზოგჯერ ედგა ზედ ოთხ სვეტზე დამყარებული „მაჩრდილობელი“ (I ნუსხითა, 28, 18), რასაც სალხინებელი (К. Кекелидзе, Иерусалимский канонар, 337) და ჩარდახი ერქვა. ბიზანტიაში ამას „კიერუმ“-ს ეძახდნენ. შალვა ქვენიფნეველი თავის 1470 წ. ერთ შეწირულების წიგნში ამბობს: „აღვაშენენ ტრაპეზნი და მოვაწყვენ ზედა ჩარდახნი და შეეხურენ სიპითა“-ო (საქს სძვლნი III, 558), ჩარდახი სპარსული სიტყვაა („ჩარდაკ“) და ხის ოთხს სვეტზე მრგვალად გადახურულს ფანატურს ჰნიშნავს. ამგვარივე მნიშვნელობა საჩრდილობელს ქართულშიაც ჰქონია; კზი ნიკოლოზ, მაგ., თავის გუჯარში ამბობს: სვეტიცხოველში „სვეტზე სადაფქარის ჩარდახი გავაკეთე“-ო, ხოლო „ანტიოხიასთან დიდი ჩარდახი ჩავდგი“-ო (1678 წ. შემდგ., ქკბი II, 505). ძველი სალხინებელი ანუ ჩარდახი შერჩენილია მეტეხის ციხის ეკლესიაში. თბილისში, როგორც დომენტი კათალიკოზის სიტყვებითაგან — „მეტეხს გავაკეთე სალხინებელი“-ო — ჩანს, იგი XVII საუკ. ყოფილა დამანადგურელი (ქკბი II, 490).

საკურთხეველშივე ტრაპეზის გასწვრივ კედელზე სამღვდელმოთაგრო საჯდომი, „საყდარი“ იყო მიდგმული. მასთან ქვევით აკიბული იყო ხარისხები, რომლებზედაც ისხდნენ მღვდელმსახურების პირნი. ამგვარი საჯდომი შენახულია, მაგ., მცხეთის სვეტიცხოველში და ატენის სიონში. საკურთხეველის ორთავ მხარეს, იმავე სახის „საყოფელი“ (საბა) იყო. ჩრდილოეთით მდებარეს ეწოდებოდა, ვგონებ, „სამკუეთლო“ (დომენტი კზის გუჯ., ქკბი II, 490). ეს სიტყვა მოხსენებულია დომენტი კზის სიგელში, სადაც მღვდელმთავარი ამბობს: „აღვაშენ... სამკუეთლოს წინ... ორი სახლი“-ო (ქკბი II, 490); ხოლო რაკი „კუეთაჲ“, ანუ „კეთაჲ“ ღვთისმსახურებაში სეფისკვერითაგან ნაწილის ამოღებასა ჰნიშნავდა (კ. კეკელიძე, И. Канонар, 329), ხოლო ნაწილების ამოღება ჩვეულებრივ საკურთხეველის ჩრდილოეთის განყოფილებაში უნდა მომხდარიყო, ამიტომ იქნებ სწორედ ამ განყოფილებას ეწოდებოდა სამკუეთლო. ბერძნულად ამას ერქვა „პროთეზის“. სამხრეთით მდებარეს სადიაკონე (ცაგვლ ხნძოლსა, გვ. 68, თ. მშ, სტრქ. 16) ანუ სადიაკონე [ერქვა] (1020 წ. მელქიზედეკ კზის სიგელი, ქკბი II, 34; იერუს. განგ., К. Кекелидзе, Иерус. Кан. 130, სარჩევში, გვ. 337, შეცდომით „სადიაკონე“-ა დაბეჭდილი; ძი არქიერატიკონი, კ. კეკელიძის გამ., გვ. 36). როგორც სადიაკონოს, ისე სამკუეთლოსაც კონქი უეჭველად უნდა ჰქონოდა. მამასადამე, საკურთხეველის კონქს გარდა, იყო სადიაკონოს კონქი და სამკუეთლოს კონქი. საკურთხეველი და მის აქეთ-იქით მხარეებზე მყოფი სამკვეთლო-სადიაკნე ერთმანეთისაგან კედლით იყო გატიხრული. ძველი ხუროთმოძღვრული ნაგებობების მიხედვით იქ საკურთხეველითაგან შესვლა არ შეიძლებოდა; უნდა კართაგან გამოსულიყვნენ და შემდეგ შესულიყვნენ სამკვეთლოსა და სადიაკნოში.

კანკელის წინ დანარჩენი ეკლესიის იატაკზე ორი-სამი საფეხურით საკურთხეველსავით ამალღებული ადგილი იყო დატოვებული, რომელსაც ქართულად „არღაბაგი“ (აია სოფ. 596) ერქვა და ბერძნულ, „სოლეა“-ს უდრიდა (იხ. *Διήγησις*, 98 § 21 = აია სოფ. 596), რაკი საკურთხეველი ეკლესიის დანარჩენ სიყოფელზე მიღლა იდგა, ამიტომ მას, რასაკვირველია, უნდა ჰქონოდა „აღმა-სავალი საკურთხევისაჲ“ (იერუს. განწინ., კ. კეკელიძე, II. Kan. 88), პატარა კიბე.

ამ კიბის სახელწოდებითგან („აღსავალი“) არის ნაწარმოები სახელი: „აღსავლის კარები“. ძველ დროს ნამდვილად აქ კარი არ იყო, არამედ კრედ-საბმელი იყო. კრედსაბმელი ფარდას ნიშნავს. ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შედგება: კარი + საბმელი; საბმელი იყო ფარდა, რომელსაც გასწევდნენ ხოლმე. როდესაც საკურთხეველს წინ არღაბაგი ჰქონდა, მაშინ ეს აღსავალი არღაბაგზე იყო მიშენებული, ხოლო უარღაბაგო ეკლესიაში აღსავალი პირდაპირ კანკელის კარებზე იყო მიდგმული. არღაბაგს ორთავე მხრივ, აქეთ-იქით, სადაც მგალობლები და მედავითნეები იდგენ ხოლმე, „მჯარა“ ეწოდებოდა (კ. კეკელიძე, II. Kan., 334). ამიტომაც მგალობლებს ზოგჯერ შემკრენი-ს ეძახდნენ (კ. კეკელიძე, II. Kan., 332).

ხოლო იმ ადგილსა და სადგომს, სადაც მედავითნე სამოციქულოსა და მთავარი სახარებას კითხულობდნენ ხოლმე, „საფხალმუნე“ (აია სოფ. 588, 596, 599) ეწოდებოდა; საფხალმუნეს ბერძნულად, „ამბონ“-ს (*Διήγησις*; 98 § 21, 105 § 28, 78, „პო ტაობს ტუ ამბონოს“) უძახდნენ. რომ ქართულად საფხალმუნე მართო ადგილს-კი არა, არამედ ერთგვარს შესაფერ მოწყობილობასაც აღნიშნავდა, ეს ნიკოლოზ კზის სიტყვებითაგანაც ჩანს. თავის სიგელში ის მოგვითხრობს სვეტიცხოვლის საყდარში „საფხალმუნე დავდგოი“ (ქკმი, II, 505). ასეთი შეიძლება ყოფილიყო თვით ხისგან ვაკეთებული საწიგნეც, რომელზედაც წიგნს დებდნენ ხოლმე. რუსულად ამას „ანალოჲ“ ეწოდება.

ეკლესიაში, შესავლის შემდგომ, პირველი ნაწილი, შუავულამდის, გამოყოფილი იყო. აქ იდგნენ კათაქმეველნი, ე. ი. ისეთი ქრისტიანები, რომლებიც ჯერ კიდევ ეკლესიაში მთლიანად მიღებული არ იყვნენ, ან რომელთაც სასჯელი ჰქონდათ დადებული რაიმე დანაშაულობის გამო და ამიტომ აკრძალული ჰქონდათ თვით ეკლესიაში ყოფნა. იქვე იყო ხოლმე მოწყობილი სანათლო და ემბაზი, რომელშიც ბავშვებს ნათლავდნენ.

თვითონ ეკლესიას, რასაკვირველია, ჰქონდა იატაკი. ამ იატაკის შესახებ საყურადღებო ცნობები გვაქვს დაცული ნინოწმიდელის საბუთში. საბა ნინოწმიდელს თავის ჰროგარტაგ-გუჯარში ნინოწმიდის საყდრის განახლების აღწერილობაში ნათქვამი აქვს: „შემდგომად ამისა წმიდა-წთა საკურთხეველი, რლიცა ესამირაელობითა კნინლა უშუშრად¹ იყო, იატაკი იგი, ძ[ვ]ელნი აღმოვოდენ და ახლა ქვა ჩავაწყუცა და ზედან ოლილინი ქვანი მოვჰფინენ, რლსა ზედაც დიდნი შრომა-

¹ უშუერი ძველ ქართულში ნიშნავს უღამაზოს. მერმე მიენიკა ის მნიშვნელობა რომელიც ეხლა აქვს. უშუერი მშენებურის საწინააღმდეგოა. მაშასადამე, იატაკი უღამაზო იყო.

ნი მივიდენ და თუთ იგი განმაცხოვრებელი ჩუქნი ტრაპეზი ... უკან კერძოდ იყო დამყარებულ და ხარისხეულად ქმნილ, რლიცა არა წესიერ არს და სამოშიშო ესრეთ ყოფად, აწ წინ დადგმით სამეფოსა მას კარსა დაუმახლობლე სასმენელად ერისა, და სამკუშთელოცა, რლი ცალკერძ ქმნილიყო, იგი არა აღვალე, მარამ (sic?) დიდსა მას საკურთხეველსა შინა [ს]ხვაი ვჰქმენ თლილისა ქვისა შენებითა. ეკლესიისა ამას შა კანკელი, რლიცა დამუშლებულ და ლეკთაგან დაქცეულ იყო, იგი ძველი ავიდე და ახლად კეთილ-ქმნილებით ქვითკირით აღვაგე, და კარნი სამეფუთო და ორნი სამხრისა და ჩრდილოსანი თუსთა ადგილთა გავაკეთენ. და სამნი ესე კარნი ხისანი, ყვავილებად მოკრილნი შევასხენ... და... წისა მოციქულასა ნინას (sic!) ხატი, რომელიცა ჟამმრავლობითა დამველებულ იყო, უმაღლესისა მეფისა შეკითხვითა დაეშალე და ახლად დაეახატვინე, განვაახლე და არშია ვეცხლითა მძიმედ ოქროთა ცურვებულთა მოუქმენ. და ამას ზედა შრომაი ჩემი თუთ მის ხატისა უკანა კერძოსა ზაწერილ არს ჩემ მიერ უქეშმარიტესად.

და გარდა ამისა კარნი დიდისა ეკლესიისანი სამნი გავაკეთენ, სამხრისა, ჩრდილოისა და დასავლისა. და ამას დასავლისა კარისა კარი-ბჰე აქუნდა მოდგმული და კარის-ბჰესაცა მას კარნი შევასხენ... და სხვათა კერძოთა კარნი ყოველივე არს ოთხ, და ვჰქმენ მაგრად შექმნილ აბანოზისაგან რჩეულისა...

სიწმიდისა კურქელი ერთი ბარძიმი შევაქმნევინე, ესრეთ კეთილ-ქმნილებითა, რლ არს... ყწავილედად ქანდაკებულ და ოქროთა ცურვებულ ვჰყავ“-ო.

ამგვარად ჩვენ აქ გვაქვს საყურადღებო ცნობა იატაკის მოწყობილობის შესახებ. ამასთან აქვთ ის ადგილიც, რომლის შესახებ ზემოთ ვვქონდა საუბარი.

კარი მესხეთე

სასახლის შინაგანი განაწილება

1. დარბაზი ანუ სამეფო სასახლე

სამოქალაქო ნაგებობათა აღმნიშვნელი ზოგიერთი ტერმინის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების დარგში გამოყენება, როგორცაა, მაგალითად, ტაძარი, იმის მაჩვენებელია, რომ საეკლესიო ხუროთმოძღვრება სამოქალაქოსაგან წარმოდგება. ძველად, შართლაც, ამ უკანასკნელს ჰგვანდნენ საეკლესიო ნაგებობანიც. ასე მაგალითად, ძველად ქართულ ეკლესიებს გუმბათსა ან გამოსახულებებზე ჯვარი არა ჰქონია, იგი მხოლოდ ეკლესიაში ესვენა. მხოლოდ XIV ს-დან ჩნდება ის თანდათანობით. საქართველოში ჩვეულებრივ უჯვარო გუმბათიანი ეკლესიები არსებობდნენ, XVII ს-შიც-კი, რაც რუს ელჩებს კიდევ აკვირებდა. შემდეგში-კი მას გუმბათზედაც აღმართავენ. საბა ნინოწმიდელი, მაგალითად, ამბობს იმით, რომ მან ნინოწმიდის გუმბათს ჯვარი გაუკეთა.

სამოქალაქო ნაგებობის—სასახლის—სახე რომ წარმოვიდგინოთ, საკმარისია გვევთის სასახლის გვემას დავაკვირდეთ. გვევთის ნაგებობის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი თვისება ვახუშტის აქვს დასახელებული. ის ამბობს: „არს გვევთი, სადგური ზამთარს მეთეთა. აქ არს მგზავსი შენებული მერიისისა, მრავალ-პალატოვანი, დიდნი და მცირენი, თლილის ქვისა; უწოდებენ ციხე-დარბაზს. იტყვიან აღშენებასა თურქთაგან 57 მეფის გიორგის ღამსა“-ო (გგრფა, ბროს. 370; ნ. ბერძენიშვილისა და თ. ლომოურის გამ., 156-7). ამრიგად, გვევთი, რომელიც თავდაპირველად სანადირო სასახლე ყოფილა, იგი მხოლოდ შემდეგში გაფართოვებულა, მაგრამ საზეიმო ან მთავარ სასახლედ არ ქცეულა. მისი ნახევარ-სფეროიანი გუმბათის გამო მას ხალხი, და თვით ვახუშტიც, როგორც ვნახეთ, ციხე-დარბაზს უწოდებენ. ეს ტერმინი ჯერ კიდევ ვისრამიანში გვხვდება: „ესე არ იცოდეს, თუ მოაბადის ციხე-დარბაზი მტრითა საესეა“-ო (ვისრამ. I გამ. 439; II გამ. 313) [სპარსულადაა: (თ. 1911 ქვ., ქილ. 3821) وىس ير دشمن ناند]. დარბაზი საერთოდ გუმბათიანი სასახლის აღსანიშნავად იხმარებოდა.

დარბაზი ჯუანშერს აქვს თავის საისტორიო თხზულებაში ერთგან ნახმარი. სტეფანოზის დასახასიათებლად ის ამბობს: „ესე სტეფანოზ იყო უმეტეს ყოველთა ქართლისა მეფეთა და მთავართა მორწმუნე, განმწმედელი სჯულისა, მშენებელი ეკლესიათა, და მან მოადგნა ზღუდენი ეკლესიასა ჯუარისა პატიოსნისასა და აღაშენა დარბაზი და დაუწერა კრება ყოველთა პარსიკეთა (*415, გვ. 197; ანა დ'ფლსი, გვ. 147).

ხშირად ვხვდებით ამ ტერმინს ვისრამიანშიც. „ბუქმან მოაბადის დარ-
 ბაზსა ტირილი დაიწყო, თუ, ჳელმწიფეო, ეზომი მგზავრობა არაეის შეუძლიაო
 ვისრამ. I გამ. 200, II გამ. 145) [სპარსულადაა: ... پس آنگه کوس غران شد بدرگاه

(თ. 257-... 186 5005) که چندین راه شاها چون توان کرد

რამინმა „დარბაზის კართა ზედა კაცნი დააყენნა მოჩივართა
 ვაპეითხაენი. ბრჭობისა ჟამსა მას წინაშე სწორად იყუის ჳელმწიფე
 და მთხოელი, მდიდარი და გლახა,—სწორად უკერძებდის სამართალსა
 შიგან ძლიერსა და უსუსურსა“ (ვისრამ. I გამ. 452; II გამ. 321) [სპარსულადაა:

بداورگه نشاندی داوران را بکندی بیخ و بن بدگوهران را

(თ. 204-1 ქვ., ქალ. 395-10-11) و تانگر و درویش و چاکر یکی بودی و درویش

„ესე ქუეყანა არა მარავია... მავარი, ღრმა და ბნელი ქაა, ესე დარ-
 ბაზნი მოკაზმული და მოხატული, ვითა სამოთხე, ამოა, მავრა მე, ვითა ჯო-
 ჯობეთი, მებნელების და მენელების“ (ვისრ. I გამ. 83; II გამ. 63) [სპარსულადაა:

نه مروست این که بوم تن گدازست

نه شهرست این که چاه شست بازست

نگارستان و باغ و کاخ شهوار

(თ. 122 5-7 ქვ., ქალ. 82 10-11) مرا هستند همچون دوزخ تار

მოაბადისა და ვისის ქორწილში „შაჰინშას დარბაზისა თვით იცი,
 ვით იქმნების: სიდიდითა მინდირსა გუანდა დარბაზი. სიმალლითა ცათა
 კოშკი მისი, რომელ მჭურეტლად ვარსკულაენი სხდეს მისსა ბანსა ზედა,
 კარი და კედელი ყველა ოქროთა მოხატული იყო“ (ვისრამ. I გამ. 54;
 II გამ. 42) [სპარსულადაა:

سرای شاه خود دانی که چون بود...

سرا بود از فراخی چون جهانی

بنند ایوان او چون آسمانی

سوری بود گفتی بشت ایوان

کجا بودی سوارش تیر و کیوان

درو دیوار و بوم و آسمانه

(ქალ. 283 ქვ. ... 29 1-2) نگاریده بنقش چینهانه

და სხ... (იხ. საძიებელი ტერმინებისა).

გვხვდება ამ სიტყვისაგან ნაწარმოები „დარბაზოვანი“ ან „დარ-
 ბაზოანიც“. „ველნი და მოედანნი ვენაქად და ნაშენებად შეიქმნებიან და
 დია დარბაზოანნი გაველდების, მრავალი დიდი დამცირდების და ცოტა
 ვაღიღების“ (ვისრამ. I გამ. 90, II გამ. 63) [სპარსულადაა:

بسا بد کیش کو گردد نکو کیش

بسا قارون که گردد خوار و درویش

بسا ایوان که گردد باغ و بستان

با میدان که گردد کاخ و ایوان

با مهتر که گردد خوار و کهنتر

با کهنتر که گردد شاه و مهتر (ქმ.) 133 №-10, ქ. 88 : ქმ.)

„ამან ილაშენა ქუსნიფენეს ეკლესია და დარბაზოვანი დიდ-დიდი და შვენიერი“ (ძველი ერისთ., ქრონ. II, გვ. 10, 14).

დარბაზს გარდა სასახლეს ძველად (VIII—X სს-დან) პალატიც ეწოდებოდა. ეს სახელი დღეს მარტო დასავლეთ საქართველოში იხმარება და ქვედა სართულს აღნიშნავს. ორსართულიანი სახლების ზედა სართულს ქორი ეწოდებოდა; აქედანაა ქორედი-ც, რაც კამაროსან, სვეტებზე დადგმულ სახლს ერქვა. XV ს-ში ზედა სართულის აღსანიშნავად ქორედის მაგიერ სპარსულიდან შემოსული ჩარდახი გვხვდება (რუსულში გავრცელებულია чертог, чердак-ის ფორმით). XV ს-ში შემოდის ეს ტერმინი, მაგრამ არსებითი განსხვავება ქართულ ხუროთმოძღვრებაში მას არ აღუნიშნავს; ქართულ ხუროთმოძღვრებაზე სპარსულის გავლენა მარტო XVI ს-ის მეორე ნახევრიდან ძლიერდება.

ოქრო-ტაძარი-ც გვხვდება პალატის ანუ სასახლის აღსანიშნავად. ეს ტერმინი ჩვენ ბიზანტიის კეისრის დარბაზის აღწერილობაში გვხვდება. იგი ნახშირია მაქსიმე აღმსარებელის ცხოვრებაში, სადაც შემდგომია მოთხრობილი: „ბრძანებითა მეფისათა შეიყვანეს ქალაქად წა მაქსიმე და ორნივე მოწაფენი მისნი და აღიყვანნეს პალატად და დასხდეს კართა ოქრო-ტაძრისათა პატრიიჭი და ყოველნი მთავარნი და ბჭენი ქალაქისანი და ბრძანეს შეყვანებად მათი“-ო (Keimena 87, 5-8). ოქრო-ტაძარი ბერძნულ ტერმინს «ხრიზოკონის» უდრის. იგი აღმნიშვნელია იმ დარბაზისა, რომელშიაც დიდი დარბაზობა იმართებოდა. ასე ეწოდებოდა მას იმიტომ, რომ ოქროთი იყო მთლიანად მორთული და ძვირფასად იყო შემკული.

მეფის სასახლე რამდენიმე ნაწილს შეიცავდა, რომელთაგან თითოეულს თავისი დანიშნულება ჰქონდა. უმთავრეს ნაწილს, რომელმაც სასახლეს თავისი, სახელიც-კი მიანიჭა XI—XIII სს., დარბაზი შეადგენდა. აქ იმყოფებოდა მეფე, რა წამს სახელმწიფო საქმეებს შეუდგებოდა. დიდი და მცირე დარბაზობაც, რასაკვირველია, აქვე იმართებოდა.

იმ დარბაზს, რომელშიც დიდი დარბაზობა იმართებოდა ხოლმე, კარის შესავალი ჰქონია, რომელიც იმდენად ფართო ყოფილა, რომ იქ ათამდე მოხელის დასადგომად მაინც ადგილი უნდა ვიგულისხმოთ. ხ. კ. ვარიგებაში ნათქვამია: დიდი დარბაზობის დროს „დიდი დროშა კარიჟს შემოსავალსად დგას. მერემეთ უხუცესი მჯარსა უთქს და მჯარსა სადგებელი აცვია და მერემენი უჯან უდგანან. ზარდახნის უხუცესი და მსახურთ-უხუცესი მჯარსა დგანან“-ო (§ 31, გვ. 16 სტრ. 374—376). «კარი შესავალი» ამგვარად უბრალო შესავალს კი არ წარმოადგენს, არამედ ნაწილია ხაგებობისა და ევესტიბულისა მგვარი უნდა ყოფილიყო.

კარის შესავალი, ვითარცა დარბაზობის დროს დასადგომად განკუთვნილი ადგილი, განცხადების დღესასწაულის აღწერილობაშიც გვხვდება. იქ ნათქვამია, რომ როდესაც მელდესასწაულენი მეფითურთ ეკლესიაში წყლის კურ-

თხევის შემდეგ სასახლეში უნდა დაბრუნებულყვნენ, „რა მეფე ეკლესიით“ გინოვიდეს, დროშით წავა და მუნვე კარის შესავალს ქუეშე დადგების“ და, როგორი წესითაც დარბაზობის გამართვა სურს, ბრძანებსო (გვ. 2, § 3, სტრ. 24—27).

დარბაზსვე ეკუთვნოდა თუ არა სავაზირო, რომელიც ხ. კარის გარიგებაშია მოხსენებული, მთლად ნათელი არ არის. ე. თაყაიშვილის განმარტებით სავაზირო თითქოს „სახელმწიფო სათათბირო სახლი“ იყო, „სადაც ვაზირთა ბეჭობა ხდებოდა“—ო (ხ. კ. გ. 26). მართლაც, ერთი მოხელის მოვალეობის განსაზღვრაში ნათქვამია, რომ მისი საქმე იყო, სხვათა შორის, „სახლის გვა, შეშის კოდა, ცეცხლის ნთება, წყლის ზიდვა სალაროს, სავაზიროსა“ (ხ. კ. გ., გვ. 8, § 17, 165—166). აქ სავაზირო ისევე ცალკე დაწესებულებად არის ნახსენები, როგორც სალარო. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ცალკეული დაწესებულების არსებობა თავისდათავად ამ დაწესებულების ადგილმდებარეობის საკითხს ვერ გამოგვირკევებს. სალაროც ცალკეული დაწესებულება იყო, მაგრამ ყველა სალარო ცალკე შენობაში არ იყო მოთავსებული, არამედ დანამდილეებით ვიციო, რომ ერთი ამ სალაროთაგანი ოვით მეფის მთავარ სასახლეში იყო, ამასთანავე, როგორც ირკვევა, სწორედ დარბაზი ს მახლობლად.

სავაზირო ზოგიერთ შემთხვევაში რომ სამეფო მთავარ სასახლეში უნდა ყოფილიყო, ვაზირობის აღწერილობითგან ჩანს. ხ. კ. გარიგებაში წერია: „და თუ ვაზირობა იყოს“, ვაზირებს მოახსენონ და საჯდომები დადგან და საფენი დაფინონო. ამის შემდეგ „მსახურთ-უხუცესმან ბრძანეთა თქვის, ჯალობი გაიყაროს“ და ვაზირები თავ-თავიანთ ადგილას დასხდნენო (გვ. 19, § 36, სტრ. 434—436). რაკი იმ ოთახში, სადაც ვაზირობა იმართებოდა და სავაზირო იყო, ჯალაბი, ე. ი. მეფის სახლობა და მანდილოსნები ყოფილან, ცხადია, ვაზირობა სამეფო სასახლეში სცოდნიათ.

სავაზიროს, როგორც ხ. კ. გარიგებითგან ჩანს, სალარო ეკვროდა. ვაზირობის აღწერილობაში ნათქვამია: „მესაწოლეთ-უხუცესი სალაროს კარის გამოსავალსა დგას გარეთ, მეფის ზურგით მოღარეთ-უხუცესი სალაროს კართა შიგან დგას გამოსავალსა“ და ვინც დასკირდებათ და ვისაც დაიბარებენ, შეუშვებს, ანდა გაისტუმრებსო. ამნაირადვე „საწოლის მეკრე კარს გარეთ არის, ზურგი შემოუქრევია კარით, ან გამოუშვავს“, და ვისაც არ უბრძანებენ, არ შეუშვებსო (გვ. 19—20, სტრ. 455—464). შემოპყვანილითგან ირკვევა, რომ სავაზიროში „მეფის ზურგით“, ე. ი. ზურგთ-უკან, სალაროს კარის გამოსავალი ყოფილა. თვით მეფის საჯდომი, როგორც ეტყობა, თუ დარბაზის შუაგულს არა, კედლებზე და კარებზე კარგა მოშორებით მაინც ყოფილა მოთავსებული.

თუ სავაზიროს ერთი კარი სალაროსაკენ ყოფილა მოქცეული, მისი მეორე კარი, როგორც ჩანს, საწოლისაკენ მიდიოდა. იქ საწოლის მეკრე მჯდარა. ესენია სამეფო შენობის ის ნაწილები, რომელთაც ოფიციალური ხასიათი ჰქონდათ,—სხდომებისათვის ანდა დაწესებულებებისათვის იყვნენ განკუთვნილი.

სამეფო კარს, სახელმწიფო საკურკლეს გარდა, თავისი საკუთარი სახლისა საკურკლედ ჰქონდა. იგი თუმცა ულაგო-ალაგას არის ხ. კ. გ.-ის ტექსტში ამჟამად მოქცეული (იხ. გვ. 8, § 17, სტრ. 167), მაგრამ თავდაპირველად იგი უმჯობესია შეკურკლეთ-უხუცესის ხელქვეშეთ დაწესებულებათა სიაში იქნებოდა მოთავსებული.

მეფის დარბაზს გარდა დედოფლის ცალკე დარბაზიც არსებობდა, მას სადედოფლო დარბაზი ერქვა: „პირველსა დღესა დაჯდა ვისი პირ-მზე ნებერად, ფეროენად და სურნელიანად სადედოფლოსა, მალლად აგებულსა დარბაზსა შიგან, ზეთ ქუეშემდისი ოქროითა მოხატულსა. ამას დარბაზსა სამნი კარნი ებნეს: ერთი დიდსა დარბაზსა გასაუღლსა, ერთი წალკოტი-საყე, და ერთი დიდმა გზისაყე (ვისრამ. I გამ. 113; II გამ. 82) [სპარსულადაა:

نخستین روز بنشست آن پسرروی پراز ناز و پرواز رنگ و پر از بوی

میان گنبدی سر بر دویسر || نگارید بزمین نقش بر پر...

از سه در کشاده بر گلستان سه در دیگر در بون و شبستان (1074-1076)

იქვე გვაქვს ამ დარბაზის შემცველი კიდევ ერთი ადგილი: „ჯდა დედოფალი ვისი სადედოფლოსა შინა და იგი დარბაზი წალკოტ ქმნილ იყო მისისა პირისაგან“ (ვისრამ. I გამ. 55; II გამ. 42) [სპარსულადაა:

نشسته و بس بنشیند در شبستان سهستان زو شده همچو گلستان

მოგვიანო ხანის ძეგლებშიაც ვხვდებით ამ ტერმინს ჩვენ: ფრიდონი „სადედოფლოსა დედასა წინაშე შევიდა“ (პროზ. ზაქ. შაჰნ. I, 388).

მეფის სასახლეში ქალთათვის განკუთვნილი იყო სხვაგვარი ოთახებიც. ერთი მათგანი იყო საცხადო, სადაც ყველას ნახვა შეეძლო ქალს, ხოლო მეორე სამალავი, სადაც არაფერ არ შედიოდა ქალსა და მის მახლობლებს გარდა, მამასადაც, სადაც, როგორც შემდგომში ამბობდნენ, ხალგათად ყოფნის საშუალება ჰქონდათ. მოაბადმა. „რა შინა შევიდა, ვისი ველარა პოა. ძებნა საცხადოსა და სამალავსა შიგან ყოველგან“ (ვისრამ I გამ. 227; II გამ. 163) [სპარსულადაა:

سر رشته بهم و نا گشاده و لیکن گوهر از عقد او افتاد (1111 ქალ. 21)

საცხადოსა და სამალავის ნაგებობათა შესწავლის დროს შესაძლებელია მომავალში გაირკვეს, თუ რა თავისებურება უნდა ჰქონოდა თითოეულ მათგანს. ამ მხრივ ვეფხის-ტყაოსანიც მოგვეცემა ზოგიერთ ცნობას. ნესტანზე იქ ფატიმანი ამბობს:

„მოვიყვანე შინა ჩემსა იგი პირ-მზე ტანით ალით,

მოუკაზმე სახლი ერთი, შიგან დავსვი მეტად მალეით“

(აბულ. 1074, 1-2; კაქ. 1097; სიუბ. გამ. 1144).

აქ ეს სახლი ცალკე მდგომ უნდა იყოს არ უნდა ნიშნავდეს, არამედ ოთახს. ოთახს ჰქვია აქ სახლი, ისევე როგორც თუშეთში ეხლა სართულებსაც კი სახლს უწოდებენ.

ძველად არსებობდა წულგებისათვის განკუთვნილი ოთახებიც—საუფლისწულო დარბაზი: „დგეს დარბაზნი საუფლისწულონი მეტად დიდნი წვანითა ქვითა ნაშენებნი, მალაღნი და შვენიერნი (პროზ. ზაქ.: შაჰნ. I, 392).

დარბაზი სხვადასხვა ოთახებისაგან შედგებოდა; მასში იყო: სადარბაზო ოთახი, საწოლი, საჭურჭლე, სალარო და სხ. სადარბაზო ოთახთანგან პირველ რიგში აღსანიშნავია საჯდომი. „არცა საჯდომი მისთა თმითა სურნელობისაგან გაიცვიდა... თუ სთქუა, დარბაზი და მიდამო რამინის ვულისაებრ უფისობისათვის ტიროდა“ (ვისრამ. I გამ. 190; II გამ. 139) [სპარსულადაა:

نه مشکين ديد ايوان را زبويش
بدان خوشی و خوبی جاگاهی...
تو گشتی همجو رامین باغ و ايوان

(ქ. 172 1-1 ქვ.) * هجران صنم بودند گریان

საჯდომი აქ დღის ოთახს ანუ დღევანდელ „კაბინეტ“-ს აღნიშნავს. ის ერთი იმ ოთახთაგანია, სადაც ადამიანი იმყოფებოდა ჩვეულებრივ მას შემდეგ, რაც ის ადგებოდა, ჩაიცვამდა და მოირთვებოდა¹.

სტუმრებისა და საზეიმოდ დანიშნულ ოთახს დღეს დარბაზი ეწოდება. აღრე, როგორც ერთი ძველი ტექსტიდან ირკვევა, წანულეთი ჰრქმევია. „სარწმუნოდ გვჩინნა მამამან, უსხი იგი დაიკლა, ძმ ლა, და უწოდა ეკლესიასა წანულეთსა მას ქორწილისასა“ (იპოლიტეს ქებაჲ ქებათაჲ, II. Мapp, TP. III, გვ. LII).

აკად. ნ. მარის ახსნის თანახმად წანა ნიშნავს დღესასწაულს, წვეულებას, „წანულთა“—წვეულს, ხოლო წანულეთი—დღესასწაულია, სადღესასწაულო ან ქორწინების წვეულებაო. მაგრამ -ეთი დაბოლოებება ადგილის აღმნიშვნელია და არ შეიძლება წვეულების აღმნიშვნელი ყოფილიყო. წანულეთი ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც წვეულება იმართებოდა ხოლმე. ეს კი ჩვეულებრივ სადარბაზო ანუ სასტუმრო ოთახში ხდებოდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ სანამ დარბაზი შემოვიდა ქართულში (X ს.), ამ ოთახს წანულეთი ერქმოდა.

დარბაზი X ს-დან მოყოლებული ფართოდ გავრცელებული ტერმინია. იგი არ წარმოადგენს იმის განუყოფელს, რასაც სპარსულში აღნიშნავდა. სპარსულში ის ალაყაფის კარს ეწოდებოდა. საქართველოში კი მის მიენიჭა საზეიმო, სტუმრების მისაღებად განკუთვნილი ოთახის მნიშვნელობა.

ჩვეულებრივ დარბაზებს ვარდა, რომლებიც ყველას ჰქონდა, არსებობდა სეფე დარბაზი. დარბაზების პატრონს, როგორც მაგ., აფთანდილს, რომელიც ტარიელს ასე აცნობს თავს:

„მე ვარ არაბი, არაბეთს არს ჩემი დარბაზები“ (აბულ. 237, 3; კაკ. 262; საიბ. გამ. 285).

სხვადასხვა დანიშნულების დარბაზი ჰქონია, ერთი მათგანია სეფე დარბაზი. ტარიელის მშობელი, უკან დაბრუნებული აფთანდილი და ამით გახარებული როსტევენი მეფე

¹ ერთი მოზუტეული ქართველი [ქალი] მიაპბობდა, რომ მივედი ერთს მოზუტეულ აგრეთვე მანდილოსან სომეხთან, რომელიც კარგად ლაპარაკობდა ქართულსო. სახლი რომ დამათვალეებინა, მითხრა: ეს საჯდომი ჩემი არისო. იცინოდა ამ თქმაზე,—ასეთ ქართულს ლაპარაკობდათ. მე ვუთხარი, ძალიან კარგად უთქვამსთქვა.

„გულ-მზიარულნი, შეებულნი მივლენ დარბაზსა სეფესა“ (აბულ. 622,3; კაკ. 645; საიუბ. გამ. 684).

სეფე დარბაზი ცხადად განსხვავდება სხვა დარბაზებისაგან. წმიდა ნინოს ცხოვრების მიხედვით იგი არა ჩანს წანულეთი, რომელშიც ჩვეულებრივ სპა-ტოო სტუმრებს მიიღებდნენ, არამედ სხვა დანიშნულებისაა.

საწოლიც, ე. ი. ის ოთახი, რომელშიც იწვნენ ან ცხოვრობდნენ კიდევ, ძველიდანვე გვხვდება. სანამ სტუმრებს მიიღებდნენ. აქ იყვნენ სახლის მცხოვრებნი. ეს ნათლად ჩანს ყველა ტექსტიდან, ნათარგმნი იქნება თუ ორიგინალური.

ჯერ ვისრამინითგან: „სამოთხესა ჰგუნდა მათი დარბაზობა. ძიდა, ვითა სამოთხესა, ზოგჯერ ვისსა ჰკაზმიდის, ზოგჯერ დარბაზსა. რა დარბაზობა გამოიყარა და ხალვათად დასხდეს, ძიძამან ზემოსა ჯხისა-კენ რამინ შემოიყვანა მოაბადის საწოლსა შიგან“ (ვისრამ. I გამ. 114; II გამ. 83) [სპარსულადაა:

بیشتی بود گشتی باغ و ایوان
 گهی آراست و بس دلستان را
 گهی ایوان و خرم بوستان را
 چو گندرا زیگانه تہی کرد
 ز راه مہ را رامین را در آورد

چو رامین آمد اندر گنبد شاه (ქ. 107 ს-ს ქვ-ს)

მერმე ვეფხის-ტყაოსნითგან, სადაც საწოლი, რა თქმა უნდა, დასაწოლად განკუთვნილ სახლის ნაწილს ეწოდებოდა. შოთაც ამბობს აეთანდილზე: „საწოლს დაწვია“-ო (აბულ. 102,1; კაკ. 126; საიუბ. გამ. 140). ასევეა სხვა ადგილებშიც:

„აეთანდილ ჯდა მარტო საწოლს, ეცვა ოდენ მართ ჰერანგი, იმღერდა და იხარებდა, წინა ედგა ერთი ჩანგი“ (აბულ. 84, 1—2; კაკ. 100; საიუბ. გამ. 120).

დარბაზობითგან დაბრუნებული აეთანდილი საწოლში იმყოფება და როცა მოსაწვევად მოსული

„ველა საწოლს დაჰხვდა მას მზესა მონა სიტყვითა ბრძენითა“ (აბულ. 630,3; კაკ. 653; საიუბ. გამ. 692).

ნესტანის პირველი დაბარებითგან უკან დაბრუნებულიო, ამბობს ტარიელი

„საწოლს შემოვე, ხელქმნისა ღონე არ მქონდა ძილისა“ (აბულ. 341,2; კაკ. 366; საიუბ. გამ. 399).

ტარიელის სიტყვით, ფარსადან მეფის სასახლეში რომ გულწასული შემვიყვანეს,

„შიგან ვწევ დიდთა დარბაზთა ტურფითა საგებელითა, ზედ დამტიროდეს მეფენი...“ (აბულ. 293,1—2; კაკ. 318; საიუბ. გამ. 349).

„სამსა დღესა დარბაზს ვიყავ, არც ცოცხალი, არცა მკედიარი“-ო, (იქვე, 297,1; კაკ. 322; საიუბ. გამ. 353)

ამბობს ტარიელი და ნათელი ხდება, რომ საწოლი დარბაზის ერთი ნაწილთაგანია.

ტარიელის მოთხოვნილებიდან ჩანს, რომ საწოლში ტახტი სდგომი. მას ნათქვამი აქვს, ხატაელეზე გამარჯვების შემდგომ ინლოთ მეფისაგან მოწყობილი ნაღიზობითგან რომ ავიყარენით,

„საწოლს შემოვე, შემექმნა ცნობა მართ, ვითა რეტისა, ძალი არ მქონდა ტყვე-ქმნილსა მე ამა ცეცხლთა შრეტისა“.

ამ დროს მონა შემოვიდა და მაცნობა, რომ ქალი (ასმათი) მოსულიყო ჩემს სანახავად. ამის გაგებისთანავე,

„მამინევი ვიკან, ავიკერ ჩქარ-ჩქარად გულ-გამკრთალია, მოვიდა, ენახე ასმათი, ჩემ თანა მომავალია...“

ქელი მოვკიდე, დავისვი ახლოს ტახტისა ჩემისად“ (აბულ. 429, 2—3, 430 და 431, 3; კაკ. 454—456; საიუბ. გამ. 490—491).

საწოლში რომ ტახტი დგას ჩვეულებრივ, ეს ერთი სხვა ადგილითაც დასტურდება:

„მეფემან ბრძანა: «მოკაზმეთ საწოლი უფლისწულისა».

დაუდგეს ტახტი ოქროსა, წითლისა მალრიბულისა“-ო (აბულ. 1118, 1—2; კაკ. 1141 და საიუბ. გამ. 1188).

ეს ტერმინი შემდეგ ხანაშიც იხმარება: ვახტანგ V

„შვილის მეფე საწოლსა, ვანათლდის იგი არენი“ (შაჰნავაზ. § 190).

როგორც აღვნიშნეთ, სასახლის ერთ-ერთი ნაწილთაგანის სახელი საწოლი იყო. იგი ყველას ჰქონდა და ამიტომ მეფის სასახლეში ის მარტო ერთ ოთახს არ გულისმობს. ხ. კ. ვარიგებაში ნათქვამია: „საწოლისა ღმრთისმშობელი თუთ საწოლსა სვენებია და მის წინაშე მისთა მედრებელთაგან ერთების სანიდადო სანთელი და კანდელი“ (გვ. 20, § 39, სტრ. 467—469). აღწერილობის ზოგიერთ მხარეს ვისრამიანშიც ვხვდებით: „აწ ამის მეშინიან, რომე შაჰინ-შაჰ საწოლს შემოვიდეს, თავის წაღკოტსა შიგან ვარდი ვერ ნახოს, მე საგებელსა ზედა მეძინოს და ვერ მპოოს“ (ვისრამ. I გამ. 353) [სპარსულადაა:

همی ترسم که آید در شهبستان گلش را رفته بند از گستان

مرا جوید بنیید خفته برجای ۳-۱۰) ۳۲۲ ۳-۱۰) ۳۲۲

ტერმინი „საწოლი“ მოგვიანო ხანის ძეგლებშიც იხმარება:

„ხანი გამოვდა მცირედი, მოვიდა მეფე ლაღია...“

ჩამოვდა, შვეა საწოლსა, გავლო სავარდე ბაღია“ (შაჰნავაზ. § 333). სასახლის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენენ აგრეთვე: ბანის-ბანი და ჩარდაზი.

ბანის-ბანი ვეფხის-ტყაოსანს დაუკავს. ნესტანთან მეორედ მიწვეული ტარიელი ამბობს:

„შელამდა, წავე, ბალისა მე კარი შევიარეო,

სად ასმათ პირველ მენახა, მუნვე ჩნდა მდგომიარეო...“

შემავლო სახლი, ნაგები ქექლუცად ბანის-ბანითა,

გამოჩნდა მთვარე ნათლითა გარე შუქ-მონავენითა,

ფარდებსა შიგან მჯდომიარე შესამოსლითა მწვანითა“ (აბულ. 349,2—3 და 350, 1—3; კაკ. 374 და 375; საიუბ. გამ. 407—408).

ქალაქ გულანშაროს მარტო შუაგული-კი არ იყო მშვენიერი სასახლეებით შემკული, არამედ გარეუბნებში მშვენიერი შენობები მდგარა. მაგ., როდესაც ავთანდილი ფატმანის საყვარლის სასახლისაკენ გაემართა, „ავთანდილ განვლო ქალაქი“ და ქალაქს გარეთ

„ზღვის პირსა სახლი ნაგები დგა ქვითა წითელ-მწვანითა, ქვეშეთვე სრითა ტურფითა, კვლა ზედათ ბანის-ბანიითა, დიდროვანითა ტურფითა, მრავლითა თანის-თანითა“ (აბულ. 1043, 2—4; კაკ. 1066; საიუბ. გამ. 1112).

ამ აღწერილობითგან ჩანს, რომ ეს შენობა ორსართულიანი სახლი ყოფილა: ქვეითს სართულში ტურფი სრა ყოფილა, ზევით-კი ბანის-ბანი ყოფილა მოწყობილი. შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ ზევით ბანი იყო მხოლოდ, და, მაშასადამე, ეს სახლი ორსართულიანად-კი არა, არამედ სწორედ ერთსართულიან შენობად უნდა ვიგულისხმოთო. ასეთ მოსაზრებას თითქოს მომდევნო ტიპში მოყვანილი ცნობაც ადასტურებს. ავთანდილის გამოცხადებით, შოთა ამბობს:

„შემა-მდაბლად ჰკადრებს: ესია სრა მისი, ეძებ რომელსაა.

უჩვენებს, ეტყვის:

«ჰხედაო ბანსა ზე-და-ქვე მდგომელსა?»

იქი წევს ძილად, იცოდი, ანუ ქვე ჰპოვებ მჯდომელსა“ (აბულ. 1044, 1—3; კაკ. 1067; საიუბ. გამ. 1113).

ზემომოყვანილისდა მიხედვით, ის კაბუკი თითქოს ბანზე უნდა ყოფილიყო, ან მჯდომარე, ანდა მწოლარე და მძინარე. მაგრამ ამ სახლის ბანის-ბანი რომ უბრალო ბანი არ იყო, იქითგანაც ჩანს, რომ მის შოთა საწოლს უწოდებს. ჩვენი მგოსანი ამბობს:

„იგი ყმა საწოლს მარტო წვა გულითა ჯავრიანითა“-ო (აბულ. 1046, 1; კაკ. 1069; საიუბ. გამ. 1115).

აქ რომ საწოლად მარტივი ბანი არ ყოფილა გამოყენებული, ამას ისიც ამტკიცებს, რომ ამ საწოლს სარკმელი ჰქონია, მაშასადამე, კედლებიც. შოთა ამბობს: ავთანდილს რომ ის კაბუკი საწოლში მძინარე დახვდა, მოკლა თუ არა იგი, ფატმანის დავალებიდანამებრ „ბეჭდითურთ თითი მოჰკვეთა“, ხოლო შემდეგ „ზღვითავე სარკმლით ვასტყორცა“-ო (აბულ. 1047,2—3; კაკ. 1070; საიუბ. გამ. 1116).

ცხადად ჩანს, რომ ბანის-ბანი წარმოადგენს ნაგებობის ნაწილს და არა უბრალო ბანს, ძველი ქორის მაგიერია ბანის-ბანი, რაც XV ს-ში უკვე აღარა გვაქვს. ქორისა და ბანის-ბანის ნაცვლად ეხლა ჩარდახი შემოვიდა.

როგორ იყო მოწყობილი ჩარდახი, ნათლად ჩანს შემდეგი აღგილითგან: ფრიდონის შვილების წარმოგზავნილმა ფრიდონ მეფის „ნახა ქალაქი დიდი და ტურფად მოკაზმულნი, ოქროთა გარდაგებულნი ჩარდახნი, ზურმუხტის სვეტებითა, რომე თავი ღრუბელთამდის ჰქონდა“ (პროზ. შაჰნ. II, 404). ქართული პროზაული შაჰნამეს ფრიდონის ქალაქისა და სასახლის აღწერილობა (II, 404) ფირდოუსის შემდეგი სიტყვების შესატყვისობას უნდა წარმოადგენდეს:

بدرگاه شاه آفریدون رسید
 برآورده ازدور ایوان بدید
 بابر اندر آورده بالای اوی
 زمین کوه تا کوه بهنای اوی
 نشسته بدر بر گرانمایگان
 بیده درون جای آزادگان
 بیک دست بر بسته شیرو پلنگ
 بدست دگر زنده بیلان جنگ
 (Vullers I, 81, ۳۹۳—۳۹۹)

თუმცა საბაას ჩარდახი გამოპრჩენია და თავის ლექსიკონში არ შეუტა-
 ნია, მაგრამ ფრთელი აქვს შეტანილი და მის განმარტებაში ჩარდახიც
 გვხვდება. ამოსის 3, 15 დამოწმებით ნათქვამი აქვს: „ფრთელი ჩარდა-
 ხი გარდმოციდებული“-ს აღმნიშვნელიაო (ლექსიკ.).

ამ ტერმინის შესახები და მისთვის გამოსადეგი მასალა 1470 წ. შალვა
 ქვენიფნეელის ლარგვისის მონასტრის შეწირულობის წიგნში გვხვდება. შალვა
 ერისთავი სხვათა შორის ამბობს: „აღვაშენე ეკლესიაჲ ნათლისმცემელისაჲ,
 დავახატეინე და შევაძკე ხატებითა... შემოვაგლენ ზღუდენი და აღვაშენენ ტრა-
 პეზნი და მოვაწყვენ ზედა ჩარდახნი და შევხუროენ სიხითა“-ო (სქს სძგლნი
 III, 558). ქვენიფნეელს ალბათ ტრაპეზს ზემოთ ე. წ. მიჩრდილობელი გაუკე-
 თებია, ანუ ოთხ სვეტზე დამყარებული კამარა, და ამას ჩარდახს უწოდებს.
 ჩარდახი სპარსული სიტყვაა چارداق და ჰნიშნავს ხის ოთხ სვეტზე
 ხეივანის მსგავსად გადახურულ ფანჩატურს, თანამედროვე ქართულში „ჩარ-
 დახი“ ურმის ჰალებზე კამარის მსგავსად გადაწნულს მოფარდაგებულს მაგრი-
 ლებელ სახურავს ჰქვია და ზაფხულში მოგზაურობის დროს იციან ხოლმე. ამ-
 გვარად „ჩარდახს“ კამარის მრგვალი მოყვანილობა აქვს და ვიწრო და ვრძელს-
 ოთხკუთხ სადგომზეა გადაყვანილი.

2. ხახუროთმოძღვრო ამოცანები სახახლის აგების დროს

საქართველოს მეფის სასახლის ნაგებობათა ზოგადად წარმოსადგენად,
 შავთელის აბდულმესიასი ფრიად საგულისხმო ცნობები მოიპოვება, მაგ-
 რამ ეს ცნობები, როგორც პოეტურს ნაწარმოებში მოსალოდნელიც იყო, ისე
 არ არის დალაგებული, რომ მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის საჭი-
 როს თანამიმდევრობით წარმოუდგეს მკვლევარს, არამედ აქა-იქ არის გაბნეუ-
 ლი. თუ ადამიანი ამ გაბნეულ ცნობებს თავს მოუყრის და, რაცზე დალაგების
 შემდგომ, მათ შესწავლას შეუდგება, ირავრთი საყურადღებო საკითხის გამო-
 რკვევას შესძლებს.

შავთელი მაგალითად ამბობს:

„თუ უქო სრანი
 მე ამას რანი?

9. მატერიალური კულტურის ისტორია, I.

გ ა ლ ა ვ ა ნ ი ს ა
 შ ე მ კ უ ლ ო ბ ა ნ ი,
 მ ტ ი ლ - ს ა მ ო თ ხ ე ნ ი,
 თ ვ ა ლ თ ს ა მ ო თ ხ ე ნ ი,
 ზ ე დ ა ვ ა ზ ა ნ თ ა
 შ ე კ მ ნ უ ლ ო ბ ა ნ ი,
 კ ა რ თ ა ს ტ ო ვ ა ნ ი,
 ე რ თ ა ს ტ ო ვ ა ნ ი,
 ი ბ ო დ რ ო მ ი ს ა გ ა ნ ხ მ უ ლ ო ბ ა ნ ი (39, 1—3).

ამივე ტაეპის მეოთხე სტრიქონში-კი სამეფო სასახლის ნაგებობათა ეს სა-
 გულისხმო აღწერილობა სწყდება და მომდევნო, მე-40 ტაეპის პირველს ორ
 სტრიქონშიც ამ სასახლის ჭურჭელ-ავეჯზეა უკვე საუბარი, მაგრამ მესამე და
 მეოთხე სტრიქონში მგოსანი კვლავ სასახლის აღწერილობას უბრუნდება და
 ფრიად მნიშვნელოვან ცნობებს მოუოხრობს მკითხველს.

შ ა ვ თ ე ლ ი ს თ ხ უ ლ ე ბ ი ს ზ ე მ ო მ ო ყ ე ა ნ ი ლ ნ ა წ ყ ე ვ ე ტ შ ი ს ა ქ ა რ თ ე ვ ე ლ ო ს მ ე ფ ი ს
 ს ა ს ა ხ ლ ე ზ ე ა ს უ ბ ა რ ი. უ კ ვ ე პ ი რ ვ ე ლ ი ე ვ მ ი ს ი ს ტ რ ი ქ ო ნ ი ა ს ა ყ უ რ ა დ ლ ე ბ ო. ს ა ს ა ხ -
 ლ ი ს ს ა ხ ე ლ ს, ს რ ა ხ, ი ს მ ხ ო ლ ო ბ ი თ ა დ - კ ი ა რ ა, ა რ ა მ ე დ, მ რ ა ვ ლ ო ბ ი თ ა დ ხ მ ა რ ო ბ ს,
 — „თუ უქო სრანი“, — ცხადია, რომ საქართველოში მაშინ არა ერთი სამეფო
 სასახლე ყოფილა.

სასახლის აღსანიშნავად შოთაც ხმარობს სრა-ს; ტარიელი ამბობს:

„დიდასა აღრე სრას მივმეს, დღე რა ქმნა მწუხრმან ჟამითა“ (აბულ.
 447, 1; კაკ. 472; საიუბ. გამ. 507).

გულანშაროს მბრძანებელზე-კი ფატმანი ამბობს:

„აღდა თვით დიდი ჳელმწიფე, პატრონი სრისა სრულისა“—ო
 (აბულ. 1118, 3; კაკ. 1141; საიუბ. გამ. 1188).

ასევე, ავთანდილიც, ნადირობითგან დარბაზში დაბრუნებული

„დაჯდა, დახედეს მოკაზმულნი საჯდომნი და სრანი სრულნი“ (აბულ.
 660, 3; კაკ. 683; საიუბ. გამ. 722).

ს რ ა თ ა მ ო კ ა ზ მ უ ლ ო ბ ი ს შ ე ს ა ხ ე ბ ვ ე ფ ხ ი ს - ტ ყ ა ო ს ა ნ შ ი ე ვ ე ვ ხ დ ე ბ ი თ ს ა თ ა -
 ნ ა ლ ო ც ნ ო ბ ე ბ ს. ფ რ ი დ ო ნ ი დ ა ა ე თ ა ნ დ ი ლ ი რ ო მ

„ქალაქს შევიდეს, მუნ დახედათ სრა მოკაზმული სრულითა,
 საჯელმწიფოთა ყოვლითა გასაგებლითა სრულითა:
 მონანი ტურფად მოსილნი წესითა იყვნეს სრულითა“

(აბულ. 943, 1—3; კაკ. 966; საიუბ. გამ. 1010).

ს რ ა მ ო ფ ა რ დ ა გ უ ლ ი ყ ო ფ ი ლ ა. ფ ა რ ს ა დ ა ნ მ ე ფ ი ს დ ა ს, დ ა ე ა რ ს

„ს რ ა ე დ გ ა მ ო ფ ა რ დ ა გ უ ლ ი ო ქ ს ი ნ ო თ ა დ ა შ ა დ ი თ ა“

(აბულ. 276, 1; კაკ. 301; საიბილ. გამ. 331).

რაკი ნესტანის სადგომის კარი მოფარდაგული იყო, შემსეღელ-გამომსე-
 ლელს უნდა კარის ფარდავი აეწია, ამას ფარდაგის აზიდვა ეწოდებო-
 და. ტარიელი ავთანდილს უამბობს, რომ დურაჯების ჩემგან გამოსართქეუდ

„ასმით ფარდავსა აზიდნა, გარეთ ვლევ მოფარდავულსა“-ო.

(აბულ. 288, 1; კაკ. 313; საიუბ. გამ. 344).

ნესტანის სანახავად წასულშაო, ჯერ „ბაღა შეველ... ქალი წინა მამეგება“

(აბულ. 335, 1-2; კაკ. 350; საიუბ. გამ. 393),

„ამიგდო ქალმან ფარდავი მძიმე თავისა ძალითა,

სადა დგა კუბო შემკული ბალახითა და ლალითა;

შიგან ჯდა იგი პირითა მზისაებრ ელვა-მკრთალითა“ (აბულ. 336,

1-3; კაკ. 361; საიუბ. გამ. 394).

ნესტანისაგან წამოსვლისასო, ამბობს ტარიელი,

„ასმით გამოყვა. წამოველ, ფარდავი გამოვიარე“, —

„ასმით ლხინსა მიქადებდა, ჩავიარეთ შიგან ბალი“

(აბულ. 338, 1 და 339, 1; კაკ. 353-364; საიუბ. გამ. 396-7).

ღამახასიათებელია, რომ სასახლეების საქებ თვისებათა გახსენებისას მეხოტბეს ყველაზე უწინარეს, როგორც ეს ზემორე მოყვანილი ადგილიდან (გვ. 130) ჩანდა, მათი „გალაენისა შემკულობანი“ აგონდება. თუ თანამედროვე მგოსნის გულისყური გალაენისა შემკულობას მიუხიდნია, ჩვენთვის თვით ის გარემოებაც არის საყურადღებო და მნიშვნელოვანი, რომ სამეფო სასახლეებს გალაენი ჰქონია. ეს საშუალებას გვაძლევს ამ ნაგებობის ნაწილების განლაგება წარმოვიდგინოთ: სასახლე უშუალოდ გზისა და ქუჩის პირას-კი არ მდგარა, არამედ მას გალაენი ჰქონია შემორტყმული.

ამას გარდა, შემაგალი გალაენს იქითაც თურმე უმაღლ სასახლეს-კი არ დანიხავდა, არამედ ჯერ „მტილ-სამოთხეთ“, ე. ი. ბაღსა და დროს გასატარებლად განკუთვნილ ტერს, რომელიც, როგორც მეხოტბის განმარტებითგან ჩანს, საგანგებოდ ყოფილა გაშენებული. ამას თუნდაც ისიც ცხად-ჰყოფს, რომ იქ „თვალთ სამოთხენი“ ყოფილა დარგული. მაშასადამე, ამ „მტილ-სამოთხეთა“ გაშენების დროს წმინდა სამეურნეო მიზნები-კი არ ჰქონიით დასახული, არამედ უმთავრესად ესთეტიკური: გარეგნობით ღამაზი და თვალისათვის საამური სანახავი ხეები დაურგავთ.

სასახლის წინ გაშენებულ დიდ ბაღს „ზედ ავაზანთა შექმნულობანი“ და წყლის საცავებიც ჰქონია ტურფად ნაგებ-შემკული.

შუკვე ყველა შემოადრინულითგან ჩანს, რომ მაშინდელ საქართველოში სასახლეების აგების დროს მარტო თვით ნაგებობაზე-კი არ უზრუნვეთ, არამედ პატრონსაცა და ხუროთმოძღვრსაც ჯეროვანი ყურადღება მთელი გარემოს ზოგადი შესახედაობის სიღამაზისათვისაც მიუქცევიათ, რაც, რა თქმა უნდა, იმდროინდელი საერო ხუროთმოძღვრების მაღალი დონის მაუწყებელია.

ეს ნიშანდობლივი თვისება ქართული სასახლეებისა მოგვიანო დროსაც ყოფილა დაცული.

ვახტანგ V-ის სასახლეს ტფილისში

„სრას ავლია ტურფა ბალი, სულ სულნელობს დღე და ღამე,
 ვარდი ყუავის მისებურად. დავადარო სხუა რაღა მე...

სხუა ყუავილთა ფეროვნება არ იქნების კაცთა ენით:

ზამბახი და იასამინ, თუთი ყაყაჩო ვით ვაქენით,
 ნარგისისა ფერი მომწონს, სხუა რა უქო სულთა დენით,
 ვარდი მეფობს ყუავილზედან, ილაღვიან ცუდად რბენით“
 (შაჰნავაზ. § 200—201).

ამ მეფის თბილისის სასახლის ბაღში.

„წყალი დის, ავზი საესეა, მებაღე ვარდსა რწყუილისა,
 რა გაზაფხული მოვიდის, სადენლად არ დასწყუიტისა.
 ვარდის წყლით საესე ყუელაი, მინებსა ვერ დასთულიდისა“
 (შაჰნავაზ. § 189).

ასევე:

„გრემსა იყო ბევრი ქვეყნის უცხოები იქ მოსული,
 ბაღებშივან კვაროსი აღვის ხითა ამოსული,
 ფშოდა სუნი სუნნელისა ყვავილთაგან ამოსული,
 მისის ნახვით გაყმდებოდა სიჭაბუკის ძალ-წასული.
 ერთი ბაღი და სასახლე გრემს იღვა ლევან მეფისა
 მას შენობაზედ ეტყობის გაცემა სიიფისა,
 ყოველი ყუავილ-ხეხილი გარ-მოცულ იყო სეფისა,
 განცვურდებოდა მნახავი, იქმნის სიბრძნისა მკრეფისა.
 (არჩილიანი, პ. იოსელიანის გამ., გვ. 33, § 133-4).

იქ, სადაც სამეგრელოს მთავარი ბედიანი მდგარა, „მინდორზე მრავალი
 ხე სდგას, წიფლის მგავსი, თუმცა იმაზე დიდრონებია. ხეები სწორედ არის
 ჩამწკრივებული და შუაში გზა მიდის“-ო (ამბრ. კონტარინი, იტალ.
 მოგზ.: მოამბე 1894 წ. № XI, გვ. 51).

ვახუშტს ქუთაისის მეფის სასახლის აღწერილობაში სხვათა შორის
 აღნიშნული აქვს, რომ სასახლესთან ყოფილა „ასპარეზი მოზღულდვილი
 ვარჯად ჭანდრითა“-ო (გ'გრაფა 370; შდრ. ნ. ბერძენიშვილისა და
 თ. ლომოურის გამოც., გვ. 157).

ს. ორბელიანის განმარტებით, ვარჯი ერთი მხრით თურმე ჰნიშ-
 ნავდა „ვაეთა თმათა გრძელთა და სრულთა“ (იხ. თმა-ს ქვეშე), მეორე
 მხრით-კი, ეხეიკელის 24, 23-ის დამოწმებით, „ვარჯი ...ხეთა შვენიერი
 რტო“-ს სახელი იყო-ო (ლექსიკ.). არსებობდა ტერმინი ვარჯოვანი-ც,
 რომელზედაც ქართველი ლექსიკოგრაფი იერემიას 17,2-ზე დაყრდნობით ამტკი-
 ცებს, რომ „ხენი რტოშვენიერი, გინა ქოჩრიანი“-აო (საბას ლექსიკ.). დისა-
 სრულ, გამოსლვითას 39,26-ში ნახმარია ვარჯის-სადგმელიც, რომელიც სა-
 ბას განმარტებით, იგივე „ხოირი“-ა (ლექსიკ.).

თეიმურაზ II-ის «სარკე თქმულთაა-ში მაშინდელი ბაღის დანიშ-
 ნულუებისა და მოწყობილობის მოკლე აღწერილობა გვაქვს.
 აი რას ამბობს იგი ამ ნაწარმოებში: მეჯლისის დროს აგრეთვე

„ბაღშივან წავლენ დღისითა, როს მოვა გაზაფხულიო,
 შიგ დასხდებიან სალხინოდ, აყნოსებთ ვარდის სულიო,
 მრავალს ფერს უცხოს ყვავილთა ხედვენ, ეხაროსთ გულიო,

ბუჩქში იხახდეს ბულბული ტკბილად, ვარდისგან წყლულიო.
 მოკრეფენ ყვავილს ხელითა, ვარდისას შეკვრენ კონებსა...
 ვარდს გაუგზავნის მალვითა, ბროლს გულზედ დასაკონებსა“-ო
 (ქართ. ანთოლოგია II, 161, ტაევი 5 და 6).

თუ მკითხველი შავთელის იმ გამონათქვამებს ჩაუყვირდება, რომელიც მას სასახლის გალავნის დასახასიათებლად აქვს ნახპარი, დარწმუნდება, რომ თვით გალავანიც უბრალო, დროებითი ნაგებობა არ ყოფილა: უკვე „გალავანისა შემკულობანი“ მას ქვეითებისაგან აწინებულად გვაგულისხმებინებს და, თუ მთელს გალავანზე გადაჭრით ამის თქმა შეუძლებელია, ამ გალავნის შემკულობანი მინც ან თლილი ქვისად, ანდა მოქიქული აგურით ნაგებად უნდა ვიგულისხმოთ.

სასახლის გალავანი რომ უბრალო ღობის, ანდა კედლის მსგავსად ამოყვანილი არ ყოფილა, ამას მისი კარებიც ამჟღავნებს. შავთელის სიტყვით, გალავანს კართა სტოვანი ჰქონია, ე. ი. შესავალი კარი რთულს, სვეტებიან-კამაროვანს ხუროთმოძღვრულ ნაგებობას წარმოადგენდა. XI—XIII ს. ზოგიერთი სტოა საქმაოდ კარგადაა დღევანდლამდე დაცული და ეს საშუალებას გვაძლევს მეფეთა სასახლის კართა სტოვანი დაახლოვებით მინც წარმოვიდგინოთ. თუ მგოსანს სასახლეების საქებ ნაგებობათა ჩამოთვლის დროს ეს სტოვანი აქვს მოხსენებული, ესეც უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იგი მაშინდელს ჩვეულებრივს სტოვებზე უფრო ლამაზი და საყურადღებო ნაგებობა უნდა ყოფილიყო.

შავთელს საქართველოს მეფის ნაგებობათა შორის საქებურად „იპოდრომისა განხმულობანი“-ც აქვს დასახელებული (39, 3) და ამ ცნობაში ორი გარემოებაა საყურადღებო. უპირველესად აქ თვით ამ ნაგებობის სახელია საგულისხმო. იპოდრომი, როგორც ცნობილია, ცხენების ჯირითში შეჯიბრებისათვის განკუთვნილი იყო. ამ დაწესებულების აღსანიშნავად ქართულს ტერმინი მოეპოვებოდა: ცხენთ-ხარბიელი, ასპარეზი და იპოდრომი. ერთი ნაგებობისათვის სახელების ასეთი სიმრავლე უკვე თავისდათავად საყურადღებო გარემოებაა. თუ ამასთანავე იმასაც დაეკვირდებით, რომ ცხენთ-ხარბიელი ამ დაწესებულების ქართული სახელია, იპოდრომი-კი ბრძნულს ტერმინს წარმოადგენს, ხოლო ასპარეზი ამავე ცხენების გამომხატველი სპარსული სიტყვაა, მაშინ ეს სამი ტერმინი უბრალო სინონიმების გროვად აღარ გვეჩვენება, არამედ დავრწმუნდებით, რომ ამ გარემოების მიზეზების გამორკვევამ შესაძლებელია ქართული კულტურის ისტორიის ერთი საკითხთაგანის გაშუქების საშუალება [მოგვეცეს].

ზემომოყვანილი ტერმინების უკვე სადაურობის ცოუნა იმ სამ ეროვნულ კულტურაზე მივითითებს, რომელთა წიაღითაგან ამ ერთი და იმავე ცხენის გამოშატველი ეს სამი სახელი მომდინარეობს. მაგრამ ამ დაკვირვებაზე დამყარებით რომ ჩვენი მსჯელობა შეუმცდარი იყოს, უნდა ამ ტერმინების გაჩენის ხანაც და გავრცელების ხნიერებაც გვქონდეს გათვალისწინებული.

განა მებოტბემ ასპარეზი არ იცოდა? რასაკვირველია, იცოდა და თვით შავთელის აბდულმესია-შიც ხომ ნათქვამია:

„რიტორი, ბრძენი,
 მეფეთა ძენი
 ასპარეზთა ზედ
 მსპარაზნობელი“ (4).

მაგრამ, ამისდა მიუხედავად საქართველოს მეფის საქებურ ნაგებობათა ჩამოთვლის დროს მგოსანმა მაინც ეს სპარსულითგან მომდინარე ტერმინი-კი არ იხმარა, არამედ ბერძნული „პიპოლოროში“, თუმცა ლექსთა წყობის მხრივ მისი არჩევანი ოდნავაც შეზღუდულად არ ყოფილა და „იპოდრომისა განხმულობანი“-ს მაგიერ თავისუფლად შეეძლო „ასპარეზისა განხმულობანი“ ეხმარა. თუ შავთელმა აქ მაინც იპოდრომი იხმარა, უეჭველია, ეს იმის მაუწყებელი უნდა იყოს, რომ ამ დაწესებულებას საქართველოში მაშინ სწორედ ასე უწოდებდნენ. ეს გარემოება-კი უფლებას გვაძლევს, ამ ნაგებობის ზოგადი ხუროთმოძღვრული თვისებები გავითვალისწინოთ.

საგულისხმოა, რომ ვისრამიანის ქართველ ავტორს ასპარეზობა უკვე სულ სხვა მნიშვნელობით აქვს ნახმარი. [სხეაობს იგი] ცხენთ-სარბიელის აღმნიშვნელი იმ სპარსული სიტყვისაგან, რომლისგანაც ქართული ტერმინი ასპარეზობაა ნაწარმოები. მოსალოდნელი იყო ჯირითის მაგიერ ასპარეზობა, [მაგრამ იგი] სპარსული ჩოგნის შესატყვისობად აქვს გამოყენებული. შაჰმა მოაბაღმა რომ თავისი ძმის, რამინის გამოკეთების ამბავი შეიტყო, „მაშინვე წიგნი მოსწერა რამინს, ვითა: უშენოდ... არცა ასპარეზობა და სუმა მიამებისო“ (ვისრამ, I გამ. გვ. 118; II გამ. გვ. 85). უკანასკნელ სიტყვებს სპარსული პოემით უდრის:

(ქ. 111) جے می خوردن چه جوگان و چه نخچیر
 ე. ი. ასპარეზობა აქ ბურთის ჩოგნით თამაშობას ნიშნავს.

ჰ. სასახლის შინაგანი მოკაზმულობა

შავთელს სამეფო სასახლის ნაგებობის შინაგანი რაობის წარმოსადგენადაც ფრიად საყურადღებო ცნობა აქვს დაცული, მას ნათქვამი აქვს:

„ოქრო ვერცხლებრივ,
 ბრწყინავს ცეცხლებრივ
 კედელ-ყურენი
 ფიქლით ძერწილნი,
 ბიერილიონი,
 ლიგვირიონი
 ურთიერთობით
 შორის შთათხრილნი“ (40, 3-4).

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ სასახლის „კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი“ ყოფილან, ანუ სამეფო დარბაზს მოფიქლული კედლები და ყუ-

რენი ჰქონია. ეს ცნობა იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ამ შენობის შინაგანს შემოსილობას გვაგებინებს: რაკი სასახლე შიგნით მოფიქვლილი ყოფილა და მისი კედელ-ყურენი ბრწყინავდა, ცხადი ხდება, რომ იგი მოლესილი არ ყოფილა. მთლიანად თლილი ქვის ნაგებობა რომ ყოფილიყო სასახლე, არა ჩანს, მაგრამ, თუნდაც რომ მისი სარჩული რიყის ქვიბი, ანდა აფურთო ყოფილიყო ნაშენი, საპირველ მაინც ქვის ფიქალი, თლილი ქვის დაფები ჰქონია. ხოლო რაკი შავთელი ამტკიცებს, რომ ფიქლით ძერწილი კედელ-ყურენი „ოქრო-ვერცხლებრივ ბრწყინავს ცეცხლებრივ“-აო, უძველი ხდება, რომ სასახლე მარმარილოთი ყოფილა შეძერწილი. ოქროსა და ვერცხლისფრად ამ კედელ-ყურეთა გამობრწყინვალეობა-კი ცხად-ჰყოფს, რომ მოსაფიქლავედ ყვითელი და ნაცრისფერი მარმარილო ყოფილა გამოყენებული.

სასახლის კედელ-ყურეების შინაგანი შემკულობა მარტო ფერადი მარმარილოს მოფიქვლობით არ ყოფილა საყურადღებო, არამედ, როგორც შავთელის სიტყვებითგან ირკვევა, შეძერწილობითაც; მათ სათანადო ადგილას აგრეთვე „ბივრილიონი, ლიგვარიონი“-ც ჰქონიათ „ურთიერთობით შორის შთათხრინი“. ეპიფანე კჰპრელის განმარტებით ლჯგჯრიონი ორნაირი იყო: „თაფლის ფერ და ძოწეულის ფერ“ (იხ. „ათორმეტთა თუალთათუს“, პროფ. Robert P. Blake-ს გამოცემა: Studies and Documents, II. Epiphanius de gemmis, London, 1934 წ., გვ. 44).—ხოლო ბურილიონზე ნათქვამი აქვს, რომ „მომრუმედ ჩანს, ნათლის-გამომცემელ არს, ზღჯს ფერ“ (იქვე, 66, 12-13).

სხვადასხვა ფერის მარმარილოს აღწვენებლობაში გამოყენება XI—XIII სს. საქართველოში მართლაც სკოდნიათ. ამის უცილობელად დამამტკიცებელი ცნობა ვახუშტის აქვს დატული. ბაგრატის ტაძრის აღწერილობაში ქუთაისში მას შემდეგი უწერია: „აქ აღაშენა 56 მეფემან ბაგრატ ყოვლად წმიდისა ეკლესია შეუნიერი, გუმბათიანი, სრულიად სოფიის კენჭით შინაგან ქმნილი და მარმარილოთა სპეტაკითა, წითლითა და ქრელითა, და სვეტებითა მისითავე, და ყოვლითა შემკობილებითა სრული და ფრად დიდი“-ო (გვ. 370; ნ. ბერძენი შვილისა და თ. ლომოური ს გამ., 157).

რაკი კედელ-ყურეთა მარმარილოს დაფებით მოფიქვლის დროს ფერადი ქვებიც, ბივრილიონი და ლიგვარიონიც ჩაუსვამთ, საფიქრებელია, რომ ეს ხდებოდა! სხვადასხვა სახეების გამოყენება.

სრათა მოკაზმვას კედლის მხატვრობაც ეკუთვნის. ხატუნდნენ როგორც ისტორიულ პირებსა და შემთხვევებს, ისე სხვა სახეებსაც.

კედლის ქართულს ისტორიულ მხატვრობაში არა-ერთხელ გვხვდება ისეთი პირის სურათიც, რომელიც ამ მხატვრობის შესრულების დროს უკვე მკვდარი იყო, ზოგჯერ დიდი ხნისა-კი. მაგალითად შესაძლებელია თუნდაც ბეთანიისა და ყინცივის კედლის მხატვრობა იყოს დასახლებული, სადაც გიორგი III, თამარ მეფე და ლაშა-გიორგი ერთად არიან წარმოდგენილნი. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: მირიანისა და ვახტანგ გურგასაღის სურათები იყო იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის ეკლესიაშიცა და მცხეთის სვეტიცხოვლის სიონშიც.

სიკვდილის შემდეგ დაუხატავთ ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელების ხატიც). გ. ზუცეს-მონაზონი ამბობს: გიორგი მთაწმიდელის დამარხვის შემდგომ „ნეტარმან პეტრე და ძემან მისმან იოანე კჳონდიდელმან... ხატიცა დაწერად სცეს ყოვლად წმიდისა ღმრთისმშობელისა და ამიერ და იმთავი ორნივე მამანო, წმიდაა მამა ეფთვიმე მარჯუნით და მამა გიორგი ერთ კერძო, და მედრეხელად და მეოხად ჩუენთჳს მდგომარენი წინაშე ღმრთისმშობელისა, და ესე ...ხატი წარმოგზავნეს მთაწმიდას და დაუსუენეს სამარხოსა ზედა წმიდისა მამისა ჩუენისა გიორგისსა, ხოლო წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთვიმეს ხატი არა სიბერისა არს, არამედ ოდეს წიგნთა თარგმნიდა და იყო ნ-ისა წლისა“-ო (ცა გი მთწმდლსა, გვ. 347—348).

ასევე დახატული ყოფილა ერთ-ერთი სასწაული შიო-მღვიმეშიც. მარტარის სიტყვით ეს იყო შიოსაგან მგლის კარაულთა მწყემსად დადგენის სასწაული: „ესე სასწაული სამარხოსა შინა ამის ღირსისა მამისსა, მის მიერ აღშენებულსა, ესრეთ დახატული დადგრომილ არს ვიდრე დღეინდელად დღემდე“-ო (ცა შიოსი, საქ. სამ. 240).

როგორ ხატავდნენ ისტორიული პირების სურათებს, ზეპირად? მხატვრის ფანტაზიის ნაყოფად უნდა მივიჩნიოთ ასეთი ისტორიული მხატვრობა? ამ საკითხს უაღრესი მნიშვნელობა აქვს და მის ასე თუ ისე გადაწყვეტაზე თვით ამ მხატვრობის ნამდვილი ისტორიული მნიშვნელობის საკითხის ბედ-იღბალიც [დამოკიდებული].

ამ საკითხის განხილვის დროს უნდა ზემოდასახელებული ნახატების ორი ჯგუფი ცალ-ცალკე იყოს განხილული, რათგან მათ შორის მაინც ძირითადი განსხვავებებია: გიორგი III პოლიტიკური მოღვაწე იყო, მირიანისა და ვახტანგ გურგასაღის სურათები-კი დახატული იყვნენ ვითარცა ქართული ეკლესიისაგან წმინდანად მიჩნეული მეფეები. ამიტომაც აქ იმდენად ისტორიული მხატვრობა არა გვაქვს, რამდენადაც წმინდანთა-გამომხატველობა, ე. წ. იკონოგრაფია, და ეს საკითხი სწორედ ამ დარგის საკითხებთან ერთად უნდა იყოს განხილული.

წმინდა ისტორიულს, კედლისა თუ ხელთნაწერულს მხატვრობას რომ დავუბრუნდეთ, [უნდა ვთქვათ], გარდაცვლილი, დიდი ხნის მკვდარი ისტორიული პირების გამომხატულების ღირებულება მთლიანად იმაზეა დამოკიდებული, თუ რამდენად შესაძლებელია დამტკიცდეს, რომ ასეთ შემთხვევებში მხატვრებს საშუალება [ჰქონდათ] ამ პირების სიციცხლის დროსვე დახატული სურათებით ესაზრებლათ. ამ შესაძლებლობის დასაჯერებლად საჭიროა სრულებით მკაფიო წერილობითი ცნობა. საბედნიეროდ, ასეთი წყარო მოგვეპოვება, რომლითგანაც სათანადო მოწმობის მოყვანა შეიძლება. შავთელს თავის აბდულმესისაში, სხვათა შორის, ჩვენი საკითხისათვის შემდეგი საყურადღებო ლექსი აქვს ჩართული:

„მო, ეკალმითა!
 მოეკალ მითა,
 რომ უქმად სდეგით

ხატვად სახისა“ (42, 2).

ზემომოყვანილთგან ირკვევა, რომ შეფის სახის, ანუ სურათის კალმით დასახატავად მხატვრები მდგარან საქართველოში. მეხოტბე მხოლოდ უმატებს, რა თქმა უნდა, ქების გასაძლიერებლად, რომ ისინი „უქმად“ მდგარან და უხა-

ტავთ, რათგან სრულებით მსგავსი სურათი მაინც ვერ გაუკეთებიათ. შესაძლებელია მგოსანს აქ რაიმე ცალკეული კონკრეტული, მართლაც მარცხით დამთავრებული შემთხვევა ჰქონდა კიდევაც ნაგულისხმევი, მაგრამ საყურადღებოა თვით ცნობა, რომ მეფეების სურათების ხატვა იმდროინდელს საქართველოში სცოდნიათ.

რაკი დავრწმუნდით, რომ ისტორიულ პირებს საქართველოში სიცოცხლეშივე ხატავდნენ, ეხლა ის-ღაა გამოსარკვევი, თუ რაგვარი ღონეობითა და საშუალებით მუშაობდნენ ხოლმე მაშინ მხატვრები საქართველოში. ამის გასათვალისწინებლად ბასილ ზარზმელს თავის საისტორიო თხზულებაში ერთი საყურადღებო შედარება მოგვპოვება: „და იწყეს შენებად... და ესრეთ წარემართა შენებაჲ იგი ეკლესიისაჲ... და ვითარცა აღეშენა შტოათურთ ვიდრე სარკუმელთამდის, დაილია ოქროჲ იგი კაცისა მის, საღა იგი გამოქანდაკებით ქადაგებს, ვითარმედ აქა დაილია საფასჲ ჩემი, საღა ესერა მდგომარე ვარ... და იყო, ვითარ განსრულდა სარკუმელამდე, გამობატეს თვით მიქელცა ორთა მათ თანა გალატოხთა ზედა სარკუმელსა აღმოსავლისასა“ (ქ. კველიძის გამ., 180).

ისტორიულ პირთა სიცოცხლეში დახატვის ერთი ნიმუში «შაჰნავაზიანშია» შენახული. ფეშანგს აქვს აქ ნაამბობი, რომ სპარსეთის ყაენმა რომ ვახტანგ V-ის დიდი ქება ვაიგო, მისი სურათის ნახვა მოისურვა. ამიტომ საქართველოში ერთი მხატვარი გამოგზავნა, რომელსაც ვახტანგ მეფის სურათის დახატვა და სპარსეთში საჩვენებლად მიტანა დაევალა. ვახტანგ V-თან წარდგომის დროს ამ მხატვარმა თავისი თავი მეფეს ასე გააცნო: „ველოვნება მაქუს, უებროდ დავხატავ ყოვლსა სახესა“-ო. მაგრამ მაინც მეფის სურათი მთლად მსგავსი ვერ გამოუვიდაო, ფეშანგი მოგვითბრობს და თვით მხატვარსაც ამასვე ააქმეინებს: ვახტანგ V-ის „არ ძალ-მიც სახის აღება“-ო (შაჰნავაზ. § 60). სპარსეთის შაჰის კარზე ამ გარემოების გაგების შემდეგ, დარბაზის ხელისუფლებმა თავიანთ მბრძანებელს მოახსენეს:

„გავგზავნოთ ვინმე მხატვარი მცოდნელი კარგა მცნებავსა“, გავგზავნოთ საქართველოში და იქ

„დახატოს სახე, მოგართუას, ნახო, გულს მოვიღებვასა“-ო (§ 67). შაჰს ეს რჩევა მოეწონა და მართლაც

„გამოგზავნეს დიდი ვინმე, ჭელმწიფისა შინა ყული,

მხატვრობისა დია მცოდნე, კაცადაცა მეტად სრული“, რომელმაც ეს დავალება შესრულა კიდევაცო (იქვე § 68).

ვახტანგ V-ის შეიღზე ლევანზეც ფეშანგს აღნიშნული აქვს:

„მხატვართა შექმნეს ცილობა, მაგრამ ვერავინ სახევედა, მათ ვით ძალ ედგა თუნიერ, მოწყალე გამოსახევდა,

მიდიან თავის უქებნი, ერთი მეორეს სძრახევდა“-ო (შაჰნავაზ. § 214).

XVI ს-ის შუამდის გრძელდებოდა სასახლეების ისტორიული სურათებით მოხატვა. XVII ს-დან, კერძოდ როსტომ მეფის დროიდან, ეს მოხატვა უკვე სპარსთა, „ყიზილბაშთა“ რიგით მიიმართება.

კარი მეექვსე

ნაგავიდათა მასალა და მხედველობისათვის განკუთვნილი ტიპიკური საშუალებანი

1. ხუროთმოძღვრის ამოცანები შენობის ასაგები ადგილის შერჩევას

მშენებლობის ზოგად სახელად უძველეს ხანაში ხურობა იყო. „სპარსეთის მთავარმა,—მოგვითხრობს ერთი ავტორთაგანი,—იწყო კითხვად: რა ხუროებდა იციოთ? და ვითარცა წარმოთქუა კაცად-კაცადმან საქმე თქნი, ბრძანა, რათა ექლოვანნი ივი ხუროები თა ვანარჩიენეს კიდე, რათა წარიყვანნეს ტყუედ სპარსეთად“ (იერუს. წარტყ.: TP IX, (00), 5-7), ე. ი. ვაიოპკითხა თითოეულს, რომელ ხელობას მისდევდა და, რადგან სპარსეთის მთავრობა მაშინ დიდ ყურადღებას აქცევდა ამ მკოდნე პირებს, რომ თავიანთი მრეწველობა დი ხელობა დაეწინაურებინა, ამიტომ ისინი გადაურჩევია და წაუყვანია სპარსეთში.

აღმშენებლობა, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ორ მთავარ დარგად იყოფოდა. იყო ქვით-ხურობა და ხით-ხურობა. ქვით-ხურო ეწოდებოდა იშას, ვინც ქვით ან აგურით აშენებდა. აგურით აღმშენებელს შემდეგში კალატოზი ეწოდა. კალატოზი ჩვენ უკვე IX ს-ში გვხვდება, ხილო ამაზე აღბრინდელ ძეგლებში იგი არ მოგვეპოვება. ხით-ხურო ეწოდებოდა ხის მასალით აშენებს. ხით-ხურო ცალკე ხელოსანს წარმოადგენს, რათგან ხის აღმშენებლობას თავისი განსაკუთრებული თვისებები ჰქონია.

როდესაც ადამიანი რაიმე ნაგებობის აშენებას ვანიზრახავდა, მაშინ, თუ ეს ნაგებობა ოდნაიად მაინც საყურადღებო და მნიშვნელოვანი იყო, საცხოვრებელი სახლიც რომ ყოფილიყო, პირველად შესაფერისი ადგილის მოძებნას შეუდგებოდა. ამ შესაფერისობის გამოკვევის დროს ორი მოსაზრებით ხელმძღვანელობდნენ, ჯერ ერთი, რომ ნაგებობა გამოსადევი ყოფილიყო და, მეორეც, შესაბუნადედაც ლამაზი და სასიამოვნო სანახავი გამოსულიყო. ნაგებობის მშენიერებას, სილამაზეს განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონდა მიქციული საქართველოში. ეს მარტო იმით კი არ მტკიცდება, რომ მართლაც ძველი შენობები ყოველთვის საუცხოოდ შერჩეულსა და ლამაზ ადგილებსა გვაქვს, არამედ ეს შეიძლება დამტკიცდეს თვით წერილობითი ძეგლებით, რომელთა განხილვითგან ირკვევა, რომ ეს სილამაზე შემთხვევით გარემოებას კი არ წარმოადგენს და მარტო იმით კი არ აიხსნება, რომ საქართველოში საერთოდ ლამაზი ადგილები ბევრია, არამედ იმით, რომ ასეთი ადგილები შეგნებულად აურჩევიათ. როდესაც ფიქრობდნენ მასზე, თუ რომელი ადგილი უფრო შესაფერი-

სიანო, სხვათა შორის, ამითაც ხელმძღვანელობდნენ ხოლმე, შეხაროდნენ ახლად აგებული შენობის სილიამზესა და ნაგებობის მშვენიერებას. ეს მოპენტი მრავალ ქართულ ძეგლშია აღბეჭდილი. თქმულის დასამტკიცებლად რამდენიმეს მოვიყვანო.

ბასილ ზარზმელს აღნიშნული აქვს, რომ „ადგილსა მის ზანავეისასა... მონასტერი შუენიერი შენ არს, რომლისა-იგი იყენეს პირველნი აღმაშენებელნი ამასპო და ქურდია, ხოლო აწ კუალად დააგორგისი (ჩორჩანელისა)... ცოლი დიდისა მთავრისა მირიანისი, ძისა ბეშქენ ბაპლაუნდისაჲ, [ძისა] იოანეს[ის]აჲ“ (ცნ სრწნ ზარზმელსა, 39; კ. კეკელიძის გაზ., გვ. 172,33). მაშასადამე, აქ აღნიშნულია, ვინ იყო პირველი აღმაშენებელი და, რაც მთავარია, „მონასტერი შუენიერი“ იყო.

ნაგებობისა და მისი მხატვრობის მაღალხარისხოვანი ღირსების ესთეტიკური გრძნობა და სიხარული ძველ ქართველებს კარგად ჰქონდათ განვითარებული. ვ. ხუცევა-სონაზონს, მაგ., გიორგი მთაწმიდელის მოღვაწეობის დასახასიათებლად მოყვანილს ერთს ცნობაში ნათქვამი აქვს: მან ათონის ქართველთა მონასტერში „იწყო მოღუწებად ეკლესიისათჳს, რამეთუ ზედა ტყვი არა იყო და წყალი შთადიოდა, ვითარცა წამებენ ხატნი, რომელ აღტოკილ არიან, რამეთუ ჩუენი შუენებბაჲ სე ეკლესია არს, და ესე ესრეთ უშუერ იქმნებოდა“-ო (კნხ გი მთწმდლსა, გვ. 301—302). მართლაც, უნდა ითქვას, რომ ათონის ქართველთა მონასტერი საუცხოო ადგილას არის აგებული და მშვენიერ ნაგებობას წარმოადგენს. XVIII ს-ის ცნობილი ქართველი მოგზაური ტომოთე მიტროპოლიტიც აღტაცებით მოგვითხრობს, რომ „განსაკვირვებელ იყო შვენავერება ტაძრისა მის“-ო (ტოს მგზრბა, ჩუბინ. ქრსტ. 137).

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც ფრად საყურადღებო ცნობა აქვს დატული გელათის აშენების შესახებ. დავით აღმაშენებელმა „მოიგონა აღშენება მონასტრისა და დაამტკიცა... ადგილსა ყოვლად შუენიერსა და ყოვლითურთ უნაკლულოსა, რომელსა შინა მე რეცა გარდაერთბა (sic)¹ ტაძარი ყოვლად წმიდისა ღთისმშობელისა, რაბამ რამე აღმატებული ყოველთა წინანდელთა ქმნულობათა, რომელი ზესთა ჰმატს შუენიერებასა ყოველთასა სიერციითა და ნიეთთა სიკეთითა და სიმრავლითა და მოქმნულობისა შესწორებულობითა, რომელთა თანამოწამედ ჰქონან თუაღნი მხედველთანი. და აღავსო სიწმიდეთა მიერ პატიოსანთა ნაწილთა წმიდათთა, წმიდათა ხატთა და სიწმიდისა სამსახურებელთა ყოვლად დიდებულთა და სხუათა ნიეთთა ძვირად საპოვნელთა. ამათ თანა დაასხნა მუნეღ დიდთა ხუასროვანთა მეფეთა ტახტნი და საყდარნი, სასანთლე(ე)ბი დასაკიდელნი ფერად-ფერად(ნი), იავარად მოხმულნი თჳსნი და კუალად გვგვზნი, შინიაკნი და ფიალანი და სასმე(ვ)ლნი, რომელნი მოუხუნა შეფეთა არაბეთისათა, რაჟამს თჳთ იგინიცა ტყუედ მოიყვანნა...“ (მმ დფსი ქცა, *526—27, გვ. 293—294; ანა დფსი ქცა,

¹ ანასტულით: ვითარცა მეორე ცა გარდააქარბა.

გვ. 209). ეს გამონათქვამი ფრიად საყურადღებოა. შეურჩევიათ უნაკლებო ადგილი და იქ აუცილებლად მშენებლობის ნაგებობა. ის მშენებელი არა მარტო იმით, რომ კარგ ადგილას არის აშენებული, არამედ იმითაც, რომ აგებულია ისეთი ხელმწიფე ნივთებითა და ისე კარგად, რომ რაც ნაგებობა კი იყო საქართველოში მანამდე აგებული, ყველას სჯობდა საიდუმლო მასალის მშენებლებით, თვით ნაგებობის მხატვრული სამკაულითა და შეუდარებლობითაო. ეს რომ ასეა, იგი რომ მართლა შეუდარებელი ნაგებობაა, მასში ყველა დარწმუნდება, ვინც კი ნახავს თავის თვალთო.

ამგვარადვე მოგვითხრობს თამარის ისტორიკოსიც ვარძიის მონასტრის გამოკვეთის შესახებ. თამარ მეფემ „კელ-ყო ამის შენებად, (სა)ყოფელსა გამძარჯვებელსა მისსა, ზემთა-კურთხეულსა ვარძი(ი)სა ღთისმშობელსა, ზემო-ვარძით ქუემო-ვარძია(ს) მიცვალებასა, რომელი კლდისაგან გამოჰკუთეთათ თუ პატროსანი ეკლესია და მონაზონთა საყოფი სენაკები, რომელი მტერთაგანცა შეუვალ და უბრძოლველ ყო. ესე ვარძია პირველად დაეწყო სანატრელსა მამასა მისსა გიორგის, გარნა ვერ ექნა და დაეტევა, რომელი დიდმან ამან ჰღასრულა და შეამკო ყოვლითურთ, და შესწირნა მრავალნი... რომელი ყოვლისაგანცა მოთხრობა ძნელ არს, თუ ვისმე ნებაგს ამის განცდა, იხილენ ვარძია და საქმენი მისნი ქმნულნი და ნაშენებ(ნი) ქუაბ-ქმნილ(ნი)“... (ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი, შმ დღესი ქცა *697—698, გვ. 494). აქაც აღნიშნულია ვარძიის მშენებლობა, რის აღწერა შეუძლებელია და ვისაც ამაში სურს დარწმუნება, თითონ ნახოს და მართლაც დაიჯერებს, რომ შეუდარებელი ძეგლიაო. ეს მოწმობა მშენებრად მტკიცდება სპარსელი ისტორიკოსის ისკანდერის მოთხრობით. როდესაც შაჰთამაში საქართველოს შემოჰსევია, მისი მოთარგმე ჯარი მისდგომია ვარძიას და, როცა შესულან და უნახავთ შიგნით, გაცივებულან მშენებლებით და მაშინვე—მოგვითხრობს ისტორიკოსი—დაბრუნებულან და უამბნიათ თავისი მბრძანებლისათვის. ისიც ასულა, უნახავს და დარწმუნებულა, რომ მართლა მშენებელი ნაგებობა ყოფილა.

აი, ასე სრულიად შეგნებულად, ლამაზად და კარგად იყო ხოლმე აგებული ნაგებობა, ისე როგორც მარჯვედ იყო ხოლმე შერჩეული ადგილიც, რომელიც თვალს იამებოდა. ამ მხრივ ვეფხის-ტყაოსანშიც მოგვეპოვება საყურადღებო დამახასიათებელი ცნობები. ტარიელი და აყთანდილი

„ფრიდონის სახლსა გარდაცდეს ორნივე. ტურფად გებულსა“
(აბულ. 1309,1; კაკ. 1333; საიუბ. გამ. 1383).

ტარიელის დახასიათებით ნესტანიც მშენებელი სახლში ცხოვრობდა:

„შემაველო სახლი, ნაგები კეკლუცად ბანის-ბანითა“
(აბულ. 350,1 და კაკ. 375; საიუბ. გამ. 408).

გულანშაროს ვაჭართ-უხუცესსაც ჰქონდა

„იქ ბალსა შიგან ტურფანი სახლნი, ნატიფად გებულნი“
(აბულ. 1057,1; კაკ. 1080; საიუბ. გამ. 1126).

ტარიელი, ნესტანი და ავთანდილი რომ ქ. მულღაზანზარში მივიდნენ და

„გარდაქდეს ფრიდონისასა, სრა ნახეს მოსაწონები“

(აბულ. 1387,1; კაკ. 1411; საიუბ. გამ. 1462).

ამგვარ ესთეტიკურ გრძნობებს ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, როდესაც ასაშენებლად ირჩევდნენ ხოლმე ადგილს. მაგრამ მაშინ ესმოდათ, რომ მშენებლობა ადამიანის შრომაზე იყო დამოკიდებული, შეიძლებოდა მთლად შეუდარებელი არ ყოფილიყო ის ადგილი, რომელიც უნებლიეთ ასარჩევი ხდებოდა, მაგრამ, თუ ის შესაფერისად იქნებოდა აგებული და მოწყობილი, მაშინ მას მიენიჭებოდა მშვენიერებაც.

მხატვრული მწერლობის ერთს უმნიშვნელოვანეს დარგს ბუნების სიდიადითა და მშვენიერებით აღტაცებული სიყვარულისა და მისი მზერით გამოწვეული ღრმა გრძნობისა და სიხარულის გაძოხატულება წარმოადგენს. მაგრამ სპეციალურ გამოკვლევებსაცა და ზოგად სახელმძღვანელოებშიც დიდი ხანია უკვე აღინიშნულია, რომ ეს გრძნობა და მისი მხატვრული გამოხატულება პოეზიაში შედარებით ძალიან გვიან ჩნდება: ადამიანი თავისი განვითარების გარკვეულ საფეხურამდე თითქოს ბუნების მშვენიერებას ვერც კი ამჩნევდა და უმთავრესად თავის თავსა და თავისიანებს დაჰამღეროდა.

უნდა ითქვას, რომ ხალხურ პოეზიაშიც ბუნების მშვენიერების გრძნობის გამოხატვა იშვიათად თუ სადმე გვხვდება. მით უმეტეს საყურადღებოა და საინტერესო გამოკვლეულიყო, თუ როდის და სად და რა სახით გვხვდება ბუნების სადიადე-სილამაზის შექება ძველ ქართულ სამწერლობო ძეგლებსა და ხალხურ მხატვრულ თხზულებებში.

ბუნების თვალწარმტაცი მშვენიერება და აზვირთებული სტიქიონის სიდიადე საუცხოოდ არის ადამიანის ცხოვრების საბედისწერო საშინელებსთან დაპირისპირებული „თავფარავნელი ჰაბუკის“ ლექსში, რომელშიც, სხვათა შორის, ნათქვამია: თავის სატრფოსთან მიმცურაფი ვაჟისათვის მისი საყვარლისაგან წყალში გზისა და ფონის გასაშუქებლად ანთებული „ზღვის გაღმა ერთი სანთელი გამოღმა კელაპტარობდა“. მაგრამ ერთმა ავსულმა ბებერმა, რომელიც „ვაჟისთვის ავსა ლამობდა, სარკმელზე ანთებულ სანთელს აქრობდა, აბეზარობდა“. ბოლოს და ბოლოს თავის გულის ზრახვას სწევია და სანიშნოდ დანთებული სანთელი ჩაუქრია. უმაღლეთ:

„ღამე ჩამოდგა წყვილიდი,
უკუნს რამესა ჰგვანობდა,
ტალღა ტალღაზე ნაცემი
ვაჟის ჩანთქმასა ლამობდა.
დაჰკარგა ფონი, შეშვირდა,
მორევი ბობოქარობდა,
გათენდა დილა ლამაზი,

კეკლუცის თვალებს ჰგვანობდა!..
წყალსა დაეხრჩო ჰაბუკი,
ქოროზზე ეგდო, ქანობდა,
წითელი მოვის პერანგი
ზევიდან დაჰფარფარობდა,
ლემს დასჯდომოდა ზედ ორბი,
გულს უგლეჯაედა, ხარობდა!..“

(ხალხ. პოეზ. 10).

ბუნების მოვლენათა მშვენიერების ასეთივე სიყვარულით არის გამსჭვი-
ლული ხალხური ლექსი:

„ა ის ღრუბელნი მიყვარან, ხარობენ, მეელიანო,
ბოროლახედ რო დიანო, შაყრებიან ერთადა,
ერთი მეორის შაყრას მანანას ჩამაყრიანო...“
(ხალხ. პოეტ. 11).

სერაპიონ ზარზმელის რწმენით ადგილის სილამაზე მის დამმუშავებელ-ამგებლების ნიჭზეც იყო დამოკიდებული. ვიორგი ჩორჩანელისათვის მას უთქვამს: „რაჯამს ჯელ-ყონ ჯელოვინთა მუშაკთა, მაშინ იხილოს თუალმან მხილველთამან შუენიერებად ადგილისა ამის. ვინადაცა ნუ გუაიძულემ დატევებად ადგილსა ამას და ხსუად ცვალებად“-ო (ბ. ზარზმელი, ც'ა სრპ'ნ ზარზმ-სა, კ. კეკელიძის გამ. გვ. 157, 28—31).

ამგვარად, მშენიერება მარტო გარეგანი ბუნების სილამაზე კი არ იყო დამოკიდებული, რაც კარგად ენმოდათ მათ, არამედ ხელოვნების ამ დონის სიმალეზე, რომელიც ბუნების ნაკლს ავსებდა და მშენიერებას ანიჭებდა იქ, სადაც თითქოს ბუნებისაგან დაჩაგრული იყო.

2. მშენებლობის საქმე

ეხლა საყურადღებოა გაირკვეს შემდეგი საკითხები: როგორ აშენებდნენ ძველად, როგორ იყო მოწყობილი ეს საქმე? წმინდა ხელოსნური წესით იწვევდნენ იმ ბირებს, რომლებმაც იცოდნენ აშენება და მათ გემოვნებასა და ხელოვნებაზე იყო დამოკიდებული შენობის წარმართვა, თუ პატრონს ჰქონდა გარკვეული მოთხოვნილება და წინასწარი გეგმა მათთვის რომ წარედგინა? ან ხომ არ შეიძლებოდა, რომ შემკვეთელათვის აღმშენებელ ხერობესაც წარედგინათ მომავალი შენობის გარკვეული სახე? ძველი წყაროების განხილვითგან ცხადად ჩანს, რომ გეგმის შედგენა წინათაც სცოდნიათ. ეს კარგად მტკიცდება ვიორგი მერჩულიის სიტყვებითგან. ვიორგი მერჩული არა ერთგზის აღნიშნავს, რომ ეკლესია წინასწარ განზრახული გეგმის მიხედვით იყო აშენებულიო. ბასილ ზარზმელიც ამბობს სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში: „ამის მიქელის ზე იწყეს ეკლესიაჲ იგი (ახალი ზარზმისა) წინაჲსწარ გამოუსახული წმიდისა მიერ“ (ც'ა სრპ'ნ-სი, 42; კ. კეკელიძის გამ., 179, 23).

ამრიგად, აქითგანაც ჩანს, რომ სერაპიონს წინასწარ გამოუსახავს და დაუხატავს, როგორ უნდა ყოფილიყო აგებული ეკლესია.

სრულიად გარკვეული ცნობა გვაქვს აქვე იმის შესახებ, რომ ნაგებობის გეგმის ხატვა სცოდნიათ, რის შემდეგ მოიწვევდნენ თურმე ხელოვნებით განთქმულ კაცს: „ჯელოვნებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა მიქელ ქუყანისაგან ბერძენთაჲსა, ადგილისაგან ხუფათ წოდებულისა. ბრძანებითა უფალთათაჲ, რომელსა თანაშემწედ აქუნდა ვალატოზი[ი] სახელით შუარტყლელი. და ესე ორნივე ეყენეს მოძღუარ და მასწავლელ სიმრავლესა მუშაკთასა“ (ც'ა სრპ'ნისი, გვ. 42; კ. კეკელიძის გამ., 179, 25). აი აქ მთელი წინასწარი სამზადისია წარმოდგენილი იმისათვის, თუ როგორ ატარებდნენ ხოლმე ამ სააღმშენებლო სამზადისს. ჯერ, მაშასადამე, გეგმა

ჰქონიათ შედგენილი, რის შემდგომ, ან ერთდროულადაც, იწვევდნენ ხოლმე ზუროთმოძღვარს, რომელსაც უზიარებდნენ პატრონები, რაც მათ სურდათ. ზუროთმოძღვარიც თავის მხრით მათ უდგენდა მოდელს, რომელსაც, საიუკურებელია, მაშინ აკეთებდნენ, რაც დაკუთლიცა გვაქვს ქანდაკებებზე. აქ ზოგჯერ გამოყვანილია აღშენებელი, რომელსაც ხელის გულზე უჭირავს თვით ეკლესიის მთლიანი ქანდაკება. კედლის მხატვრობაზედაც გვაქვს ხოლმე დახატული ამგვარადვე ეკლესიის მოდელები. შემდეგ თვით ნაგებობაზე, სახურავსა ან ერთ-ერთ სამხროზე, გარეთან დასმულს ვხვდებით ხოლმე მოდელებს. ამას ეწოდებოდა ან სახე, ანდა მსგავსება, რაც უდრის ბერძნულ *παράδειγμα*-ს, რომელიც მართლა გვგვამას ნიშნავს (სომხურად მას *օրինակ* ეწოდება, ხოლო ლათინურად—*tabnit*). ამ ტერმინებს ჩვენ დაბადებაშივე ვხვდებით. ასე, მაგ., „სახე კარვისა“ ან „სახე ჭურჭლისა“: „მიქენ მე შენ ყისა მისებრ, რი გიჩუენო შენ მთასა ზა სახე კარვისა, და სახე ყისა ჭურჭლისა მისისა ეგრეთ ჰქმენ“ (ბაქარ.: გამოსლ. 25,9; შდრ. ლათ. *justa omnem similitudinem tabernaculi, quod optendem tibi, et omnium vasorum* და ბერძ.: *τὸ παράδειγμα τῆς σκηνῆς καὶ τὸ παράδειγμα τῶν ὕψων*; „სახე კარვისა“ და „სახე ჭურჭლისა“=სომხ. *օրինակ խորանի և սպասուց*, ხოლო ლათ.—*tabnit en Model*). დაბადებაშივე (საქ. მუხ. პალეოგრ. განყ. ხ. № A 51) გვაქვს «სახე ტაძრისა და სახლისა»... „და მისცა დავით სოლომონს, ძესა თსსა, სახე ტაძრისა და სახლისა მისისა და ქორებისა მის ზაკქოსა მისსა. და ქორთა მათ და საუენჯეთა მათ შინაგანთა (შნაგნთა) და სახლისა საღზინებლისა... (I ნეშტთა 28,12) და სახე, რომელი აქნდა ვონებასა შინა თჳსთა (sic) ეხოთა მათ სახლისათა ორთა და ყისა მის სენაკებისა გარეშო საუნჯეთა მათ წთა. (იქვე, 28,12) და საყოფელთა მათ მღდელთა და სამსახურებელთა მათ მღდელთა და ლევიტელთა და ყოველსა მას საქმესა მსახურებისასა სახლისა ორისა“ (იქვე, 28,13).

„მისცა დავით სოლომონს ძესა თჳსსა გამოწერილი ტაძრისა და სახლისა მისისა, და კამართა მის (sic) და ზედა სახლთა, დასადებელნი შინაგანთა და საღზინებლისა (28,11). და მსგავსებასა, რომელი მოიგონნა სულითა თჳსისათა, ეხოთა სახლისა ორ, და შთასადებელი წთა (28,12), და სასტუმრო, და (?) დღიურთა ცვლათა მღდელთა და ლევიტელთა, ყა შა საქმესა მსახურებისა სახლისა ორ და შთასადებელთა სამსახურებელთა ჭურჭელთა მსახურებისა სახლისა ორ (I ნეშტთა 28, 11—13).

ეს ადგილი ბერძნულს «დაბადებაში» შემდგენიარადა: *ἔθηκεν Δαυὶδ Σολομῶν τῷ σὺν ἀπὸ τῶν παράδειγμα τῶν ἕψων καὶ τῶν ὀψων ἀπὸ τῶν καὶ τῶν λακχῶ ἀπὸ τῶν καὶ τῶν ἰσπερῶν καὶ τῶν ἀποθηκῶν τῶν τῶν ἑσαστῶν καὶ τῶν ὀψων τῶν ἑξαστῶν (§ 11), καὶ τὸ παράδειγμα τῶν ἕψων ἐν πνεύματι: ἀπὸ τῶν ἀπὸ τῶν ὀψων Κυρίου καὶ τῶν ἀποθηκῶν τῶν ἄγιων (§ 12), καὶ τῶν παραსυμῶν τῶν ἐφεμερῶν τῶν ἱερῶν καὶ τῶν λαικῶν εἰς πᾶσαν ἐργασίαν λειτουργίᾳ: ὀψων κυρίου, καὶ τῶν ἀποθηκῶν τῶν λειτουργησῶν ὁψων ὁψων (§ 13). ესევე ადგილი ლათინურად ასე იკითხება: „Dedit au-*

tem David Salomoni filio suo descriptionem porticus et templi, et cellariorum et coenaculi, et cubiculorum in adytis et domus propitiati-
onis (§ 11); necnon et omnium, quae cogitaverat, atriorum et
exedrarum per circuitum in thesauros domus Domini et in the-
sauros Sanctorum (§ 12), divisionumque sacerdotalium et Le-
viticarum; et in omnia opera domus Domini, et in universa
vasa ministerii templi domini“ (§ 13).

სათანადო აღვლილი სომხურში ასეთია: „*სა ზაღიქ შიოძინიქ ირღაქ
ჩირომ ჟოქინახ სანარჩინ ს სინსიკაყ უორა, ს ჟანდარანაყ უორა,
ს ქსინათანუგ, ს ჯათმარანაყ უნერგოგ, ს თანუ ჟაღიქსან
(11); ს ჟოქინახ ჟორიხერქ მარჩირომ, ს რანჩე თანუ სსიან,
ს ჟამნუან ჯათმარანაყ უორქანსიქ*“ კამარა თანუ სსიან,
ს მქსრჩე სრღიქსანუგ (12); ს მწუთრეყუგ, კოსარამთიგ ზოგს
ხელთაწ: *კოსამთიგ* [ი ყაჯთის ჟანანაქიენ ს ჟსათაგოგ კამ ჟორბ
ყაჯთამანუგ თანუ სსიან]“ (13)“.

I ნეშტას 28,20-ში ნათქვამია: „აჰა მსგავსებად ტაძრისა და სახ-
ლისა მისისა და კამარისა მისისა და ზედა სახლისა და სადებელ-
ნი შინაგანთა და სახლისა სალხინებელისა, და მსგავსებისა
სახლისა უფლისაჲ“. ბერძნულად სწერია: „*τὸ παρόμοιον ὡς τὸ
τοῦ οἴκου αὐτοῦ καὶ λαχὲς αὐτοῦ καὶ τὰ σπείρα καὶ τὰ ἀποθήκας τὰς ἐσω-
τέρους καὶ τὸν οἶκον τοῦ ἑσθλατοῦ καὶ τὸ παρόμοιον οἴκου αὐτοῦ*“. ლათინურს
ისევე, როგორც ებრაულს ცნობილ დედანსაც, ამ მუხლის ეს ნაწილი არ მოე-
პოვება. სომხურად ასეა ნათარგმნი: „*სა აქ ქ ოქინახ სანარჩინ, ს
სინსიკაყ უორა, ს არანჩე უორა, ს ქსინათანუგ, ს ჯათმარანუგ, ს
უნერგოგ-თანუგ, ს თანუ ჟაღიქსან, ს ოქინახ სანარჩინ სსიან აქ ქ*“.

შ. ქვით ხურობა

როგორც აღვნიშნეთ, ხურობა ორ მთავარ დარგად იყოფოდა; იყო ხით-
ხურობა და ქვით-ხურობა: „წარმოგზავნ[ნ]ა ხირამ მეფემან ტუროსისმან... ხე-
ნი ნაძესანი და ხურონი ხეთანი და ხურონი ქვათანი და აღუშენეს
სახლი დავითსა“ (II მცე. 5,11, ბაქარ.). ქვით-ხურობა უძველეს დარგს წარ-
მოადგენს.

ქვით-ხურობის ორგანიზაციას სათავეში ჰყოლია ხუროთმოძღვარ-
ი: „იყენეს ხუროთმოძღვარ და ზედამდგომელ საქმისა მის (ზარ-
ზმის ეკლესიის აშენებისა) გარბანელი“ (ც² სრპ²სი, 126). იქვე სხვა ადგილასაც
(გვ. 39) ვხვდებით ამ ტერმინს. ერთი იყო ხუროთმოძღვარი, მეორე კი—ზე-
დამდგომელი. ხუროთმოძღვარს თანაშემწედ ჰყავდა კალატოზი, ან თუ დიდი
შენობა იყო—კალატოზთ-უხუცეხი (იგივე „კალატოზთა-მთავარი“—*ἡγεμὼν
μαζὸρ μαθηταῖς*, აბა სოფ. 591—*Δημήτριος* მწ). ხუროთმოძღვარსა და კალა-
ტოზთ-უხუცეს შორის ის განსხვავებაა, რომ ხუროთმოძღვარი მთავარი ინეე-
ნერია, მთავარი ხელმძღვანელი, ხოლო კალატოზთ-უხუცესი—ტექნიკური მზა-
რის გამგეა.

მესამე გჯუფს წარმოადგენდნენ საქმისმოქმედნი, ანუ მუშაკნი, ამშენებლები, ვინც ამ ამშენებლობაში „უხუცესნი მბრძანებელნი, რომელ დაედგინეს სოლომონს ზა საქმესა მას“—საქ. მ. ხ. № A 51) იღებდნენ მონაწილეობას (საქმისმოქმედნი—მეფ. III, თ. 5, § 16=οἱ πρῶτοι τῆς οἰκίας). მათ უფროსად ჰყავდა ზედამდგომელი: „ზედამდგომელი საქმეთა ზა (ბაქარ. II ნეშტ. 2,2 და 18); „ზედამდგომელი მათნი“ (საქ. მუხ. ხ. № A 51: II ნეშტ. 2,2); „მაწუწული (sic) მოქმედთა ზა ერსა“ (იქვე 2,18=οἱ ἐπιτεταμένοι=praepositi). „მუშაკნი და მამაშენებელნი“ მოხსენებული არიან კუმურდოს 964 წლის წარწერაში: „მუშკნი და ყლნი მამაშენებლნი... და... გლსკი გრი...“ (Marep. XII, 38).

ხუროთმოძღვრებიც სხვადასხვანაირი იყვნენ. ერთი მხრით ხელოვანი (აია სოფ. 591=τῶν ἱεροῦ, ὁ, ἄ.—Διήγησις, 86) ხუროთმოძღვარი, ე. ი. დახელოვებული ანუ განთქმული, და მეორე მხრით—ჩვეულებრივი. როდესაც დადი ნაგებობა იყო, ზედამდგომელიც (მეფ. III, თ. 5, § 16=οἱ ἐπιτεταμένοι) რამდენიმე ჰყავდა. ყველაზე უფროსი ზედამდგომელი ზედამდგომელთა უხუცესად იწოდებოდა: „თუნიერ უხუცესთა ზედამდგომელთა საქმეთა ზედა სოლომონისთა“ (მეფეთა წიგნი III, თ. 5, § 16=χρῆμα: ἀρχόντων τῶν κτιστῶν ἐκείνων ἐπὶ τῶν ἱεροῦ τῶν Σαλωμών).

მომუშავე ხელოსანს ხურო ეწოდებოდა. ხურო, როგორც იღვნიშნეთ, ზოგადი სახელია (ხურო მაშენებელი, აია სოფ. 591=οἱ κτιστοὶ, ἄ.—Διήγησις, 86). იყვნენ ხურონი ხეთანი და ხურონი ქვათანი: „მოუვლინა მოციქულნი ქირამ მეფემან ტუროსისამან და მიუძღუნა მას ძელი ნაძესა და ფიქსა და მოუვლინა მას ხურონი ძელიისანი, მოქმედნი ქვისანი და აღუშენეს მუნ ტაზარი (sic) დაგითისა“ (საქ. მუხ. ხ. № A 51: II მეფ. 5,11); „წარმოგზავნ[ნ]ა ხირამ მეფემ[ან] ტურუსისამან მოციქულნი დავითის მიმართ და ხენი ნაძესანი, და ხურონი ხეთანი და ხურონი ქვათანი, და აღუშენეს სახელი დავითსა“, (იქვე, ბაქარ.)—[ἐπέστειλε Χειρὰμ βασιλεὺς Τύρου ἀγγέλους πρὸς Δαυὶδ καὶ ἔλαβεν ἀπὸ αὐτοῦ καὶ τέκτονας ἔργων καὶ τέκτονας λίθων καὶ ἰσοπέδους οἰκῶν τῶν ἁγίων].—“Misit quoque Hiram rex Tyri nuntios ad D. et ligna cedrina, et artifices lignorum artificesque lapidum ad parietes et aedificaverunt domum David“¹.

ქვის ხურონი რამდენიმე გჯუფად იყოფოდნენ. იყვნენ ქვის-მკედელნი: „ქვის-მკედელნი მთასა შინა“ (საქ. მ. ხ. № A 51: III მეფ. 5,15); ქვის-მკუთეთელნი: „ქვის-მკუთეთელნი მთათა შინა“ (ბაქარ.: II ნეშტ. 2,2), ქვათა მკუთეთელნი (იქვე, 2,18), მკუთეთელი ქვსა მთასა“ (საქ. მ. ხ. № A 51: II ნეშტ. 2,2—18=ἐκδοῦναι τὰ λίθων ἐκ τῶν ὄρεων); „მოქმედნი ქვათა მთასა შინა“ (მეფეთა წიგნი გ, თ. იე=λάττοις ἐν τῶν ὄρει); ქვის-გამომკვევრელნი: „უბრძანა მეფემან და მოიხუნეს ლოდნი იოდენი ქვათა მათგან პატოხანთა საძირკველად ტაძრისა მის, ქვანის ვამოუკვევრელნი. და გამოკვევრეს ძეთა მათ სოლომონისათა და ძეთა მათ ქირამისთა და დაამზადეს ძელი და ქვა[ა] საშენებლად ტაძრისა მის სამ წელ (III მეფ. 5,17—18: ს. მ. ხ. № A 51)—[ἐνετείλατο ἑ βασιλεὺς καὶ ἀίρουσαι λίθους καὶ

10. მატერიალური კულტურის ისტორია, 1.

γὰ λους, λίθους ἢ τοίμασσαν εἰς τὸν θεμέλιον τοῦ οἴκου καὶ λίθους ἀπελεκήτους καὶ ἐπελεκῆσσαν οἱ οἶοι Σαλωμών καὶ οἱ οἶοι Χειράμ καὶ οἱ Γιβλαῖοι καὶ ἠτοίμασσαν τὰ ξύλα καὶ τοὺς λίθους“ (III Reg. 5,17); „Praecipitque rex, ut tollerent lapides grandes, lapides pretiosos in fundamentum templi, et quadrarent eos (5,17) quos dolaverunt caementarii Salomonis et caementarii Hiram; porro Gublii praeparaverunt ligna et lapides ad aedificandam domum“ (5,18)].

თითოეულ ჩამოთვლილ ხუროთა ჯგუფს, რასაც, ვინაიდან, თავისი მნიშვნელობა ჰქონდა. ქვის ამონა, ამოღებას ნიშნავს, ქვის-მხედელიც, მასალადმე, იმას ეწოდებოდა, ვინც ქვას იღებდა. ქვის-მკვეთელი ის იყო, ვინც ქვას სტეხდა. მერმე იყვნენ ქვის-მომკვეთელი და ბოლოს ქვის-გამომკვეთელი და ქვის-გამომკვეთელი. როდესაც ქვა ამოღებული იყო, მერმე მისი დაკვერვა წარმოებდა, ე. ი. საგანგებო იარაღებით ასწორებდნენ მის ზედაპირს, რასაც გამოკვერვა ეწოდებოდა. (ხელოსანს, რომელიც კვერავდა, ეწოდებოდა კვერით ხურო (აბა სოფ. 590 = λατῆρας—Διήγησις 85), ანუ კვერით მომუშავე. შემდეგ იწყებოდა ქვის თლა. იყვნენ ხელოსნები ქვის-მალელები (აბა სოფ. 590 = λιθοῦντες, ἁ—Διήγησις; 85). შეიძლება ერთი და იგივე ხელოსანი ყოფილიყო გამომკვეთელიც და ქვის ნთელიც, მაგრამ როდესაც ძალიან სუფთად და ხელოვნებით უნდა ყოფილიყო შესრულებული საქმე, ცხადია, ის განაწილებული უნდა ყოფილიყო. კალატონი იგივე ქვით-ხურო იყო. ასე ესმოდათ ძველად, მაგრამ როგორც ჩანს, ის დაკავშირებული უნდა იყოს აგურის ნაგებობის საქმიანობასთან. მას შემდგომ, რაც აგურის ნაგებობა ვრცელდება, ჩანს, რომ მას განსაკუთრებული მნიშვნელობა მიანიჭებია.

ძველი ქართული წყაროები უმთავრესად ქვის ნაგებობის შესახებ მოგვითხრობენ. აგურით ნაშენ ნაგებობათა შესახებ წყაროებში ძალიან ცოტა ცნობები გვაქვს, თუმცა კახეთში, მაგალითად, უძველესი დროიდანვე აგური გავრცელებული ყოფილა. საქირო არაა მარტო კახეთის მაგალითად აღება. სტრაბონის ცნობითგან ჩანს, რომ იმ დროს იბერიის მთელ ფართობზე ყოფილა გავრცელებული საერთოდ აგურისა და კრამიტის ნაგებობა. იმდროინდელი აგური ჩვენ უკვე ხელთა გვაქვს კიდევ მცხეთის სამთავროს არქეოლოგიური გათხრებით მოპოვებული მასალის წყალობით.

ქვებსაც სხვადასხვა სახელი ჰქონდა. სულ წვრილ ქვას კენჭი ეწოდებოდა; სილას აქ აღარ ვახსენებთ, რადგან ის ქვიშასთან არის დაკავშირებული. ქვა, კენჭი, ღორღი და ჭოჭუი სიდიდის მიხედვითაა გარჩეული. სიპი ქვა, ხაონდო, წყლიდან ამოღებული ქვის სახელია. გვაქვს ლოდიც; ისიც სხვადასხვანაირი იყო: „შაორის მათს თხემსა ზედა ღვას ციხე დიდროვანის ლოდი თა ნაშენი“ (ვახუშტი, სქს გვ. 55; ნ. ბერძენიშვილის და თ. ლომოურის გამ., გვ. 43). კუთხის ლოდს საკიდური ერქვა: „აჲ ესერა დაესდებ საფუძველსა სიონისასა, ლოდსა ფდ პატროსანსა რჩეულსა. საკიდურსა პატროსანსა, საფუძველსა საფუძველთა მისთა“ (ესა 52:28, 16: ომკ.). ქვაც სხვადასხვაგვარი იყო. იყო ხმელი, ე. ი. დამუშავებული ქვა, და შემდეგ დამუშავებული; „ალუქმნის მას მათსა მას ზედა... სუტი ქვი-

ხის ნაგებობათაგან ამავე სიგელში იხსენიება:

1. ნიკოლოს-წმიდაში „შევქმენ სახლი მუხისაჲა: და ზედა სახლი ქორედიანი და სენიანი:ა“ (ქვნი II, 46); „სხუად სახლი შევქმენ სახუცოჲ მუხისაჲა:ა“ (იქვე); „სხუად სახლი შევქმენ ცილოფისა და მუხისაჲა:ა“ (იქვე); „სხუად სახლი შევქმენ მუხისაჲ სამზარაულოჲა:ა“ (იქვე).

მუხის ერთსართულიან სახლებს გარდა მუხისაგან მეორე სართულად დასადგმელესაც აკეთებდნენ. მაგალითად, ბერთაბრელს „ქვითკირი შევქმენ ბოსელი:ა: და ზედა სახლი მუხისაჲ კარგი:ა“ (ქვნი II, 46). ასევე ნათქვამი ნიკორწმიდის ნაგებობაზეც: „ნიკოლოს-წმიდას შევქმენ სახლი ქვითკირი:ა: და ზედა სახლი მუხისაჲ კარგი:ა“ (იქვე).

მუხის მარანიც უწინეობათ. ნიკორწმიდელი ამბობს: „შევქმენ საწირეს... მარანი მუხისა:ა: და დივფალ შიგან ქური:ი: (10) და დავდგი ზედა ბელელი ხერხული :ბ:“-ო (ქვნი II, 48).

მუხას გარდა ხის საშენ მასალად რაქვაში ნაძვიცა და ცილოფიც უხმარი-ათ. მაგალითად, ნიკორწმიდელი მოგვითხრობს: „ნიკოლოს-წმიდას... სხუად სახლი შევქმენ სახუცოჲ... ნაძვისაჲა:ა“ (ქვნი II, 46). ხოლო ს. საწირეს აფაგე „სხუად სახლი ცილოფისაჲა:ა: და ზედა საჯუარე:ა“ (იქვე II, 48). საჯულისხმოა, რომ ამავე პირს ორი ხის მასალისაგან აგებული სახლიც აქვს აღნიშნული. იგი მუხისა და ცილოფისაგან ყოფილა ვაკეთებული: „ნიკოლოს-წმიდას... სხუად სახლი შევქმენ ცილოფისა და მუხისაჲა:ა“ (ქვნი II, 46).

ბელლისა და „შველის“ ნაგებობის ისეთი დამახასიათებელი გამონათქვამებიდანაც, როგორიცაა „ბელელი ხერხული“ (ქვნი II, 46—49), „შველი ხერხული“ (იქვე II, 47), ცხადია, რომ მათაც ხისას აკეთებდნენ.

საყურადღებოა, რომ წყაროებში ხის ნაგებობათა შესახებ რამდენიმე განსხვავებული დამახასიათებელი ტერმინი გვხვდება. მაგალითად, ნიკორწმიდელი XI ს. თავის ნაღვაწის აღწერილობაში ამბობს: „ხოტევის... დავდგი ბელელი სადაგი:ა: და ზედა შველი ხერხული:ა“ (ქვნი II, 47), ხოლო ს. ზნაკუას „შევქმენ... ქვითკირი ბოსელი:ა: და ზედა ხერხული ბელელი:ა:“ (იქვე, 46). აგრეთვე „შევქმენ საწირეს... მარანი მუხისა:ა:... და დავდგი ზედა ბელელი ხერხული:ბ:“ (იქვე II, 48) ისევე, როგორც „შევქმენ მუხურას ქვითკირი ბოსელი:ა: და ზედა... ხერხული ბელელი:ა:“-ო (ქვნი II, 48—49). ამრიგად, ნიკორწმიდელს ერთი მხრით სადაგი ბელელი აქვს დასახელებული, რომელიც ორსართულიანი ნაგებობის ქვედა სართულს წარმოადგენს, მეორე მხრით ხერხული ბელელი, რომელიც, პირიქით, ორსართულიანი ნაგებობის ზედა სართულის დამახასიათებელ ტერმინად გვევლინება. საყურადღებოა, რომ შველი ხერხულიც ასევე მეორე სართულის ნაგებობის სახელია. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ხერხული ნაგებობა სადაგზე უფრო მსუბუქი უნდა ყოფილიყო. როგორც თვით ტერმინი ხერხულიც ამტკიცებს, [იგა] დახერხილი ხე-ტყის მასალის ნაგებობის დამახასიათებელი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

ასაგებ მასალად ხმარობდნენ ქვას, ღორღს, ქვიშასა და კირს. აშენების დაწყებამდე საჭირო იყო, რასაკვირველია, „ქვისა, გინა სხესა რაჲსამე ნიეთისა“ ჯერ „მოღებაჲ“, მოტანა, ხოლო შემდეგ უნდა შესდგომოდნენ „ზელად ქვიშისა კირსავე თანა“. მერმე მუშაკობას უნდა შესდგომოდა ამშენებელი: ქვები უნდა დაეწყო და ქვა ქვაზე დაედო, რასაც „ქვისა ქვასა ზედა დასუმაჲ“ ერქვა. შიგადაშიგ-კი „ღორღისა და კირის შთასხმა“ სჭირდებოდა (აბუსერიძე ტბელი, ქვები II, 112—113; ლ. მუსხელიშვილის ვამ., 24). ეს მაშინ, როცა კედელი ორპირი იყო.

ასაგებ მასალად აგურსაც ხმარობდნენ, მაგრამ ძველ ქართულში ამ ტერმინის მაგიერ ალიზი გვხვდება. ალიზი მართო გამოუწვავი აგურის აღმნიშვნელი-კი არ იყო ძველად, როგორც უკვე ს. ორბელიანს აქვს განმარტებული და როგორი მნიშვნელობაც დღესდღეობით ამ სიტყვას შერჩენილად აქვს, არამედ გამომწვარი-საც. ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ საჯმილი ალიზისაჲ არსებობდა; ალიზისათვის განკუთვნილი ლუმელი იყო, ცხადია, მის გამოსაწვავად. II მეფეთა 12,31-ში, მაგალითად, ნათქვამია: „განიყვანა იგინი (ე. ი. ერნი) შორის საჯმილსა ალიზისასა“ (ბაქარ.). საჯმილი ალიზისაჲ პლ.სხვა-ს, ლათ. typ laterum-ს, ფრანგ. un four à briques-ს, გერმ. Ziegelofen-ს უდრის.

აგური ქართულში შედარებით გვიან შემოდის, X ს-ზე აღრინდელ ძეგლში ის არ შეგვხვდება. შესაძლებელია ამ დროსაც იყო ეს ტერმინი, მაგრამ ჯერ აღმოჩენილი არაა. XI ს-ში ის ჩვეულებრივი სიტყვაა; უნდა ვიფიქროთ, რომ ის X ს-შიც იქნებოდა, იქნებ IX ს-შიც, მაგრამ უფრო ადრე არა. იქ ყველგან ალიზი ა. აგური ჯუანშერს აქვს თავის საისტორიო თხზულებაში ნახმარი. ნებროთზე იქ წერია: „დაემორჩილნეს მას ყოველნი ნათესავნი ნოვესნი, ვიდრემდის შეუძლო ქალაქი ქმნად, რომლისა ქუად შექმნა ქუა ოქრო და ხარისხად ვეცხლი და გარემოს მისსა მოიქმოდა აგურითა და კირითა, ხოლო ქუდნი კართანი და სარკუმელთანი იაკინთისა და ზურმუტისანი შექმნა“-ო (მშდღისი ქცა *330, გვ. 140; შდრ. ანასეულს, გვ. 107). მონათხრობი, რასაკვირველია, ზღაპარია, მაგრამ ჩვენთვის იმდენადაა საყურადღებო, რამდენადაც ამ ტერმინი აგური და კირი გვხვდება. XI ს-ში, როგორც აღვნიშნეთ, ის ჩვეულებრივი სიტყვაა, ცხადია, ის გაცილებით ადრე უნდა იყოს გაჩენილი, მაგრამ არც ძალიან ძველად; მაგალითად, დაბადებაში აგური არსადაა ნახმარი.

საბანინოწმიდელს თავის პროვარტაგ-გუჯარში აგურის გამოწვის ამბავი მოთხრობილი აქვს დაწვრილებით: „ნიეთ-მასალა მრავალნი და უპაზრავნი შეილიცნეს ამას ზედა. და შეცხობილისა ალიზისა მექლოვენემან ესე მოგვითხრა: ალიზი არ შეიცხობა თუ არა რიყის ხითა, და ესე გვწორიდა დიდად, რომელ იორისა მდინარიდან უნდა გვეზიდა. და ამად ჟამად მრავლად სხვაგან და სხვაგან დიდ-დიდნი ჯარნი მდგომარებდეს ლეკთანი და ჩვენ, თავისა ჯელთა მტერთასა მისაცემელად დამრიდებელთა, მრავლეთა ასითა ურმითა ვიწყეთ მოტანად იორით ნარიყისა მის შეშისა და ალიზ-აგური ესრეთ შევმზადეთ. და

გარდა ამისა სხვა ცა საჭირო მასალა და კირი მრავლად ბევრეული და მრავალი მოუნდა. აღვაშენეთ ესდენითა და მესენებულთაგან უმრავლესითა შრომითა“.

როდესაც ნიდაგი ამორჩეული იყო და გვემაც არსებობდა, საჭირო იყო მუშაობის დაწყება. რა თქმა უნდა, ჯერ ქვის ამოღებით უნდა დაეწყათ მუშაობა, რასაც ქვის აღმოკვდაა და მიწით აღმოღებდაა და აღმოკუთეთაა ერქვა შემდეგში.

აბუსერიძე ტბელს მოთხრობილი აქვს ერთი აღმშენებლის, ბასილის ამბავი: „ერთსა ერისკაცთაგანსაცა ვისმე აღაშენებინა ეკლესია მისი გამოცხადებითა თვისითა... წმიდამან მოწამემან გიორგი, ქვისაგან და კირისა“, და ის ერისკაცი „ბასილი მუშაკობდის, თნიერ ვისისაცა თანაშეწევნისა“-ო (ქვბი II, 112; ლ. მუსხელიშვილის გამ., 18-20). ამ ავტორის თქმითა ბოლოკ-ბასილს ეუწყა: „ქვასა... მიწით აღმოიღებდე, ანუ კლდისაგან აღმოკვადდე“-ო (იქვე, 114; ლ. მუსხ. 53).

ქვას, ასაშენებელ მასალად გამოყენებისათვის, წინასწარ დამუშავებასჭირდებოდა. ასეთ დასამუშავებელ ქვას „სამუშაკობ ქვაა“ ერქვა. მის მოსატანად საგანგებო „საზიდავი“ არსებობდა (აბუსერიძე ტბელი, ქვბი II, 113; ლ. მუსხ. 43). ხოლო საშენი ქვის გასათლელად განუთენილი იარაღიც, რასაკვირველია; არსებობდა, რომელსაც მიწინა ეწოდებოდა „ჭურჭელი ქვის სათლელი“ [ჭურჭელი ძველ ქართულში იარაღს ნიშნავს. იარაღი ქართულში XII ს-ზე ადრე არ გვხვდება, წინათ მას ჭურჭელი ერქვა]. ეს იარაღი რკინისა ყოფილა. აბუსერიძე ტბელს მოთხრობილი აქვს, რომ გალატოზს [გალატოზი ავტორს ქვეთ-ხუროს სინონიმად მიაჩნია: „ესე ბასილი იყო ქვეთ-ხუროა, რომელსა ეწოდების გალატოზა“-ო, — ქვბი II, 113; ლ. მუსხ. 25], ბოლოკ-ბასილს შთააგონაო წა გიორგიმ: გამოართვი ამა და ამას რკინაა და „შექმნენ მის რკინისა ჭურჭელი ქვის სათლელი“-ო და მართლაც ამ გალატოზს იმ კაცმა დაუთმო „რკინაა შესაქმნელი ქვის სათლელთაა ჭურჭელთაა“-ო (ქვბი, 113; ლ. მუსხ. 50). უკანასკნელი ცნობა მითაც არის საყურადღებო, რომ აქ ჭურჭელი მრავლობითად არის ნახმარი, და აქეთგან ჩანს, რომ ქვის სათლელი იარაღი მაშინაც სხვადასხვანაირი ჰქონიათ, რომელთაგან თითოეულს, უეჭველია, თავისი დანაშნულემა ექნებოდა.

რა გზით უნდა ყოფილიყო მიტანილი ამოღებული ქვა, დაუშვავებული ან დამუშავებული? ეს საინტერესო საკითხია, რამდენადაც ჩვენ ძველ ნაგებობებში უზარმაზარი ქვებია გამოყენებული და ადამიანი პირდაპირ გაოცდება, როდესაც დაუფიქრდება, თუ რა საშუალებებით მიჰქონდათ ეს უზარმაზარი ქვები. აბუსერიძე ტბელიც ამტკიცებს, რომ ზაქარია-წმიდას მთაზე ნათლისმცემლის ეკლესიის ნაგებობა „არს ყოველივე ესე დამუშაკევი ამის საკვრველისა ტაძრისა და დიდად შეუენიერი და წმიდად გებული ქვებითა ფრიად დიდითა და მრავალითა მიერ სატურთავად-ცა ძნიად შესაძლებელთა“-ო (ქვბი II, 115; ლ. მუსხ. 73). მოგვეპოვება ცნობები რომ მაინცა და მაინც ძალიან რთული მოწყობილობა საჭირო არ ყოფილა, აღნიშნული მასალის მისაზიდავად, თუმცა ძველად მანქანებიც სცოდნიათ.

ქვის დამუშავება-გათლას **კაზმაა** და **შეკაზმაა** ერქვა. ჩვეულებრივ ქვიში-სა და ქვის საზიდავად მთაში მარბილი უხმარიათ, მაგრამ საქონლითაც, მაგალითად, აზავრებით ანდა ჯორებითაც უხილიათ, აბუსერიძე ტბელი ამბობს: ბოლოკ-ბასილს „კაზმასა შინა ქვისასა ადგელსა და უბანსა, რომელსა ეწოდების ჯალე“, საოცრება მოეჩვენაო (ქვბი II, 114; ლ. მუსხელიშვილის გამ., 57). ამავე ხელოსანმა ზაქარია-წმიდის მთაზე „შეჰკაზმა ქვაა დიდი და მძიმე ფრიად და დადვა მარტომან მარტილსა ზედა მათვე უღლეულთა თვსთასა“-ო (ქვბი II, 114; ლ. მუსხელიშვილის გამ., 67).

აბუსერიძე ტბელის ცნობით, ბოლოკ-ბასილს მოსჩვენებია, ვითომც წა გიორგის მისთვის ებრძანებინოს, რომ ჩემ სახელობაზე ტაძრის აგების დროს ითხოვე „ერთი კერძო-კარაული, რომელ არს ჯორი“-ო, და „უღლეულნი გართა შენთან“, რომელნი ჯყავს; „თვნიერ მათსა ნუმცა მოიჭმარებ საზიდავსა სამუშაოსა ქვისასა, გინა სხვსა რაჲსმე ნივთისასა, და ამით კარაულითა¹ კრებდი ქვასასა“-ო (ქვბი II, 113; ლ. მუსხელიშვილის გამ., 43—44).

მძიმე საშენი მასალის მთიან ადგილებზე ზიდავა, რასაკვირველია, სახიფათო და ამიტომაც საფრთხილო საქმე იყო. აბუსერიძე ტბელს რამდენიმე ისეთი შემთხვევა აქვს მოთხრობილი, როდესაც მუშაკი შემთხვევით ვადარჩენია მოსალოდნელს სიკვდილს, ანდა დასახირებებს. მაგალითად, ბოლოკ-ბასილი რომ გიორგი-წმიდის მთითგან ნათლისმცემლის ტაძრისათვის დამზადებულს უშველებელ ქვას მარბილით მოეზიდებოდა, უეცრად, „მეყუსეულად მოვგსნნეს მარტილნი უღლეულსა მას ქართასა და უღელი ქედსავე ზედა დაშთა მათსა... და მსწრაფლ შთამოვლო საზარელი იგი და მყაფარი ჩამოღმართი, და არცა სიმრავლესა ქვათასა ეკუთა და არცა წინაკერძო დახულომილსა ხეწარსა მის ქუეშე მყოფისა მალნარისასა, რომლისა დასასრულსა, სივაკესა შინა, წარვლო კარი ეკლესიისა... და მას ქუეშეთა განვლო წყალი და ყოვლადვე უვნებელმან ქვითურთ შევლო შეღმართიცა დიდი“, და ამნაირად „წარვიდა უმეტეს ოთხისა უტეგნისა და მიაწია ქვაა იგი... სამუშაოსა მას ტაძრისასა“-ო (ქვბი II, 114—115; ლ. მუსხელიშვილის გამ., 69—71).

მაგრამ ცხადია, რომ ამ საშიშს სამუშაოს ყოველთვის ასე უვნებლად ვერ გადაურჩებოდა და არა ერთხელ უხედურებაც ადტრიალდებოდა. მართლაც, იმავე აბუსერიძე ტბელს აქვს ასეთი ამბავი აღწერილი: ერთხელ თურმე „მეყუსეულად ეცა ქვაა ბასილის და იქმნა ვითარცა მკუდარი მყოვარ ეამ“ (ქვბი II, 115; ლ. მუსხ. 76). მეორეჯერ კიდევ ეს ხელოსანივე, როცა „მუშაკობასა შინა ქვაა განეპო“ და განაპობის ვასაზომავად შუაში ჩამდგარა, მოულოდნელად შუაში მოემწყვედა და შემოეჭირა „იმიერ და ამი-

¹ კარაული ძველ ქართულში ვირს ნიშნავს, დედალს. თავდაპირველად ვირი მამალი ცხოველის სახელი იყო. არსებობდა სახელწოდება კერძო ვირიცი (კერძო ნახევარს ნიშნავს, ვ. ი. ჯორისა). ამრიგად, ვირზე გადაკიდებული ჰქონია, როგორც იტყობა, ტომარები, ტომარებში კი ჩაყრილი ჰქონია ქვიშა და მით უხიდავს ის. დიდი ლოდები-ცი, ქვები, მარბილით მიუტანია.

ერ მით განაპებითა ქვათაითა“ (ქვბი II, 116; ლ. მუსხელიშვილის გამოც., 101-102) და კინალამ არ დაღუპულა.

საქართველოს ძველი ხუროთმოძღვრების ისტორიისათვის საკულისხმოა, რომ ზოგიერთ შემთხვევაში, კარგი საშენი მასალის ახლო უქონლობის დროს ძველი ნაგებობის ნანგრევების მასალაც გამოუყენებით. ცხადია, ისეთი მასალა შენობის ისეთი ნაწილისათვის იქნებოდა ნახშიარი, რომელიც უფრო უკეთესი თვისებებით უნდა ყოფილიყო აგებული და ამის გამოც შესაძლებელია უფრო გამოსაჩენიც ყოფილიყო. ეს ვარაუდობა ბ. ზარზმელის თხზულებითგან ირკვევა.

ზარზმის პირველი ეკლესიის აშენების დროს სერაპიონს კარგი საშენი მასალის უქონლობა თურმე ძალზე უჭრებდა საქმეს. რაკი ამ მიზნისათვის გამოსადეგი „ქვანი მათ აღგილთანი ტყეთავან დაფარულ იყენეს“ ამიტომაც აღმაშენებელი „წყლისაგან რასმე ღონიერობდეს და უშუერსა¹ რასმე ქვასა მუნით შიიღებდეს“-ო (ცა სრპნ ზრზმლსა, კეკ. 167,4-6), ე. ი. იძულებულიყო ყოფილან რიყის ქვა ეხმარათ. გ. ჩორჩანელს რომ უნახავს, თუ როგორ ეწვალეობდნენ, როდესაც საშენ ქვას „ჭირით და შრომით მდინარისა მისგან შიიღებდეს“, სერაპიონისა და მის ხუროთ-მოძღვრისათვის უამბნია, რომ მახლობლად „არს ადგილი ერთი, სადა ეკლესიაა მისი დაცემულ არს ძრვისაგან“ და მის ნანგრევების საშენ მასალად გამოყენება ურჩევია. რაკი მათ გაუგიათ, რომ „უჭმრად მდებარე არს ეკლესიაა იგი, ბრძანეს“, რომ აქითგან წამოეღოთ იმდენი ქვა, „რაოდენი ეკმარებოდა ეკლესიისა მისთჳს“. ბრძანება აუსრულებით და მოზიდვის შემდეგ ეკლესიის ასაგებლად გამოუყენებით. ბ. ზარზმელი ამბობს: რომ ძველი ნანგრევების ნახშიარი მასალა ვარაუდულად-კი გამოირჩეოდა თურმე: „იქნობებიან ქვანი იგი ზოგნი რამე კუთხთა შიერ და კამარათა“-ო (იქვე, გვ. 167).

შენობის აგება იწყებოდა მაშინ, როდესაც მასალა უკვე დამზადებული იყო. საძირკვლის გათხრისათვის არსებობდა იარაღი, რომელსაც სათხარი ეწოდებოდა: „ადგილსა მას... დასცა სათხარი მამაშან ჩუენშან წმიდამან შიო და აღაშენა ეკლესიაა“ (ცა შიოსი, საისტ. კრ. 28). სათხარი რკინისაყოფილა: დავით გარეჯელმა მის გარშემო თავმოყრილ ბერებს უთხრაო—„წარვედით და მოიხუენით სათხარნი (მეორე რედაქ.—„რკინანი სათხარენი“) და თხარენით საწყლენი (მეორე რედაქ.—„რათა აღმოჰკუთხეთ ლაკუანი წკმისა შემწყნარებელნი სასუმელად) და ქუთანი საყოფელად თქუენდა (მეორე რედ.—„თანად გამოიკუთხეთ ქუანიცა საყოფელად თქუენდა“ (ცა დთ გრჯლსა, საისტორ. კრ. 10 და საქ. სამ. 276). სათხარი შეიძლებოდა სხვა ნივთისაგანაც ყოფილიყო დამზადებული. ძველად ის ბრინჯაოსიცა არსებულა.

ქვის დამზადება-დასამუშავებლად და ვასათელად ძველადაც არა ერთი დამუშავების წესი და იარაღი იყო საჭირო და თითოეულს მათგანს თავისი დანიშნულებაჲ ჰქონდა და სახელიც. ნივთიერი კულტურისა და მეტადრე აღ-

¹ უშუერი ქართულში უღამაზოს ნიშნავს. «შუენიერი და უშუერი» გამონათქვამიდან ირკვევა, რომ «უშუერი» შუენიერის საწინააღმდეგოა.

მშენებლობის ისტორიის შემსწავლელმა თითოეული მათგანის სახელიცა და რაობაც [უნდა] იცოდეს.

კლდითგან ქვის ჩამოსატეხად ანუ ამოსათხრელად წერაქვი იყო განკუთვნილი. ეს ვარეობა თვით ამ კარალის სახელშიც ჩანს აღბეჭდილი და საბაორბელიანსაც მისი ამნაირი დანიშნულება აქვს თავის განმარტებაში აღნიშნული: „წერაქვი ეს არს, ცალგნით სათხროლი აქუნდეს კლდეთა დასარღუევად“-ო (ლექსიკ.). ქვის გასათლელ იარაღს წალკატი ეწოდებოდა. საკუთრივ ამ სიტყვის განმარტებაში მარტო ის არის აღნიშნული, რომ „ო რწვეროსანი წერაქვი“ იყო. წერაქვის ქვეშე-კი ამ იარაღის დანიშნულებაც არის განსაზღვრული: „წალკატი არს, ორგნითვე საკვეთი აქუნდეს ქუათა სათლელად“-ო (ლექსიკ.). იარაღია ურ-ც (III მეფ. 6,7=აფნა), ის, რასაც ჩვენ ეხლა ჩაქუსი¹ ვუწოდებთ. იმავე დანიშნულებისათვის, მაგრამ უფრო სხვა რაღაც მიზნისათვის ორთხიც იხმარებოდა: სერაპიონმა «ალილო... ორთხი რკინისა და გამოქანდაკნა ჯუარნი ლოდთა რათამე ზედა» (ცა სრ³⁶ ზრზ¹ლსა 18; კეკ. 160). ამ წყების იარაღებს ეკუთვნის ეჩო, ეჩონი-ც (III მეფ. 6,7=ამესაჟ). კედლის სისწორის გასაგებად ხელოსნებს ზადის-პირი ესაქიროებოდათ. ამოსრეიდა ღ²თ მოაბსა და ზადის-პირთა განჰმართებდა ქენსა მათსა“ (ოშკ. II, მეფ. 8,2). ბერძნულ დაბადებაში ეს ადგილი ასე იკითხება: «ზ:εμειρησεν αυτους εν σχα:νις:ς, καισας αυτους ει: ην γην», რაც უდრის ლათ. „Mensus est eos funiculo, coaequans terrae“. ამ ადგილთან დაკავშირებით საგულისხმოა ნ. ქარის შენიშვნა: „ბადე сеть, ბადის-პირი шнурок (букв.: ливо сети) II, 25,39 по Орб. отвес, причем у лексикографа семка на II Царст. 8,2, где по Москов. изд., слово это не читается, но где в древнем груз. переводе оно, очевидно, имелось в соответствии ... арм. *պարահ*, греч. *σχοτίνε* веревка, шнурок“ (Н. Марр, Ипшолит, TP. III, გვ. XLV).

ქვის ასაწევი ხელსაწყოებიდან აღსანიშნავია ოწინარია: „ძელი შემზადებული ადგილად დიდთა ქუათა ასაღებლად და მალა ოსტატისა თანა მისატანელად“ (საბა); ძალაყინი: „ძელი რამე კართა საძვერებელი, გინა მძიმეთა ქვათა ასაზილი“ (საბა). გვაქვს აგრეთვე ამავე დანიშნულებისათვის აზარმაცი². მთ შორის რაღაც განსხვავება უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამჟამად, სამწუხაროდ, არ ირკვევა ეს ნათლად.

ჩვენ რომ დღეს ხარაჩოებს ვუწოდებთ, მათ ძველად ფალანგი ერქვა: „ფალანგი ეწოდების კუდელთა სიმაღლისათვის გალატოზთა ფერჯის სადგმელსა“ (საბა). ტექსტებში ხშირად გვხვდება ეს ტერმინი. ხარაჩოებისათვის საქიროა, რასაკვირველია, ბოძების ჩადგმა და ფიცრების გადება. ამ ბოძებსაც ძველად თავისი სახელი ჰქონდა—ხაშარი: „ფალანგთ სვეტნი, რომელსა თურქნი ჩიბუხს უწოდენ“ (საბა).

¹ ჩაქუსი ქართ. სიტყვა არაა. ძველ ქართულში ის არ გვხვდება.

² ეს საინტერესო სიტყვაა, ზარმაცი-თან არის დაკავშირებული. როგორც ეტყობა, ჩვენი წინაპრები ფიქრობდნენ, რომ ამისთანა რამის გამოყენება სიზარმაციის ნიშანი უნდა იყოს, სხვა-ნაირად უნდა ასწიონო.

ეკლესიისა და სხვა შენობის აგებისათვის, როდესაც ნიადაგი სწორე არ იყო და, როგორც ჩვეულებრივ საქართველოში ან ფერდობზე და ზოგჯერ დაქანებულს, და როგორც მაშინ ამბობდნენ ხოლმე, „ფიცხელსა კლდესა ზედა“ (ცა გვლ ხნძთსა, ლგ) უნდა დაედგათ ეკლესია, თავდაპირველად საკირო იყო, „შემზადებაჲ ადგილისაჲ“ და „დავაკებაჲ“ (ibid. ლგ); უნდა ხელოვნურად ფართო და ვაკე ნიადაგი შეექმნათ: „ქვითკირითა მყარითა“ კლდე და ფერდობი ამოეშენებინათ (ibid.). ამგვარად არის დავაკებული და შემზადებული ადგილი ტაო-კლარჯეთის ხანძთისა (ცა გვლ ხნძთსა, ლგ. TP. VII, გვ. 126, სურ.) და მრავალი სხვა ეკლესიისა და შენობისათვის. ამგვარსავე მყარ ქვითკირის შემზადებულ ნიადაგზეა აგებული ქართლში ატენის დიდებული სიონი, რკონის მონასტრის ეკლესია და სხე...

ზოგჯერ ნიადაგის თვისების გამო საძირკვლისათვის ნიადაგის მიღება ფრიად დიდ შრომასა და დროს თხოვლობდა. მავალითად, აბუხედი ტბელის ცნობით, რაკი ბოლოკ-ბასილს შენობის აგება მოუხდა „ადგასლა ზედა მწყურნებსა და მიწასა ზედა ლბილსა ჯეყოფა... აღშენებისაჲ“, მან, „მწუხარებითა შეპყრობილმან და ზარგანჯდილმან, თხარა ესეო-დენი სიღრმე ქუეშე მიწასა, ვითარცა ჩანს ზედათ ტაძარი ესე და მათ სიღრმეთათგან იწყო შენებად“-ო (ქეპი II, 116; ლ. მუსხ. გვ. 62). მწყურნები კობიან ადგილს ნიშნავს, სადაც წყალი შეიძლება ჩამდგარი არც იყოს, გარეთგან არა ჩანდეს, მაგრამ სრულებით დანოტიოებულია. სწორედ, ერთი ასეთი ადგილი შეხვედრია ამ ხელოსანს, ბასილს, რომელიც პირდაპირ გადარეული ყოფილა შენობების აგებაზე. აბუსერიძემ ჩვენ ძალიან დიდი სამსახური გავვიწია იმით, რომ მის მოთხრობაში ძალიან საინტერესო ცნობებია გაბნეული ნაგებობის ისტორიისათვის. ამავე ისტორიკოსის ცნობით კარის ბალაგრის ქვის „დასუსმასა შინა შეილი მისი (ბოლოკ-ბასილის) იოვანე შეიწია, რომელი იყო უსწავლელი და ერისკაცი, ვითარცა მამა მისი ბოლოკ-ბასილი“-ო (ქეპი II, 115; ლ. მუსხელი შეილის გამ., 74).

ქედელი იყო ცალპირი და ორპირი. ორპირს ჰქონდა საპირე და შუაგული ანუ სარჩული. საბა ორბელიანი თავის მოგზაურობაში, მავალითად, ერთი მონასტრის შესახებ ამბობს, რომ მონასტერში „ცალპირი კედელი [იყო] სულ თეთრის მარმარილოსა“-ო (საბა ორბელიანი, მოგზაურობა ევროპაში, «ცისკარია», 1852 წ., № 1, გვ. 7).

იმ შემთხვევაში, როდესაც ძალიან დიდი ქვების აწევა უხდებოდათ, ლომებსა და სვეტებს გარდა მანქანები იყო ხმარებული. ამის შესახებ სრულიად გარკვეული ცნობა მოიპოვება წმ. ნინოს უძველეს ცხოვრებაში. აქ ნათქვამია: „მოკლეთეს ნაძუ იგი და შეამზადეს სუეტად“. შემდგომ შენობის აგება რომ ისე დაწინაურდა, „ოდეს მოიწია ქვაი აღმართებად სუეტი... იწყეს ხუროთა მათ აღმართებად და ვერ უძლეს. მაშინ ... იწყეს ფერად-ფერადთა ლონის ძიებათა კაცობრივთა და მანქანათა მზადებად“ (ცა ნინოსი, Опис. II, 776). მანქანის საშუალებით აუწევიათ სვეტი, მაგრამ რანაირი იყო ეს მანქანა, საწმუხაროდ, არ ვიცით, მხოლოდ მანქანისთვის რომ მიუშართავთ, ეს უცილობლად მტკიცდება.

დიდი ქვის მაღლა ასატანად განკუთვნილი მოწყობილობაც არსებულა ძველად, რომელსაც ჯგალაშხარი ჰრქმევია. საბაბს აქვს განმარტებული, რომ ეს ტერმინი სწორედ „დიდი ქვის ზალა ასატანი“-ს სახელი იყო.

როდესაც კალაპოტი (= წასაყავი — Δαίτητος; 106) უნდა გაეკეთებინათ წინასწარ, ამას ვაყრა ეწოდებოდა, და შემდეგ, როდესაც გახსნიდნენ, ამას გამოყრას ეტყოდნენ. შენობას შემდგომ ამისა საბურავი, ანუ სახურავი, ან, რაც იგივეა, ხართული უკეთდებოდა. იგი ტყვიისა ყოფილა ზოგჯერ, თამაზ-ყოფილს, თადეოზ სურსანისშვილს ათონის მონასტრის 1565 წ. ალაპში მოთხრობილი აქვს: „მთასა ათონისასა... მოვიწიე, მონასტერსა... ქართველთასა, ვიხილე ეკლესია... პორტაიდისა... ფრიად ძუელი და მოშლილი, დაქცეული, ცუარისა და წკმისა არა დამჭირველი“-ო და ჩემი შეწირულებით „ესე... ეკლესია ახლად აღვაშენებინე და ტყვთა გარდავაბურვინე“-ო (ათონ. კრებ. 276—277). ტყვია თუ მოსცილდებოდა, საბურავი წვიმის წყალს უშვებდა. გ. მთაწმიდელმაო, ამბობს მისი ბიოგრაფი, „იწყუ მოლუა ზებად ეკლესიისათჳს“ ქართველთა ათონის მონასტრისაო, „რამეთუ ზედა ტყვვი არა იყო და წყალი შთადიოდა, ვითარცა წამებენ ხატნი, რომელ აღტოცილ არიან“-ო (გ. ხუცეს-მონაზონი, ცა გი მთწმდლსა, გვ. 301—302).

დახურვის შემდეგ ტაძრის მოწყობისა თუ მოკაზმვის სამუშაოები სრულდებოდა. „ტაძარი იგი მორჩუნა ძელითა ნაშუსათა და მოქმნა იგი ლესჴო ოქროთა წითა. და გამოკრა მის ზედა ქანდაკები, დანაკისა კუდები და ჯაქუშნი დამოკიდებულად“ (ს. მ. ხ. № A 51: II ნესტ. 3,5) = „τον οίκον τον μαγειν ἐξήλασαν ἐξ ἑλίου καὶ ἐξ ἰσχυροῦ καὶ κατὰ χερσὺν αὐτοῦ ἔχρησαν καὶ ἔκτισαν ἐπ’ αὐτὸν φεικῆς καὶ χαλκῶν“ (II Paral., 3,5) = „Domum quoque majorem texit tabulis ligneis aliignis, et laminae auri obrizi affixit per totum, sculpsitque in ea palmas, et quasi catenulas se invicem complectentes“ (II Par. 3,5).

ქვეთკირის ნაგებობის აშენების თანდათან მიმდინარეობა და აუცილებელი სამუშაოების თანამსვლელობა დაგით აღმაშენებლის 1123 წ. ანდერძში ასეა წარმოდგენილი. ჩემი ბრძანებით აგებულ ეკლესიას „კალაპოტი გამოლუყარონ, მოლესონ, მოხატონ“ და მერმე უკვე აქურთხონო (შიომღ. საბ. 16). ამრიგად, როდესაც შენობა დამთავრებული ყოფილა შავად, როგორც დღეს ამბობენ, მაშინ მისზე იტყოდნენ თურმე „კალაპოტი გამოყრილია“-ო.

„კალაპოტის გამოყრის“ შემდეგ იწყებოდა უკვე „აკაზმულობა“.

პატრონი ქაიხოსროს აღმზრდელის, ამბროსის შესახებ ათონის მონასტრის ალაპებში ნათქვამია: „საუძლურე აღაშენა მისით(ა) აკაზმულობითა“-ო (ათონის კრებ. 267, § 163). სპერან კუონდიდლის გაზრდილს ნიკოლოზზე ათონის მონასტრის ალაპებში ნათქვამია: „ეკლესია მთავარანგელოზთაჲ აღაშენა ყოველი თურთ: მობატვით, მოქიქვით, დაქრულებით“-ო (ათონ. კრებ. 254, § 144).

აღმშენებლობის ინტენსივობის გასათვალისწინებლად XI ს-ის პირველ ნახევარში საყურადღებოა მელქისედეკ კათალიკოსის საბუთის შემდეგი ცნობა:

„ყოველნი სოფელნი, რომელნი წმიდისა ამისა კათოლიკე ეკლესიისანი არიან, ავაშენენ და დავაგენ ყოველგან სახლნი და ავაგენ ეკლესიანი რიცხვით ყოველნი :რე:“ (105)-ო (ქეპი II, 33-34, შდრ. ნ. ბერძენიშვილი, მცხ. საბ. XI საუკუნისა, გვ. 291). მამასადამე, ახლად შექმნილ 126 სოფელში 105 სახლი და ეკლესია აუშენებია.

ადგილობრივი პირობების გამო ზარზმის პირველი ეკლესიის აგება ადგილი საქმე არ ყოფილა. პირიქით, ბ. ზარზმელის ცნობით „საპირო იქმნა შენებად მისი, რამეთუ ქვანი მათ ადგილთანი ტყეთაგან დაფარულ იყვნეს“. რაკი ამის გამო კარგი საშენებელი მასალა ხელმიუწოდებელი იყო, იძულებული ყოფილან რიყის ქვა გამოეყენებინათ: „წყლისაგან რაღსმე ღონიერობდეს და უშუერსა რაღსმე ქვასა მუნით გამოიღებდეს“-ო; „არა იბოვა რაფთურითთ ქვაჲ, და ქირით და შრომით მდინარისა მისგან მოიღებდეს“-ო (ცდ სრპნ ზრზმლსჲ, 26; კ. კეკელიძის გამ., 167). როგორც ჩანს, ქართულ ხელოვნებაში მდინარითგან ამოღებული რიყის ქვა უკვე ქვა“-დ ყოფილა მიჩნეული.

რიყის ქვით, რასაკერძოა, ნაგებობის „კეთილად აღშენება“ შეუძლებელი იყო. საამისოდ თლილი ქვის ხმარება იყო საჭირო. ამნარი მიზნისათვის გამოსადეგი მასალის ადგილობრივ უქონლობის გამო გიორგი ჩორჩანელს აზრად მოსვლია მიწისძვრისაგან დანგრეული და გაუქმებული შორი-ახლოს, „ათორმეტ მილიონ“-ის სიშორეზე, მდებარე უმწაჲს ეკლესიის მასალის გამოყენება და ზარზმის პირველი აღმაშენებლისათვის ურჩევია. გიორგის უთქვამს: „არს ადგილი ერთი, სადა ეკლესიაჲ მისი დაცემულ არს ძრვისაგან“. თუ მოისურვებთ, „ადგილ არს, რათა მოვიღოთ“ და ამ შენობისათვის გამოვიყენებთო, მათაც, რაკი შეიტყეს, რომ „უჭმრად მდებარე არს ეკლესიაჲ იგი, ბრძანეს, რათა სწრაფით კლყონ საქმესა მას“ (ცდ სრპნ ზრზმლსჲ, 26; კეკ. 167). განკარგულების თანახმად „იწყეს მოღებად მეყსეულად, რაოდენი ეგმარებოდა ეკლესიისა მისთჲს“ (იქვე). ამ სიტყვებითგან ჩანს, რომ დარღვეული ეკლესიის მხოლოდ ნაწილები გამოუყენებიათ ზარზმის ეკლესიის ზოგიერთ ადგილას. ისტორიკოსის განმარტებით, ეს გარემოება დაკვირვებულ დამთვარიელებელს თვით ეკლესიის გასინჯვის დროსაც თვალში ეცემოდა: „იცნობებთან ქვანი იგი ზოგნი რამე კუთხთა მიერ და კამარათა“-ო (იქვე, 26; კეკ. 167).

ნაგებობათა აღმშენებლობითი სამუშაოს მაშინდელი ხანგრძლივობის გასათვალისწინებლად ამოქცევად ქართლისაჲ-ის მატანიანში საყურადღებო ცნობები გვაქვს დაცული. მაგალითად, წილკნის შესახებ ნათქვამია: რეგის სიკვდილის „შემდგომად... შეათესა წელსა აშან ბაკურ და იწყყო წილკნისა ეკლესიასა (sic) და განიშორა (ქელიშ: განასროლა) ოცდამეთხუთმეტესა წელსა“-ო (Ошц. II, 720). მამასადამე, წილკნის ეკლესიის აშენებას 25 წელიწადის მუშაობა დასჭარებია.

ამვე თვალსაზრისით საგულისხმოა, რომ გუარამ ერისთვისა და დიდი კურაპალატის შენობაში „ტფილისისა მკჯდრთა დიდსა ეკლესიასა და იწყეს, ნახევარსა იქმოდა ყოველი ერთი და ნახევარსა ერისთავნი“ (იქვე, II, 724). და როცა პერაკლე კეისარი ჯიბლუ ხაკანი-

თურთ ტფილისს მოადგა და აილო, შემდეგ სპარსთა მეფე დაამარცხებდა რუსალემიც დაიბრუნა, „წარმოვიდა აქაბთვე მეშკდესა წელსა დე ვიდრე მოსლვამდჳ მისა ტფილისს სიონი განეშორა მკვდრთა“-ო (ქელიშ.: „ტფილის სიონი გაასრულეს“: Опис. II, 725).

ოპიზაში აკად. ნ. მარს ნანახი აქვს ამ მონასტრის სატრაპეზო, სამნავიანი სიონი შექმნილი ოთხკუთხედიანი სვეტითა, კამარებიანი, რომლის სიგრძე 9 ს. 10¹/₄ ვ., სიგანე 6 ს. 2³/₄ ვ. ყოფილა. მასვე აქვს აღნიშნული, რომ სამხრეთის კედლითგან მეორე კამარის არეზე შემდეგი მსხვილი ასომთავრული დამწერლობით ამოჭრილი წარწერაა: „ესე მე ატნ ღ წელსა გვა“ (Мисеник: путешествие в Шавшетию и Кларажетию: ТР. VII წ., გვ. 162—163). ნ. მარსი ამ წარწერას ასე კითხულობს: „ესე მე აშოტმან ღ (4) წელსა გავაშენებინე, ანდა გავაქეთებინე“-ო (იქვე, 163). მე გვგონია, უკანასკნელი სიტყვა უფრო „გავასრულე“ უნდა იყოს. ამრიგად ეს სატრაპეზო ოთხ წელიწადში აუგიათ.

აი გ. მერჩულიც ხანძთის აშენების შესახებ რას მოგვითხრობს: არსენი აზნაურის მამასახლისობაში „ამისითა განზრახვითა იქმნა დაწყებაჲ ახლისა მის და შეენიერისა ეკლესიისაჲ ფიცხელსა მას კლდესა ზედა, რომელიცა ფრიადითა შრომითა და ქვითა-კირითა მყარითა მრავალთა ქამთა დაავაკეს, და ისრთ შეპრაცხეს შემზადებაჲ ადგილისაჲ მის, ვითარმცა სრულიად აღეშენა. არამედ აკურთხენ ქრისტემან ამონა, სიბრძნით სრულიად მაშენებელი, და შემწენი ყოველნი, რომელთაგან კეთილად განემარჯუებოდა შენებაჲ ეკლესიისაჲ მის. ბოლო ქვაჲ და კირი ფრიად შორით მოაქუნდა ძნელთა მათ გზათა კაცთა ზურგითა, და ყოველი სასწორითა იწონებოდა, რამეთუ იყიდდეს მაშენებელნი იგი“ (ცეცხლ ზნძლსა, გვ. 126).

ზარზმის პირველი ეკლესიის აშენებას სამი წელიწადი მოსდომია. ბ. ზარზმელის სიტყვით „შემდგომად სამისა წლისა სრულ იქმნა ეკლესიაჲ და შეიმკო ყოვლითა განგებითა, რომელი შეჰგუანდა ქამსა მას, და აღმართეს მას შინა ცხოველს-მყოფელი ხატი ფერისცვალებისა“-ო (ცეცხლ ზრზმლსა, 26; ქეკ. 27).

ამის გამოსარკვევად, თუ დიდი შენობების აგებას რამდენ ხანს უნდებოდნენ, შეიძლება ბ. ზარზმელის ცნობა იქმნეს გამოყენებული ზარზმის ეკლესიის აგების შესახებ. მისი სიტყვით, ზარზმის ეკლესიის აგება გიორგი მამასახლისის მოადგილეს მიქელ წინამძღვარს დაუწყია და „აღეშენა ვიდრე სამკროდმდე მამოზასა მიქელისსა და დაუტევა ცხოვრებაჲ ესე და წარვიდა უფლისა. ამისა შემდგომად დაიდგინა მონაცვალედ მისსა პავლე ვინმე ხუცესი“ და თურმე „ამან პირველვე სრულყო ეკლესიაჲ და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა“-ო (ცეცხლ ზრზმლსა, 43; ქეკ. 180). ამგვარად ზარზმის ეკლესიის აგება მიქელის მამასახლისობის ზეობის დროს ვერ დასრულდა. არამედ მის მონაცვალის პავლეს მამასახლისობაში დამდგეს დასრულდა.

მიქელის მამასახლისობის ხანგრძლივობა რომ ზედმიწევნით გეცოდნოდა, ზარ-
ზმის ეკლესიის აგების ხანგრძლივობაც გამოირკვეოდა. [...]¹.

ბ. ზარზმელის სიტყვა მუშა-ხელოსანთა სიმრავლეზე რომ გადაჭარბე-
ბული არ არის, ამას ოშკის ტაძრის 958—966 წ. წარწერაც ცხადყოფს, რო-
მელიც იმ მხრიავე არის ძვირფასი, რომ ამ სიმრავლის ოდენობის ზედმიწევ-
ნით გათვალისწინების საშუალებასაც გვაძლევს. ოშკის ეკლესიის ასაგებად ამ
წარწერის ამომპრევიენტბლის გრივოლის სიტყვით ხელობის შემდეგი დარგის
წარმომადგენლებს მუშებსა და მზიდავ საქონელს უმუშავნიათ: „ვალატოზი და
ხუროდ და მქედელი, რომელ მარადის შურებოდა: :ა: (70); გარი, რო-
მელ ქვასა კრებდა X :ლ: (30) და სხუა აზავერი, რომელ გრივოლ-წმი-
დით სპონდიოსა კრებდა :ლ: (30); სხუა აზავერი რ... და :ა:
(60)... და ბიერი (?) და მოქმედი :პ: (80).

წარწერის დაზიანებულობის გამო ბოლოში მოხსენებული მომუშავეების ხე-
ლობის გამოკვეცა ძნელია, სახელდობრ, გაუგებარი რჩება ცნობა „სხუა აზა-
ვერი რ“ და შემდგომი, თუ რას უნდა ეხებოდეს. მაგრამ, თუ თვით გრივოლის
განცხადებას გავიხსენებთ, რომ ფასი მიუტიათ კალატოზებისა, მოქმედთა და
მექვიზე აზავერთა პატრონებისათვის, თანაც ყურადღებას მივაქცევთ იმ გარე-
მოებას, რომ ამ წარწერაში ჩამოთვლილია 30 ხარი ქვის მზიდავი, 30
აზავერი სპონდიოს მომტანი, მექვიზე აზავერთა რიცხვი-
აღნიშნული [არაა], მაშინ ცხადი შეიქმნება, რომ წინადადება „სხუა აზავერი რ“
უნდა სწორედ მექვიშეების რიცხვს ეხებოდეს და ასე შეიძლება აღდგენილ იქმ-
ნეს: „სხუა აზავერი რ [ლ ქუიასა ზიდავდა]... და :ა:“ (60). მექვიშეთა რიცხვს
წინამავალი, უეჭველია, ასეულის აღმნიშვნელი რიცხვ-ნიშანი აკლია, მაგრამ,
ეხადია, ასზე მეტი ძნელი საგულისხმებელია, ამიტომ „ა“-ს წინ აღბათ „რ“
უნდა ყოფილიყო ამოჭრილი. ამგვარად მექვიშე აზავერთა საერთო
რაოდენობა 160 გამოდის.

ხოლო, რაკი ქვისა, სპონდიოს და ქვიშის მზიდავ ყრმებს თითო-თი-
თო მეურმე მაინც უნდა ჰყოლოდა, ამიტომ ხარ-აზავერთა რიცხვის
მიხედვით ამ საქმეზე მომუშავეთა რიცხვის გამოკვეცაც შეიძლება. წინასწარ
ამისთვის უნდა მხოლოდ ვიცოდეთ, აზავერთა რიცხვი ულღეულს აღნიშნავს,
თუ ცალთა რაოდენობის. ვართა რიცხვ-ნიშანს 30-ს გვერდით ასომთავრული
„ჯ“-ს მსგავსი ნიშანი უზის, რომელიც შესაძლებელია უღელ-
სა მნიშნავდეს, აზავერთა რაოდენობის აღმნიშვნელ რიცხვ-ნიშანს-კი ასე-
თი ნიშანი არ სდევს. საერთოდ ს. ორბელიანის განმარტებით აზავერი
თითქოს შესაბამელი, საუღლე საქონელი არც-კი უნდა ყოფილიყოს. მისი სიტ-
ყვით, „აზავერი ვარი საკიდარი“-ს სახელი იყო. ამ თავისი განმარტების და-
მამტიცებელ საბუთად საბას დასახელებული აქვს I ნეშტთა 12,40, მაგრამ
ბაქარის გამოცემაში ამ ადგილას აზავერი არ ჩანს, იქ ნათქვამია: „რ“ მახ-
ლობელ იყვნეს მათსა ვიდრე იზაქარისადმდე და ზაბილონისა, და ნეფთალემი-
სა, მოუღებდენ მათ პურთა კარაულებითა, აქლემებითა, და ჯორებითა, და გა-

¹ აქ უნდა აკლდეს დედანს. (რედ.).

რებითა საქმლად ფეკლსა“ და სხვა. ბერძნულშია: „ჰი: რთა ჯაჟკლასა ჯა: რთა-
ზნაჲ ჯა: რთა ჟჷარათა ჯა: ჰი: რთა ჯარჯათა ჰერაქლასა“. სომხურში: *ქერქსი ზიკა-
იკიოსიკი ა ლიქიკი ა ჯიქიქი ა სიქიქი კერასიქი, აქსიკი* (ზოგ ხელნაწერ-
ში „*სიქიქი*“). ცხადია, ს. ორბელიანს ხელთ ქართული დაბადების ისეთი
რედუქცია ჰქონია, რომელშიაც „ჰარის“ აზავერითა“ ყოფილა ამ ად-
ვილას ბერძნული ჰი: რთა ჯარჯათა-ის შესატყვისად. ბერძნულად რ ჯარჯა: „პო-
მოსხოს“ მართლაც უღელში შეუბმელ ხარს, მოზვერსა ჰნიშნაედა. მაშასადამე,
რაკი დაბადების ამ წ-ის ბერძნულ თარგმანშიაც საუღლე ხარი არ ყოფილა ნა-
გულისხმევი, ამიტომ საბას განმარტება სწორე გამოიღის და აზავერი მარ-
თლაც საკიდარი და არა საუღლე ხარი ყოფილა. რაკი აზავერი
საკიდრის მატარებელი ხარი ყოფილა, მაშინ, ცხადია, აზავერითა შესახები ცნო-
ბა და რიცხვი ცალ ხართა რაოდენობის მუწყებელი უნდა იყოს, შემონათქვა-
ვის შემდგომ ოშკის ტაძრის აგებაზე მომუშავე საქონლის რიცხვი ასე წარმო-
გვიდგება:

1. ქვის მომტანი ხარი 30 უღელი.
2. სპონდიოს მომტანი 30 აზავერი.
3. ქეიშის მომტანი 160 აზავერი.

ჯამი: 30 უღელი ხარი და 190 აზავერი.

ხოლო ოშკის ტაძრის აგებაზე მომუშავე ხელოსან-მუშების რიცხვი ყო-
ფილა:

1. გალატოზი, ხუროჲ და მჭედელი 70.
2. მუშა „მოქმედი“ 80.
3. ქვის მომტანი მეურმე 30.
4. სპონდიოს მომტანი მეაზავერე 30.
5. მექუიშე აზავერის გამყოლი 160.

მომუშავეთა ჯამი: 70 ხელოსანი, 80 მუშა, 30 მე-
ურმე და 190 მეაზავერე, ანუ სულ 370 კაცი.

ამოდენი მუშა-ხელოსნები, რასაკვირველია, მხოლოდ ისეთი დიდი შენო-
ბების აგების დროს იქმნებოდნენ, როგორც ოშკის ტაძარი იყო. მაგრამ ამის-
და მიხედვით ნაგებობის სიდიდის კვალობაზე მომუშავეთა რიცხვის დაახლო-
ვებით მაინც წარმოდგენა შეგვიძლიან. ამგვარად ბ. ზარზმელის ცნო-
ბა ზარზმის ეკლესიის აგებაზე მომუშავეთა სიმრავ-
ლის შესახებ გადაქარბებულნი არ უნდა იყოს და სრულ-
ნი სიმართლის ანარქელს წარმოადგენს.

ჩვენ გვაქვს ცნობები არა მარტო ამ მუშაობის პროცესის შესახებ, არა-
მედ თვით ხუროთმოძღვართა სახელებიც ვიცით. ბევრი არა, მაგრამ მაინც
მოგვეპოვება. შემდეგ ქანდაკებები, სურათები არის შენახული, რომლებშიც
წარმოდგენილია ამ მუშაობის პროცესი, ასე რომ შეიძლება კარგად იქნეს აღ-
დგენილი აღმშენებლობის პირობები.

ჩვენ ჯერ ხურობის საკითხები განხილული არა გვაქვს, ხის ხურობას:

4. ნაგებობის ტექნიკური თვისებების დამახასიათებელი ტერმინები

უაღრესი მნიშვნელობა ჰქონდა ქართული სააღმშენებლო ხელოვნების ისტორიაში და, როდესაც ყველა ეს საკითხი განხილული გვექნება, მხოლოდ ამის შემდეგ შესაძლებელია ვიმსჯელოთ ნაგებობათა მხატვრულ შემკულობაზე, შინაგან და გარეგან მორთულობაზე, ჩუქურთმებზე, მოხატულობასა და მოწყობილობაზე. სანამ ჩვენ ეს არა გვაქვს, არ ექნებოდა არავითარი მნიშვნელობა თუნდაც ზოგადად შეცადა დაჩეხასიათებინა ის დონე, რომელზედაც იმყოფებოდა ქართული სააღმშენებლო ხელოვნება. მე მგონია ის მასალაც, რომელიც ჩვენს განკარგულებაში იმყოფება ამჟამად, საშუალებას გვაძლევს დავრწმუნდეთ, რომ სააღმშენებლო ხელოვნება ჩვენში ძალიან დაწინაურებული იყო, რაც ძეგლებითაც მტკიცდება და რაც შეიძლება დამტკიცდეს ეხლა აგრეთვე იმ მდიდარი ტექნიკური ტერმინოლოგიით, რომლის არსებობა ეხლა არავითარ ეპეს არ იწვევს. თითოეული ცნებისათვის, თითოეული სამუშაოსათვის საგანგებო ტერმინი არსებობს.

კარი მეშვიდე

ხით-ხუროვბა საპარტამლოში

... * ხეს აქვს სუკი-ც. თუ საბას განმარტებით [სუკი] „ზურგის ჯორცია“ (ლექსიკ.), ქვემო იმერეთში ის ხის ნაწილის სახელადაც იხმარება (ქ. იმერ. 18) და იქაური განმარტებით სუკი ხის სიგრძეზე შესამჩნევი კუთხის მავარი მოყვანილობაა (იქვე), რომელიც, როგორც ეტყობა ხელოვნურად, გათლით ვაკეთებული უნდა იგულისხმებოდეს, რათვან სუკიანი ხე, იქაურივე ცნობით, ისეთი ხეა, რომელიც სახლის ნაგებობაში ფიკრულად არის გათლილი, გარეთ კი სამკუთხედიანია (ქ. იმერ. 4 დ). სუკი რომ ხეს ხელოვნურად უკეთდებოდა, ამას ცხად-ჰყოფს გამონათქვამი ვასუკული ხე (ქ. იმერ. 4 დ, ჩანახ.). მეგრულად სუკი პატარა მალღობს და ბორცვსა ნიშნავს (მ. გ. 320). საფიქრებელია, რომ ქართული სუკის შემოყოფიანილი და ჩვეულებრივი მნიშვნელობაც თავდაპირველად ზურგის (სუკის ჯორცისაგან) ასეთივე სახელისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. სენურადაც ზურგს ეწოდება შიყ (რ.-ს. ლ.: спина), რომელიც ამავე სიტყვის შიშინა-თანხმოვანა სახესხვაობა უნდა იყოს.

სახლის სახელს ზედსართავად ემატება, ანდა ტერმინად უჩნდება სხვადასხვა მისი ნიშანდობლივი თავისებურების დამახასიათებელი და გამომკლავებელი სიტყვა. ზემო ქართლსა და ქვემო და ზემო იმერეთში არსებობდა ტერმინები ძელური და ძელურ-ჯარგუალური სახლი (ქ. იმერ.). ქვემო იმერული განმარტებით, ხე ორად იყო ვაპობილი, ასეთი ძელური სახლის ვარეთი მხარე მრგვალი იყო, შიგნითი-კი ფიცრული (ქ. იმერ. 4 დ და ზ. იმერ. 11). მეორენაირადაც აგებდნენ: ზაზედაც კედლის ხე ხეს ედებოდა, ის მრგვალი იყო, შიგნითი კედელი-კი გათლილი ჰქონდა (ქ. იმერ. 30). ს. ორბელიანსაც აქვს ლექსიკონში შეტანილი ტერმინი ჯარგუალი, რომელზედაც ამბობს: „ესე არს ძელნი მოქდობილნი სამოთხკუთხად, ვიეთნი კიდობანს უწოდენ“-ო. მას-ამავე სიტყვის ოდნავ განსხვავებული ფორმაც მოეპოვება: ჯარგვალი. ამ სიტყვის ქვეშე განმარტებაც ოდნავ განსხვავებულია: „ჯარგვალი ძელნი მოქდობილნი სამოთხკუთხედ მაღალი, ვიეთნი კიდობანს უწმობენ“-ო (იქვე).

საბას შემოყოფიანილი განმარტების რეალური სისწორით ვასაგებად, უნდა გვასოვდეს, რომ ძელი მისივე სიტყვით, მოკვეთილი ხე იყო, ე. ი. მოჭრილი ხე. მასთანამე, გაუთლელი და მრგვალი, გაუპობელი. ამრიგად, ჯარგუალი, ანუ ჯარგვალი, სამ, ანდა ოთხკუთხედად მოქდობით შეკრული მაღალი, კიდობანის მსგავსი ნაგებობა ყოფილა. ძელნი მოქდობილნი, რასაკერძეელია, ერთმანეთში ჩაქდევით ჩასმულ ხეებს ნიშნავს. საბას განმარტება ამ ტერმინის თანამედროვე მნიშვნელობას კარგად უდგება და განსხვა-

* დასაწყისი ამ თავს უნდა აკლდეს (რედ.).

ვება მხოლოდ იმაშია, რომ ჩვენს ლექსიკოგრაფს ნათქვამი არა აქვს-ეს სიტყვა საცხოვრებელი ნაგებობის აღმნიშვნელიც იყო, თუ არა.

ჯარგვალი, ანუ ჯარგვალი ეხლაც კარგად ცნობილი სიტყვა და ტერმინია. იგი აღმოსავლეთ საქართველოშიც, მაგ., თუნდ ქიზიყშიც (ქიზ. 139) იხმარება, დასავლეთ საქართველოშიც ხომ ფართოდ არის გავრცელებული, მაგ., ქვემო იმერეთში (ქ. იმერ. 10, 17, 37), ქვემო რაჭაში (ქ. რაჭ. 17), გურიაშიცა (გურ. 1) და აჭარაშიც (აჭარ. 23). სამეგრელოში ხომ ჩვეულებრივი ტერმინია (ზ. სამ. 10, 11, ჩანახ. № 3, 22, 30 და სხ.). ქვემო იმერეთში ჯარგლური, ანუ ჯარგლული სახლიც ეწოდება ასეთ ნაგებობას (ქ. იმერ. 17).

საგულისხმოა, რომ ქვემო იმერეთში ჯარგვალი სწორედ და უხერ-ავეი ხის სახელია (ქ. იმერ. 10), გურიაში-კი ჯარგვალი მრგვალი, ანდა შუაზე გაპობილი ხის ნამორებითგან, მორებისაგან. წყობილ ნაგებობას ნიშნავს (გურ. 3, 5 და 6), ე. ი. უკვე მხოლოდ ერთი მხრით-ლა მრგვალი მოყვანილობის ხის გამოშატეულ სიტყვად არის ქცეული. ამ ტერმინს თავისი ოდინდელი მნიშვნელობა არსებითად შეუკვლილი აქვს მხოლოდ ზემო რაჭაში, სადაც ჯარგვალი უკვე წახნაგიანი ფიციკის სახელი გაჰხდარა (ზ. რაჭა 6 ა).

ჯარგვალი ზემო სამეგრელოში მრგვალი ხეებისაგან შეკრუ-ლი, ისლით, ხაიითი, ანდა ლაქაშით დახურული სახლია, ანუ დო-შაკ (ე. ი. მრგვალი) ხეებისაგან აგებული შენობა (ზ. სამ. 9,2; 10,2). ზემო სამეგრელოში ჯარგვალის ბოყეებით აგებაც იკოდნენ (ზ. სამ. 22). ხოლო ქვემო იმერული ვაკებით, ჯარგვალი სახლი ყურებიანი სახ-ლი იყო და ისლითა და ბურულით იხურებოდა (ქ. იმერ. 17). გურული ცნობით-კი მრგვალი, ან შუაზე გაპობილი, ღოჯებ-ამოჭრილი მორებისაგან შეკრული ნაგებობაა (გურ. 3 და 6).

ქვემო იმერეთში ტერმინად კუთხიან-ჯარგვალური სახლიც იხმა-რება. იქაური განმარტებით ასეთ სახლს ან ისე აგებდნენ, რომ შიგნით ფიცრულია, ხოლო გარეთ-კი სუკი, ანდა ნაპირები თითოეულ ხეს ჩამოთლილი აქვს. შუაში-კი სუკია დატოვებული (ქ. იმერ. 24). ქვემო იმერეთშივე გავრცელებული იყო ტერმინი ვასუტული სახლი, რომელიც სუკიანი ხეებისაგან აგებულ სახლს ეწოდებოდა (ქ. იმერ. 14).

ზემო იმერულივე ცნობით, ისეთ სახლს, რომელიც შიგნით ფიცრუ-ლია, გარეთგან-კი სუკია, ღორულ სახლს ეძახიან (ქ. იმერ. 18). ლჩხუშური განმარტებით-კი ღორულ ნაგება სახლი ცხრა ქალაიანი სახლია. იგი "ზავ-შეუსკვნილი იყო" და "წურწუტი სახურავი ჰქონდა" (ლჩხ. 2 და 14). განმარტება ბუნდოვანია, სამწუხაროდ. რაკი ქალაია ქვემო იმერეთში ზედათავს ნიშნავს (ზ. იმერ. 4 გ.), ქალა-კი ქიზიყში კარის მალღითა კოჭის, ანდა ჩარჩოს ზემოთა მხარის სახელია (ქიზ. 85 და 95), მხოლოდ შესაძლებელია ეს ნაწილობრივ მინც გამოგვადგეს ზემო-მოყვანილი განმარტების გასაგებად.

ქიზიყში არსებობს ტერმინები ამოვარული სახლი და ამოვარული კედელი (ქიზ. 125 და 180ა), მაგრამ იქაურ ცნობებში მათი რაობა განმარტებული არ არის.

გვირგვინიანი სახლი (ქართ. 5,6) ქაროლსა, კახეთსა და ქიზიყში ჩეუღლებრივი ნაგებობა იყო, მაგრამ ვიტრუვიუსის ნაშრომითგან ვიცით, რომ ასეთი სახლები დასავლეთ საქართველოში, კოლხეთშიც საყოველთაოდ გავრცელებული ყოფილა.

ღარბაზული, ანუ ღარბაზიანი სახლი აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოში იყო გავრცელებული.

ღურთიანი სახლის შესახებ ცნობები მართო ერთ თემში, ზემო რაპის (გვ. 1 და ფოტოსურ.) მასალებში მოგვეპოვება.

საყურადღებოა, რომ ზ. სამეგრელოში ბოყონი ნიშნავს დედაბოძს (გვ. 5,2). ქვის ბოყონიცა და ხის ბოყონიც არსებობს (იქვე 4,2). წინასწორ ბოყონების დამზადება (იქვე 18,2) სწარმოებდა. სამეგრელოსავე დაქვემო იმერეთში ამისავე აღსანიშნავად ბოკონია მიღებული (მ. გ. 205 და ქ. იმერ., გვ. 8). იქაური განმარტებით, საძირკველს რომ ქვეშ ხეს დაუგებთ, ბოყონი სწორედ იმას ეწოდებაო (იქვე 4 ე, გურ. 1, აპარა 6). მრავლობით ბოკნები ჰქვიათ იქვე (ქ. იმ. 22), ლეჩხუმში—ბოკონები (გვ. 14). ქ. იმერეთში ბოკონი უდრის ბარჯგს (გვ. 8). ბოყონებიან სახლს ოდის ბოკონფით დაყენება ჰქვიათ (ზ. სამ. 26). საჯულისხმოა, რომ გურიიში ქვის ბოკონიც არსებობს (გვ. 6). სასლის ამავე საყრდნობის, ქვისა იქნებოდა იგი თუ ხის, სახლად სამეგრელოში ძეკეცი-ც არის გავრცელებული (მ. გ. 373—374).

ხის საცხოვრებელი ნაგებობის საძირკველი დამყარებულია ბარჯგებზე. ბარჯგი ტერმინად ქვ. იმერეთს (გვ. 12, ჩანახ. და 63, ჩანახ.), გურიიში (გვ. 10 დ), ზ. სამეგრელოში (გვ. 20) და აპარაში, სადაც დირევი ეწოდება (აპ. 4 და 24). ზემო იმერული სრულებით სამართლიანი განმარტებით ამ საყრდნობ სვეტებს „ბარჯგებს იმიტომ ეძახიან, რომ მსხვილ ხეს აიღებენ და ტოტებს დასჭრიან სულ ძირში, ისე-კი, რომ ტოტების ძირებიცოტათი მაინც დატოვებულა“ ხოლმე (ზ. იმერ. 24). ამნაირად ბარჯგი იგივე ბოძია, მაგრამ ტოტინი, იგივეა რაც ქვემო იმერული ბოკონი და მეგრული ბოყონი.

ბარჯგების დანიშნულებისა მიხედვით არჩევენ სახლისა და სახიშინდის ბარჯგს (ქ. იმ. 54). მდებარეობისა გვარად წინა და უანა ბარჯგები არსებობს (გურ. 10ა). ბარჯგსაც თავი აქვს (ქ. იმერ. 54; გურ. 10 დ).

ბარჯგების თათვის აღგილას გამართვას ბარჯგის დასმა (ქ. იმ. 18, აპარ. 12), ანუ დაყენება ეწოდება. რაკი ბარჯგები ერთმანერთზე დაშორებით არის დასმული, ამიტომ ბარჯგსა და ბარჯგს შუა მანძილის დატოვება იცაიან (ზ. სამ. 20). როდესაც ბარჯგები უკვე დასმული იყო, იწყებოდა უკვე ბარჯგების საძირკველით შეკვრა (გურ. 10 დ). ბარჯგებზე დამყარებულ ნაგებობას ბარჯგებზე დგომა ეწოდება (ქ. იმერ. 25).

ყველაზე საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ, თუმცა ბარჯგი თავითგანვე და არსებითად ხის ნაგებობის კუთვნილება იყო, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ქვემო იმერეთში მაინც ბარჯგის ქვაც არსებობს (ქ. იმ. 58).

ხის სახლსაც თავისი საძირკველი ჰქონდა. მაგრამ ხის სახლის საძირკველი ქვის ანუ აგურისაგან აშენებული სახლისაგან განსხვავდებოდა. ს. ორბელიანს ლექსიკონში ორი ტერმინი მოუპოვება: **საძირკვი** და **საძირკველი**. III მეფეთა 7,9-ის დამოწმებით ნათქვამი აქვს, რომ „საძირკველი კედლის დასაწყისი“-ა. B რედაქციაში დასაწყისის მავიერ „საფუძველი“ სწერია. საძირკვის ქვეშე-კი განმარტებულია: „ქვეშმდებარე იგივე“ არისო.

თუ ქვა-აგურის ნაგებობის საძირკველისათვის წინასწარ მიწის გაკრა, ჩაკრა, ამოთხრა-ამოღებინება იყო საჭირო და შემდეგ ჩაყრა (ქართ. 17), შენება (ქვ. იმ. 9), შეკვრა (ქიზ. 14), ამოყვანა, მიწის ზირად მოყვანა და მოსწორება (ქიზ. 14,32) და საძირკველს ყელი, ყელები (ქვ. იმ. 15,1) ჰქონდა, მუხლიც ისე რომ საძირკველს მუხლამდე წასვლა იცოდნენ (ქიზ. 15) [და] საძირკველის ჩაგდებისათვის გამოსადეგი დღეც-კი იყო შერჩეული (ქიზ. 28), ხის ნაგებობაში საძირკველის გაღება (ქ. იმ. 18), ანუ გადაღება სწარმოებდა ბოკონებზე (ზ. სამ. 14,2), გამართვა ზომებზე (გურ. 7), დაღვმა, გაღვმა, დაზგენა ბარჯგებზე (ქ. იმ. 4ა, 19, 23), დასკვნა ბოკონებზე (გურ. 3), ანდა ქვებზე დაღება (ქ. იმ. 22).

საძირკველი ასეთ ნაგებობაში „ხისა იყო და ქ. იმერეთში ღირთ, ე. ი. ღირეც-კი ერქვა (გვ. 18).

ს. ორბელიანს, II მეფეთა 23, 21-ზე დაყრდნობით, ნათქვამი აქვს, რომ ღირე იგივე ღვირე-ა, ხოლო ღვირე-ს ქვეშე უკვე, მათეს 7, 4-ის დამოწმებით, განმარტებულია, რომ „საძირკველის ძელი“ იყო (ლექსიკ.).

ბალავარი მშენებლობის თანამედროვე ქართულ ხალხურ ტერმინოლოგიაში მხოლოდ დას. საქართველოში ჩანს შერჩენილ ბალავერის სახით. ზ. რაჭაში და ლეჩხუმში მიწაში ჩასმული ქვის საძირკველია (გვ. 3), გოლაში მას ქალამანი-ც ეწოდება (იქვე). ქვის ბალავერი ზ. იმერეთშიც იციან (გვ. 38, 46), მაგრამ, იქვე ხის ბალავერიც არსებობს (გვ. 46). ზემო რაჭაში ბალავერი არსებითად დიდი ქვაა (გვ. 3), მაგრამ ქვემო იმერეთში „ბალავერად ქვის ხმარება“ იციან (ქ. იმ. 47).

რაკი ბალავერი მიწაშია, ამიტომაც ბალავერის გაკრა და ამოღება (ქვ. რაჭ. 38; ლეჩხ. 7; ზემ. რაჭ. 3), ბალავერისათვის მიწის მოთხრა (ქ. იმ. 36), რასაკვირველია, ბალავერის ამოშენებას (ზ. იმ. 21, ლეჩხ. 7), აშენებას წინ უძღოდა. ქვემო რაჭაში დაბალი და მაღალი ბალავერი (გვ. 38) არსებობს. სახლის ბალავერს გარდა ქვემო იმერეთში ბუხრის ბალავერიც არსებობს (გვ. 2, ჩანახ.).

საგლისხმოა, რომ საძირკველს შერგულად ოსხირი ეწოდება (ზ. სამ. 1,2; 11,2; ჩანახ. № 3). ოსხირსაც აქვს თავი (იქვე 3). ოსხის გამართვის დროს სწარმოებდა ოსხირების თავების ერთმანერთში „ჩაჯენა“ (იქვე 3), ჩახხმა. ოსხირის, ანუ საძირკველის გაკეთება სამეგრელოშიც ოსხირების დედაბოძებზე დაწყობას წარმოადგენდა (იქვე 5,2), ანდა ქვებზე დაჯენას (იქვე 3), ამას მოსდევდა ოსხირში ბოყეების ჩარკობა (იქვე 5,2), რისთვისაც წინასწარ სათანადო ადგი-

ლას ბოყვის ჩასასმელი ნაწილის, კბილისათვის ოსხირში და ზევით სარ-
 ტყელში მრგვლად ამოკრა იყო საჭირო (იქვე 6,2).

სევანურად საძირკველსა და ბალავარს ეწოდება ხუნ (სვ. 4, 6, 44),
 ხოლო თვით საძირკველი სევანეთში დარბაზის შუაზე გადაბუ-
 ლხ მრგვალი ხ. ს. სახელად არის ქტეული (სვ. 18).

რაკი ხის ნაგებობაში საძირკველი ხისა იყო, ამიტომ საძირკველს
 გამოთლა სჭირდებოდა (ქ. იმ. 15). ამის შემდეგ მას ბოკონებზე, ან ბარ-
 ჯგებზე დასდებდნენ და ერთმანერთზე გადაბმ-დაკავშირება სჭირდებოდა,
 რასაც ზემო იმერეთში გასკენა (გვ. 9 ა) და გაფსკენა (9 ვ), გამო-
 ფსკენა-ც ერქვა (გვ. 9 კ.) და გადაფსკენაც (ზ. სამ. 13,2), ერთსა და
 იმავე დროს საძირკველის დირეები უნდა, რასაკვირველია, ბოკონებზე
 დაემაგრებინათ, რასაც ვურულეები ბოკონებზე დასკენას (ივ. 3), ქ. იმე-
 რეთში-კი დაფსკენას უწოდებენ (გვ. 1). ამისთვის საჭირო იყო, რომ საძირ-
 კველის დირე შესაფერის იდგილას ბოლოში გარკვეულ სიღრმეზე ჩაჭრილი
 ყოფილიყო, ე. ი. დაქილ უქება (ქ. იმ. 4 ა) ქქონოდა).

ქილიკი საბაზს შეტანილი აქვს ლექსიკონში და ამბობს, რომ ქილიკი
 არის „ფიცარი და კდობილი ერთმანერთში გასაწყობად“. შინათ-კახური
 თანამედროვე განმარტებითაც ქილიკი სწორედ ფიცრის ის დაქრილი
 ნაწილია, რომლითაც ის ჯდება მეორე ფიცარში (შ. კახ. 4).
 ქილიკის გაკეთებას ქილიკის ჩაჭრა ეწოდება (ქ. რაქ.). ქვემო-რაჭული ტერ-
 მინოლოგიით ქილიკის გადაღმა და გამომოღმა არსებობს (ქ. რაქ. 20).
 დაქილიქების დამთავრების შემდეგ უკვე ქილიქების ერთი მეორეში
 დაჯენა (ზ. სამ. 19), ე. ი. ჩასმა იწყება.

დამახასიათებელია, რომ თუმცა ს. ორბელიანს ბოყვი თავის ლე-
 კსიკონში შეტანილი აქვს, მაგრამ ამ სიტყვის მხოლოდ ორი მნიშვნელობა აქვს
 მოყვანილი, რომელთაგან არც ერთი მშენებლობას არ ეხება. მისი სიტყვით,
 „ბოყვი ხის ქერქის ჭურჭელი“-ა, ანდა კიდევ „ბოყვი წაქულაკი წაგრ-
 ჭლებული (ზ. წამხდარი)“. არც აფრა და არც ბოყვი ს. ორბელიანს
 ნაგებობის ტერმინად ნახსენები არა აქვს. ქვემო იმერული ცნობით-კი აფრას
 ძველად ბოყვი ჰრქმევია სახელად (ქ. იმ. 28). იქაური განმარტებით ბოყვი
 სქელი ფიცარია, რომელიც ნაპირებში ღრმად იყო ამოღარული (ქ. იმ. 20,2
 ჩანახ.). ასევე ესმით ბოყვი საინვერლოშიც: გვერდებზე დაღარული სქელი
 ფიცარი, ანუ ხე (ზ. სამ. 1,2; 5,2), „ორ მხარეს ამოღარული ხე, ფიცრე-
 ბის ჩასაჯენად“ (იქვე 3), დაღარული მორია (ზ. სამ. 1,2). ზემო-რაჭული
 ლექსნაწილი ვაგებით-კი ბოყვი მხოლოდ ერთი მხრით ამოღარული სქე-
 ლი ფიცარია, რომელშიაც ფიცრის თავებია ჩამჯდარი (ზ.
 რაქ. 7 ა, ლეჩხ. 10). ბოყვი გ. კახეთსა (გვ. 23) და ქართლშიც ცნობილია
 (გვ. 38, ჩანახ.), გურიასა (გვ. 3) და სამეგრელოშიც (გვ. 8).

ბოყვის დანიშნულებაზე ქვემო იმერულის ცნობაში ნათქვამია, რომ ის
 სარტყლის ამტანი აფრიაა (გვ. 4 დ).

აქარლების აზრით ბოყვი გურული სიტყვაა, აქარაში-კი სოია ეწოდება.

ბოყვს ქქონდა ბოყვის გული (ქართ. 38, ჩანახ.), თავი (ქ. იმერ. 4 0) და

კიდე (იქვე 5). რაკი ბოყვი დაღარული იყო (ზ. სამ. 1,2), ამიტომ საჭირო იყო მისი წინასწარ ამოტეხა სატეხით და კვერკვეტაჲთ (აქარ. 7). ამ ამოსატეხ იარაღს ქ. იმერეთში საღრამავი (გვ. 5, ჩანახ.), ბოყვების საღრამავი (გვ. 27), თუშეთში და ქ. რაჭაში (გვ. 35, სურ.) საღარავი ეწოდება, გ. კახეთშიც ფიცრის ამოსაღარავი ჰქვიან (გვ. 46). ქიზიყს, გ. კახეთს, ზ. იმერეთს და ქ. რაჭაში საღარავის, ანუ საღრამავის მაგიერ ამ იარაღის სახელად ქანიშკაპი, ქანიშკაფი და შმაუთიცი იხმარება. ამით იღებენ ხოლმე კარ-ფანჯრის გულს (ზ. იმერ. 18). ქ. რაჭული განმარტებით, კარების გულის, ანუ პირის ამოსაღება საფხეცივით გამართული. მას ფოლადის ორ-სამ-კეცი ნახევარ წირსებურად ამოტურთული პირი აქვს. ხოლო ჩარჩოში ორივე თავში გაყრილი აქვს ორი მრგვალი ხრახნილი რიკი, რომელნიც შეერთებული არიან წვრილი თოკით, და ორი კაცი ეწევა ამ იარაღს ხრახნილიანი რიკებით (ქ. რაჭ. 33, ქიზ. 91).

• ხის ნაგებობაში იცოდნენ კედლის ქანიშკაფით კეთება და ასე გაკეთებულს კედელს ქანიშკაფიანი კედელი ეწოდებოდა (ქიზ. 117, ჩანახ.).

რაკი ბოყვის გამოყენება სხვადასხვა მიზნით იცოდნენ, ამიტომაც არსებობდა სახლის ბოყვიც (ქ. იმერ. 4 დ), კარის, ანუ კარების ბოყვებიც (ზ. სამ. 24, ქ. იმერ. 11). იმ სახლს, რომელიც ბოყვების საშუალებით იყო აგებული, ბოყვებიანი სახლი, ანუ ბოყვებში გამოყვანილი სახლი ეწოდებოდა (ქ. იმერ. 28). ბოყვებიანი სახლის ასაგებად ჯერ, რა თქმა უნდა, ბოყვების აპარტვა (ქ. იმერ. 15—16), ანუ ჩადგმა (იქვე) იყო საჭირო. იმ ბოყვს, რომელსაც შუაში მოაქცევდნენ ხოლმე შუაში დასაყენებელი ბოყვი ეწოდებოდა (ზ. სამ. 3). ამისთვის, რასაკვირველია, პირველად საჭირო იყო ბოყვის ჩარტობა, ანუ ჩასმა („ჩაჯენა“) საძირკველში (ზ. სამ. 14, 2-3). აქარაში იციან აგრეთვე ბოყვებრს ჩამოცმა ძელის თავებზე (აქ. გვ. 7). ბოყვის ამართვის შემდეგ იწყებოდა ბოყვებით კედლების აყვანა (გურ. 1), რომელიც, ძელური სახლების აგების დროს, ბოყვებში ძელების ჩაწყობას წარმოადგენდა (ქარ. 38). ხოლო, როდესაც ეს სამუშაო დამთავრდებოდა, მაშინ უკვე უნდა ბოყვებზე სარტყლებიც დაცმა დაეწყოთ (ქ. იმერ. 20).

გამოსლვითა 10, 13-ის დამოწმებით, ს. ორბელიანს განმარტებული აქვს, რომ „ბუღაური სვეტის თავი“ არის (ლექსიკ.). მაგრამ მისივე სიტყვით „სამერტული ბუღაური“-ვეა და „სამერტულები—ბუღაურები“ (იქვე). რაკი სამერტული უმკველია მერტის ნაწილის სახელი უნდა იყოს, ამიტომ ბუღაური, როგორც ეტყობა, მარტო შენობასთან დაკავშირებული ნაწილის ტერმინი არ ყოფილა, ს. ორბელიანის ხანაში მაინც. თუშე-კი იგივე ჩვენი ლექსიკოგრაფი ამბობს, რომ „დათუხა უკმობენ მდაბიონი ბოძის ბუღაურსა“-ო (იქვე). დათვი-კი ხალხურ თანამედროვე მეტყველებაშიც, როგორც დავრწმუნდებით, მართლაც სვეტის თავის სახელია.

თუმცა ბუღალური მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში ხანში შესულთათვის ცნობილი სიტყვაა. მაგრამ მისი მნიშვნელობა სხვადასხვა თემში მიიწევა საგრძნობლად განსხვავდება. მაგ. ქიზიყური და გარე-კახური ცნობებით ბუღალური ერთი მხრით იგივე ბოძია (ქიზ. 3, გ. კახ. 20), ამიტომაც არსებობს გამონათქვამები ბუღალურის დგომა (გ. კახ. 20) და ბუღალურის მიცემა (ქართ. 38, ჩანახ.), მაგრამ მეორე მხრით, მთიულური განმარტებით, ბუღალური უკვე დედაბოძზე, თუ დათვზე ამოჭრილი სახეა (მთ. 27) და გარე კახეთში ჩაწერილ მოთხრობებში ბუღალურის და ბუღალურების დაჭრელებზეა საუბარი (გ. კახ. 21 და 47). ფშაურს მეტყველებაშიც ბუღალური იგივე ჭრელებია ანუ კანკაჭიჭიტა, ე. ი. ჩუქურთმა (ფშ. 10). თუშური ვაგებით-კი ბუღალური სულ სხვა რანის სახელია: იგივეა, რაც დღევანდელი ე. ი. საწელე, ანუ საძაბის ჯიდი. ამრიგად ის ქერის წელის სიმამრისათვის გადებული დიდი და მსხვილი კოჭია (თუშ. 49—50). ქიზიყური ცნობაშიც ბუღალურის გადება იხსენიება (ქიზ. 3).

დათვი საბას ხანაში სვეტის თავის ქართული მდაბიური სახელი ყოფილა. მას ნათქვამი აქვს: „დათუსა უწმობენ მდაბიონი ბოძის ბუღალურსა“-ო (ლექსიკ.). მართლაც ასეთი ტერმინი აღმოსავლეთ საქართველოში ზოგ თემს ეხლაც მოეპოვება. დათვი ყველაზე მეტად ფშავშია გავრცელებული (ფშ. 3, 4, 9 და 10). დათვს ჰქონდა თავი და ზურგი (იქვე 4). დათვის თავის გაკეთება და მომურგვლება, ე. ი. მომრგვალება, ცულით იკოდნენ (იქვე 10). ამის შემდეგ იწყებოდა დათვის დასვენება (იქვე 3) ე. ი. სვეტზე დაყენება, და როდესაც იგი თავის ადგილას უკვე გამართული იყო, ის მოყენებული დათვი იყო (იქვე 4). დათვი გადაამჯდარი იყო ბოძის თავზე და ფშავში ზოგჯერ ორ ბოძს საერთო დათვი ჰქონდა ხოლმე დარბაზში: ეს დათვ-გადაამჯდარი, წყვილი ბოძი იყო (ფშ. 4). მთიულეთში ამავე დათვის სინონიმად უფრო ბალიში-ა გავრცელებული (მთ. 25 ფოტოსურ.), ქართლში-კი ბანდუში (ქართ. 22 და 26, ჩანახ.).

საბასთვის „კოჭი მოკლე და მომცრო სართული“ იყო (ლექსიკ.). ჯიდი-კი საბას განმარტებული აქვს მდინარეზე გადასვლისათვის განკუთვნილ ნაგებობად. რომ ეს სიტყვა სახლის სახურავის ნაწილის ტერმინიც იყო, მას, ამაზე ლექსიკონში არათფრთხილად აქვს ნათქვამი.

კოჭს ქიზიყში და გარე კახეთში იჯანი, ანუ იჯენი ეწოდება (ქიზ. 118, 131 და გ. კახ. 31). როდესაც ორი, ან რამდენიმე კოჭის ერთმანერთთან დაკავშირება უნდოდათ, ამას იხნების გადაბმას ეძახდნენ (ქიზ. 169). გადაბმისათვის-კი საჭირო იყო, რომ თითოეულს მათგანს სათანადო ადგილას ყუბა ჰქონოდა ამოღარული (ქიზ. 125), მოჭრილი. მხოლოდ ამის შემდგომ შეიძლებოდა კოჭების გადაბმა, რაც ერთი კოჭის, ანუ იხნის ყუბის მეორე ყუბაში ჩასმით ხერხდებოდა. ამ პროცესს იხნების ერთმანერთში ჩაყუბავებას ეძახიან (გ. კახ. 31). ნაგებობის სათანადო ადგილას კოჭების დალაგებას იხნების გადება ჰქვია (ქიზ. 131; 135, 7; 137).

სახლის სარტყელზე გადებულია ჯერ დიდი ხე, ხოლო მასზე, შუაზე, ასწვრივ ამართულია ხის ბოძი, რომელიც თავისი ზედა კიდურით სათავეს ებჯინება:

სათავე სწორედ ამ შუა ბოშება გადებული. სათავეს საყრდნობს ამ ბოძს ზემო იმერეთში გოგვი ჰქვიან (ზ. იმერ. 10). საგულისხმოა, რომ საბაბს განმარტებით, „გოგვი თითის გარეგანი ნაწევარი“-ა (ლექსიკ.), ე. ი. თითის გარე კიდური ნაწილის სახელია. ცნობილია, რომ თითის ეს ნაწილი დანარჩენ ნაწევრებზე უფრო მომცროა და საფიჭრებელია, რომ სწორედ ამ მსგავსებაზე დამყარებული გოგვის, ვითარცა პატარა, დაბალი ბოძის სახურავის ამ ნაწილის აღმნიშვნელ სახელად გამოყენებაც. სახურავის ამ ნაწილს სახელი საქართველოს სხვადასხვა თემში მინც განსხვავდება, მაგ., ქვემო იმერეთში გოგვის მაგიერ ამ ნაწილს ვაცა და ვაცე ეწოდება (ქ. იმერ. 4ა და 2 ჩანახ.), ზემო სამეგრელოში ვაცი ჰქვიან (ზ. სამ. 14,2), მაგრამ მის სახელად იქვე ციგი-ციარის გავრცელებული (ზ. სამ. 6,2). ციგი სწორედ ამნაირადვე შუაში ამარცხული დაბალი ბოძის აღმნიშვნელია (იქვე). ვაცი და ციგი ერთი და იმავე სიტყვის თავდაპირველი სრული ბგერითი შედგენილობის მხოლოდ სხვადასხვა შერჩენილი ნაწილებია. საგულისხმოა, რომ ზემო რაჭაში სახურავის ამავე ნაწილის სახელად ციცი და კოწია არის მიღებული (ზ. რაჭა 80). თუმცა ლეჩხუმში გოგს უძახიან, მაგრამ, იქაური განმარტებით, გოგვი მინც სხვა თემთა მნიშვნელობისაგან განსხვავდება. ლეჩხუმში გოგვი პატარა-კი არა, არამედ დიდი ბოძია, რომელსაც ზედა კიდური სათავეზე ჰქონდა მიბჯენილი, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, რომელსაც ზეითან სათავე ებჯინებოდა, ქვედა კიდური. ძირი-კი მიწაზე ედგა (ლექს. 5 და 7ა, ჩანახ.).

გოგის, ვაცის, ანუ ციგის თავის ალავას გამართვისათვისაც სხვადასხვა თემში სხვადასხვა გამონათქვამი არსებობს, მაგალ., ზემო იმერეთში ეწოდება გოგის დაჯენა დირეზე (ზ. იმერ. 10), ქვემო იმერეთში-კი ვაცას, ანუ ვაცეს დადგმა და მორიგება (ქ. იმერ. 21 და 23), ზ. სამეგრელოში-კი ციგის დამაგრება (ზ. სამ. 8,2) ჰქვიან.

სათავე ეწოდება იმ მთავარ დირეს, რომელიც სახლის სახურავის გასამართლად არის გადებული (ქიზ. 5; ზ. და ქ. იმერ. 9 და ჩანახ. 2, 12, 32; ზ. რაჭ. 8; ქვ. რაჭ. 3; ლეჩხ. ჩან. 7ა; გურ. 2; ზ. სამ. 12,2). ზ. სამეგრელოში მას ხანთა ჰქვიან: იგი სახლის დირეა, კაკუტების დასაწყობი დირე (ზ. სამ. 2,2). სათავეს ხეს ზ. იმერეთში დირო აქვს სახელად (გვ. 15). სვანეთში ეწოდება დირ და სათუარ. ქიზიყში (გვ. 57, 59) მას თავხესა და საყვავე-საც ეძახიან. ზემო რაჭაში სათავეს, ანუ თავხის სახელად სატენოსა ხმარობენ (ზ. რაჭ. 4).

საბა ამბობს, რომ „საყვავე სართულის ზეით ლატანი“ იყო (ლექსიკ.). ლატანი-კი მას ესმის, როგორც „წურილი და გრძელი ძელი“ (იქვე).

სათავე, ზემო იმერული განმარტებით, გოგზე გასწვრივ გადებული ის ხეა, რომელზედაც და სარტყელზე დაწყობილ-დამაგრებულია მარწუხები (ქიზ. 59; გ. კახ. 28; საინგ. 11; ზ. იმერ. 9; ზ. რაჭა 4; ქ. რაჭა 14; ლექს. 5), ანდა ლარძაყინები (ქ. იმერ. 29,32 ჩანახ., 34 ჩანახ.) ვინდ გადასაკიდები (ზ. იმერ. 10), ანუ კაკუტები (ლექს. 12; ზ. სამ. 14,2). სათავეს აქვს წინა ნაწილი (ქ. იმ. 31) და ბოლო (იქვე 9), სვეტი (ქიზ. 57), ფიცა-

რაები (ზ. რაქ. 10), თვალი (ხეც. 12). არსებობს აფრებიანი სათავი (ქ. იმერ. 31).

სათავის, ანუ საყვავის, თუ თავის გოგზე თავის ადგილას მოთავსებას გადება (გურ. 2; ზ. იმერ. 40 და ქიზ. 51), დადება (ზ. იმერ. 9 ე), დაყენება (ქ. რაქა 26) და მორგება (ქ. რაქა 13) და ვაცეზე დაცმა (ქ. იმერ. 26) ეწოდება. ზემო რაქაში სათავის მოწყობას უწოდებენ (ზ. რაქა 7). აფრიან ნაგებობაში აგრეთვე სათავეების დაცობა იცოდნენ აფრებზე (ქ. იმერ. 31).

მარწუხები ქიზიყსა, გარე კახეთში, ზემო იმერეთსა, ზემო და ქვემო რაქაში და ლეჩხუმში გავრცელებული ტერმინია. ქიზიყური და ზემო-რაქული განმარტებით, მარწუხები წარმოადგენს ორს ყელში ერთმანერთზე გადაჯვარედინებულ ხეს (ქიზ. 59), რომელთა ერთი თავი სტეპინოს, ანუ სათავეს, ებჯინება, მეორე კი დევს სარტყელზეა (ზ. რაქა 4 და ლეჩხ. 5, 7ა, ჩანახ.). რუსულად მათ стропила ჰქვიან. ქიზიყში მარწუხს აგრეთვე ჯალაბდარსაც ეძახიან (ქიზ. 57), მაგრამ, ს. ორბელიანის განმარტებით, „ჯალამბარი დიდი ქვის მალლა ასატანი“ იყო. საინგილოში-კი მარწუხს თურქული სახელი ყაიჩევი-ც ეწოდება, რომელიც მაკრატელს ნიშნავს (საინგ. 11).

რაკი მარწუხები ერთმანერთში ჩამჯდარა უნდა ყოფილიყო, ამიტომ წინასწარ მარწუხის ამოჭრა იყო სატეხით (ქ. რაქა 14). მარწუხის თავში ასეთს ამოჭრილ ადგილს უბა ეწოდება (ქიზ. 59), ქვედა კიდურს-კი ფყხი (ქიზ. 59). შეაში მოთავსებულ მარწუხებს გარდა, კიდური მარწუხებიც იყო, რომელთაც სანახრო მარწუხები ჰქვიან (ქ. რაქა 14).

როცა მარწუხები უკვე შესაფერისად დამზადებული ჰქონდათ, მათს სათავეზე სათანადო ადგილებში დალაგებას იწყებდნენ ხოლმე. ამას სხვადასხვა თემში და ერთსა და იმავე თემშიც-კი სხვადასხვა სახელი ჰქონდა. უკანასკნელი გარემოება იმით ახსენება, რომ სხვადასხვა ტერმინი ამ სამუშაოს სხვადასხვა საფეხურს ახასიათებს. მაგ., მარწუხების დაყენება (გ. კახ. 28), ანუ აყენება (საინგ. 11), გადაწყობა და გადაკიდება (ზ. რაქა 4 და 9), მარწუხების მიცემა და შედგმა (ქიზ. 57, 86 და 120) ამ პროცესის ზოგადს დახასიათებას წარმოადგენს. მარწუხების დაბჯენა იხსენებენ-კი (გ. კახ. 31) უკვე ამ სამუშაოს გარკვეული ნაწილის აღმნიშვნელია.

მარწუხები მხოლოდ ფერდობიანი სახურავისათვის იყო საჭირო და მარწუხებ-დაყენებულნი ფერდობები (საინგ. 11) დახრილი უნდა ყოფილიყო, ამიტომაც მარწუხები დაცერებულნი (ზ. იმერ. 9, 1) იყო ხოლმე. დაცერება ამ შემთხვევაში ცერად, დახრით დაყენებას გულისხმობს.

მარწუხს რაქას, ლეჩხუმსა და სამეგრელოში კაკუტი ეწოდება (ქ. რაქა 26; ლეჩხ. 7ა, ჩანახ. და ზ. სამ. 14, 2), მაგრამ მარწუხის მეგრული სახელი დულერი არის (ზ. სამ. 20). კაკუტები, ანუ დულერეფი ორნაირია: მუშული, ე. ი. მამალი, და დადული, ე. ი. დედალი (ზ. სამ. 4). კაკუტს, ანუ დულერს აქვს ბოლო და თავი (ზ. სამ. 4). კაკუტის ყე-

ლიც არსებობს და კაკუტის მოყვლება იციან (ლექს. 13), რომელიც ვგონებ იმასვე უნდა ნიშნავდეს, რასაც მარწყუხის ყბა ჰქვია.

ორნაირი კაკუტები, ანუ ლულერები არსებობს: 1. კიდურნი, კუთხის კაკუტები, ანუ ხასლაშ (გვერდის) ლულერეფი და 2. სუკიშ ლულერეფი, ე. ი. ფერდის, ანუ შუა კაკუტები (ზ. სამ. 19).

კაკუტებ-ლულერების დამზადების შემდეგ იწყებოდა უკვე კაკუტების დაწყობა („ეკაჟუტა“ მეგრ.), გაყრა, ერთმანერთზე გადასვენა („გადაფსენა“), დაქედვა სანთაზე (ზ. სამ. 3, 5, 15 და 19).

ნაგებობის საძირკველი და გარეშემო იდგილი რომ აედრის ნაშწყლისაგან არ დანესტიანებულიყო და დაცული ჰქონოდათ, გურიანში სახურავს ერთ ნახევარ ალაბზე დაშვებით წარზიდავდნენ ხოლმე. ამას სახურავის ლაფაროსათვის დაშობას ეძახიან (გურ. 2 და 7). ლენხუმშიც არსებობს ლაფარო, რომელიც იქაურნი განმარტებით შენობის გვერდების სამშრალობელია ყავარ ქვეშ (ლექს. 10).

ძველი ქართული მწერლობის ძეგლებში სახლისა და სხვა ბრტყელი ნაგებობის სახურავის სახელად ერდო და ბანი ჩანს. ერდო ოთხთავშიც გვხვდება და დაბადებაშიც. საბას, I მფეთთა 9, 25-ის დამოწმებით, ნათქვამი აქვს, რომ „ერდო სახლის ზედაკერძო ბანი“ არის (ლექსიკ.), ბანი-კი, სიბრძნის 5, 12-ზე დაყრდნობით, აგრეთვე „სახლის ერდო“-დ, C რედაქციით როგორც „სახლის სართულის ზედაპირი“-ა გაგებული (იქვე).

ერდო თანამედროვე ქართულ ხალხურ მეტყველებაშიც შერჩენილი სიტყვა და ნაგებობის გარკვეული ნაწილის ტერმინია. იგი ცნობილია ამიერ-იმერ საქართველოში და მისი რეალური რაობაც ყველგან თითქმის ერთნაირად ესმით. მაგ., ქართლური განმარტებით, ერდო იყო კვამლის ასასვლელი ამონაქერი ბანში (ქართ. 10). ზემო იმერული ცნობითაც ერდო იყო კერძის თავზე სახურავის შუაში ვაკეთებული ფიცრის საკვამლე, რომელსაც თავკვეთილი პირამიდის მსგავსი სახე ჰქონდა (ზ. იმ. 13). მეორე იქაურივე მოთხრობით ერდოს ასე ავთებდნენ: შეჰკრავდნენ ქერს და ზევით კვამლის ასასვლელს დაუტოვებდნენ, რომელსაც დირებზე შოაწყობდნენ ხოლმე და ამნაირად სათავეს ააცილებდნენ. თვით სათავე შუაში იყო ხოლმე გაქრილი და ერდოს კედელში აქეთ-იქით შედიოდა (ზ. იმერ. 9 ე-ვ და 14ა, ჩანახ.). ერდოს ჰქონდა ფუძე (იქვე 13). ქიზიყური განმარტებით, ერდო ბანშია სანთურად და ჰაერისათვის (ქიზ. 9). იქმას სამერცხლვე ეწოდება რატოსლაც (იქვე).

არსებითად თუ არა, თვალსაჩინოდ მაინც განსხვავდება ერდოს მნიშვნელობა საქართველოს იმ თემებში, სადაც ორ და მრავალსართულიანი ნაგებობა იტოვდნენ. მაგალითად, ხევში ერდო ეწოდება ოთხკუთხ ღია ადგილს ზეითი სართულში, საიდანაც კიბით საქონლისათვის გასაქუთვნილს ქვედა სართულში ჩადიან (ხეი 34). ხოლო ზემო რაჭაში ერდო წარმოადგენს ქერში გაქრილს, სართულიოვან სართულში ჩასავალ-ასავლელს. ყოველ სართულს ამრიგად თავისი ერდო აქვს, სულ ქვედა ერდო-კი ბოსელში ჩადის. თითოეული სართულის

ერდოს კერის ვასწვრივ აქვს თავისი ერდოს სახურავი (ზ. რაქა 10). ზემო რაქაში ერდო მრგვლად იყო ამოჭრილი (იქვე 12).

ნაგებობას, რომელსაც ერდო ჰქონდა, ერდოიანი ეწოდებოდა და ზემო იმერეთში და სხვაგანაც ყველგან საქართველოში ერდოიანი სახლი არსებობდა (ზ. იმერ. 13), ზემო რაქაში-კი შვიდერდოიანი ციხეც-კი იყო (ზ. რაქა 1).

თუშეთში, სადაც აგრეთვე მრავალსართულიანი ნაგებობა იცოდნენ, ერდო ეწოდებოდა თვალთვან თვალში, ანუ ერთი სართულითგან შემდგმ სართულში, შიგნითა ბანში, ანუ კერში, ასასვლელად ერთ-ერთ კუთხეში დატოვებულს ოთხკუთხ ადგილს (თუშ. 64).

რაკი ბანი სახლს სახურავი იყო, ამატომ ორ-და მეტსართულიან ნაგებობაში ქვედა სართულის ბანს გარდა, ზედა სართულებსაც ჰქონდათ თავთავიანთი ბანი. ამიტომაც თუშეთში დაბლითა ბანი და მაღლითა ბანი არსებობს (თუშ. 56). ორივე გამონათქვამი ქვედა სართულისა და ზედა სართულის ბანს ჰგულისხმობს, ხოლო, რაკი ასეთ შემთხვევებში ბანი უკვე სართულების ერთიერთიანერთისაგან გამოყოფილი ხდებოდა და ქვედა სართულის ბანი ზედა სართულის იატაკი იყო ხოლმე, ამიტომ აქ ბანს მნიშვნელობაც შეეცვალა და სართულის, ანდა თვალის ცნების გამომხატველად იქცა. თვით სართულის მნიშვნელობაც ხომ სწორედ ასევე შეიცვალა.

სახლს, რომელსაც ბრტყელი სახურავი ჰქონდა და აქვს, ბანიანი სახლი ეწოდებოდა და ჰქვიან ეხლაც (თუშ. 56; ქიზ. 2; ში. 23). თუშეთში ბანედაც ეწოდება (თუშ. 70), ფშავეში, შიგნით კახეთში და საინგილოში-კი ბანური სახლი (ფშ. 13; შ. კახ. 28—32; ინგ. 24), ზემო იმერეთში ბანური სახურავის გამონათქვამი არსებობს (ზ. იმერ. 13).

ბანს ჰქონდა და ეხლაც აქვს ზურგი (გ. კახ. 25), შუა წელი (ფშ. 21) და ნაპირები, ანუ სანაპიროები (ფშ. 7 და ხევ. 10). რასაკვირველია, წინა ნაპირი, ანუ სანაპირო და უკანა ნაპირი, ანუ სანაპირო არსებობდა (ფშ. 7 და 21). ბანს ჰქონდა ვიდეები ანუ კოჭები, რომლადაც ტოტემ-ჩამოჭრილს, გაქვრქილ სწორე და მსხვილ ფიჭვის ხეებს ხმარობდნენ (თუშ. 37, 46). შესაძლებელია სხვა, მაგრამ უეჭველად გამძლე, მაგარი ჯიშის ხეც ყოფილიყო (იქვე). მთაში, სადაც მარტო მიწური სახურავი-კი არ იციან, არამედ სიპიანიც, ორნაირი ვიდებია: იქ ბანის ვიდი და სიპის ვიდი არსებობს. რაკი სიპი მძიმეა, ამიტომ სიპის ვიდი შედარებით უფრო მსხვილი ხეა ხოლმე, ბანის ვიდად-კი უფრო წვრილსა ხმარობენ (თუშ. 46).

ხიდებს ანუ კოჭებს მდებარეობისა და დანიშნულებისა მიხედვით თავთავიანთი განსხვავებული სახელები ჰქონდათ. ორი მათგანი ბანის ორსავე კიდეებზე, ანუ გვერდებზე, ნაპირებზე ეწყო და ოდნავ გამოშვრილი იყო, ამიტომაც ასეთ კოქს გვერდის ვიდი, ანუ საგვერდული, აგრეთვე გამოწეული ვიდიც ეწოდებოდა (თუშ. 70). ორიც შუა ვიდი იყო, რომელთაგან თითოეული საყვავის აქეთ-იქით მხარეს იყო დაწყობილი კოჭებად (თუშ. 70).

რაკი ბანს შუა წელი აქვს, ამიტომ საწველე ჭიდიც არსებობს, რომელსაც საძაბის ჭიდიც ეწოდება. ასეთი კოჭი ბანის შუა წელის სიმაგრისათვის გადებული დიდი და თანაც, რასაკვირველია, მსხვილი კოჭი იყო. მას დღევლსაც ეძახიან (თუშ. 49—50). ბანს ჰქონდა კესიცი (ფშ. 31 და თუშ. 70) და კესების დაწყობა იკოდნენ (ფშ. 31). ამიტომაც კესის ჭიდიც არსებობდა (თუშ. 70) და კესის სიპიცი (იქვე). კეხი, სიბას განმარტებით, „ხომალდის აფრის დასაბამი ლატანი“ იყო (ლექსიკ.), მაგრამ თუშური ცნობით კესის ჭიდი იგივე საყვავეა (თუშ. 70).

რაკი კოჭს ჭიდი ეწოდებოდა, ამიტომ კოჭების დაწყობას თუშეთში ჭიდეების დაწყობა ეწოდება (თუშ. 46). დანიშნულებისდა გეარად, ჭიდეების დატანებაც იკოდნენ (თუშ.). დატანებას კედელში მოქცევას უწოდებდნენ და დატანებაც ორნაირად შეიძლებოდა: ჭიდის გარეთ გახედებით დატანებაც იკოდნენ და ჭიდის გამოსვერაც (თუშ. 74). უკანასკნელი წესით გაკეთებულს გამოსვერილი ჭიდი ერქვა (თუშ. 74). მაგ., ქერხოს წინა მხარეს სწორედ გამოსვერილი ჭიდი იყო (იქვე).

საბას განმარტებით, საყვავე „სართულის ზეითი ლატანი“-ა (ლექსიკ.), ლატანი-კი ვითომც „წურილი და გრძელი ძელი“-ა (იქვე), ხოლო ლატა ბრტყელი ლატანი იყო (იქვე). ჩვენი ლექსიკოგრაფის ცნობით ხარტუკი-ც არსებობდა. IV მეფეთა 19,28-ის დაწოწვებით იგი ამბობს: „ლატნის შუა კავია, ცხირს გამოსდებენ და ორი კაცი გაათრევს“-ა (იქვე).

თუშეთ-ფშავ-ხევსურეთში სახლის დახურვას ბანის გამართვა ერქვა, ქართლში-კი ბანის გაკეთება ეწოდება (ქარო. 21) და დახურვა (სხუადასხვა თემში). ბანის გამართვა-დახურვა თუშეთ-ფშავ-ხევსურეთში ასე იკოდნენ: ჯერ ჭიდეებს სდებდნენ, მერმე მათზე ყავრებს ყავრებს ზემოთ-კი ან ჩხლაკვს, ან წქნელ-ხავსს, ანდა სიპ-ხავსს ჰფენდნენ ხოლმე და შემდეგ უკვე, სულ ბოლოს მიწას აყრიდნენ (თუშ. 46—56, ფშ.; ხევს.).

ბანს, ცხადია, ნაგებობა უნდა წვიმისაგან და ავღრისაგან დაცევა, ამიტომაც ბანი ისე უნდა ყოფილიყო გაკეთებული, რომ ნალექი და წყალი არ დაგუბებულყო და სწრაფად [გადმოქცეულიყო] ბანის ზედაპირითგან. ამ მიზნით ბანის გადახრა, ე. ი. დაქანება, იკოდნენ ორივე მხრით (ფშ. 33). ბანის ასეთ გამართვას მოზურგვა და თვით ამაირად გაკეთებულ ბანს მოზურგვილი ერქვა (ფშ. 18). ბანის მოზურგვისა და გვერდების დაქანების დროს მაინც სანაპიროები და ნაპირები ისე არ უნდა ყოფილიყო დახრილი, რომ წვიმის წყალს სწრაფი დენის გამო კიდეები ჩაეკაშა. ამიტომაც ბანის ნაპირების მოშალლოდ და მაგრა დგომა (ფშ. 7) იყო აუცილებელ საპიროებად ცნობილი.

ბანზე დაყრილ მიწას, რა თქმა უნდა, დატკვნა სჭირდებოდა. ამას ტკეპნა, ანუ ზეპნა (შ. კახ. 31), მიწის ზეპნა ერქვა (იქვე). ამისთვის განუთვინილი მოწყობილობაც არსებობდა, რომელსაც თუშეთში სატკეპნაა.

ეწოდება (თუმ. 71), კახეთში-კი საზეპელა (შ. კახ. 31), ფშავეში საზეპელი (თშ. 7), ხოლო ქართლში საზეპავი (ქართ. 3) ჰქვია. სატკეპნაოთხეთში სქელი ფიცარია, რომელსაც ზევითგან ხის მოგრძო ტარი აქვს (თუმ. 71). ამ სატკეპნაოთ, ანუ საზეპელით ბანზე დაყრილ მიწას დარტყმით სათანადოდ მოზურგვით სტკეპნიან ნაგებობის სახურავად.

საქართველოს მთიანეთში შენობის აგება ისეთ დაქანებულ ფერდობებზე უხდებოდათ და უხდებოდათ ეხლაც, რომ ვაკე ფართობის უქონლობის გამო, ორ და მეტ-სართულიანი ნაგებობის ზედა სართულისათვის ქვედა სართულის ბანი უკვე ეზოს წარმოადგენს, ამიტომაც ხევსურეთში ასეთ ბანს ეზოს ბანი ეწოდება (ხეც. 10).

ვიდრე მრგვალი თუ გაბობილი ხისგან შენობის აგებას შეუდგებოდნენ, ჯერ მისთვის უნდა ღოჯი ამოეჭრათ. მრგვალი, ანდა დახედილი მორებისაგან ღოჯების ამოჭრა ნაჯახით იციან (გურ. 3)... *.

დამატებანი

I

ТЕРМИНЫ ИСКУССТВ И ГЛАВНЕЙШИЕ СВЕДЕНИЯ О ПАМЯТНИКАХ
ИСКУССТВА И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В ДРЕВНЕГРУЗИНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ *

В специальной литературе о грузинском искусстве изначала имелся и существует до сих пор один основной дефект: до настоящего времени не были еще собраны термины, касающиеся искусства, не было установлено также их реальное значение. Поэтому при изучении и оценке памятников не могли быть использованы в должной мере и с исчерпывающей полнотой те сведения об исследуемых предметах искусства, которые во множестве сохранились в Грузии, то в виде эшиграфических данных на различного рода архитектурных сооружениях, иконах и других тому подобных предметах, то в исторических и литературных произведениях и всякого рода документах.

Восполнить именно этот основной дефект и составляет задачу моей монографии. Ввиду этого, принимаясь за ее печатание, я прежде всего заботился о том, чтобы выбрать из обширного материала, бывшего у меня под рукой, по возможности все места, где только встречаются те или иные термины, касающиеся различных отраслей искусства, а также собрать по мере сил все наиболее важные сведения об искусстве и материальной культуре в Грузии. Уже после этого я старался установить, когда это было возможно, значение каждого из терминов.

Для осуществления намеченной цели пришлось вновь перечитать обширную литературу, обратиться к грузинским первоисточникам. В данной монографии использованы и экскерпированы именно следующие произведения:

1) Все груз. мартирологии, предлежащие в первоначальной редакции, как то: муч. св. Шушаники (V в.), св. Евстафия Мухетского (VI в.), св. Або Тифлиского (VIII в.).

2) Жития: св. Нины в шатбердской и челинской редакциях (IX в.), а особенно ктиторские, как, напр., Григория Хандзтийского (X в.), Серапиона Зарзского (X в.), Иоанна и Евфимия Афонских (XI в.) Георгия Святогорца (XI в.).

* Христианский Восток 1914 г., т. III, вып. I, стр. 17—31.

12. მატერიალური კულტურის ისტორია, 1.

3) Светские исторические произведения: Хроника обращения Грузии (IX в.); „Жизнеоп. царей“, произв. Леонтия Мровели (XI в.); „Жизнеоп. ц. Вахтанга“, произв. Джуаншера (XI в.); история Багратилов, произв. Сумбата Давидовича; „Матиазეი Карლისაი (летопись Грузии, XI в.); произв. историка Давида Строителя (XII в.); произв. историка царицы Тамары (XII в.); „Дзегლი ერისთავთ“ (памятник эриставов XIV в.); произв. груз. историка монгольской эпохи (XIV в.); история Грузии Парсалана Горгиджанидзе (XVII в.); произв. Сехнии Чхеидзе (XVIII в.); Карлис Цховреба (XVIII в.); исторические и географический труды ц-ча Вахушта (XVIII в.); история Папуны Орбелиани (XVIII в.).

4) Все изданные поэтические произведения, как то: оды Шавтели и Чахрухадзе, романтическая поэма Руставели „Витязь в барсовой шкуре“, историческая поэма царя Арчила „Арчилиани“, „Дид-Моуравнани“ Иосифа Тбелели, „Каталикос-Бакарнани“ Иессея Тлашидзе, „Давитнани“ Гурамишвили.

5) Все изданные эпиграфические памятники, имеющиеся в трудах: М. Brosset, Voyage archéologique в III кн.; Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Абхазе; Ф. Жордания, ქრონიკები «Хроники» etc. т. I и II; Е. Такайшвили, Археологические экскурсии etc. кн. I, II и III; того же автора არქეოლოგიური მოგზაურობანი «Археол. путешествия», кн. I, и Материалы по арх. Кавказа, кн. XII; а также надписи, помещенные в Материалах по арх. Кавказа, кн. III, IV и X.

6) Исторические документы: сигеллоны и гуджары груз. царей и католикосов, царственные царей и вельмож, реестры монастырского и церковного имущества, отдельные акты и инвентари приданого, напечатанные: в ქრონიკები „Хрониках“ etc. т. II, Ф. Жордания; „ზომ მღვდის მონასტრის ისტორიული საბუთები“ „Историч. документы Шио-Мгвимского монастыря“ и „ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები“ „Исторические документы монастырей и церквей Карталинских и Кахетинских“ — того же автора; в საქართველოს სბეელები Древности Грузии, т. I, II и III, изд. Груз. Исторического Общества и у А. Натроева, Мухет и его собор Свети-Цховели (sic!). Исползован мной также „Грузинский Архивариатикон“, груз. текст, изд. Груз. Церк. Музея под ред. К. Кекелидзе.

7) Извлечены термины и из переводных произведений, как-то: Библии, Ипполита Толкования Песни песней (Н. Марр, ТР. кн. III), Антиоха Стратига Плевенния Иерусалима (Н. Марр, ТР. кн. IX), Иерусалимского канонаря, изд. К. Кекелидзе, Известия и повествования о построении св. Софии (Е. Такайшвили, Опис. р. общ. распр. грам., кн. II).

8) Кроме всех вышепоименованных источников, я пользовался сведениями армянских, византийских (преимущественно о костюмах) и персидского (Искандера Мунши) историков, но не с исчерпывающей полнотой, а также для XV—XVIII вв. — описаниями западноевропейских путешественников, особенно же Арканджело Ламберти, Шардена и Турнефора.

Нужно ли говорить, что труд известного груз. лексикографа С. Орбелиани также был мной экскерпирован, преимущественно в тех случаях, когда только у него я мог отыскать какой-либо термин, или же когда его интерпретация расходится с моими данными.

Выясняя значение различных терминов и вникая в собранный материал, я не раз убеждался, что они могут дать немало и для переоценки некоторых теоретических вопросов; но в данной работе я умышленно обходил их, раз только они не затрагивали непосредственно поставленной мной задачи.

Автор этих строк прекрасно понимает, что его монография представляет собою по большей части сырой материал, и что для детальной и обстоятельной оценки предлагаемых им читателю материалов, необходимо было более основательное изучение их, более продолжительные штудии, но обнаружение настоящей работы и в таком несовершенном виде казалось ему не бесполезным; в работе выяснено, во-первых, значение многих терминов, а во-вторых, собраны сведения об искусстве в таком количестве, что она в значительной степени, думается ему, облегчит труд последующим исследователям: вместо того, чтобы рыться самим во всей массе первоисточников, пересчитывать их и экскерпировать, в их распоряжении отныне дословные выписки соответствующих мест с переводами и комментариями. Нижеследующее изложение для удобства основано на предметном порядке, но сначала дается каждый раз сам термин, затем тексты с переводами, а потом уже толкование. Указатель словарного характера по алфавиту предполагается дать в самом конце работы. Вся монография распадается на отделы, из которых каждый посвящен определенной отрасли искусства или материальной культуры.

I. АРХИТЕКТУРА

1. **ჩივი — стили.** Это видно из следующих слов историка Вахушта: „თუმიცა სამცხესა და კახეთსა შემოურიათ მათ ურუმთაგან და მათ ყიზილბაშთაგან წესნი რაიჲც მათნა, არამედ ქართველნი და იმერელნი ეგნენ ზნეთა მათ ზედავე, ხოლო აწინდელთა ეამთა იქუნდათ წესნი იგინივე და შერეულნი ყიზილბაშთა... ქართველთა და კახთა., სახახლეთა შენებანი მათივე (ე. ი. ყიზილბაშთა) რიგისა და არღარა ქართული თუნიერ დარბაზისა და შესხთა ურუმთა რიგისა (M. Brosset. изд. М. Джанашвили 21) „хотя некоторые установления (к населению) Самцхе и Кахетии проникли к первым под влиянием турок, ко вторым (под влиянием) персиян, но карталинцы и имеретинцы держатся все же своих обычаев, а в настоящее время у них имеются те же установления и смешанные с персидскими... у карталинцев и кахетинцев постройка дворцов в их (т. е. персидском)

стиле (რიგისა), с не в грузинском за исключением ღარბაზი, а у мекон в турецком стиле (რიგისა)».

2) ეკლესია და საყდარი.

В обычной речи употребляется одно вместо другого, и такое синонимическое значение за ними установилось уже давно, но первоначально каждое из них являлось вполне определенным и самостоятельным термином. При этом первое имеет значение общее — *храма, церкви* и употребляется во всех памятниках с древнейшей эпохи. Второе слово *საყდარი* обозначает прежде всего *престол* и в таком смысле оно употребляется в грузинском переводе Евангелия и в др. памятниках; в качестве же архитектурного термина оно означает *кафедральную церковь*, как это явствует из следующих примеров, взятых из произведений грузинских историков XI—XII веков.

Царь Леон абхазский: „*ოლაშენა ეკლესია მოქვისა და შექმნა საყდრად საეფესკოპოსოდ, აკურთხა და განასრულა ყოვლითა განგებითა (Маттანიუ Карტლსაი, შშ დ'ფსი ქ'ცა 233)* „построил Моквскую церковь (ეკლესია) и обратил ее в епископскую кафедру“...

Георгий царь абхазов и картов *ოლაშენა საყდარი ტყონდიდისა, შექმნა საეფესკოპოსოდ (ibid. 229)* „построил Чконидацкую кафедральную церковь (საყდარი) и обратил ее в епископскую (кафедру)“...

Царь Баграт III *„ოლაშენა საყდარი ბედიისა, შექმნა საეფესკოპოსოდ“ (ibid. 245)* „построил Белийский кафедральный храм (საყდარი), обратил его в епископскую (кафедру)“.

Тот-же государь возлюбил и *„აკურთხა ეკლესია ქუთათი(სი)სა“ (ibid. 245)* „освятил церковь кутаисскую“; в царствование Георгия I она именуется уже кафедр. собором „*საყდარი“ (ibid. 253)*; можно думать, что тогда она была обращена в епископскую кафедру. Во всяком случае, „*кутаисский архиепископ*“ упоминается у историка ц-ци Тамары, и там сказано, что возлагать корону на государя при венчании на царство по древнему чину должен был кутаисский архиепископ (ibid. 400).

Лишь в одном случае слово *საყდარი* употребляется для обозначения, повидимому, не кафедральной церкви, но и там сам храм именуется *ეკლესია*: Давид Курапалат, повествует грузинский историк XI века, *„ოლაშენა მონასტერი და საყდარი ღმთისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა“ (Маттანიუ Карტლ. შშ დ'ფსი ქ'ცა, 237)* „построил монастырь и престол (საყდარი) Божий, святую Хяхульскую церковь“. Таким образом в данном случае *საყდარი* употреблено не в смысле архитектурного термина и выставленного нами общего положения не опровергает.

У грузинского историка монгольской эпохи имеется не мало случаев, когда термин *საყდარი* употребляется в своем реальном значении кафедрального собора; так, напр., он передает, что *„გვამი ყრმისა ვიორგისი დაასვენეს საყდარსა სიონისასა“ (შშ დ'ფსი ქ'ცა, 697)* „тело (умершего царевича) юноши Георгия внесли в кафедральный собор (საყდარი) Сно-

на"; у того-же автора упомянут „საყდარი ტბეთისა ზეშეთისა“ (ibid. 683) „кафедральный собор в Тбети в Шавшии“: и мы знаем, что как Тифлисский Сион, так и Тбетский храм были кафедральными церквями.

3) ტაძარი употребляется в самых древних произведениях, так, напр., в мученичестве V века св. Шушаники (М. Сабинин, Рай Грузии, 183, 185), и там обозначает постройку светского характера, *дворец* питнахша Карталинии. Такое-же значение имеет данное слово в житии Григория Хандзтийского, где в одном случае (ГР. VII, стр. 63) упоминается дворец Аспета Курапалата, а в другом дворец родовитого вельможи (диабудули азаур-и, ibid. 37); но вместе с тем ტაძარი употреблялось от 1020 г. и по отношению церкви, храма; так, напр., в своем сигеллионе грузинский католикос Мелхиседек говорит: „ჩვენ ქრისტეს მიერ კურთხეულმაჲნ ქართლისა კათალიკოზ-პატრიარქმაჲნ მელქისედეკ... ღირს ვიქმენ საკეთ-პყრობად წმიდისა ამის ტაძრისა კათოლიკე სამოციქულო ეკლესიისასა“ (Хроники II, 31) „Мы, посвященные во Христе католикос-патриарх Грузии Мелхиседек... удостоились стать кормчим святого храма сего кафедральной апостольской церкви“. Равным образом историк п. Давида Строителя повествует, что государь построил в Гелате „ტაძარი ყოვლად წმიდისა ღმრთის შობებლისა“ (მარიამ დედოფლისეული ქცა, 294), храм (во имя) Пресвятой Богородицы“.

С течением времени за ტაძარი осталось лишь значение *церковного здания* и в смысле *дворца* уже не употреблялось.

4) ჯუარი обозначает крест, но в древней груз. письменности употребляется в качестве архитектурного термина для обозначения церкви крестообразного плана. Наиболее известным и в то же самое время древним храмом такого рода был „ჯუარი მცხეთისა“, который упоминается в житии Евстафия Мхетского (р. церк. м. № 176, л. 174—196). „Мхетский крест“ и „Манглиский крест“ упомянуты также в окружном послании армянского католикоса Авраама о церковном разрыве с Грузией („*საჯარო სურქი ავსტაქსიასი... შანყისაჲ მჯანი, ჳიქრე ქცქიყი*“ 194). „Мхетский крест“ и сохранил действительно крестообразный план, а что и для манглиского храма «крест» не был названием, составляющим собственное имя, видно из того, что Арсений католикос именует его ეკლესია (ც^ო წ^ადა ნხობსი, изд. Церковного Музея, 39). Лексикограф С. Орбелანი в своих путевых записках о Европе описывает церкви крестообразного плана, которые ему пришлось видеть во Франции и Италии: „ეკლესია... ჯუარის სახედ აგუნებნიბთ“, „ეკლესია ჯუარის სახე იყო“ (მოგზაურობა ევროპაში, журн. Цискари, 1852 г. № 2, стр. 27 и № 3, стр. 35) „церковь была построена на подобие креста, церковь была крестообразной формы“.

5) სიონი, под этим наименованием в Грузии известны храмы: 1) в Урбниси, который, судя по лапидарной надписи на наружной стене, такое название носил уже давно (надпись см. в Археол. путешествии Е. Такайшвили, кн. I, 43, 44, 46), 2) в Тифлисе, как это видно из слов ав-

тора хроники „Мокцевай Картლისай“, который повествует, что пока импер. Ираклий возвратился из Иерусалима в Тифлис, „სიონი განუშობო მკდრთა“ (Е. Такайшвили, Описание р. общ. распр. грам., II, 725) „жители окончили (постройку) сиона“.

Историк Джуаншер рассказывает также, что „მცხეთას მეფემან ვახტანგ ილაშენა ეკლესია მოციქულთა სუტეი-ცხოველი... რომელ არს სიონი დიდი—(შებდესი ქვა 179) „царь Вахтанг построил во Мцхете церковь апостолов, „Святи-Цховели“ (животворящий столп)... которая является *большим сионом*“. Сионом именуется, наконец, древний Болнисский храм (см. грамоту 1749 г. в სქს სმეღნი, I, 307) и церковь в Чхиквта (Е. Такайшвили, Арх. экскурсия II, 10). Как теперь выясняется в Грузии „სიონი“ являлось архитектурным термином для обозначения базилики. Это видно из контекста грузинского произведения „უწყება და თხრობა აღშენებისათვის დიდებულისა სიბრძნისა ღისა ათ სოფიას ტაძრისა“. „Известие и повествование о построении храма прославленной мудрости Божьей, св. Софии“ (изд. Е. С. Такайшвили, Описание р. общ. распр. грам., I, 585—600, 701—703), которое при ближайшем изучении оказалось переводом с греческого, а именно «Διήγησις περί τῆς ἱεροδομῆς τοῦ τῆς μεγάλης τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας τῆς ἐπονομαζομένης ἁγίας Σοφίας» (Bibl. Teubneriana, Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. Th. Preger, fasc. 74—108). И там фразе груз. перевода „დიდი სიბრძნისა ღეთისა (წმიდა სოფია) ეკლესია პირველ აღაშენა კონსტანტინე დიდემან სიონად მსავსად წინა ბლათ(ონ)იყესა და აკაცისა“ (I, 585—586) „великую церковь мудрости Божьей (св. Софию) впервые воздвиг Константин Великий с и о н о м, подобно (церквამ) св. Агафоники и Акакиа“ соответствует фраза греческого подлинника: «ἡ μεγάλη ἐκκλησία ἡ ἁγία Σοφία, πρῶτον μὲν ἀνήγειρον αὐτῆν ὁ μέγας Κωνσταντῖνος δρομικήν, ὁμοίαν τοῦ ἁγίου Ἀγαθόνικου καὶ τοῦ ἁγίου Ἀκακίου» (стр. 74).

Таким образом грузинское სიონი равняется по значению греческому, δρομική, что, как известно, обозначает *базилику*.

Все вышеупомянутые храмы Урбнисский, Мцхетский, Тифлисский, Болнисский, Чхиквтский и являются в действительности церквами именно базиличного типа, причем лишь Мцхетский и Тифлисский кафедральные соборы купольные базилики, все же остальные без купола.

Итак, такие наименования, как Урбнисский сион, Болнисский сион, либо Тифлисский сион означают просто-на-просто Урбнисскую, Тифлисскую и Болнисскую базилику.

Между прочим в качестве доказательства правильности нашего толкования и значения термина სიონი может быть приведено и выражение «большой сион», употребленное груз. историком Джуаншером, который констатирует, что воздвигнутый царем Вахтангом каменный храм «Святи-Цховели» представляет собою «большой сион», иначе говоря «большую ба-

зилику». И по своим размерам и по плану Мухетский католикосский собор является действительно большой базиликой.

6) მგრგულაო სამწიროველო (საბა ორბელიანი, მოგზაურობა, ცესკარი 1852 г. № 3, стр. 36), круглая часовня упоминается в путешествии лексикографа С. Орбелиани по Европе, и подобный термин в виде მგრგულაო ეკლესია *круглая церковь* или круглая постройка несомненно должен был существовать в самую древнюю эпоху, хотя найти мис его в исторических памятниках пока не удалось. მგრგულად აღმუხებდა в груз. переводе повести о построении св. Софии соответствует греческому *κλίση*.

Древнейшим пока грузинским образцом круглого храма является величественная церковь X века в Бане, развалины которой описаны Е. С. Такайшвили (Материалы по археол. Кавказа, кн. XII, 99—104); в литературе известны еще следующие храмы в Грузии круглого плана: Гогоба X в. (*ibid.* 73—74), Книамис-Лати—14-гранник X в. (*ib.* 85—87, см. 164), Чамхус—ротонда с центральным планом X в. (*ib.* 84), Кацхи X—XI в. (Н. Кондаков, Рус. древности, кн. IV), Никориминда XI в. (*ib.* IV, 63), и Бочорма с 12 звездообразно расположенными вокруг центрального круга нишами (Материалы по арх. Кавказа, X).

Любопытно, что, судя по нижеуказанному месту из одного агнографического памятника, 8-конховые с внутренней колоннадой строения были известны в Восточной Грузии еще в V веке, притом в светской архитектуре. Именно в сирийском житии Петра Ивера, написанном в конце V века (R. Raabe. Petrus der Iberer, 10) в первоначальном виде, составленном, повидному, учеником его грузином Захарией (Н. Марр, Житие Петра Ивера. Правосл. Палест. сборн. т. XVI, вып. II, стр. XXXIV—XXXVI, 51—52, 52—53 груз. тек., 114 стр. рус. пер. § 69) рассказывается, что блаженная Зузо (вероятно *susan*, სუსან, შუსან, имя очень распространенное в древ. Грузии), воспитательница царевича Петра Ивера обоняла кругом в своем доме, «который был восьмиконховый (*qonkos*) и хваталась за каждую из колонн» (стр. 11, строч. 22—23).

Из данного места видно, что в восточной Грузии, Иберии, еще в IV веке имелись постройки, даже в виде дома знатного семейства, восьмиконховой формы с колоннами. Если при этом мы припомним, что по словам знаменитого географа Страбона, густонаселенная Иверия представляла собою вполне благоустроенную культурную страну,

«ὄψα καὶ κεραμιῶδες εἶναι στέγας καὶ ἀρχιτεκτονικῆν τῆν πῶν οἰκίσεων κατασκευῆν καὶ ἀγορὰς καὶ τὰλλα κληῖνά» (Geographica lib, XI, стр. III,).

«Так что имеются и черепичные крыши, и сооружения жилищ по (правилам) архитектурного искусства, и рынки, и другие общественные здания».

то сведение биографа груз. царевича Петра Ивера получит для нас реальное значение. Необходимо еще отметить, что сведение Страбона, указы-

ვაჭურეობა და სხვა. მათგან უმთავრესია სტოა, რომელიც წარმოადგენს მრავალსაფეხურ მშენებლო ნივთს, რომელიც გვიჩვენებს ივერიის ივერის სტოის კულტურის უდიდეს მწვერულს, რომელიც მხოლოდ ივერის სტოის მშენებლობითაა გამოხატული. ივერის სტოის მშენებლობის სტოის კულტურის უდიდეს მწვერულს წარმოადგენს ივერის სტოის მშენებლობითაა გამოხატული.

7) სტოა (Житие Григория Хандзт., ТР. кн. VII, 86), „სტო“ (სიგელიონი Мелхиседека катол. 1020 г., Хроники, II, 31), „სტო“ (Житие Иоанна и Евфимия Афон., 35; Житие Серапиона Зарзм., 44; надпись XI в. ц. Кумурло, Материалы по археол. Кавказа, кн. XII 41), სტოა, სტოა, სტოა—სტოა, კოლონადა. В груз. переводе сказания о построении св. Софии термин სტოა то соответствует греческому-же στοά, как напр., в фразе оригинала «ἐν δὲ τῷ μέλει... διὰ τῶν στοῶν φωταγωγηται» (Δύγητος etc. 90, § 12, строч. 7—8), гласящей в переводе -ენება... სტოაჲთ კერძო ნათლის შემოსავალი (Опис. р. общ. распр. грам. I, 593), или еще в «ἐποίησε δὲ καὶ εἰς τὸν φιλόλογον γύροθεν στοὰς φρεατίας ἐφ’» (op. cit. 103, строч. 4), переведенной «შექმნა უიკლასა სტოაჲთაჲსა 12 ჯურღმულნი» (op. cit. 1, 598), то передает греч. νάρθηξ как, напр., во фразе «კამარითგან ვიდრე შემოსავალადმდე სტოაჲსაჲსა (op. cit. 589), являющейся переводом «ἀπὸ τῆς ἀψίδος μέχρι τῶν ἔξωτάτου νάρθηκος» (op. cit. 81, строч. 9—10).

Наконец, в грузинском სტოაჲ служит для передачи τὸ μέλειον, как, напр., в III кн. Царств, 6,5—«სტოანი გარემოს ტარბისა» соответствующим «μέλειονα κυκλίθειν τῷ ναφ’».

Все мало-мальски благоустроенные храмы в Грузии видимо были снабжены такими სტოაჲ, სტოაჲ или სტოაჲ так, напр., в житии Григория Хандзтийского рассказывается, что «დეკანოზიცა შიიწია სტოვაჲსა ეკლესიისა» (ТР. VII, стр. 86) «декан (монастыря Мерэ) достиг до стoa (стова) церкви»; автор-же жития Серапиона Зарзмского сообщает: «ადემართეთ... ჯუარი სახელსა ზედა წინამორბედისა საჩინოსა სტოაჲსა ახლის ეკლესიისა» (Житие Серапиона Зарзм. 44) «мы воздвигли... крест во имя Предтечи и видной стoa новой церкви».

Сtoa имелась и в Мцхетском католикосском соборе (сигел. 1020 г. кат. Мелхиседека, Хроники II, 31), а также в церкви Кумурло (Матер. по арх. Кавказа, XII, стр. 41, надп. XI в.). Наконец, стoa существовала и в Иверском монастыре на Афоне, как это видно из следующей фразы биографа Иоанна и Евфимия Афонских: от. Евфимий „ოთ ოღეს მცირე რაჲმე არბ, მოწოდება თვისა საიდუმლოდ უბრძანის და იგი წარცვიდის... მოიხილნის ნელიად და სტოაჲ გაიყვანის და მუნ უთხრის ბრძანებაჲ მამისა, და ოღეს რაჲმე დიდი იყვის, თუ გავიდის სტოაჲ და დაიუბნის“ (изд. Церков. Муз., стр. 35) «если только было маловажное дело, то он приказывал

тихо (соб. тайно) своему ученику, а тот отправлялся... вызывал тихо (эконома и другого, кого касалось распоряжение) и выводил его (из храма) в стоа и там передавал ему приказание отца (Евфимия); когда-же дело было важное, то он сам выходил в стоа и говорил* о деле.

Судя по гуджару, написанному около 1675 г., სტოვა воздвигалась перед церковью даже в XVII столетии; но такие случаи видимо были исключительными, да и сама სტოვა не имела прежней красоты и не отличалась сложностью конструкции, но основное свойство, как видно, все же сохраняла. Документ, где упоминается სტოვა, в нескольких местах дефектен, но смысл совершенно ясен; царевич Леван в нем говорит: «ვიწყებ აღშენებად... ოდეს ეკლესია კამარითა შეეკარი გავათავე და სტოვისა ზღუდე და სვეტნი აღვმართე და კამარა ჯერეთ არა შემეკრა... მეუღლე... მიმეცვალა» (гудж. груз. церк. музея № 60, А. Натроев, Святи-Цховели. 342) «я начал строить... и когда я сделал (соб. замкнул) свод церкви и закончил и воздвиг стену стоа и колонны, но еще не делал (замыкал) свода (над стоа)... супруга моя... скончалась».

Как общее правило можно все же сказать, что приблизительно после монгольского владычества XIV—XV в., при наступившем благодаря чужеземному владычеству в Грузии культурному упадку и во время реставрации пострадавших памятников грузинского искусства и во время постройки новых храмов уже не умели, видимо, ни соорудить с прежним искусством, ни чинить колонналы, стоа, а для того, чтобы поддержать угрожавшие падением своды, просто-напросто закладывали кладкой просветы. Благодаря этому обстоятельству в большинстве случаев первоначальный вид и устройство стоа в грузинской архитектуре искажены позднейшими перестройками. К счастью, в одном случае все-же уцелела стоа-колоннада почти в неприкосновенном виде. В житии Серапиона Зарзмского, написанном Василием Зарзмским во второй половине X в. (об этом в моей моногр. «Задачи и методы древне-грузинских историков» (на груз.), рассказывает, что у игумена Зарзмского монастыря «ჰითარცა აღაშენა შტოთურთ ვიდრე სარკუმელთამდის, დაილია ოქრო იგი...» (стр. 43) «когда он довел постройку (церкви) со стоа до окон, то золото иссякло». Вот эта-то стоа дошла до нас, и над ней действительно, как это указано в житии, находится окно, в чем легко убедиться, если взглянуть на рис. 43 (стр. 51, ср. таб. XXIV, XXV), приложенный к описанию граф. Уваровой развалин Зарзмского монастыря (Материалы по арх. Кавказа, вып. IV). У фотографа Ермакова в Тифлисе мне удалось достать снимок Зарзмского монастыря, на котором значительно лучше видна стоа-колоннада в своей почти первоначальной красе. Хотя нужно указать, что и здесь не обошлось без закладки одного из просветов, которая была сделана при игумене Гаврииле Хурцидзе (Е. Такайшвили, Арх. экскурсий etc, I, 38—39).

Для установления реального значения термина и внешнего вида этого сооружения весьма важна также и Кумурдо, где на самой, увы уже обезображенной позднейшими реставрациями, стоа-колоннаде имеется под карнизом великолепная надпись заглавными церковными буквами:

...თი მრმ დღულო აღეშნა შტა ესე მუშა მთხა ძღღლო მოძღრბსა
 ზსზე კბრდოელისა: (Материалы по арх. Кавказа, вып. XII, таб. VI, рис. 11); если раскрыть титла и восполнить недостающую часть надписи, то в переводе она будет гласить: «Да возвеличит Господь царя царей Баграта и мать и]х царю Марию, построена стоа эта в их царствование, в архиепископство Зосима Кумурдоэли». Таким образом тут уже само сооружение имеет как бы вывеску: «это стоа». Судя по снимку, первоначально и оно имело вид открытой колоннады, но позанее, видимо, просветы были закрыты и заделаны.

Наконец, и из вышеприведенных слов п-ча Левана совершенно ясно видно, что стоа или стоа представляла собою сводчатую колоннаду при каком либо здании. Со слов католикоса Мелхиседека мы знаем, что он украсил католикосский кафедральный собор во Мхете «გარეშემო სტოათა მოქმბითა» (Хроники II, 31, сител. 1020 г.) «пристройкой кругом стоа»; следовательно, и в Грузии колоннада могла идти кругом здания; от этой и начале XI в. построенной стоа-колоннады ничего теперь уже не сохранилось, она очевидно погибла при многократных нашествиях, которым подвергалась эта величественная базилика во время вражеских нашествий, особенно же при Тимуре.

Насколько община была в груз. архитектуре стоа видно из того, что она была принята не только в церковном строительстве, но и в светском, гражданском зодчестве. Панегирик царя Давида Строителя, напр., упоминает «კართა სტოვახი» (ТР. кн. IV, კბ, 3) «стоа еврей» (царского дворца). Любопытно, что судя по словам автора жития св. Нины «სტოვაჲ მაგინხაჲ» (Опис. р. общ. распр. грам., II, 786) стоа имела даже у молитвенного дома мхетских евреев.

Так как стоа-колоннады, служившие, как мы видели, почти неотъемлемой частью архитектурных сооружений в древней Грузии, при позднейших катастрофах погибли, то легко себе представить, что внешний вид памятников грузинского строительного искусства был первоначально иной, чем он до сих пор нам рисовался по сохранившимся памятникам: достаточно указать хотя бы на Мцхетскую величественную базилику, которая оказывается в XI в. была кругом окружена стоа.

8) ეპუტერი (житие Григория Хандэт., ТР. VII, стр. 20, 0) ეკუტერი (сиг. 1441 г. Хроники, II, 249), или ეკუდერი (дарств. грам. 1433 г. Хроники II, 241), даже в тожестве греч. форме ეჰტერი (сиг. 1526 г. Хроники II, 368), ეკუდერი (в надп. 1636 г. ц. Паленджиха появляется в неточном чтении Brosset, Voyage arch., neuv. tarr. 12) — слово это заметно—

вано в груз. из греческого *εὐκτήριον* (Н. Марр, ТР. VII кн., стр. LXII) и, как это видно из нижеследующего отрывка жития Григория Хандзтийского, обозначало первоначально молельню. По словам Григория Мерчула, кларджский подвижник настаивал: «*მონასტერსა შინა სენაკებსა თანა ეგუტერსა ეამის საწირვად ნუგინ აღაშენებს... ამის მიზეზისათჳს, რამეთუ ოდეს დევანობჳნ ეამის-წირვისათჳს ეამსა ჰრეკოს, მაშინ ყოველნი მღვდელნი მუნ არა მოვიდენ, არამედ თჳსთა ეგუტერთა დადგენ ეამის-წირვად და დიდისავე ეკლესიისა სწორად აწყენებდენ კაცთა შესაწირავისა თხოვისათჳს*» (ТР. VII, стр. 20) «*Пусть в монастыре... никто близ келий не строит молельни (ეგუტერი) для совершения литургии, так как когда декан ударит (в било) на службу, не все священники пойдут к нему, останутся служить в своих молельнях и наравне с большой церковью (монастыря) будут досаждать людям, прося пожертвований*» (ТР. кн. VII, пер., стр. 140). Из данного места жития можно заключить, что в это время эти *ეგუტერი* воздвигались при кельях, и там совершалась, между прочим, также поминальная служба; в этом именно смысле нужно понимать указание на просьбы к жителям о пожертвованиях. Не совсем ясно, существовали-ли тогда *ეგუტერი* при церквях; определенных указаний для этой эпохи не имеется, но в последующее время таковые были повсеместно в Грузии; при этом *ეგუტერი*, тогда уже именовавшиеся *ეკუდერი* представляли собою *фамильные усыпальницы*, родовые склепы. Так, напр., Така Зедгинидзе в своей царственной грам. от 1433 года говорит: там, где «*პირველ ჩვენნი მამანი დასაფლავებულ იქმნეს, მათ თანა დასაფლავებულ... ვერ მკადრე ვიქმენ და ცალკე ახალი ეკუდერი ავაგე*» (Хроники II, 241) «прежде погребались, наши отцы, и не осмелился предать себя земле рядом (соб. вместе) с ними и (потому) я воздвиг отдельно *новы* «*ეკუდერი*» в качестве моей усыпальницы». Равным образом п. Александр I говорит: во Мхете при соборе «*ახალი ეკუტერი ავაშენე და საუკუნოდ საყოფელად განვიშობდე*» (Хроники II, 249; докум. 1441 г.) «новый *ეკუტერი* воздвиг и уготовил для вечного упокоения *своего*»;—а в докум. 1526 г. царь Давид упоминает: «*აღშენებულსა სამარხოდ ძალთა ჩემთა ჩრდილოთ კერძო ევქტერსა წათა შთავარანველოზობასა*» (Хроники II, 368) «построенный для погребения костей моих с северной стороны (собора) *ევქტერი* во имя св. архангелов».

Точно также в надписи 1636 г. п. Цаленджиха, по любезно представленному нам списку И. А. Кишшидзе, сказано: «*პირველად ჩვენის მამის და პაპის ეკუდერი ეს წინა ეკუდერი იყო და სრულობით ჩენი ნათესავი ხელმწიფე ვინც გამოსულა ამ წინას ეკუდერში საფლობოდეს*» (ср. Brosset, Voyage, peuv. garp. 12) «первоначально *ეკუდერი* отца нашего и деда был (именно) этот передний *ეკუდერი* и все владетели из нашего рода... погребались в этом переднем *ეკუდери*».

9) ბჳე, ბჳენი (сигл. 1020 г. катол. Мелхиседека, Хроники II 31; надпись 1006 г. над наружными входными дверьми с северной сто-

რონი ი. Ишхана по снимку Ермакова) ბჳე или во мн. ч. ბჳენი значит *двери*, и в этом именно значении это слово обычно употребляется в груз. переводе свящ. Писания и литургических памятниках. ბჳე очень часто встречается в соединении с другим однозначным словом კარი в виде კარის ბჳე как, напр., в надп. ი. Ишхана: «გ(ა)ნე(ა)ხლე ესე კარისა ბჳე წმ^{დს}ლ-სა კათ^{ლიკ} ეკლ^{სია}» возобновил эту дверь-врата (კარისა ბჳე) св. соборной церкви», и эта надпись помещена действительно под входными воротами храма, или еще в надп. ი. Хорения: «დაუსრულებელნი კარისბჳენი მე ჩოგა გავათავენ» (Матер. по арх. Кавказа, XII, 31 ср. стр. 163) «неоконченные карис бчени я, Чога, докончил».

Термин კარისბჳე упоминается и в надп. 1158 г. церкви Самтависа (Хроники I, 249; срав. Brosset, Voyage VI гarr. 122—123, где дата 1079 г. и надпись прочитана неправильно).

По объяснению С. Орбелиани, ბჳე «არს სახლთა და ტაძართა შესავალი» „является входом в дома и храмы“, а კარი «გასაღები და გამოსაღებელი» дверью «открывающейся и закрывающейся»; но приходится думать, что ბჳე и კარის ბჳე обозначали не только врата и входные двери, но и церковную паперть, а также прихожую постройку светского характера. Да и в груз. переводе Библии «კარის ბჳე» (III Царств, 7, 50) равняется греческому τὴ πρὸθύρα.

Наконец, это видно и по следующему месту из надписи 1636 г. ი. Цаленджиха. «ის ჩენი აშენებული ეკუდგრი წინა კარისბჳე და ცუდი ალაგი იყო და იწე ჩვენ ხელწიფებან დადიანმან პატრონმან ლევან... ეს კარისბჳე ეკუდრათ ავაშენეთ» (Brosset, Voyage, peuv. гarr. 12) «эта нами построенная усыпальница (ეკუდგრი) была передним კარის ბჳე и плохим по месту и теперь мы, владетель Дадзиани господин Леван... это კარისბჳე перестроили (состроили) в усыпальницу» ეკუდგრი. Ясно, что если бы კარისბჳე означало только врата или двери, то двери никак в усыпальницу нельзя было обратить.

ბჳე могло быть и в виде გარეთი ბჳე, так напр., католикос Мелхиседек в сигеле 1020 г. говорит, что он украсил Мцхетский католикосский собор «გარეთითა ბჳითა» (Хроники II, 31) «наружными вратами». Эти наружные врата, построенные кат. Мелхиседеком, мне кажется, сохранились до наших дней: это—заложенные позднее камнями западные ворота ограды, построенные из тесаного камня с тремя арками, средней более высокой и более низкими боковыми, на двух колоннах и с двумя башенными выступами многогранной формы, с великолепной надписью заглавными церковными буквами XI в. «Христе, возвеличи Тобой поставленного святителя нашего во Христе католикоса Грузии Мелхиседека, который вторично воздвиг святую соборную»... (А. Натроев, Мцхет и его собор Святи-Цховели, 207). Эту интересную во всех отношениях реликвию грузинской архитектуры XI в. можно видеть и на фотографическом снимке,

помещением в указанном труде А. Натроева (стр. 162), но там еще колонны не видны; камни, которыми были заложены пролеты между колоннами и которые прикрывали даже самые колонны, в последнее время начали осыпаться, и, благодаря этому, постепенно колонны начали обнажаться, и теперь они уже видны почти до конца в своей первоначальной красе. На фотографическом снимке, сделанном мною в прошлое лето, колонны видны совершенно отчетливо. Таким образом мы имеем в сохранности гурджи бџე «наружное бче» XI века. Было бы в интересах и науки и искусства, если бы были приняты меры для поддержания этого важного памятника от разрушения.

10) ჯერაკუმია, этот термин известен пока лишь из грузинского перевода произведения Антиоха Стратига «Пленение Иерусалима», где он попадает в двух местах: «ეპოვეთ ჯერაკუმისა მას შინა პატრიარქისასა»; «ეპოვეთ ჯერაკუმისა მეფისასა» (ГР. кн. IX 23, 7 и 11) «нашли в герокомии патриарха», «нашли в царском герокомии». Грузинское ჯერაკუმია является эквивалентом греч. ἡρωκομιῶν для престарелых (H. Mapp, ГР. кн. IX, стр. 12). Грузинской форме более соответствует ἡρωκομιῶν в какой-либо форме упоминается у Г. К о д и н а (J. H. Krause, Die Bizantiner des Mittelalters etc., стр. 28).

Но, судя по тому определению, которое дает для интересующего нас слова С. Орбелиани «სვეტებთა ზედა კამარათა შეკვერენ და შუა ადგილს დატოვებენ და გარემოს სასახლეს აღაშენებენ, შუა ადგილი არს ჯერაკუმია» «колонны соединяют арками, по середине оставляют свободное пространство, а вокруг строят дворец, и пространство по середине называется ჯერაკუმია (ГР. кн. IX, 12, прим. 3), в грузинском оно получило архитектурное значение термина для одной из частей сооружения определенного плана.

ძველი ქართული კულტურული მემკვიდრეობის ათვისება და თანამედროვე ქართული ხელოვნების ამოცანები

ძველი საქართველოს მშენებლობის ზოგადი თვისებებისა და ქართული კულტურის ამ დარგის იმდროინდელი თავისებურების განხილვის შემდგომ შესაძლებელია თანამედროვე ქართულ მშენებლობის ამოცანებსაც შევხვით. აქ ორნარი, ზოგადი და კერძო ცალკეულიც, თეორიულიცა და პრაქტიკული საკითხებიც არის გასათვალისწინებელი. ქართული ხუროთმოძღვრების ნიშანდობლივი თვისებების დახასიათება, ამ დარგის შესწავლა თანამედროვე მდგომარეობაში ყოველს ჩვენგანს მსოლოდ ზოგადად შეუძლია; კონკრეტული, ფორმულებად ჩამონაკვთილი სახით, დებულებათა და კანონების დასახელება, ისევე მაგალითად, როგორც ბერძნულ-რომაულსა და სხვ. ხუროთმოძღვრებაშია, ამჟამად არაის შეუძლია.

კარგად ვიცით, მაგალითად, რომ ქართულ ძველ ნაგებობათა ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებას პროპორციულობა და სიმეტრია წარმოადგენს, აღნაგობის ნაწილების გასაოცარი მიზანშეწონილობა და მხატვრული თვალსაზრისითაც მომხიბლველი შესწორებულობა შეადგენს. გამოუცდელი ნაყურების თვალციკი ამნივეს შენობის სიმაღლისა და სივანის ურთიერთშორისი შეფარდების მოხდენილობას, კამარებისა და სვეტების სიმაღლისა და სვეტის ზროს, ხარისხისა და თავის შრიან პროპორციულობას, მაგრამ ჯერჯერობით გამორკვეული არ არის და ამიტომაც დანამდვილებათ არაის შეუძლია თქმა, ძველ ქართულ ნაგებობათა ზემოაღნიშნული, მაღალხარისხივანი თვისებები მხოლოდ ქართული ხუროთმოძღვრების ხანგრძლივი გამოცდილებისა და მხატვრული აღლისა და ნიჭის ნაყოფია, თუ გარკვეულს გამოანგარიშებასა და პრინციპებზეც იყო იგი დამყარებული. ჯერჯერობით მარტო გუშმათის ყელის სიმაღლის პროპორციის საკითხია გამორკვეული და შეფარდება მათემატიკური ფორმულის სახითაც კია გამოხატული. ის გარემოება, რომ ქართული ძველი ხუროთმოძღვრების ყველა ძველს ასეთი პროპორციულობა და ლამაზი სიმეტრიულობა ემშვევა ყველაფერში, წერილობითს წყაროებში აღბეჭდილ იმ ცნობებთან ერთად, რომ ძველ საქართველოში მნიშვნელოვანი ნაგებობის გვემის წინასწარი მოფიქრება-შედგენა სკოლიათ, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ქართული ხუროთმოძღვრების ზემოდასახელებული თვისებები მარტო მხატვრული აღლის ნაყოფი არ უნდა იყოს. ამ მოსაზრების სასწორეს უფე გუშმათის ყელის სიმაღლის პროპორციის გამორკვეული კანონიც ამტკიცებს. მომავალი სათანადო კვლევა-ძიება ამ დარგში საშუალებას მისცემს მეცნიერებას ეს საკითხი დანამდვილებით ვადასწვიტოს. მაგრამ გასაოცარია, რომ რატომღაც თითქოს სრულებით დაგიწყებული გვაქვს, რომ ამ საკითხებს მარტო ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიისათვის არა აქვს მნიშვნელობა, არამედ რომ ეს ამოცანა ახალი, თანამედროვე ქართული ხუროთმოძღვრებისათვისაც უადრესად მნიშვნელოვანი და საშური ამოცანაა. ვანა შესაძლებელია განახლებული ფართო ქართული მშენებლობა იმ სისწრაფითა და იმ მასშტაბით, რომელიც საბ-

ჭოთა საქართველოს სოციალისტური კულტურისათვის არის საჭირო, წესიერად და მიზანშეწონილად, თანაც მხატვრული გემოვნებითა და სილამაზით განხორციელდეს, თუ რომ ქართული ხუროთმოძღვრების ძირითადი კანონები გამორკვეული არ იქნება და ახალი ქართული გეგმების შემდგენელთ ყოველ ცალკეულ ნაგებობათა ნაწილების, კამარა-სვეტებისა და სხვ. სიმეტრიისა და სხვაგვარი შეფარდების ფორმულები არ ეცოდინებათ და ხელთ არ ექნებათ? ამეამდ თითოეული ხუროთმოძღვარი იძულებულია თავის მოსაზრებასა და გემოვნებას დაემყაროს და ჩვეულებრივ, სურვილისამებრ, ამ თუ იმ ძველი ქართული ძეგლის რომელსამე ნაწილს ბაძაგს ხოლმე, ამის გამო და ასეთ პირობებში ხუროთმოძღვრის მუშაობას შემთხვევითი ხასიათი აქვს და, ცხადია, რომ ამ გზითა და ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიისა და თეორიის ცოდნის წინანდელი მარაგითა და დონით ახალი ქართული ხუროთმოძღვრების, ვინდ ცალკეული დიადი და სამარადისო ღირებულების ძეგლის შექმნა სრულებით შეუძლებელია.

ქართული ხუროთმოძღვრებისა და ყოველნაირი მხატვრული შემკულობის ძირითად დებულებას, როგორც უკვე აღნიშნული მქონდა, მთლიანი ერთეულის მკაცრი სიმეტრიულობა და ამ ერთეულის ცალკეული ნაწილების ვაშემიორებლობა შეადგენდა. ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლების ჩუქურთმებისა და აღფრესკული და მინიატურული ფერადი სახეებისა და სხვა ყოველგვარი სამკაულების გულდასმითი განხილვა ყველას დაარწმუნებს, რომ ერთსა და იმავე შენობაში სვეტის თავები და ხარისხები ერთნაირი კი არ არის, არამედ ერთმანეთისაგან განსხვავებულია. ამგვარად, ჩუქურთმისა, თუ არშიის თითოეული ნუხლი უქვეყლად განსხვავებულია. კამარებსა და სხვა სამკაულებსაც, მაგალითად, თუნდაც მხატვრულ საზედაო ასოებს ერთსა და იმავე მინიატურისანს ხელნაწერში ვერასდროს ერთნაირს ვერ შეხვდებით, არამედ ყოველთვის სხვადასხვა სახისა და ფერადებისა ჰხატია ხოლმე, განუმეორებლობის ეს კანონი ყოველ ქართველ ხუროთმოძღვარს, მოქანდაკეს, ოქრომჭედელს, მხატვარს, მინიატურისტსა და სხვა ხელოვანს აიძულებდა ახალ-ახალი სვეტის თავები და ხარისხები, ჩუქურთმები, არშიები, კრელები და ნახატები შეექმნა. რა თქმა უნდა, რომ ეს ქართველი ხელოვანის შემოქმედებითს ნიქს მეტად დიდსა და ძნელს ამოცანას უქმნიდა, მაგრამ ამავე დროს ეს გარემოება ერთგვარად მაძილებელი და წამახალისებელი ძალა იყო და ქართველ ხელოვანის მხატვრულ ფანტაზიას დაუცხრომელ მუშაობასა და შემოქმედებას აჩვენდა.

ვისაც ამ დარგის ძეგლები შეუსწავლია, მას ეცოდინება, რომ ქართველი ხელოვანი ესოდენ დიდი მოთხოვნილების ღირსეული ამსრულებელნი აღმოჩნდნენ და თავიანთ მოღვაწეობაში მომგონებლობის, მხატვრული შემოქმედებისა და კეთილშობილებით აღსავსე გემოვნების სწორედ რომ განმაცვიფრებელი ნიქი გამოიჩინეს. თანამედროვე ქართულ ხელოვნებას ხელოვნების ჩვენმა ძველმა მუშაკებმა ამ მხრივ მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანი მემკვიდრეობა დაუტოვეს, რომლის ოდნავად მაინც შესაფერისად გამოყენება, სამწუხაროდ, ჯერ ვერ მოგვიხერხებია.

ძველი ქართული ხელოვნების განუმეორებლობის კანონმა იმ დიდ ღირსების შექმნასთან ერთად, რომელზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, ერთგვარი ზი-

ინიც მოიტანა, რომელსაც ჩვენ თითქოს არც-კი ვგრძნობთ, რომელსაც, როგორც ეტყობა, მკაფიოდ ვერც ჩვენი წინაპრები გრძნობდნენ. ყოველ დიდს ეროვნულს ხელოვნებას დამახასიათებელი, ნიშანდობლივი თავისებურება აქვს, რომლითაც იგი. სხვა რიგის ხელოვნებისაგან მკვეთრად განირჩევა ხოლმე. ნიშანდობლივი თავისებები როგორც მთლიანად ნაგებობათა გარეგანს სახესა და მოყვანილობაში მოჩანს, ისევე აგრეთვე ნაგებობათა და სამკაულების ცალკეულს ნაწილებს ემჩნევა ხოლმე. მაგალ., ყველამ, ვისაც-კი ხელოვნების ზოგადი ისტორია თუნდაც მხოლოდ გადაკითხული აქვს, იცის, რომ ეგვიპტური პირამიდები და ტაძარ-სასახლებიცა და მათი სვეტები და სვეტის თავები ყველა სხვა ერების ხუროთმოძღვრული ხელოვნებისაგან მკაფიოდ განსხვავდება. ამგვარადვე ბერძნულმა ძველმა ხელოვნებამ საპი თემობრივი იერის მქონებელი, — დორიული, იონური და კორინთული, — სვეტები, სვეტის თავები და ხარისხები შექმნა, რომელთაც საერთო თავისებებთან ერთად იმდენად განმასხვავებელი თავისებურებაც აქვთ, რომ ოდნავად ამ დარგის მკოდნეც-კი ერთი თვალის შეხედვითაც თითოეული მათგანის მიკუთვნილობას გაარჩევს. ასევე განსხვავებული გოთიკური, რომანული, მავრიტანული და კიდევ ბევრი სხვადასხვა რიგის ხელოვნების ნიშანდობლივი თავისებურებაც არსებობს.

ქართულმა ხუროთმოძღვრებაშიც ძველად ნაგებობათა გარეგანი სახის ნიშანდობლივ დამახასიათებელისა და განმასხვავებელი თავისებურების შექმნა შესძლო. ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ძეგლებს გარკვეულად ემჩნევა [ეს] და ხუროთმოძღვრების ისტორიაშიც ასეთი თავისებურების გარემოება კარგა ხანია ცნობილია, თუმცა-კი [მას] სომხურ-ქართული სახუროთმოძღვრებო რიგი ეწოდება. მაგრამ ქართულმა ხუროთმოძღვრებამ შესძლო თუ არა საერო ნაგებობათა გარეგანი სახისთვისაც ნიშანდობლივი თავისებურების ჩამონაკეთა, ეს ამჟამად ძნელი გამოსაკვლევი, რათგან გეგუთის სასახლის ნანგრევებს გარდა, რომელთა არქეოლოგიური ვახზრა დაუმთავრებელი დარჩა, არაფერია გადარჩენილი. იგების მომავალმა გეგმინამ არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ ისეთი ნაშთები შეგვძინოს, რომელთა მიხედვითაც ამ საგულისხმო საკითხის გადაწყვეტა შესაძლებელი გახადოს. ჩუქურთმებისა და არშიების მხატვრულს შემოქმედებაშიც ქართულმა ხელოვნებამ დამახასიათებელ თავისებურებას იმდენად მიიღწია, რომ ამ თავისების ჩუქურთმა-არშიებს ქართული წნულიც-კი ეწოდა.

გაცილებით რთული და ძნელი გადასაწყვეტია ქართული ხუროთმოძღვრების სხვა ნაწილების თავისებურების საკითხი. ყველაზე დამაფიქრებელია სწორედ ძეგლებრივ ნაგებობათა ზოგიერთი მნიშვნელოვანი ნაწილების თავისებურების ამოცანა. იმ თითქმის დაუსრულებელს ნაირნაირობაში, რომელიც ძველ ნაგებობათა სვეტებისა, სვეტის თავებისა და სვეტის ხარისხების მრავალრიცხოვანი გადარჩენილი ნაშთების სახითაც-კია დატული, ჯერ ვგრავინ იტყვის, თუ სახელდობრ, რომელი, ანდა რამდენი მათგანი უნდა იყოს ქართული ხუროთმოძღვრების ნიშანდობლივ თავისებების შემცველად ცნობილი. ზოგი მათგანი ცხადად უცხო წარმოშობისაა და ქართულ ხუროთმოძღვრებას შეთვისებული უნდა ჰქონდეს მხოლოდ. მაგრამ ასეთი ნაწილის საერთო რაოდენობითგან გამოკლებს შემდეგაც ნაირ-ნაირობის სიმრავლე შინც ძალიან საგრძნობია. ეს

ნაირნაირობა სწორედ იმ განუმეორებლობის კანონის შედეგია, რომელიც ქართული ხელოვნების ამ დარგებში ასე მძლავრად იყო გაბატონებული და ამიტომაც ქართველ ხელოვანს შემოქმედებით ფანტაზიას ყოველთვის ახალ-ახალი სახეობის შექმნას უკარნახებდა. ახალ-ახალი ფორმების შექმნისათვის ასეთი დაუცხრომელი მუშაობა ერთი, ანდა რამდენიმე სამაგალითოდ მიჩნეული სვეტის თავისი და ხარისხის ჩამონაკეთასა და დაკანონებასაც ხელს უშლიდა და არც საშუალებას აძლევდა, რომ რომელიმე მათგანი ქართული ხუროთმოძღვრების ნიშანდობლივი თვისების შემცველად ყოფილიყო ცნობილი ისევე, როგორც, მაგალითად, ეგვიპტური, დორიული, იონური, კორინთული სვეტის თავები და ხარისხები ერთხელ და სამუდამოდ დაკანონდა. მაინც საფიქრებელია, რომ უმთავრესად XII საუკ. თითქმის ყველა ქართული საერო ხუროთმოძღვრებისა და მრავალი საეკლესიო ძეგლის სრულიადი დაღუპვა გვიძნელებდეს ჩვენ იმის გამოკვევას, თუ ამ ნაირნაირობათა სიმრავლითგან რომელი უფრო იყო გავრცელებული. ეს მაინც რომ ვაგვევო, მაშინ ცხადი გახდებოდა, თუ რომელი მათგანი უფრო აკმაყოფილებდა ქართველი ერის მხატვრულს გემოვნებას. იმ მასალების მიხედვითაც, რომელიც ჩვენ შიგვრჩა, ვულდასმითი და საფუძვლიანი შესწავლის შემდეგ მაინც შესაძლებელია იმის გამოკვევა, თუ რომელი მათგანია უფრო ქართული ხუროთმოძღვრების ზოგადი თვისებისათვის შესაფერისი და დამახასიათებელი თვისებებების შემცველი.

თუნდაც მომავალმა კვლევა-ძიებამ იმ დასკვნამდის მიგვიყვანოს, რომ განუმეორებლობის კანონმა ქართულ სააღმშენებლო ხელოვნებას ხელი შეუშალა, ქართული ხუროთმოძღვრების რიგის ნიშანდობლივი თვისების გამოჩნატევი ერთი ან რამდენიმე სამაგალითო სვეტი და სვეტის თავ-ხარისხი დაეწესებინა, მაინც ცხადია, რომ ეს ქართული ძველი ხუროთმოძღვრების ერთგვარი ნაკლია, რომელიც თანამედროვე ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის მისამაძს არაფერს წარმოადგენს და, მაშასადამე, თავითგან ასაცილებელია. მხატვრული შემოქმედება ხუროთმოძღვრებაში, რასაკვირველია, ძვირფასია, მაგრამ ერთსა და იმავე შენობაში და მის თვით ერთსა და იმავე ნაწილშიც-კი სხვადასხვა სვეტის თავ-ხარისხების გამოყენება, რაც უნდა ღამაზი და მალახარისხოვანი ხელოვნებით არ იყოს ცალკეული მათგანი ნამუშევარი, მაინც დაახლოებით იმას უდრის, მოხდენილმა ქალმა ან ვაჟმა რომ ყველა თავისი, თუნდაც საუკეთესო სამკაული ჩამოიკიდოს ან გაიკეთოს. გადაჭარბებული ნაირნაირობა მნახველის თვალს ჰღივს და მორთულობის მრავალგვარობა არამც თუ შთაბეჭდილებას არ აძლიერებს, არამედ, პირიქით, უფრო ანელებს და ამცირებს ხოლმე. ამიტომაც ცხადია, რომ თანამედროვე განახლებულმა ქართულმა ხუროთმოძღვრებამ განუმეორებლობის კანონი გონივრულად უნდა შეზღუდოს, ხოლო მთავარ ამოცანას, რომლის გადაწვევტა ჩვენს გადაუდებელ მოვალეობას შეადგენს, სწორედ ძველი ქართული ხელოვნებისაგან მეკვიდრეობით ნაანდერძევი მრავალნაირობითგან ქართული ხუროთმოძღვრებისთვისაც ზოგად ეროვნული თვისებების გამოჩნატევლად და თანამედროვე ახალი ხუროთმოძღვრებისათვისაც საუკეთესოდ გამოსადეგი სვეტის თავ-ხარისხების შერჩევა და დაკანონება შეადგენს. უამისოდ ხუროთმოძღვრების ქართული რიგის, ანუ სტილის, შექმნა ებ-

ლაც შეუძლებელი იქნება. ამას გარდა, უნდა წესად იყოს მიღებული, რომ ერთ-სა და იმავე დარბაზში, ოთახში, კარიბჭესა თუ აივანში სვეტის თავები და ხარისხები უუქველად ერთნაირი იყოს ხოლმე. განსხვავება ერთსა და იმავე შენობის სხვადასხვა დარბაზ-ოთახებშიც სასურველია, მხოლოდ შთი მიზნობრივი დანიშნულების მიხედვით უნდა იყოს ხოლმე შერჩეული. ამასთანავე, რასაკვირველია, უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს ქალაქური და სოფლური ქვეთვირისა და წის ნაგებობათა განსხვავების ბუნებრივობა და აუცილებლობა. ძველად ჩვენში ხის ხურობა, როგორც აღვნიშნე, ფართოდ იყო გავრცელებული, ასეთ დარბაზ-ოთახებს და სახლებს თავისებური და თანაც ხშირად ფრიალ ლამაზი სვეტები და სხვა შემკულობა ჰქონდა, თანამედროვე ქართულ ხუროთმოძღვრებას ეს ხის ხურობა მთლიანად მივიწყებული აქვს. ვანა სოციალისტურ საქართველოს და კოლექტიური მეურნეობის წევრებსა და დაწესებულებებს მათთვის განკუთვნილ ნაგებობათა სიმკვიდრესთან ერთად სილამაზე და მოხდენილობა არ უნდა ჰქონდეს?

ჩვენი ახალი ხუროთმოძღვრების მოვალეობაა ქართველი მშრომელი ხალხის ესთეტიკური გრძნობის განვითარება-ამიღლებას ხელი შეუწყოს. ამიტომაც სოფლურ ნაგებობათა და ხით ხურობის საკითხები ქართულ თანამედროვე ხუროთმოძღვრებას უნდა გაახსენდეს და ჯეროვანი ყურადღებით ჰქონდეს შესწავლილი და გადაჭრილი. მაგრამ, სამწუხაროდ, თანამედროვე საქართველოს მშენებლობა არაერთგვარადაა არ უწყვეს არც ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების შექვიდრეობას და არც მისგან საუკუნეთა განმავლობაში მოპოვებულს გამოცდილებას. ამის ერთ-ერთს დამახასიათებელ მაგალითს მოვიყვან მხოლოდ იმის გასათვალისწინებლად, თუ რამდენად საზიანოა ეს საქმისათვის.

ძველი ქართული საეკლესიოცა და საერო შენობებიც ვარეთგან სტოათი, ანუ კარიბჭეთი იყო ხოლმე მოქმენილი. საერო საცხოვრებელ სახლებსა და სასახლეებს-კი სულ ზევითი სართული ხშირად ქორედის სახით ჰქონდა მოწყობილი. კარიბჭეცა და ნაწილობრივ ქორი და ქორედს სვეტებიან-კაპაროსან ნაგებობას წარმოადგენდა. მათი დანიშნულება იყო, სიციხე-პაპანაქების დროს ადამიანი მისა და სიციხისაგან დაეცვა, რომ ჩრდილსა და სიო-სიგრილეში მუშობდა, თუ სხვა რაიმე საქმიანობა, არ გასძნელებოდა. ქორი და ქორედი ამას გარდა მყურებელს თვალწინ მალღითგან ფართო გადასახედსა და ლამაზ სურათს უშლიდა. სტოას, ანუ კარიბჭესა, და ქორედს უძველესი ხანის ქართულ ხელოვნებაში ისეთივე დანიშნულება ჰქონდა, როგორც შემდეგს XV—XVI ს-ითგან მოყოლებული, სპარსეთითგან შემოსულ აივანსა და ჩარდახს მიენიჭა. მათ შორის არსებითად მხოლოდ ის განსხვავება იყო, რომ აივანი და ჩარდახი ხისაგანაც კეთდებოდა, კარიბჭე და ქორედი-კი ქვის ნაგებობა იყო. სტოა-კარიბჭე და ქორედისნაირი ნაგებობა ბუნებრივ მოვლენად უნდა მიჩნეულ იქმნეს ცხელ ქვეყნებში, სადაც ადამიანი უნებლიეთ ცდილობს ჩრდილს შეათაროს თავი, რომ გროლად იყოს. XIX ს-შიც, როდესაც საქართველოში რუსეთის გზით ევროპული წესით იწყებენ სახლების აშენებას, უაივანოდ სახლს არ ააგებდნენ და უკანასკნელ ორ ათეულამდე თბილისში და საქართველოს ზოგიერთს სხვა ქალაქშიც დიდი გემოვნებითა და მხატვრულად დაფანჯრული აივნები იყო. ამჟამად-

კი ქალაქის საბინაო ამხანაგობათა და გამშენების მესვეურებმა თავიანთი მოვალეობა ისე უცნაურად გაიგეს, რომ სახლების შეკეთების დროს, ყველა ასეთი ნაგებობას აივნები მთლიანად ჩამოაცილეს და სრულებით უაივნო სახლებად აქციეს. იმის გარდა, რომ ასეთი სახლების მდგმურების მდგომარეობა ამით გაუმჯობესების მიზეზად დასახელდა, რათა ივენავი უფრო და დაეხმარებინათ თავისუფლად სუნთქვის საშუალება მოესპოთ, მათმა ასეთმა მოქმედებამ არა ერთი სახლის გარეგანი სილამაზეც იმსხვერპლა და არა ერთი ისეთი ძველი მოსპო, რომლის ხელუხლებლად დაცვა ხუროთმოძღვრების ისტორიის თვალსაზრისით საქართველოში სასურველი იყო. ეს გარემოება მით უფროა სამწუხარო, რომ ასეთ სახლებს მშენებელი აივნები მოაჭრეს და ჩამოაცილეს იქაც-კი, სადაც აივნების ასეთი განადგურებისათვის არც ქუჩის გაფართოება და არც კეთილმოწყობის რაიმე გამამართლებელი მოსაზრება არ არსებობდა. ერთადერთი საბუთი, რომელიც შესაძლებელია მათ ჰქონოდათ, ის იყო, რომ აივნის შეკეთებას მისი სრულებით მოჭრა ამჯობინეს, რათა, რა თქმა უნდა, ეს უფრო ადვილი და თანაც მეტად მარტივი და იაფი საშუალებაა. ცხადია, რაც ამასობაში დაიღუპა, იმას ეხლა ველარაფერი ეშველება, მაგრამ თუ ამაზე აქ მაინც სიტყვის ჩამოგდება საქიროდ მივიჩნევ, მხოლოდ იმიტომ, რომ ცხადი გამხდარა იყო, თუ რამდენად ჩვენი მშენებლობა ანგარიშს არ უწყევს საქართველოს არც წარსულის გამოცდილებასა და არც ბუნებრივ პირობებსა და ჰავას. მომავლისათვის მაინც ჩვენმა ხუროთმოძღვრებამ უნდა გაითვალისწინოს, რომ, თუ ციეს ქვეყნებში სახლების უაივნობა არავითარს ზიანს არ მოუტანს მდგმურს და, შესაძლებელია, ბუნებრივ პირობებთანაც ეს კარგად შეგუებულ მოვლენადაც-კი იქმნეს მიჩნეული, ისეთი თბილი და ზაფხულში ცხელი ქვეყნისათვის, როგორც საქართველოა, სახლების უაივნობა ჰიგიენისა და კეთილმოწყობის თვალსაზრისით არამცაუ არასგზით არ შეიძლება გამართლებულ იქმნეს, არამედ, პირიქით, ხუროთმოძღვრების იმ მთავარი დებულების უხეშ დარღვევასაც წარმოადგენს, რომლის მიხედვითაც ყოველი ქვეყნის მშენებლობა და ნაგებობათა თვისებები უპირველესად ადგილობრივ ბუნებასა და ჰავასთან უნდა იყოს შეგუებული. ამიტომაც ეხლა მაინც უნდა გათვალისწინებული გვექნოდეს, რომ, რაც მრავალ საუკუნეთა გამოცდილებამ ცხელი ქვეყნების, მათ შორის ძველ საქართველოს ხუროთმოძღვრებასაც დიდ ნაგებობათათვის სტოების, ანუ შიგნითი კარიბჭეების, ხოლო ჩვეულებრივი საცხოვრებელი სახლებისათვის, აივნებისა და ქორედების საქიროება და აუცილებლობაც-კი შეაგნებინა, თანამედროვე ქართული ხუროთმოძღვრებისთვისაც ანგარიშგასაწყევ და სავალდებულო დებულებადაც-კი უნდა იქნეს მიჩნეული.

ძველი ქართული სააღმშენებლო და სხვა დარგის ხელოვნებამ ჩუქურთმებისა და არწივების დიდძალი მემკვიდრეობა დაგვიტოვა. ჩუქურთმების სახეების განმსაკვიფრებელ ნაირნაირობას, კედლის მხატვრობის, მინიატურების სამკაულებისა და ხელსაქმე-კრებების დარგში უკვე დაფერადების ნაირნაირობა და მშენებლობა ეკიბრება; მაგრამ, სამწუხაროდ, ამჟამად მთელი ეს უმდიდრესი და მომხიბლავი განძეულობაც ჩვენთვის მკვდარ მემკვიდრეობას წარმოადგენს. იგების ვისმე გაუყვირდეს, რომ იმისდა მიუხედავად, რომ ამ განძეულობით ეხ-

ლაც სარგებლობენ და ამ საგანძურითგან თანამედროვე ხუროთმოძღვრებიც ჩუქურთმის, ან არშისი ამა თუ იმ სახეს აიღებენ ხოლმე, მაინც მე მას მკვდარ მემკვიდრეობას ვუწოდებ. ეს მემკვიდრეობა ჩვენთვის მაინც მკვდარია და მკვდარი დარჩება, სანამ ჩვენს ხელოვნებას ამ დარგის საკუთარი შემოქმედების უნარი არ განუახლებება.

ჩუქურთმის, არშისა და ჭრელის ძველი სახის ვადმოხატვა და ვადმოღება ცხოველი შემოქმედება არ არის. ამიტომაც იგი მკვდარ მარაგს წარმოადგენს და მის სიცოცხლის ნიშანწყალი არ იტყვია. იგი მკვდარ მარაგად დავერჩება, თუ რომ ჩვენმა ხელოვნებამ ამ მხატვრული შემოქმედების ფრიად მნიშვნელოვანი დარგის გამოცოცხლება ვერ შესძლო. ამისთვის-კი დიდი მუშაობაა განაწევი. უპირველესად უნდა გამოჩვეული გვექონდეს ის ნიადაგი, რომლისაგანაც ის არის აღმოცენებული, ხოლო შემდეგ უნდა დავაკვირდეთ იმ ღონეობასა და წესს, რომლითაც ეს სხვადასხვა წარმოშობის ელემენტები სახეებად არის გამოყვანილი. ცნობილია, რომ ჩუქურთმებისა და არშების მთელი ნაირ-ნაირობა შესაძლებელია სამ-ოთხ მთავარ ჯგუფად გაიყოს მათი შემადგენელი ელემენტების სადაფრობისდა მიხედვით. მაგალითად, ზოგი სახეები გეომეტრიული ხაზებისა და ნაკვეთების ხლართების კომბინაციებისაგან შედგება, ზოგი კედლე მცენარეულსა, ზოგი ცხოველურს სამყაროს სახეების სტილიზაციას წარმოადგენს. დასასრულ, ბევრჯელ გეომეტრიულისა და მცენარეულის ან ცხოველურის, ანდა შერეულის მცენარეულ-ცხოველური სტილიზებული სახეების კომბინაციები გვხვდება. უპირველესად ქართული ხელოვნების ამ დარგში სწორედ იმის გამოჩვევაა საჭირო, რომელი სახეები, რა და რა გეომეტრიული ნაკვეთების, ან რომელი მცენარის ტოტის, ფოთლისა თუ ყვავილის, ან რა და რა და სადაური ცხოველის სტილიზაციად უნდა იქმნეს მიჩნეული.

სახეების წარმოშობილობისა და სადაურობის გამორკვევის შემდეგ უნდა შესწავლილი გვექონდეს თვით ამ სტილიზაციის, ისევე როგორც ნაკვეთების კომბინაციებისა და კლანჩილების, ხლართებისა და გრეხილ-წნულების ჩამონაკვთის მაშინდელი წესებიც. თავისდათავად ცხადია, რომ ყველა ამასთან დაფერადების იმდროინდელი წესებიც გულდასმით უნდა გავიხადოთ სპეციალური დაკვირვებისა და კვლევა-ძიების საგნად.

როდესაც ყველა ზემოაღნიშნული საკითხი გამორკვეული გვექნება, მაშინ მდიდარი მარაგის უკვე ცხოველ წყაროსაც დაიფუფუნებთ და ეს ჩუქურთმებისა და სახიანი არშების შეგნებულად ათვისების შესაძლებლობასაც მოგვეცემს. ასე კარგად შეიარაღებულთ და ამ დარგის ხელოვნების შემადგენელი ნაწილებისა და შემოქმედების მეთოდების საფუძვლიანად მცოდნეთ ამ სფეროში საკუთარი წყლილის შეტანისა და შემოქმედების გაღვივების ხადილი ბუნებრივად დაებადება. ამგვარად და ამ საშუალებით ქართული ხელოვნების ეს ოდესღაც ფრიად მდიდარი, მშვენიერი და მრავალფეროვანი, მაგრამ ამჟამად თითქმის სრულებით მიმკვდარებული დარგი კვლავ გამოცოცხლდება და სოციალისტურ საქართველოს ახალი მშენებლობის მაღალი მხატვრული მოთხოვნილების შესაფერისს ქართული ჩუქურთმა-არშების ახალ-ახალი სახეების შექმნასაც შეაძლებინებს.

ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების გადარჩენილი ძეგლები უმეტესად საეკლესიო ნაგებობათა ჯგუფს წარმოადგენს. საერო ნაგებობათაგან არც ერთი სასახლე, გუგუთის ნანგრევებს გარდა, და არც კარგად მოწყობილი იმდროინდელი საცხოვრებელი, მთლიანად, გინდ ნაწილობრივ დაცული სახლი, ჯერ არსად აღმოჩენილი არ არის. საქართველოს პოლიტიკურმა უკუღმართობამ და საუკუნეთა განმავლობაში მძლავრი და დაუნდობელი მტრების მრავალგზისმა შემოსევა-განადგურებამ ყველა ასეთი ნაგებობა იმსხვერპლა. ამიტომაც, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ამჟამად ძველი ქართული საერო ხუროთმოძღვრების ზოგადი საკითხებისა და თვისებების შესახებ მსჯელობა მხოლოდ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობების მიხედვით შეიძლება. ამ გზითაც, როგორც დავრწმუნდით, ბევრი რამ საყურადღებო ირკვევა. მომავალში, როდესაც მიწის ქვეშ დაფარული ნაშთების სისტემური არქეოლოგიური გათხრა მოეწყობა, საერო ხუროთმოძღვრების ისტორიის გასაშუქებლად და დამახასიათებელი თვისებების გამოსარკვევად მეცნიერებას უძველესი ნივთიერი ნაშთიც უხვად შეემატება და მაშინ ყველაფერი ნათელი გახდება. მაგრამ მანამდე და ამჟამად რაღა გქნათ და როგორ მოგიქცეთ? საეკლესიო ხუროთმოძღვრების ძეგლებს დავემყაროთ და ეკლესიების მავარი შენობების აგება დაეწყოს? რა თქმა უნდა არა! ყოველი ხანისა და ქვეყნის ხუროთმოძღვრებას თავისი ამოცანები აქვს და წარსულის მთლიანად გამოორება არც შეიძლება და არც სასურველია. მით უმეტეს ეს ითქმის იმ დიადს სოციალისტურ მშენებლობაზე, რომელიც მოელს საბჭოთა კავშირში და კერძოდ საქართველოს რესპუბლიკაშიც წარმოებს. მას თავისი და წინანდელისაგან იმდენად არსებითად განსხვავებული დიდი და ფართო მიზნები აქვს, რომლის მსგავსი კაცობრიობის ისტორიას ჯერ არასდროს არ ჰქონია. ცხადია, რომ სოციალისტური საქართველოს ახალი, თანამედროვე მშენებლობა და ხუროთმოძღვრების მეცნიერება-ხელოვნებაც სწორედ ამ მიზნებს უნდა ემსახურებოდეს და მისი მოთხოვნილებების სიმაღლეზე უნდა იდგეს. თეორიულად ამის თქმა ძნელი არ არის, მაგრამ საქმე ის არის, თუ პრაქტიკულად ეს ამოცანა მაინც როგორ უნდა გადაწყდეს და როგორ უნდა განხორციელდეს?

ამ საკითხის განხილვის დროს, რასაც ირჩევთ, უბრალოდ საინტელი ვითარებას უნდა ვაგწიოს ანგარიში. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიის ჩვენს ცოდნის თანამედროვე დონე-კი ისეთია, რომ ქართული ხელოვნების აყვების ხანის ნივთიერი, ნიადავს-პევიით დაცული ძეგლები, ერთს ნანგრევს გარდა, თითქმის მხოლოდ საეკლესიო ნაგებობათა ჯგუფს შეადგენს. ამას შესაძლებელია გვერდით ჯერ-ჯერობით ქართულ საერო ხუროთმოძღვრებაში მარტო ის ამოფუყნოთ, რასაც წერილობით ძეგლებში და ზოგიერთი ნახატებზე დაცული ცნობების მიხედვით მოპოვებული დამახასიათებელი ზოგადი თვისებების ცოდნა გვაწვდის. ასეთ პირობებში უფლება გვაქვს თუ არა, რომ ყველაფერი, რაც-კი საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში მოგვეპოვება, უარყვით და მთლიანად უუყვადოთ მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი ამჟამად მარტო საეკლესიო ნაგებობათა ჯგუფში გვხვდება და შესაძლებელია მათ ნიშანდობლივ კუთვნილებად მოგვეჩვენოს? ამას გარდა მიზანშეწონილი-კი იქნებოდა ამ ფრიად რთული სა-

კითხვის გადასაჭრელად ასეთი გეზი აგველო და ჩვენს პრაქტიკულს საქმიანობაში ასეთ გზას დავდგამოდით?

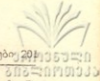
ზემოაღნიშნულ საკითხებზე შეუმცდარი პასუხის მიცემა, ერთი მხრით, თვით ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების სათავის, წარმოშობისა და განვითარების მთავარი საფუძვლების ინალიზისა და გათვალისწინების შემდეგ, მეორე მხრით-კი დასახულ ახალ ამოცანებთან შეფარდებით, შეიძლება. როგორც ძველი ქართული მშენებლობის განვითარების ზოგადი მიმოხილვის დროს აღნიშნული მქონდა, ტერმინი **აძაჩი**, სწორედ ის სიტყვა, რომელიც ესლა უკვე მხოლოდ საეკლესიო და სახელდობრ საკულტო ნაგებობის აღმნიშვნელად გვესმის, თავდაპირველად სრულებით სხვა ცნების, **ს ა ს ა ხ ლ ის** აღმნიშვნელი იყო. მაშასადამე, იგი საერო ხუროთმოძღვრების ნაგებობის გამომხატველი ყოფილა. ეს ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რათგან იმით უცილობლად მტკიცდება, რომ ქართული აღმშენებლობითი ხელოვნების პირველი საფუძვრი და საფუძველი საეკლესიო ხუროთმოძღვრება-კი არ არის, არამედ, პირიქით, საეკლესიო ხუროთმოძღვრება საქართველოში საეროსაგან ყოფილა წარმომდგარი და დიდი საეკლესიო შენობები სასახლეების ხუროთმოძღვრულ თვისებებზე გვეკონია თურმე დამყარებული, მხოლოდ ეკლესიის მესვეურებს მათი აღნაგობა თავიანთი სარწმუნოებრივი მიზნისა და მოთხოვნილებიდან მიხედვით შეუტკიციათ. მაშასადამე, ცხადი ხდება, რომ ყველაფერი, რაც ჩვენ ამჟამად საეკლესიო ხუროთმოძღვრებაში ვხვდებით, უეჭველად მართლაც მისს კუთვნილებას კი არ წარმოადგენს, პირიქით, ბევრი რამ მას, უეჭველია, ძველი საერო ხუროთმოძღვრებითგან უნდა ჰქონდეს შერჩენილი. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ ჩვენთვის უეჭველი გახდება, რომ თანამედროვე განაშენებულს ქართულ ხუროთმოძღვრებას სრული უფლება აქვს საეკლესიო ძეგლებში ძველი ქართული საერო ხუროთმოძღვრების წიაღითგან შეთვისებული და დაკული ელემენტები ისევ თავისი წინანდელი დანიშნულებისათვის, საერო განაშენებული ქართული ხუროთმოძღვრებისათვის გამოიყენოს. ამგვარად, ჩვენ ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებითგან იმ ელემენტების გამოყოფას შევსძლებთ, რომელთაც წმინდა სარწმუნოებრივი და საკულტო დანიშნულება ჰქონდათ, ანდა რომელნიც უკვე სარწმუნოების სიმბოლოდ არიან ქცეული, დანარჩენი ყველაზეერი შესაძლებელია, რა თქმა უნდა, დროისა და ნაგებობის ხასიათის შესაფერისი მიზანშეწონილი ცვლილების შეტანით, თავისუფლად იქნეს ახალი ქართული ხუროთმოძღვრების შესაქმნელად გამოყენებული.

მაშასადამე, ამ შემთხვევაში უპირველეს ამოცანას ქართული საეკლესიო ხუროთმოძღვრების მარაგითგან წმინდა სარწმუნოებრივი და საკულტო ელემენტების გამოყოფა შეადგენს, რაც ძნელი საქმე არ არის. მაგალითად, შესაძლებელია ითქვას, რომ შენობის სამ ნაგად და საკუროთხვევლ-სამკვეთლო-სადიაკვინოდ გაყოფა, ვითარცა ცხადად სარწმუნოებრივ-საკულტო დანიშნულების დანაწილება, გამოსადეგი არ არის. ამნაირადვე ქართული ეკლესიების გუმბათის თავის კონსტრუქციის მოყვანილობა, ვითარცა ქრისტიანული სამლოცველოს სიმბოლოდ ქცეული საბურავი, შეუძლებელია ახალი საერო ხუროთმოძღვრების ელემენტად იქნეს გამოყენებული. [თუმცაღა] გვეფთის სასახლის გუმბათი ცხად

ჰყოფს, რომ საერო ნაგებობის გუმბათის სახე, მაშინაც საეკლესიოსაგან თვალსაინოდ განსხვავებული ყოფილა და გუმბათის თავი საერო ნაგებობას ნახევარსფეროიანი ჰქონია. თუმცა ჯვარს თავდაპირველად ქრისტიანობასთან საერთო არაფერი ჰქონდა და ეს ნიშანი უხსოვარ დროითგანვე ქრისტიანობის უწინარესაც არსებობდა, მაგრამ რაკი ის შემდეგში სწორედ ქრისტიანობის სიმბოლურ გამოხატულებად იქცა (ამიტომაც, სადაც ადამიანის თვალს ჯვარი ეცემა, უმაღლესი სარწმუნოების ანარეკლი ეჩვენება ხოლმე). ამის გამო თანამედროვე საერო ხუროთმოძღვრებას უფლება აქვს ყველაფერი, რაც ჯვარის სახეს შეიცავს, უგულვებელ ჰყოს. მაგრამ ამ ემბლემის სახითგან ამოღებისა და მის მავიერ სხვა ნახატის მოხდენილად და ხელოვნებით ჩასმის შემდგომ მისი ჩუქურთმა-არწიების საერო ხელოვნებისათვის გამოყენება მთლიანად მართებულიცა და მიზანშეწონილიც იქნებოდა.

საერთოდ უნდა გვახსოვდეს, რომ ქართული ხუროთმოძღვრების ძირითად პრინციპს შენობის შინაგანი აგებულებისა და გარეგანი აღნაგობისა და სახის ჰარმონიული შეთანხმება წარმოადგენს, ხოლო დამახასიათებელ თვისებად ნაგებობათა მოხდენილი პროპორციულობისა და სიმეტრიის დაცვა სჩვევია. ამიტომაც, რამდენადაც საქართველოს დიადი სოციალისტური მშენებლობა წინანდელისაგან, რასაკვირველია, არსებითად განსხვავდება, ცხადია, რომ შენობათა გარეგანი სახეც უნდა შესაფერისად შეიცვალოს. ახალ ქართულ ხუროთმოძღვრების კონსტრუქციულ საკითხზე საფუძვლიანად მოუხდებათ მუშაობა და სწორედ აქ უნდა გამოჩვენდეს ჩვენი ხუროთმოძღვრების შემოქმედებით უნარიცა და მხატვრული ნიჭიც, ასეთი მუშაობის დროს უნდა თავითგან აცილებული იყოს ერთი მცდარი შეხედულება. ზოგი ფიქრობს, თითქოს ძველი ელემენტების სხვა დანიშნულებით გამოყენება შეუწყნარებელი დანაშაულობა იყოს. სრულებით მცდარი შეხედულებაა, ბუნებაშიაც ასეა, რომ დროთა განმავლობაში და გარემოებისა და მიხედვით თავდაპირველი წინანდელი დანიშნულება აცვლება ხოლმე, და ხუროთმოძღვრების ისტორიითაც შესაძლებელია ეს უცილობლად დამტკიცდეს. სარკმელი თავდაპირველად მხოლოდ კომლის ასასვლელი ხერხი იყო და სახლის ბანის შუაში იყო მოთავსებული, მაგრამ შემდეგში ის ფანჯარად იქცა. ამაირადვე საცერეცე, უძველეს ხანაში ცვრის ჩამოწვეთის მოსაწესრიგებლად იყო შემოღებული, მაგრამ შემდეგში სამკაულად-და იქცა და შენობის შიგნითაც იქმნა გამოყენებული. ამისთანა მაგალითების მოყვანა კიდევ შეიძლებოდა, მაგრამ ვგონებ ესეც საკმარისია. ყველაფერი იმაზე დამოკიდებული, თუ ძველი ელემენტი რამდენად მიზანშეწონილად და მოხდენილად იქნება ახალი დანიშნულებისათვის გამოყენებული.

როგორც აღნიშნული მქონდა, თუ საქართველოში უძველეს ხანაში ქანდაკების ხელოვნება სჭარბობდა, IX—X სს-ითგან მოყოლებული უკვე მხატვრობა იყო ფართოდ გავრცელებული; ბარელიეფები და ჰორელიეფები და ადამიანის მთლიანი ქანდაკებაც ნაგებობის ხშირს სამკაულს წარმოადგენდა. თვით საეკლესიო და სხვა საკულტო შენობებიც-კი ასეთი ხელოვნების ძეგლებით იყო ემკული. მაგალითად შესაძლებელია ქვის კანკლების საუცხოო ნიმუშები იქმნის დასახელებული, რომელთაგან საუკეთესოდ უნდა საფარისა და ს. [ი. ც.]

სა იქმნეს მიწვეული¹. ისტორიული შინაარსის ქანდაკებაც ჰყვარებიათ ჩვენს წინაპრებს. მცხეთის ჯვარსა და ატენს, ისევე როგორც ზოგიერთ სხვა ეკლესიებს, ამის დამადასტურებელი ჰორელიეფები, მრავალსაუკუნოვანი ხნიერებისა და მიუხედავად, ესლაც-კი საკმაო რაოდენობით აქვთ დაკული. ძველად ხომ საფიქრებელია ასეთი ძეგლები ჩვენში მრავლად უნდა ყოფილიყო. ქანდაკების ტექნიკის დიდი ცოდნა ქართულ ხელოვნებას XII ს-მდეც შეუნარჩუნებია, რაც საფარისა და ხოვლის ქვის კანკელების ჰორელიეფებითაც მტკიცდება, თუმცა უკვე X ს-ითგან მოყოლებული კედლის მხატვრობა საქართველოში ქანდაკებას გავრცელების ასპარეზს ძალზე უმციირებს და ბოლოს ხომ უკვე სჯობნის კიდევაც.

მხატვრობა IX საუკუნითგან ვრცელდება საქართველოში და ხელოვნების სხვა დარგების მსგავსად განვითარების უმაღლეს დონეს XII ს-ში აღწევს. საქართველოში მხატვრული ხელოვნების სამი მთავარი დარგი იყო გავრცელებული: კედლის მხატვრობაც მტკიცედ და ფართოდ გვქონია ჩანერგილი, მინიატურული ხელოვნებაც განვითარებული იყო და ხელნაწერების შემკობისათვის განკუთვნილი კამარების, თავსართავი არშიებისა და საზედაო ასოების ფერადებით წერაც ხომ ყოველი კარგი წიგნის აუცილებელ კუთვნილებას წარმოადგენდა. X—XI და XII საუკუნეებისა და ნაწილობრივ XIII საუკ. ძეგლებშიც ქართული ხელოვნების ბევრი საუცხოო და არა ერთი პირველხარისხოვანი ნიმუშიც-კი გვაქვს დაკული. მხატვრობის უაღრესად განვითარებული ტექნიკის ცოდნა აქ ფერადოვნების გრძნობასა და კეთილშობილურ გემოვნების გამოხატულებასთან გასაოცრად ჰარმონიულად არის შეხამებული. ატენის, გარეჯის, ბეთანიის, ყინცივისს, უბისის, ვარძიისა და სხვა ტაძრების კედლის მხატვრობა და ჯრუჭის ოთხთავისა და XIII საუკ. დასურათებული ფსალმუნის მშვენიერი მინიატურები ქართული მხატვრობის ამ ორი დარგის მალაღ დონეს საკმაო მჭერმეტყველებით გვიმოაწმებენ.

სარწმუნოებრივი შინაარსის ნახატებს გარდა საქართველოში ისტორიული კედლის მხატვრობაც ფართოდ იყო გავრცელებული. იმას გარდა, რომ სამეფო სასახლეში საქართველოს ზოგიერთი სახელოვანი ლაშქრობა ყოფილა კედლის მხატვრობის სახით წარმოდგენილი და დასურათებული, ქართლის ცხოვრებაც არსებობდა. ძველ საქართველოში ისტორიული მხატვრობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა იმდენად დიდი იყო, რომ ეს დარგი ეკლესიებში შეიჭრა. იშვიათად თუ მოიპოვებოდა ეკლესია და მონასტერი, რომლის კედელზეც დამაარსებელთა, უხვ შემომწირველთა და მოღვაწე ერისკაცთა სურათები არ იყოს დაბატული. ზოგს ეკლესიაში შიგნითი კედლების მთელი ქვეითი ზოლი ასეთ საერო მხატვრობას უჭირავს და ერთი და ორი ათეული იდამიანის სურათსაც-კი შეიცავს ხოლმე.

ზემოაღნიშნული მოვლენა ფრიად საყურადღებო გარემოებას წარმოადგენს, რამდენადაც იგი ცხადად ქართული მხატვრობის მონუმენტურობისადმი, ძეგლებრივი, ფართო ასპარეზის ხელოვნებისადმი განსაკუთრებულს მიდრეკი-

¹ „მეტეხის მუხუშშია“ დაკული და შ. რუსთველის გამოფენახვა მოთავსებული.

ლებას მოწმობს და მკაფიოდ ამჟღავნებს. ძველებრივობის, მონუმენტურობის იერი ამჩნევია მთელს ჩვენ კედლის მხატვრობას, ეს შეადგენს მის დამახასიათებელ თვისებას. ისტორიული შინაარსის მხატვრობის გავლენა ძველ საქართველოში იმდენად ძლიერი იყო, რომ მისი ანარეგლი ქართულს საეკლესიო მხატვრობაშიც-კი მოჩანს მკაფიოდ; უკვე XII—XIII სს. კედლის მხატვრობაში წმინდანთა ცხოვრების დამსურათებელ ნახატებში წარმოდგენილი პირები ისევე არიან გამოწყობილნი, ისეთივე ტანისამოსი აცვიათ და თავსაბურავი მჭურავთ, როგორც მაშინდელს საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებს ეცვათ და ეხურათ, როგორც ისინი ისტორიულ მხატვრობაში არიან დასურათებული. ყოფაცხოვრების გარემოს გამოხატულებაშიც ამავე სურათებზე ამნაირადვე მაშინდელი ცხოვრების ანარეგლია აღბეჭდილი. ერთი სიტყვით, ერთხელ და სამუდამოდ განმტკიცებული და წინანდელი პირობითი ხატვის წესის მაგიერ ქართულ ხელოვნებას ძველი ქრისტიანული გაშვებული ფორმების გამოცოცხლებისა და გარემო მყოფი ცხოვრების სინამდვილის აღბეჭდვის სურვილი უკვე ცხადად ეტყობა. შესაძლებელია ითქვას კიდევაც, რომ აქ უკვე რეალისტური მიმართულებისადმი ერთგვარი მიდრეკილების ჩანასახი გვაქვს. უეჭველია, ისტორიული მხატვრობის ძლიერი ზეგავლენით გამოწვეული საეკლესიო მხატვრობის ხელოვნებაში ეს ახალი ცხოველმყოფელი მიმართულება საქართველოს შემდგომდროინდელმა პოლიტიკურმა უკუღმართობამ და მასთან დაკავშირებულმა კულტურულმა დაქვეითებამ შეაჩერა და იმსხვერპლა.

მონუმენტურ კედლის მხატვრობას გარდა ძველი ხანის ქართველ ხელოვანს წეროილს, წიგნების დასასურათებლად ვანკუთენილს მხატვრობაშიც, ე. წ. მინიატურებშიც, ოსტატურად შესძლებია მუშაობა. ამ დარგითგანაც არა ერთი საუცხოო ძეგლი გვაქვს გადაჩვენილი. რა თქმა უნდა, მაღალ დონეზე იდგა ხელნაწერების შემკულობის ტექნიკური მხარეც: კამარები, თავარშიები, საზედაო ასოები გასაოცარი ნაირნაირობით, მოხაზულობის იშვიათი სისრულითა და ფერადების მშვენიერი შეხამებით მაყურებელზე მომხიბლავს შთაბეჭდილებას სტოვენენ. მხატვრის მოგონებლობითი ნიჭი, კალმის მოსმის ჰაეროვნება და ხელის თავისუფალი მოძრაობა სწორედ რომ განმაკვიფრებელია. მართალია, შემდეგში, მაგალითად, XIV—XVIII სს., ქართული კულტურის ცნობილი მიზეზების წყალობით დაქვეითების გამო, მხატვრობის ხელოვნებაც დაკნინდა საქართველოში, მაგრამ მაინც ამ ხანაშიც იყვნენ ნიჭიერი დახელოვნებული მხატვრები, რომელთა სახელსა და ნამუშევარს საქართველოს სამხლერებს იქითაც ჰქონდათ გზა გაკლდული.

ათონის მთაზე განთქმულ ... *ივერს, ანუ ქართველს. გარდა, სპარსეთში კარგად [იყო] ცნობილი ვიომ-ბეგი ქართველი, XVI ს. და XVII ს. დამდეგის „დიდი ოსტატი და შეუდარებელი მხატვარი“, რომელსაც „კონტურულ ხატვაში, მთების გამოსახვისა და თმის დახატვაში“, სპარსელი ისტორიკოსის ისკანდერ მუნშის სიტყვით, „ვერც ერთი ოსტატი ვერ შეედრებოდა“ და ჯგუფური სურათის

* სახელია გამოტოვებული (რედ.).

ხატვაც თურმე უნაკლოდ შეეძლო¹. დასასრულ XVII საუკ. ყაზვინში მოღვაწე ქართველი მხატვარი აზნაური ჯაბადარი, რომლის მ საუცხოოვ ისტორიული სურათი, ქართული წარწერების შემცველი, მის იშვიათს ხელოვნებას მოწმობს, ისევე, როგორც „ქილილა და დამინას“ დამსურათებელიც, ცხადპყოფენ რომ ამ დაქვეითების ხანაშიც მხატვრული შემოქმედების ქართული ნიჭი მაინც მთლიად ჩამქრალი არ იყო.

XIX ს-ში ძველ ქართულ მხატვრობასთან კავშირი სრულგებთ სწყდება და ამ საუკუნის მეორე ნახევართიდან კვლავ გამოჩენილ თითო-ოროლა ქართველ მხატვარს ძველ ქართულ ხელოვნებასთან საერთო აღარაფერი აქვთ. რუსული და ევროპული მხატვრების გავლენა შოჩანს ამ განახლებულს დარგში. ყველაფერი თითოეული, ცალკეული ხელოვანის ცოდნას, ნიჭსა და გემოვნებაზე ამ დროითგან მხოლოდ დამყარებული; ძველი ქართული აყვავების ხანის ხელოვნების არც ტრადიცია და არც შესწავლის წადილი და განახლების სურვილი არა ჩანს. მისაბამ რუს-ევროპულ მხატვართა გავლენამაც უაღრესი ნაირნაირობის გამო რომელიმე მხატვრული მიმართულებისა და სკოლის შექმნასაც ხელი ვერ შეუწყო. ანარქიული მდგომარეობა სუფევს ხელოვნების ჩვენს ამ დარგში და ცალკეული ნიჭიერი მხატვრების არსებობის გარდა, შეუძლებელია იმის თქმა, რომ ამჟამად უკვე ახალი ქართული მხატვრობა გეკონდგეს თავისი დამახასიათებელი მიმართულებითა და თავისებურებით.

თუ გავისხენებთ, რომ წარსული საუკუნის უკანასკნელ ათეულგებში ორი-სამი მხატვრის მეტი ამ ხელოვნების წარმომადგენელი საქართველოს არ ჰყავდა და ესხლანდელ მდგომარეობას შეეადარებთ, როცა ქართველ მხატვართა რაოდენობა უკვე რამდენიმე ათეულგებსაც აღწევს, ამ დარგში დიდი წარმატება, რასაკვირველია, ცხადი გახდება. მაგრამ მაინც ამ ხელოვნების ვითარებაში ბევრი რამ უცნაური და დამაფიქრებელია და ვისაც ქართული კულტურის განვითარებისათვის გული შესტკივა, [და მასთან] მისი ძლიერი წარმატებისა და ბრწყინვალე მომავლის მონატრულია, მის აწინდელ მდგომარეობას უნდა კარგად ჩაუკვირდეს და კარგისა და ავი მხარის ნაკლის აწონ-დაწონის შემდეგ ქართულ თანამედროვე მხატვრობის უახლესსა და გადაუდებელ ამოცანებზე უნდა იმსჯელოს.

უკვე მიშმაძველობათა და მიმართულებათა ნაირნაირობა ქართული თანამედროვე მხატვრობის დაქაქსულობისა, ისევე როგორც მისი თეორიული და იდეური სახის მოუმწიფებლობის, გამომვლავნებელია.

წარსული მდიდარი მხატვრული კულტურის გაცნობისა და გონივრული ათვისებისადმი ის სრული გულგრილობა, რომელსაც თანამედროვე ქართული მხატვრობა იჩენს, სწორედ რომ გაუგებარია. მართალია, ჩვენში გავრცელებულია აზრი, თითქოს ზოგიერთ მხატვარს ძველი ქართული ფრესკული და მინიატურული მხატვრობის გავლენის ანარეკლი ეჩნეოდეს, მაგრამ ეს აზრი გაუგებრობაზე დამყარებული: ფიგურების გაშეშებული, პერსპექტიულად მცირარი მდგომარეობისა და ხელების პირობითი აღებარეობის ძველი, უკვე დაქვეითე-

¹ იხ. ვ. ფუთუჯიძე, ისკანდერ მუნშის ცნობა მხატვრის სიაოშ-მეგის ქართველის შესახებ. «ენის, ისტორიისა და მატ. კულტ. ინსტიტუტის მოამბე», წ. III, გვ. 385.

მის ხანის ძეგლებითგან თანამედროვე ქართულ ხელოვნებაში გადმოტანსა და შეთვისებას არც რაიმე გამაზართლებელი საფუძველი მოეძებნება და ევროპარესიულ, გამანაყოფიერებელ მოვლენად ჩაითვლება. წარსულის კულტურაში საუკეთესო და საქმბური თვისებებია მისაბაძი, ისეთი თვისებები, რომელთა ღირსებაც საუკუნეთა განმავლობის განსხვავებისდა მიუხედავად ეხლაც ცხადად მოჩანს, თორემ რა აზრი აქვს დაქვეითების ხანის ფიგურათა გაშვებული მდგომარეობის, დაბრანჭულობისა და ნახატის ტექნიკური უმწეობის ძველი ქართული მხატვრობის მისაბაძე მავალითად ან მიჩნევას, ანდა მის ნიშანდობლივ თვისებად გასაღებას, როდესაც ქართული ხელოვნების აყვავების ხანის ძეგლებში ნახატის ტექნიკის სრული ცოდნაცა და ფიგურების მოძრაობისა და სულიერი გრძნობის ცხოველი გამოატყულება მოგვეპოვება. ე. წ. პრიმიტივები ველურ ტომთათვის შესაძლებელია საქმბურად იქნეს მიჩნეული, მაგრამ ისეთი ძველი და მაღალი მხატვრული კულტურის პატრონი ერისათვის, როგორც ქართველები არიან, მხოლოდ დამამცირებელი და დამაქვეითებელია.

ნახატის მოხაზულობის, კონტურების სისუსტე და ზოგჯერ უმწეობაც კი ეტყობა XV—XVIII სს. როგორც კედლისა, ისევე ხელნაწერების სურათებს, და ეს, რასაკვირველია, კულტურული დაქვეითების შედეგია, მაგრამ შესაძლებელია თუ არა რითმე გამაზართლებული იყოს ის ტექნიკური უმწეობა, რომელიც თანამედროვე ქართველი მხატვრების არა ერთს სურათს ემჩნევა, როგორც მოხაზულობისა, ისევე ფერად საღებავების მზრივ? ბედნიერი, მხიარული, თუ სხვა გუნებზე მეოფი ადამიანის მაგიერ, როგორც წარწერაშია აღნიშნული ხოლმე, ზოგჯერ გაშვებული, გარინდებული, უსიცოცხლო გამომეტყველების ისეთი ნაკეთის ნახატს ნახავს ადამიანი, როგორც საპარიკმახერო მანეკენებია ხოლმე. თუ ვინმე ამ ტექნიკურ უმწეობას ძველი ქართული ხელოვნების ზემოაღნიშნული ხანის ნიშნებით გამართლებას მოისურვებს, მან უნდა გაითვალისწინოს, რომ ქართულ ხელოვნებას ამაზე უწინარეს ისეთი მაღალხარისხოვანი მხატვრობა ჰქონდა, როგორც ატენს, უბისს, ყინციისს, გარეჯას, ჯრუჟსა და ბევრგან სხვაგანაც არის დაცული, სადაც მოხაზულობის, კონტურებისა და საღებავების ფერადების შეხამების საუცხოვო ცოდნა მოჩანს მკაფიოდ.

საკმარისია, ადამიანი ყინციისს კედლის მხატვრობის თამარ მეფის სურათს დაუკვირდეს, რომლის ფერადები უკვე გადასულია და ამის წყალობით პირისხარის კონტური კარვად განირჩევა, ან ატენის ხარებისა და მამფრინავი ანგელოზის ექსპრესიას მიაქციოს ყურადღება, გინდ ჯრუჟის მინიატურების. ჩარჩობისა და საზედაო ასოების მოხაზულობა გადასინჯოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად მაღალ დონეზეა მაშინდელი ქართული მხატვრობის ტექნიკური ცოდნა ხელისა, რა თავისუფალი მოსმა [და] ჰაეროვანი დახატვა სცოდნია ხელოვანს. ამიტომაც ასეთი მაღალხარისხოვანი მხატვრული ძველი კულტურის შემკვიდრეს, თანამედროვე ქართველ მხატვარს, თავისი ხელოვნების ტექნიკის სუსტი ფლობა ვერასხვით ვერ ებატიება, იმასაც რომ თავი დავებნოთ, რომ მას თვალწინ ისეთი დიდი მხატვრული კულტურაც აქვს, როგორც დას. ევროპისა და რუსული მხატვრობაა.

უნებლიეთ იპყრობს დამკვირვებელის ყურადღებას ის ერთფეროვნება

და სიღარიბე, რომელიც ჩვენი თანამედროვე მხატვრობის შინაარსს ემჩნევა. ქართულ მხატვრობას თითქმის სრულგზობით არა ჰყავს მთელი ისეთი დიდი დარგების წარმომადგენლები, როგორც ბუნების ამსახველი პეიზაჟი, ყოფაცხოვრების გამოხატველი ქანაღი და ისტორიული მხატვრობა. ვთქვათ, ისტორიული მხატვრობის დარგი რთული და ძნელია, რათვან ამისთვის პოლიტიკური და ნივთიერი კულტურის ისტორიის საფუძვლიანი ცოდნა საჭირო, ეგების უკეთესიც იყოს, რომ აქამდის ქართველი მხატვრები, ორიოდ გამონაკლისს გარდა, ამ დარგს ერიდებოდნენ, მაგრამ დანარჩენი ორი ზემოდასახელებული დარგის შესახებ ხომ ამის თქმა არ შეიძლება. სწორედ ვასაოცარი, რომ ისეთი მომხიბლავი და ლამაზი, თანაც მრავალფეროვანი და დიადი ბუნებისა და ქვეყნის შეილებს, ქართველებს, არც ერთი პეიზაჟისტი არა ჰყავთ, იმ დროს, როდესაც გაცილებით უფრო ნაკლებ ლამაზი და მწირიც-კი, უფრო ერთფეროვანი ქვეყნების მხატვრებს, როგორც, მაგ., რუსებსა და დას. ევროპელებს, ბევრი პირველხარისხოვანი პეიზაჟისტი ჰყავდათ და ჰყავთ ეხლაც [რომელთაც] მრავალი საუცხოო ნაწარმოები აქვთ შექმნილი. დას. ევროპისა და რუსეთის მუზეუმები და სამხატვრო გალერეები სავსეა ამ დარგის ისეთი სურათებით, რომელთა მშვენიერებითაც მყარებული იმდენად მოხიბლულია, რომ მოშორება ეძინება ხოლმე.

ყველაფრის გაკება შეიძლება, ამ უცნაურობის ახსნა ძალიან ძნელია. რატომ არის, რომ თანამედროვე საქართველოს, ამ სამოთხის მსგავს ზენდინერსა და თვალწარმტაც ქვეყანას ჯერ არც ერთი პეიზაჟისტი არ წარმოუშვია? ნუთუ ქართველი მხატვრის თვალში, მისი სამშობლოს ბუნების მრავალფეროვანსა და დიად მშვენიერებას ყერ ხედავს, [იგი] მის გულსა და გრძნობას, მის ჭკუასა და გონებას არაფერს ეუბნება? ქართული ხელოვნების უნაყოფობა სწორედ რომ განმაცვიფრებელია. ეტყობა, რომ ქართველი მხატვარი ნაკლებ ყურადღებას აქცევს და აკვირდება იმ ბუნებას, რომელიც ამ ხელოვნების საუკეთესო მასწავლებელია.

თუმცა უფრო ნაკლებ, მაგრამ მაინც უცნაურია, რომ ჩვენი ხალხის ყოფაცხოვრების კარგი და ავი მხარეების ამსახველი მხატვრობაც თითქმის არ გამხდარა ჯერ საქართველოში ხელოვნების სათანადო დარგად, მაშინ როდესაც დას. ევროპაში უკვე რამდენიმე საუკუნეა (რუსეთში კი წარსული საუკუნის შუა წლებითგან მოყოლებული) ამ სფეროში ბევრი საუცხოო სურათია შექმნილი, რომელთაგან არა ერთი ხელოვნების პირველხარისხოვანს, მსოფლიო ხელოვნების ძეგლად არის ცნობილი. ჩვენი მხატვრების საქმიანობა პორტრეტულს ასპარეზს იშვიათად სცილდება და ამ დარგში მხოლოდ მცირეოდენი ნაწარმოები მოგვეპოვება, რომელიც მსახველის ყურადღებას მართლაც ხიბლავდეს. გაცილებით უფრო მეტად ეტანებიან ჩვენში პორტრეტულ მხატვრობას, და აქ ზოგი მართლაც რომ სათანადო ცოდნითა და ნიჭით არის აღბეჭდილი.

ეხლა რომ ისტორიულ მხატვრობაზე გადავიდეთ, ჩვენი წარსული გმირობისა და სამშობლოსათვის თავგანწირულობის იშვიათი მაგალითებით არის სავსე, ისევე, როგორც ქვეყნისა და ხალხის ინტერესების გამცემლობა და დაღატიც არა ერთხელ ყოფილა. ჩვენს ისტორიას დრამატიული და ტრაგიკული ამბები და მდგომარეობაც მრავალი ახსოვს და დაცული იქვს. ვასაოცარი,

რომ ასეთი უხვი და საგულისხმო თემებიც ქართველი მხატვრის შემოქმედებით ნიქს არ იზიდავდა და არ იზიდავს; თუ წინათ ასეთი გულგრილობის გასამართლებლად წარსულისადმი ნიჭილისტური დამოკიდებულების დასახელება შეიძლებოდა, ეხლა ხომ უმოქმედობისათვის ასეთი მოსაზრების მოშველება უკვე შეუძლებელია. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ისტორიულ თემებს თანამედროვე ქართველი მხატვრები იმიტომ ერიდებიან, რომ აქ დიდი ცოდნა და წინასწარი მოსამზადებელი მუშაობაა საჭირო. მაგრამ უშრომელად არც ერთი დიდი საქმე არ კეთდება და ამით ამ დარგში აწინდელი მღვამარეობის არც გაპართლება და არც გავრძელება არ შეიძლება.

დასასრულ, წიგნის მხატვრული შემკობისათვის განუთენილს ხელოვნებაზეც. ძველს ქართულ მწიგნობრობას, როგორც ცნობილია, ამ დარგში საუცხოველ ძეგლები აქვს შექმნილი. ტექსტის შინაარსის დამსურათებელი ფერადი საუცხოველ ნახატები ძველისადა და მერმინდელი ხანისადა არა ერთი მოგვეპოვება. თვით ტექსტის მხატვრულ დამწერლობას, კამარებს, არშიებსა და სახედაო ასოებზეც ჩვენი ძველი ხელოვნების წარმომადგენლები გულმოდგინედ და გატაცებით მუშაობდნენ. ისიც კი, რაც შოთა რუსთაველის ხანის საიუბილეო გამოფენაზე გვაქვს წარმოდგენილი, საკმარისია იმის დასარწმუნებლად, თუ რამდენად მაღალი იყო იმდროინდელი დონე ჩვენი წიგნების მხატვრული შემკულობის დარგში. ვერაფერს, ოდნეადაც მსგავსსა და ღირსეულს ჩვენ XIX—XX სს. ამ ასპარეზის ნამუშევარში ვერ დავეუბრისპირებთ. ჩვენი სასტამბო შრიფტი მხატვრული თვალსაზრისით არაფერ სახარბიელოს არ წარმოადგენს. ჩვეულებრივს გარდა ჩვენ არაფერი არ გვაბადა, კერძოვით არ მოგვეპოვება და განსხვავებული შრიფტებიც მხოლოდ ისტორიულ ნაშთად არის ქცეული. მხატვრული დამწერლობისა და წიგნების გაფორმება-დამშვენებაზე არაფერ ზრუნავს, სახედაო ასოების ხსენებაც კი აღარ არის, ასეთ პირობებში რა გასაკვირველია, თუ რომ ჩვენი გამოცემლობის ტექნიკა ჩამორჩენილია, ამიტომაც მხატვრულად, ლამაზად დაბეჭდილ-შემკული წიგნის გამოცემა ჩვენში რაც უნდა ვეცალოთ, ასეთს პირობებში ძალიან ძნელია, შეუძლებელიც-კია. აღარას ვიტყვი წიგნების დასურათებაზე. ამ დარგში საგანგებოდ მომუშავე არაფერ გვეყავს და, ორიოდვე გამონაკლისს გარდა, ოდნეად მაინც საყურადღებო ჯერ არაფერია შექმნილი. ამ ასპარეზზე, წიგნების ილუსტრაციებზე, სერიოზული საქმიანობა, როგორც ჩანს, მხოლოდ ეხლა შეიძლება დაიწყოს. ვიმორებ, ახლობელ წარსულთან, XIX საუკ. მეორე ნახევართან შედარებით, მხატვრობის ხელოვნებაში საქართველოს უმკველია დიდი ნაბიჯი აქვს წადგმული, მაგრამ მაინც მხოლოდ თავის მოტყუება იქნებოდა, თუ ვიფიქრებდით, რომ ეხლაც თავისებური ქართული მხატვრული ხელოვნება არსებობს, ისევე, როგორც ძველად, მაგალითად, X—XIII ს. და შემდეგს საუკუნეებში იყო. თანამედროვე ქართულ მხატვრობას ზოგიერთ მიღწეულებასთან ერთად, როგორც დავრწმუნდით, ბევრი ნაკლიც აქვს. მაგრამ მთავარი მაინც ის გახლავთ, რომ ამ ხელოვნებას საქართველოში ჯერ მკვიდრი საფუძველი არა აქვს. ვისაც ქართული ხელოვნების შეოჩენებელი წარმატება ჰსურს და ვინც მხატვრული მაღალხარისხიანი ეროვნული თავისებურების აყვავების მონატრულია, ის დამეთანხმება, რომ ყველა ზემოაღნიშნულა

ნაკლის აუცილებლობე აცილება და ამ მიზნის სრულებით მიღწევა შეუძლებელია. ყოველი ნაკლის აცილება და შეცვლა-კი მხოლოდ იმ შემთხვევაში ხერხდება, თუ თითოეული ამ ნაკლთაგანის მიზეზი გამოირკვეულია და საქმის გამოსასწორებლად საჭირო ღონისძიებაც გათვალისწინებულია. ამასთანავე უნდა გვახსოვდეს, რომ მართო იმ ხელოვნებას შესაძლებელია ჰქონდეს ფართო მომავალი და განვითარების შეუფერხებელი წარმატებაც უზრუნველყოფილი, რომელიც ერის ცხოვრების მაჯისცემას ყურს უგდებს, მის გულისნადებს აკმაყოფილებს და მისი გონებრივია და ესთეტიკური დაწინაურების ხელის შემწყობია. ამიტომაც, თუ ჩვენ ქართული მხატვრობის ბრწყინვალე მომავლის მართლაც და გულწრფელად მონატრული ვართ, უნდა სერიოზულად ჩავეუყირდეთ იმ ამოცანებს, რომელსაც ცხოვრება მხატვრულ ხელოვნებას ამჟამად უყენებს.

რა სჭირდება მხატვრობის დარგში სოციალისტურ საქართველოს და რა ამოცანები აქვს ამ ხელოვნებას სხვადასხვა დარგში? ცნობილია, რომ, ისევე, როგორც მთელს საბჭოთა კავშირში, საქართველოშიც დიადი მშენებლობა წარმოებს: პარტიული და სახელმწიფო დაწესებულებათათვის სასახლეები, უმაღლესი სასწავლებლებისათვის დარბაზები და სხვადასხვა ლაბორატორიები, მუზეუმები, თეატრები, მრავალი საწარმოვო და სავაჭრო დაწესებულება, უნივერსალური მალაზიები, ქარხნები, ხალხის ჯანმრთელობისათვის განკუთვნილი სანატორიუმები, დასაცვენებელი სახლები, საავადმყოფოები და სხვაც ბევრი რამ შენდება. მთელი ამ ფართო მასშტაბით წარმოებული მუშაობისათვის თუ არა, სასახლეების, უმაღლესი სასწავლებლების, მუზეუმებისა და თეატრების ნაგებობათათვის მაინც მხატვრული შემკულობა ხომ აუცილებელია! ქანდაკების სხვადასხვა სახეობა და კედლის მხატვრობა, უეკველია, ასეთ მშენებლობაში შესაძლებელიც არის და უნდა კიდევაც [მას] ფართო ასპარეზი დაეთმოს. ამ მშენებლობის არაჩვეულებრივი გასაქანი და დასახული მიზნების დიადობა, ცხადია, ამ უზარმაზარ და მოზრდილ ნაგებობათა მართო გარეგნობას არ უნდა ემჩნეოდეს, არამედ, რა თქმა უნდა, მათი მხატვრული შემკულობაც ამავე თვისების მქონებული უნდა იყოს, თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, უეკველი განდებმა, რომ ჩვენ თანამედროვეობას აუცილებლად ძეგლებრივი მონუმენტური ქანდაკება და კედლის მხატვრობა სჭირდება. უმაღლესი სასწავლებლებისა და სამეცნიერო-საკვლეო დაწესებულებათა და თეატრების დარბაზებში მეცნიერების, ხელოვნებათა განვითარების უმთავრესი საფეხურების სიმბოლოურად გამომატველი და მსოფლიო მნიშვნელობის მქონებელ მეცნიერ-ფილოსოფოს-ხელოვანთა ქანდაკებებითა და სურათებით კედლების შემკობაც ჩვეულებრივი და ბუნებრივი მოვლენია. მუზეუმებში სხვადასხვა ერთა წარსული კულტურისა და სხვადასხვა ქვეყნების ბუნების დამსურათებელი ნახატებით კედლების შემკობა ხომ აუცილებელ საჭიროებად არის მიჩნეული! თავისდათავად იფიქრებინებ, რომ პოლიტიკური, სოციალური და რევოლუციური ბრძოლის უდიადესი მომენტებისაცა და გამორებისა და ბელადების სურათებიც შეუძლებელია ამ დიად სათანადო ნაგებობათა მშენებლობის გეგმაში შეტანილი არ იყოს. ყველა შემონათქვამის შემდეგ, მაშასადამე, შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ თანამედროვე ქართულ ხელოვნებას ძეგლებრივი, მონუმენტური ჰორელიეფები და კედლის

მხატვრობა სჭირდება აუცილებლად. ამ დარგს-კი ჩვენი მხატვრები არც-კი ეკარებოდნენ, იმ წარსულის დიადი ნემკვიდრობის შემდგომ, რომელიც ძველი ქართული კედლის მხატვრობის სახით ვვაქვს დატული, სწორედ ვასაოცარია, რომ ქართველ ხელოვანთა თანამედროვე თაობას ამ დიდი და ფართო ვასაქანის მომცემი დარგისადმი ასეთი გულგრილობა ემჩნევა. ადამიანს ეგონება, თითქოს მონუმენტურობისადმი ის მისწრაფება და გრძნობა, რომელიც ძველ ქართულ მხატვრობას ასე მძლავრად ასულდგმულვებდა და ძალ-ღონეს აძლევდა, [რათა] ხელოვნების მაღალხარისხოვანი, მომხიბლავი ძეგლები შეექმნა, ამჟამად მასში სრულებით ჩამქრალი იყოს, თუ აქამდის ქართველ ხელოვანს ცხოვრების ვითარება ამ დარგში მუშაობისათვის ხელს ვერ უწყობდა, ეხლა ხომ დიდი სოციალისტური მშენებლობა საშუალებას აძლევს და მისცემს, უფრო მეტად მომივალში, ამ დარგში თავისი უნარი და ნიჭი გამოიჩინოს. მაგრამ მას უნდა ახსოვდეს, რომ ამისთვის მარტო წადილი და ნიჭი არ კმარა, არამედ შესაფერისად მაღალი ცოდნა, დიდი განსწავლულობა და ჯეროვანი გამოცდილებაც არის აუცილებელი.

მეორე ამოცანა ზემოხსენებულ პირველ ამოცანასთან არის იდენტურად მჭიდროდ დაკავშირებული. ვგულისხმობ ქართული ისტორიული მხატვრობის დარგის აუცილებლობას. მას შემდეგ, რაც ხალხთა ბელადის, დიდი სტალინის ბრძნულმა ჩარევამ ისტორიას თავისი მნიშვნელობა და შინაარსიანობა დაუბრუნა. ცოდნის ამ დარგს შეეძლო ადამიანის აღზრდა-განათლებლაში, ხალხის კულტურულ განვითარებაში, კვლავ ღირსეული ადგილი დაეკავებინა; ფორმაციათა წინანდელი სტემატური, მშრალი ფორმულების გროვის მაგიერ სამშობლოსა და ერის კეთილდღეობისა და დამოუკიდებლობისათვის გმირული და თავგანწირული ბრძოლის, მტრის უხეში ბატონობისადმი წინააღმდეგობის გაწყვეის, სოციალ-ეკონომიურ უთანხმოებათა მოძრაობისა და აჯანყების ამბებს, ყველა ამ ნიდავზე აღმოცენებულ დრამატულ და ტრაგიკულ მდგომარეობას, ინტერესთა შეხლა-შემოხლასა და სულიერი გრძნობის ბრძოლას ყოველი ერის თავგადასავლის მოთხრობაში განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია.

რუსეთში და საბჭოთა კავშირის სხვა რესპუბლიკებშიც ანაირს საკითხებსა და თემებზე ბევრი რამეა უკვე დაწერილიცა და გამოქვეყნებულიც. ჩვენ მხოლოდ ჩამოვრჩით და ამ დარგში ჯერ თითქმის არაფერი ვაგვიკეთებია, მაგრამ ის დიდი და ღრმა ცვლილება, რომელიც ისტორიის გაგება-გაშუქებას და ეტყო, მარტო ამ მეცნიერებას არ ეხება. ამ გარემოებამ ხელოვნების სხვადასხვა დარგებსაც—მხატვრულ მწერლობას, სახვით ხელოვნებას, მხატვრობა-მუსიკასაც შემოქმედების ფართო ასპარეზი გაუხსნა, დიდი პერსპექტივები გადაუშალა და სრულებით გარკვეული ამოცანა დაუსახა. კერძოდ სწორედ მხატვრობას გაუჩნდა საგულისხმო და ფრიალ მიმზიდველი ამოცანა: საქართველოშიც უნდა შეიქმნას ისტორიული მხატვრობის დარგი, რომლის მრავალი ბრწყინვალე ძეგლი დასავლ. ევროპისა და რუსეთის ხელოვნებას წარსულშიც შექმნილი ჰქონდა და ეხლაც ბევრი რამ ექმნება.

საქართველოს მრავალსაუკუნოვანი და სვე-ბედის ცვალებადობით სავსე წარსული მხატვრობის ამ დარგს უხვს მასალის მიაწვდის და ხელოვანსაც შე-

მოქმედებითი ნიქისა და ცოდნის გამოქვეყნების ფართო საშუალებას მისცემს. ისტორიული მხატვრობის დარგი იმ მხრივაც არის ძვირფასი, რომ აქ ხელოვნების უნარს უფრო მეტი ვასაქანი და არჩევანი ეძლევა: ამ დარგში დიდი, მონუმენტური, ძეგლებრივიცა და პატარა საილუსტრაციო სურათებიც არის საჭირო და ყოველს მონუმენტს აქ სურვილისამებრ შეუძლია იმოქმედოს. მგონია, ბევრი არც მსჯელობა და დასაბუთება საჭირო არ უნდა იყოს, რომ თანამედროვე ქართულმა ხელოვნებამ თავის სავალდებულო და ვადაუდებელ ამოცანად პეიზაჟისა და ეანრის დარგების შექმნა უნდა დაისაზოს.

დასასრულ, წიგნის საილუსტრაციო და შეიკვლობის დარგიც, რომელსაც ძველ ქართულ მხატვრობაში ასეთი სიყვარულით მისდევდნენ და რომელიც ფრიად მაღალ დონეზე იყო, ქართულმა თანამედროვე ხელოვნებამაც, ცხადია, განსაკუთრებულ ამოცანად უნდა დაისაზოს. ის მდიდარი მემკვიდრეობა და მრავალმხრივი გამოცდილება, რომელიც ჩვენმა წინაპრებმა ამ დარგში დაგვიტოვეს, მის აღდგენასა და აღორძინებას სხვა დარგებზე მეტად გავვიადვილებს. აქ დიდი საბუზოა ვასაწევი, რათგან წიგნის საილუსტრაციო და მხატვრული შემუშულობის ხელოვნება ჩვენში მეტად ჩამორჩენილია და ამჟამად დაბალ დონეზე იმყოფება.

რა ღონისძიებაა ზოლოს და ბოლოს საჭირო, რომ შემოადინდნულ ამოცანები ვადაჭრილი იყოს? ამისთვის ჩვენი ნაკლი უნდა გვექონდეს ზოგადად აღნიშნული.

უპირველესად ჩვენ თეორიული და ისტორიული ცოდნა გვაკლია. როგორ შეიძლება ხუროთმოძღვრებისა და მხატვრობის დარგები განვითარდეს, თუ რომ შესაძერისი სამეცნიერო დარგები არ გვექნება. ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიაზე პროფ. ვ. ჩუბინაშვილი ნაყოფიერად მუშაობს და არა ერთი საყურადღებო გამოკვლევა აქვს გამოქვეყნებული. სასურველია და საჭიროა, რომ ამ საგანში მეტი მკვლევარი გვყავდეს და წინასწარი მუშაობის საწარმოებლად, მასალების შესაგროვებლადაც მეტი ქონებრივი სახსარი იყოს გამოღებული. მხატვრობის ისტორიის შესწავლა ჯერ მხოლოდ იწყება. ამ დარგში პროფ. შ. ამირანაშვილი მუშაობს, რომელსაც რამდენიმე საგულისხმო გამოკვლევაც უკვე დაბეჭდილი აქვს კიდევაც. მხოლოდ აქ იმოდენა საქმეა ჯერ კიდევ ვასაკეთებელი, იმოდენა მასალაა ჯერ კიდევ აღსანუსხავ-ასაწერი, შესაგროვებელი და სასწრაფოდ ვადასარჩენი, რომ, თუ დროზე ამ დარგსაც ჯეროვანი ყურადღება არ მიექცა, შესაძლებელია ახლო მომავალში დაგვიანებული იყოს და ზოგი კედლის მხატვრობა ისე დაიღუბოს, რომ მისი კვლიც-კი აღუბეჭდავი დავერჩეს. ეს იმდენად უდიდესი დანაშაულია, ექნებოდა ხელოვნების ისტორიის წინაშე, რომ მისგან პასუხისმგებლობის თავის დაღწევას ვერავითარი საბუთიანობით ვერ მოვახერხებთ.

მაგრამ ახალი ხუროთმოძღვრებისა და მხატვრობის ნორმალური, ნაყოფიერი განვითარებისათვის მართო მათი ისტორიის შესწავლა არ კმარა, თეორიაც აუცილებლად არის საჭირო, ქართული ხუროთმოძღვრების ნაგებობათა ზოგადი და თითოეული ცალკეული ნაწილის პროპორციების, სიმეტრიისა და შეფარდების მათემატიკური ფორმულებიც თუ გამორკვეული არ იქნა, თუ ჩუ-

ქორთმა-არშების შემადგენელი ნაწილების კომბინაციათა ზოგადი პრინციპების, მასალის დამუშავებისათვის შემაკავშირებელი ხსნარები და სხვა ტექნიკური საკითხები შესწავლილი არ გვექნება, ძველი ამ დარგის ბელოვნების სათანადო სიღრმით შეფასებაც შეუძლებელი გახდება და ახალი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებისათვისაც მტკიცე საფუძვლის დამყარება უამისოდ ტყუილი მცნება გამოდგებოდა. ასევე ძველი მხატვრობის ისტორიასთან ერთად, მხატვრობის ტექნიკური მეთოდების, ღონებისა და საშუალებათა შესწავლა აუცილებელი. ჩვენში-კი ჯერ ფერისა და ფერადი საღებავების ძველი ქართული სახელების შესწავლა-კი არავის უცდია და ასეთი საკითხისათვისაც-კი თავი არავის შეუწყუხებია. სხვა უფრო რაულზე რაღა ითქმის! ამგვარად, ჩვენმა სამხატვრო აკადემიამა და საღმრთაღმადრო ინსტიტუტმა, ხუროთმოძღვრათა და მხატვრათა კავშირებმა, (ჯხადია, სათანადო დაწესებულებებშიც უნდა იზრუნონ, რომ ზემოაღნიშნული თეორიული საგნებისათვის სპეციალისტები მომზადდნენ და ამ ამოცანებზე გაცხოველებული კვლევა-ძიება და მუშაობა არის საჭირო. მაგრამ, რა თქმა უნდა, მარტო ამით საქმეს ვერ [...]».

ბელოვნება მარტო ახსნითი არ შეიძლება, მაგალითები უნდა ჰქონდეს ახალგაზრდებს, დაკაწინ უნდა ჰქონდეს კლასიკური სურათები და ამ სურათების მიხედვით უნდა შექმნან მშვენიერი გამოსახუვა. ამ მხრივ ცუდ მდგომარეობაში ვართ, არც ერთი მუზეუმი არ არსებობს თბილისში, რომელსაც ისეთი ფართობი ჰქონდეს, რომ ის განძებული, რომელიც აქვს, გამოფინოს. ამას უნდა მიეცეს [სათანადო] ყურადღება. როგორ შეიძლება ახალგაზრდა მხატვრმა ისწავლოს, თუ საშუალება არ ექნება აითვისოს ძველი მემკვიდრეობა.

ჩვენ ლაპარაკი გვქონდა მემკვიდრეობის ათვისებაზე, [მაგრამ] რა გზით [უნდა მოხდეს ეს?].

სათანადო ორგანიზებს უნდა ჰქონდეს გათვალისწინებული, [რომ] მუზეუმებს უნდა მიეცეს საშუალება გამოფინონ ის განძეულობა, რომელიც აქვთ, [ხოლო] თუ არა აქვთ, [უნდა] შეაქსონ, რომ [თანამედროვე ბელოვნებმა] მათი დანიშნულების ასრულება შესძლონ.

საქართველო მთლიანად მუზეუმია და ჩვენ ამას არ ვიყენებთ. რა საოცარი მოვლენაა, რომ დადგება თუ არა ვახაფხული, თითქმის ზამთრის პირამდე მთელი საქართველო, მთელი სამკოთა კავშირიდან და უცხოეთიდან მოსული ექსკურსანტებით იფარება, ჩვენ-კი ქართველებს ისე გვეზარება სიარული, რომ თბილისში რაცა გვაქვს, ის არა გვაქვს შესწავლილი. ბუნება საუკეთესოა; თუ ბუნებას თვალს ავირიდებთ, ვერას დროს ვერაფერს ვერ გავაკეთებთ. აქ არის უენერგობა, უნებისყოფობა, რის მოსაზრაც არის საჭირო.

დასასრულ თვით ბელოვნების წარმომადგენლების შესახებ მინდა მოგახსენოთ, [მათთან] მუშაობა არის საჭირო. ჩვენ მოგვეპოვებთან მხატვრები, მაგრამ ბევრი მათგანის ნაწარმოებს, [განსაკუთრებით] ახალგაზრდების[ას], აკლია

* ავტორის ბელნიწრის ბოლო აღარ აქვს. ეს ნარკვევი ავტორის მოხსენებად ჰქონდა წაკითხული, სახელწოდებით: „ძველი ქართული მხატვრული კულტურის ათვისებისა და თანამედროვე ქართული კულტურის ამოცანები“, რომლის სტენოგრაფიული ჩანაწერიდან მოგვეყვას აქ წარმოდგენილი გავრცელება (რედ.).

ამ ხელოვნების მთელი ტექნიკური ცოდნის ათვისება. მინახავს მე ისეთი სურათი, წარწერა აქვს „ბედნიერი დედა“, რომ შეხედო. ვამეშებული ადამიანი არის გამოჩატული, არც ბედნიერება, არც უბედურება არ არის იმის სახეზე. ასეთი უწყობა, რასაკვირველია, აიხსნება იმით, რომ მხატვრობის ტექნიკა ჩვენს ხელოვნებას კარგად ათვისებული არა აქვს. ქართულ ხელოვნებას ისეთი დიდი ტრადიცია აქვს, ისეთი დიდი წარსული აქვს, რომ შეუძლებელია იმ ხანაში, რომელშიაც ჩვენ ვიმყოფებით, მან მალალ მწვერვალს არ მიაღწიოს.

ბურჟუაზიული ქვეყნებისაგან განსხვავებით სოციალისტურ წესწყობილებას ის განსხვავება აქვს, რომ გევმინი მუშაობა ფართოდ აქვს გაშლილი. მთელი რესპუბლიკური დაწესებულებები შესაძლებელია მიეცეს ერთსა და იმავე ამოცანას, რომელიც უნდა განსორციელებული იქნას. ასეთი შესაძლებლობა უცხო ქვეყნებში არ არსებობს. იქ შესაძლებელია ერთი ქვეყნის ფარგლებში შეთანხმდნენ, მაგრამ ასეთი მიზანშეწონილი, სრულებით მკაფიო რამდენიმე წლის გეგმის შესრულება, იქ ოცნებათაც წარმოუდგენელია. ამას დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენისთანა მდგომარეობაში მყოფი ადამიანისათვის, რომელსაც ევალება დაწვევა ჩამორჩენაში.

მე ვფიქრობ, ჩვენი მოვალეობაა მიზანშეწონილი გეგმა გვექონდეს შედგენილი ქართული ხელოვნების ძველი მემკვიდრეობის ათვისებისა და თანამედროვე ხელოვნების ამოცანების განსახორციელებლად.

შესაძლებელია ის, რაც მე მოგახსენეთ მცდარი იყო, შესაძლებელია ზოგიერთი დებულება არც შეეფერება სინამდვილეს ჩემი ჩამორჩენის გამო, ჯანმრთელობის ჩემი მდგომარეობის გამო მე საშუალება არ მქონდა ისე შედეგებინა თვალყური, როგორც საჭირო იყო. ასეთი გაბედული განცხადებით თუ შეგედი, ბოდიშს ვიხდი, მაგრამ, მე ვფიქრობ, ამ საკითხზე შესელობა და ფიქრი საჭიროა. ანარქიული განვითარების ხასიათი აქვს ხელოვნების დარგის მიმდინარეობას და არა მგონია ეს საკეთილდღეო იყოს. ჩვენ უნდა ჩაუყვირდეთ ხელოვნების თანამედროვე მდგომარეობას, გავითვალისწინოთ მისი ღირსება და ნაკლულევიანებანი და ენერგიულად შევედგეთ დასახული ამოცანების განხორციელებას. ნიჭი ქართველ ერს არც წარსულში ჰკლებია და არც ახლა აკლია. საჭიროა შესაფერისი გეგმების გათვალისწინება და მუყაითი მუშაობა. შრომისა და ნიჭის საშუალებით ყველაფრის გაკეთება შეიძლება, მით უმეტეს ხელისშემწყობ პირობებში, რომელიც აქვამად არსებობს, სახელდობრ, დიდი დახმარების სახით, [რაც] არასოდეს არ იყო წინათ. ეს ჩვენ გევალებს, ის თანხები, რომლებიც ისარჯება, დაიხარჯოს მიზანშეწონილად, და შესაფერისი ნაყოფი გამოიღოს ხელოვნების ახალი აღორძინების სულისკვეთებამ, რომელიც ჩანს ქართული ხელოვნების დარგში.

ბაგინი: „იყო მუნ თუე ერთ, რა შეკრიბოს მუნ ყი გუნდი ძლიერებისა მისისაჲ (ივდ. 3,10—ოშკ.). „ესმა ძეთა ბ'შლისათა... ყი რომელი ქმნა... ერისთავმან მან ნაბუქოდონორისმან... და ვითარ სახედ წარტყუენსა ყი ბაგინე-ბი მათი (ივდ. 4,1—ოშკ.).

„ბაგინი“ (შბ'სი წ'ა ნ'ნს ც'ჲ 53, 54).

ბაკო: „გრილი გარემო ბაკოთა მისთა (ე. ი. საკურთხეველისა) მტკავე-ლი ერთ“ (ეზბეკ. 43, 13—ოშკ.).

ბანაკი: „წმაჲ ბანაკისა მისისაჲ“ (ეზბეკ. 43, 2—ოშკ.).

ბანი: „სახლის ერლო“ საბა (სიბრძ. 5, 12). რამინისა და გულ-ვარდის ქორწილის აღწერილობაში ნათქვამია, რომ „ორმოცსა ეცხსა ადგილი შეკაზმუ-ლი იყო და მჭურეტელნი დღეს ბანთა ზედა“ (ვისრაჲ, I გამ., გვ. 263; II გამ., გვ. 188); იხ. აგრეთვე სარკუშელი.

„თუთოსა ბანსა ზედა ათ-ათი კაცი მოკლული იღვა და თუთოსა ზედასა ზედა მკურდრისა ვორი იღვა“ (ვისრ. 440):

بهر کسی آمانت است ای بود
 هر کس از دست او آمانت است
 (თ. 1943 2 ქალ. 313 ნ. 6 ქვ.)

ბანის-ბანი: „მან გრძნეულმან მოლი რამე წაპოისხა ზედან ტანსა, მასვე წაშსა ვარდიკარგა, ვადაჟურინდა ბანის-ბანსა“ (აბულ. 1205, 3—4; კაკ. 1228; საიუბ. გამ. 1276).

ბალი, ბალის ტვერი: ქ. გულანშაროს ზღვის სანაპიროს „ბალის ტვე-რი“, რომელიც ავთანდილმა და მისმა თანამგზავრმა ვაქრებმა პირველად ნახეს და რომელშიც „გვარად უცბონი ყვაილნი, ფერითა ბევრის-ბევრითა“ იყო (აბულ. 992, 2—3; კაკ. 1015; საიუბ. გამ. 1061), გულანშაროს ვაქართ-უბუცესს ეკუთვნოდა (აბულ. 999, 3; კაკ. 1022; საიუბ. გამ. 1065).

ბალჩა: ნესტანი ტარიელსა სწერს: „მზემან ლომსა ვარდ-გიშერი ბა-ღად ბაღად უშენოსა“—ო (აბულ. 434, 3; ს. კაკაბაძის გამოცემაში დაბეჭდი-ლია: „მზემან ლომსა ვარდ-გიშერნი ბალი ბალჩად უშენოსა“—459, შლრ. საიუბ. გამ., 494).

ნესტანის სადგომ-ბალჩის მეორე აღწერილობაში ზოგი ახალი ცნობები მოგვეპოვება; ტარიელი ამბობს:

„ბალჩა ვნახე უტურფესი ყოვლისავე სიღბინოსა;
 მფრინველთაგან ჯმა ისმოდა ჟამესი სირინოსა;
 მრავლად იყო სარაჯები ვარდის-წყლისა აბანოსა.
 კარსა ზედა მოჰფარვიდა ფარდავები ოქსინოსა“

(აბულ. 285; კაკ. 310; საიუბ. გამ. 341).

ბემონი: „დგა ეზრა მღდელი და მწერალი ზედა ბემონსა ძელისსა“ (ნეემ. 8, 4—ოშკ.).

ბედელი: „ბედელენი, ხორბალნი, იფქლი“ (II ნეშტ. 32, 29) = *ბენდეს ეი; რა ყვირათა ძისთა ხაი მანათა ხაი ძისთა* (32, 28) = *დაღაჟა კარმთისა ვიქნისიჲ* *სა ყჩისთიჲ ს მქჩისიჲ*

ბოხელი: „გამოვიყვანე შენ ბოსლისა მისგან სამწყსოთა მათგან ცხო-

ვართამასა და გყავ შენ წინამძღუარ ერისა მის ჩემისა იძლისა“ (II მფე. 7, 8—ოშკ.).

ზოსტანი: „რომელ იგი არს ზცველ ბოსტნისა სამეფუფოასა“ (ნეემ. 2, 8—ოშკ.).

ზუღაური: „სეეტის თაფი“, საბა (გამოსლ. 20, 13; ამ აღვილას არ არის არც ეს სიტყვა შეიძლება ყოფილიყო).

ბჰე: „ესე არს სახლთა და ტაძართა შესავალი, ბოლო კარი გასაღები და გამოსადგებელი“, საბა (გამოსლ. 12, 23).

„იხილოს სისხლი იგი სამაყე მას კეროასა ბჰეთასა და თანა წარჯდეს ბჰეთა მით თქნთა და არა აუფლოს მომსრველსა სიკუდილისა მტარვალსა სახლებსა მის თქნსა“ (გამოსლ. 12, 23) = *παρεστησεαι Κηρως την θρηνην* = *transcendet osium domus*.

„ნიბრძანეთ მე განუშაღ ბჰეთა ქალაქისათა და განვიდე აღსრულებად სიტყუათა ... და უბრძანეს ჳაბუთა მით, რა განუზუნენ. მას ბჰენი“ (ივლ. 10, 9—ოშკ.).

„რეს შევიდოდიან იგი ბჰეთა ეზოასა მის შინაგანისათა“ (ებეც. 44, 17—ოშკ.).

„ალაშშნა ზღუდმ იგი და აღმშართენ ბჰენი მისნი და დადგეს მეკარენი“ (ნეემ. 7, 1—ოშკ.).

„ალაშშნეს ბჰმ იგი ავაზანთა მით ჯურღმულისათა... აღმართნეს ბჰენი ჯურღმულისანი“ (ნეემ. 3, 1—ოშკ.).

არდაქსაღმა „ქმნნა ბჰენი მისნი (ეგბატანისა), ბჰენი აღმართებულინი (ივლ. 1, 4—ოშკ.).

„შეკვრბეთ სახლსა შინა ორისა... და დაეკვრძალნეთ ბჰენი მისნი, ნუჟუე მოვიდენ მტერნი ჩუენნი ლამმ“ (ნეემ. 6, 11—ოშკ.).

„უწინარს შაბათისა მის უბრძანე დაჯშევა ბჰეთა მით და არა ვაუფულენ განღებდ ვიდრე გარდასლვადმდე შაბათისა“ (ნეემ. 13, 18—ოშკ.).

„შევიდა ბჰესა მას, რომელი ჳაუდაეს მშის აღმოსავალად, შუღ ილსავალ“ (ებეც. 40, 6—ოშკ.).

„აღვიდა ბოოს ბჰეთა ზედა და დაჯდა მუნ და ავა ესერა ნათესავი იგი წარმოვიდოდა... და ჳქა ბოოს: «მოაქცეო და დაჯედ ავა: საიდუმლოდა!» (!), და მოიქცა და დაჯდა ჳუნ და მოიყვანა ბოოს ათი კაცი ნოზუცებულთაგანი ქალაქისათა და ჳქა მით: «დასხედით» და დასხდეს“ (რუთ. 4, 1—2—ოშკ.).

„მიუგო, ყნ ერმან, რომელნი სხდეს ბჰეთა ზედა და თქეს მოწამე ვართა (იქვე, 4, 10—ოშკ.).

„ელი მღღელი ჯდა ბჰეთა ჳა მის ქალაქისათა და იხვიდა გზად მიმართ“ (I მფე. 4, 13—ოშკ.).

„ბჰენი მისნი (იერუსალემისანი) განრყუნელ არიან ურიდად ცეცხლითა“ (ნეემ. 2, 3—ოშკ.).

„რომელ-იგი არს მცველ ბოსტნისა სამეფუფოასა, რა მცეს შე ძელი განსაგებელად ბჰეთა მათიჯს“ (ნეემ. 2, 8—ოშკ.).

„ბჰისი მის შინაგანისა“ (ებეც. 40, 15—ოშკ.).

მკვდრნი დაუძღვრებულნი „წყურილითა... დაცვეს უბანთა ზედა ქალაქისა შათისათა და განსავალსა ბჭეთასა“ (ივდ. 7, 22—ოშკ.).

გალაგანი: ტიმოთე მიტროპოლიტის ცნობით, ათონის მთაზე ქართველთა მონასტერში სხუანი „გოდოლნი და გალაგანი დალიან-გურიელთა“ აუგვიანო (მოგზ., ჩუბინ. ქრესტ. 141—142).

გალატოზი: „ტადარი იგი ორისა ღირსად არა აღშენებულ იყო და მისცეს სასყიდელი გალატოზთა და ხუროთა და როქიკი მათი“-ო (II ეზრა 5, 75—77—ოშკ.).

გამოქანდაკებული (III მეფ. 6, 18) = *გამოქანდაკებული*.

„გამოქანდაკებულ ქერობინები“ (ეზექ. 14, 18—ოშკ.).

გამოწახნაგებული: „გამოთლილი სპეტაკი“ საბა (ეზექ., 41, 17).

გამოხატვა: „გამოხატვა იგი სახლისად მის [თემისა ზედა შათისა]“ (ეზექ. 43, 12—ოშკ.).

„გამოუხატო მათ სახლი ესე და გამოხატვალნი მათნი“ (ეზექ. 43, 11—ოშკ.).

გამოხუეწილი ნახშირია ბარუქის 6, 7-ში („ებისტოლე ბრძნისა“), სადაც ნათქვამია: „ენაჲ მათი (კრებების) არს გამოხუეწილ ხუროსა მიერ“ (ბაქარ.). გამონათქვამი გამოხუეწილი ხუროსა მიერ უდრის პერსიულს *خارخار* სანა *خارخار* (იბ. *خارخار*) [Israhelias § 7]. ზმნა *خارخار* — გატაქსჯო.

განსაყოფელი: „საყდარნი ხუთნი მახლობელად დაკლებულისა მის და მახლობელად განსაყოფელისა მის ჩრდილოეთ კერძო“ (ეზექ. 42, 1—ოშკ.).

გარეგანსავალი: დედათა მონასტრის მსახური ქალი „წელიწადსა შინა სამგზის განხუეტის გარეგანსავლები ყოველი მონასტრისაჲ მხიარულითა ვუღითა. ამისთვის სძულდა იგი ყოველთა, ვიდრემდის დაეცა არავენ ჯდის მის თანა“ (ცა ნისიმესი: კიმენი 205, § 8).

გარემოქროვილი: ბარუქის 6, 7-ში ნახშირია ტერმინები გარემოქროვილი და გარემოვეცხლული შემდეგ წინადადებაში: „ენაჲ მათი (ე. ი. კრებების) არს გამოხუეწილ ხუროსა მიერ და იგინი გარემოქროვილი და გარემოვეცხლული, ნაცილ არნ და ვერ უძლავს ენაჲ ყოფად“ (ბაქარ.). ტერმინები გარემოქროვილი და გარემოვეცხლული „გარემოქროვილისა“ და „გარემოვეცხლის“ მიმღობაა, რომელთაგან პირველი შერძ. *გარეკრატოს-ს*—პერიქრატოს-ს, მეორე კი *გარეკრატოს-ს* უდრის.

გოდოლი: „გოდოლნი მისნი (ზღუდისანი) აღკმართა ბჭეთა მისთა ზედა ას წყრთა და სივრცლ მისი დააფუძნა სამოცსა წყრთასა ზედა“ (ივდ. 1, 2—ოშკ.).

ნაბუქოდნოსორი „მიიწია ვიდრე ეგბატანიდმდე, სადა დაიპყრა გოდოლი იგი მისი და წარტყუენნა უბანნი მისნი“ (ივდ. 1, 14—ოშკ.).

„ვენაჲ ექმნა შეუყარებულსა რქისა მიერ ადგილსა შაპობილსა და ზღუდე გარემოვსდე... და დანერგე ვენაჲ სორეჲ და აღვაშენე გოდოლი სა-

შეოლ მისსა და წინ სასაწინებლგ მოკთხარგ მას შინა და ველოთე ყოთად ყურძ-
ნისა“ (ესაი 5, 1-2) — ἀμπέλων ἐγγυήθη ὑπὸ ἡγαπημένῳ ἐν κέραι· ἐν τῶν πίνου.
...ἐφύτρευσα ἀμπέλων Σωφίη· καὶ ἐκάνθησαν παρ' αὐτοῦ ἐν μέσῳ αὐτῶν καὶ προ-
λήψισιν ἀρσῆα ἐν αὐτῶν καὶ ἐμαίνα· ποιήσασα σταφυλήν. = *Այլի եկն սիրկույն յան-
կիան. Ի տեղւոյ պարարութեան: Մանով լիակեցի... և սնկեցի ուրի սորեկ.
աշտարակ շինեցի ի միջի նորա և դուք հնձտն լիօրեցի ի նմա և ժնացի, զի
բերցէ խաղող* = *Vinea facta est dilecto meo in cornu filio olei (loco pingui),
et cepivit eam... et plantavit eam electam, et aedificavit turrin in medio ejuset
torcular extruxit in ea: et expectavit ut faceret uvas).*

„ალიზნი დაცემულ არიან, არამელ მოვედით და გამოვჰკუთეთოთ ქვეები და
მოვჰკუთოთ ლელუ-სულელი და ნაძვ და ვიშშნოთ თავისა ჩუენისა გოდოლი“
(ისაიას 9, 10—ოშკ.). იხ. აგრეთვე ვალაეანი.

გოზვა: „ესენი გოზენ მას“ (კედელს) ეზეკ. 13, 10—ოშკ.

„ვანჰგოზეთ“ (ეზეკ. 13, 14—ოშკ.); იხ. აგრეთვე: მგოზელი, ნაგოზი.

გრილი: „ესე საზომი არს საკურთხეველისაჲ... და გრილი ვარემო ბა-
კოთი მისთა მტკაველი ერთ“ (ეზეკ. 43, 13—ოშკ.).

ვუერდა: „ვუერდნი ივი ტაძრისანი შეუღღვილ იყენეს“ (ეზეკ.
43, 21—ოშკ.).

ვაბურვა: „სახლი დიდი დაბურა თეცრითა კედრისათა... და გამო-
ქანდაკა მას შა მსგავსნი ფინიკისანი და ვა პადენი ბადეთა თათი
თჳსით შეწულნი“ (II ნემტ. 3, 5: ბაქარ.).

ღარანი: „წა სეგასტიანეს საფლავზედ იყო ღარანი და ჩასავალი“
(ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკ.“, 1852 წ. № 3, გვ. 36).

ღარბაზი: „თუ ქოისტანს ახალი სახლი აგეგია, მირაეს ძველსა ღარბაზ-
სა ნუ ააოვრებ“ (ვისრამ. I გამ., გვ. 276; II გამ., გვ. 197); სპარსულად:

وگر تو خانه کردی در کهنستان

(ტ. 257 11 ქვე.) کهن خانه مکن در مرو ويران

„შენ იცი, თუ ვითა სამკუთიდრო ღარბაზი ავაგე შენისა სიყუა-
რულთა (ვისრამ. I გამ., გვ. 339-340; II გამ., გვ. 245); სპარსულად:

تو خود دانی که من درمهربانی

(თ. 4.71 ქვე. ქალკ. 313₂) بناکردم سرای جاودانی

რამენა „დაწერა წიგნისა თაცსა ზედა ვისის სახელი... ბროლისა სუე-
ისა და ვუირგუინისა დამაშუენებელისა ღარბაზისა განმანათლებელისა“
(ვისრამ. I გამ., 339; II გამ., 245); სპარსულად:

سرنامه بنام ویس بتروی...

ستون تیره و پیرایه تاج

(თ. 4.7 11 —ქალკ. 312₂ ქვე. და 312₁) سهی سرو بلند و گنبد عاج

ზოგან ვისრამინის ქართველ ავტორს ღარბაზი სპარსული „დერგაჲ“
დარბაზის შესატყვისად აქვს ნახმარი (მაგ., იხ. ვისრამ. 200 = 189₅; დარბაზი,
200 = شستان (191, 10).

ათანდილმა რომ შერმიდის ტარიელის აშავი უამბო, დეუმატო: „უში-
 სოდ მეოფსა სწორად მიჩნს ჩემთვის დარბაზი და ხული“ (აბულ. 615, 4;
 კაკ. 638; საიუბ. ვამ., 677).

ვახტანგ V-ის დარბაზის წარმოსადგენად ფეშანგის შემდეგი ტაგე-
 ბი(უნდა იყოს გამოყენებული:

„დილა ვათენდა, სალხინოდ მოჰკმანეს დარბაზები:
 კედელ-ყურენი შეამკვეს, გაუბეს ფარდავებია,
 ქვეშ საფენელი უებროდ, ოქსინოთ დანავებია,
 კარზე უდგენან მოკაზმით ყოშუნად სარანგებია“ (§ 81).

„გვიწყალობებია თქვენ სახლნიგა და დარბაზ შიგა მისით ზედა-ქვე-
 და სახლითა“ (საქ. სიძვ., I ტ., ბაგრატ III იმერ. მეფის წყალ. წიგნი, 1545 წ.
 12 ივნისი, გვ. 21).

დახაკრებელი წყალთა: „არა-წმიდა იყოს დაქუენდა თვნიერ წყაროთა
 წყალთასა და ჯუღმულისა და დასაკრებელსა წყალთასა, ესე ყ’ი წმიდა არს“
 (ლეიერ. 11, 37—ოშკ.).

დაწნება: „არ დაწნიხონ ღვინო საწნეხელთა შა“ (ესაია 16, 10=
 იბ ქუ) *παρρησιασεν οσιν εν ες τα σπικηλα* = *მჩ ღინსიყენს დღჩის ქ ნუბანა*.
 = *in vineis non exultabit ... Vinum in torculari non calcabit*).

დივანი: „დივანი დივოა და მატანები განელი“ (იპოლიტწ, ქებაჲ
 ქებათაჲ, TP, წ. III, გვ. LXIII) = სასამართლო.

ღურგალი: თურქული სიტყვა *اوچا و گورگه گرا*

ეზო „ეზოჲ გარეშე კერძო სახლსა მის გარემოჲს გარემო“ (ეზუკ.
 40, 5—ოშკ.).

„შემიყვანა მე ეზოსა შინაგანსა“, „ბჰენი ეზოჲსა მის შინაგანისა-
 ნი“ (ეზუკ. 41, 1—3—ოშკ.).

ეკლესია: „იქმოდეს ეკლესიასა ზემოსა და განასრლეს მეოცესა
 წელსა, და მეოცდღირთსა წელსა მოკუდა მირიან მეფე. დამებრხა საშუალ-
 სა ეკლესიისსა სუეტის კერძოსა მის საზბრითისსა, ხ’ ჩრდილით კერძოსა
 მს სულტა შა არს ნაწილი სულტისა მის ნათლისა ცხოვლისა... (მქცჲ ქჲ,
 ქელიშ., Опис. II, 719).

მოკუდა თუ არა მიჰრ, მისი გვამი „წარმოსუეს მცხეთას და დაღლეს ზე-
 მოსა ეკლესიასა, შესავალსა კარისასა“—ო (ჯუანშერ. შშ დღწლისი
 ქცა *427, გვ. 207).

ბოროტმა ნაგრობმა „წარმოავლინა კაცი ერთი უკეთური, ნაუესავე მი-
 ნი, რათა მოაოგრნეს ეკლესიანი ყოველსა საქართველოსა, პირველ მოა-
 ოგროს საყოფელი ყოვლად წმიდისა ღთისწობელი(სა) ვარძი(ის)ა, საყდარი,
 და ყოველსა საქართველოსა რაცა იპოვოს, წარმოიღოს. ჰგონებდა უზომოსა
 სიმდიდრესა ოქროსა და ვეცხლსა, თვალთა პატროსანთა და მარგალიტსა“
 (გმთლმწერლი, შშ დღწისი ქცა *911, გვ. 753), მაგრამ ღმერთიან არ დააცა-
 ლო და მოკვდაო.

ელამი: „განზომა ელამი იგი ბქისაჲ მის სწორად ლერწმისა მის და სიგრძელ სწორად ლერწმისა მის“ (ეზექ. 40, 6; იხ. აგრეთვე 40, 9—ოშკ.).

„განზომა ამიერ და იმიერ სართულთა მათ ელამისათა“ (ეზექ. 41, 26—ოშკ.).

„ელამი იგი შს თესა მის წყრთითა ექუს“ (ეზექ. 40, 7—ოშკ.). „განზომა ელამი იგი ეზოახსაჲ მის წყრთითა რვა და ელამი იგი გარემო მისა წყრთითა ორ და ელამები ბქისაჲ მის შინაგან“ (იქვე, 40, 9—ოშკ.).

„ელამი პირისპირ სახლისა“ (II ნეშტ. 3, 4—ბაქარ=Αἰλίαι αἰαῖ παρσάπαι ἕν ἑκαστ=porticum vero aute frontem=*ხეობა ექა კანქტანს ოასანს*).

„წინაშე ბქეთა ელამი, წინაშე პირსა მის ტაძრისასა“ (საქ. მუხ. ბ. A № 51—II ნეშტ. 3, 4).

„ბქითგან ბქედმდე აეროვანი იგი ელამისაჲ ბქისა მის“ (ეზექ. 40, 13—14—ოშკ.).

„თე იგი და ელვეი და ელამონი... და სარკუმელებისა მისისა და ელამონი გარემო, ეა იგი სარკუმელები ელამისაჲ“ (ეზექ. 40, 24—ოშკ.).

ერდო: ივლითმა „ქმნა კარავი ერდოთა ზედა სახლისა თვისისათა“ (ივლ. 8, 5—ოშკ.).

„აღსუდლით თქუნ ყოველნი ერდოებსა ამოსა“ (ესაიას 22, 1—ოშკ.).

„ვითარ (ციხკარი განედებოდა, გარდამოუწოდა სამოელ საულს მიერ ერდოეთ და ბქა: აღდეგი და გარდმოვედ და წარგავლინო შენ“ (I მეფ. 9, 26—ოშკ.).

ვანი: „დოთ მოიქცა ყურთხვეით ვანად თჳსა და მოეგებოდა მექელს, ასული იგი საულისი, შემთხუვეად დოთისა“ (II მეფ. 6, 20—ოშკ.).

„ღავით მოილო კურჭერი თჳსი და დავედრა ვანის მცველსა მას და იგი წარვიდა ერისა მის თანა ბრძოლად“ (I მეფ. 17, 22—ოშკ.). იხ. კიდევ სავანე.

ვენაყოვანი: „მზარ უყვენით ვენაყოვანსა შა“ (შსაჯ. 21, 20).

ზურგით მოტვრთვ: „კაცთა ზურგით მოტვრთეთა (საქ. მუხ. ბ. A № 51, II ნეშტ. 2, 2). „ზურგით მოტვრთე“ (იქვე, 2, 18)=vorum portantium humeris... qui humeris... onera portarent=*ორანყ რხანასკიყ, რხანასკიყ*.

ზღუა: „უქმნა ზღა და დნობილისა რვალისა ათი წყრთა კილით კიდედმდე... და სიმრგულე მისი ოცდაათი წყრთა (II ნეშტ. 4, 2—ბაქარ.). „უქმნა ზღა იგი რვალისა დასხმით ათ წყრთა საზომი მისი მრგვალი გარემო (საქ. მუხ. ბ. A № 51—II ნეშტ. 4, 3)=*ἐποίησε τῆς θάλασσης χυτῆν... ὄρειον ὑψηλὸν ὡς ἡλίβη... καὶ ἐξ ἡλίβητος ἔθηκεν τριάντα ἄμους* (II Paral. 4, 8)=*„Mare enim fusile decem cubitis a labio usque ad labium, rotandum per circuitum... funiculus triginta cubitorum ambiebat gyrum eius (4, 2).*

„სუეტნი იგი ორნივე და ზღუაჲ იგი ერთი და მექონთნი იცა, რლქმნა სოლომონ სახლსა მის ორლისასა“ (IV მეფ. 25, 16).

ზღუდე: „ზღუდენი მისნი და ბჰენი და ზღურბლი და სარკმელნი და კარნი ოქროთი და ჩამოსხმულნი ქერაბინნი კედელთა ზა (II ნეშტ. 3, 7—ბაქარ.), შდრ.: „მოქმნა... კედელნი და ბჰენი და სართულები და კარები ოქროთა, და განიქანდაკა ქერობინები კედელთა“ (საქ. მეზ. ხ. A № 51, II ნეშტ. 3, 7)—*ταύς τείχεσ; και ταύς παύλαι, και τὰ θύραιματτα και τὰ θυράματα, και ἔκλυσε Χερουβείμ ἐπὶ τῶν τείχεων...*—*trabes ejus... et parietes et ostia et caelavit Cherubim in parietibus*—*გორძინ ხ ვერინან ხ ძევიან ხ ვერორ ხ ჭან-ვაქსაყ ვერრქა კორძინ*.

„შოადგა გარემო მისსა (გვბატანს არფაქსადმა) ზღუდელ ოლოთავანთ ოლი(ლ)თა, სიგრძმ სამ წყრთა და სივრცმ ექუს წყრთა“ (ივდ. 1, 2—ოშკ.).

„ზღუდელ იგი წყალთ-სადინელთა და იბჰრა ორდიონ მთავარ-მან მან მეუფისამან“ (ნეშტ. 3, 15—ოშკ.).

ზღურბლი: „ელი მდღელი ოჯ და საყდართა ზღურბლთა ზა ტაძრისა მის ოთისათა (I მეფ. 1, 9—ოშკ.).

„სცხეთ წყ კრსა და ზღურბლსა (ზრღუმლსა)“ (გამოსლ. 12, 22).

„იბილოს სისბლი იგი ზღურბლსა მას“ (იქვე, 12, 23).

„ზღურბლნი ხუთყენი“ (III მეფ. 6, 31)—*φύλα; πενταφυλα; = postesque auggiolorum quinque* (ზღურბლი—*φύλα, ἦ, meist im Pl. Türpfeler, Türpfoster*).

თე: „თმ იგი სწორად ლერწმისა მის და სივრცმ სწორად ლერწმისა მის“ (ეზეკ. 40, 6—ოშკ.).

„თმ იგი მეორმ სწორად ლერწმისა მის“ (ეზეკ. 40, 7—ოშკ.).

„თეენი ბქსა გარემო“ (იქვე, 40, 14—ოშკ.).

„კედლითგან თემსა და სივრცმ ოცდაბუთ წყრთა“ (იქვე, 40, 13—ოშკ.).

იატაკი: „ტაძარი იგი... ძელით რჩენვილ გარემო... და იატაკითგან—ვე სარკმელეზადმდე“ (ეზეკ. 41, 16—ოშკ.).

„ჴმა შენი იატაკიდმდე ქუყანისა, ჴმა შენი შიუქღურდეს“ (ესაია 29, 4—ოშკ.).

კაშარეტი: „კაშარაზე პატარა კაშარა“, საბა (III მეფ. 7, 8).—*και ἔσθησεν ταύς στήλας τῶν ἀξίλων τῶν ναῶν* (7, 7)... *ἐπὶ τῶν κερφαίων τῶν στήλων ἔργων κήλῃσιν κατὰ τὸ ἀξίλων τεσσαρῶν περὶ τὸν* (7, 8).—*Porticam columnarum fecit quinquaginta cubitorum... et alteram porticum in facie majoris porticus, et columnas et epistylia super columnas* (3 Reg. 7, 6)... *Porticum quoque solii* (7, 7).

კარავი: „მე ესერა დამკვრებულ ვარ სახლთა ნაძქსათა და კილობანი იგი ოჯ დგას კარავსა მის შინა ოლისასა“ (II მეფ. 7, 2—ოშკ.).

„ვიდოდე მით თანა საბანაკეთა მათ თანა კარვით ულსაყ აღგილსა“ (II მეფ. 7, 6—ოშკ.).

„კარავი აღემართა, რომლისა საბლად იყენეს ძოწეული და ზეზი და ქობინად მისა იყო ვეცხლი და სუეტები ლესული ოქრომასა“ (ესაია 1, 6—ოშკ.).

„განსქდეს საბელნი შენნი, რ არა განაქლიერნა კარვის ძელნი შენნი“ (ესაია 33, 23—ოშკ.).

„კარავნი, რომელ არა შეიძინენ, არა შეირყნენ მანანი კარავისა ჩისისანი... არცა საბელნი მისნი განსქდენ“ (ესაია 33, 20—ოშკ.).

„კარავი ვენაჲსა შინა“ (ესაია 1. 8) = *ἀν σκηνῆ ἐν ἀμπέλῳ* = *κρηκὴ ὑποστυλῶν κακλῶν* = *Umbraculum in vinea*.

„ესე დამიმაღლავს მიწასა ქუშუე კარავსა შა ჩემსა, და ვეცხლი იგი დამიმაღლავს ქუშუე შათსა“ (ისუ ნავესი 7, 21)... და მირბოდეს კარავსა მის ბანაკად და ესე დამალულ იყო კარავსა შინა (იქვე, 7, 22 საქ. მუხ. ბ. A № 51) = „*καὶ ἔκρυπται ἐν τῇ σκηνῇ καὶ τὸ ἀργύριον ἔκρυπται ὑποστυλῶν ἀμπέλῳ*“ = „*abscondi in terra contra medium tabernaculi mei, argentumque fossa humo operui*“.

კარი: „უწუნეს ფარული იგი კარი, ვინაჲ იგი შევიდიან“ (დან. 14, 20—ოშკ.).

„ვითარცა შემწუხრდა, ისწრაფეს მონათა მათ წარსლვად ადვილსა თჳსსა და ბავო შეჰჳვა კარი იგი გარეშქს და წარავლინა წინაშემდგომელნი იგი პირისაგან ოწისა თჳსისა და წარვიდეს უნი კარებსა თჳსსა“ (ივდ. 13, 1—ოშკ.).

„ორნი კარნი მათ კართა ორთა ქცევეითთა“ (ეშეკ. 41, 24—ოშკ.).
მარდოქე ჰურია, „რომელი სცავს კართა ამათ სამეფეთთა“ (ეს-თერ 6, 10—ოშკ.).

„გამოივშა კარი“ და „გამოივია“ (IV მეფ. 4, 21—33).
„დაუკლიტმ კარი და დაჰბეჰდ ბეჰდიითა შენითა“ (დან. 14, 10—ოშკ.).

ქავთა ციხე-ქალაქის ისაღებად:

„სამთავე სამიდ გაიყვეს, თითოჲნი თითო კარები;
თანა ჰყვა კაცი სამასი, ყველაი გმირთა დარები,
მას ლამით უქმნეს სადარნო, უტრუო, ანაჩქარები“
(აბულ. 1336, 1—3; კაკ. 1362, საიუბ. გამ. 1412).

ტარიელის მხარეს ქავთა ციხეში ავთანდილსა და ფრიდონს დახვდათ „ციხისისა კარნი განხმულნი, კართა ნალეწი სრული“
(აბულ. 1345, 3; კაკ. 1369; საიუბ. გამ. 1419).

შაჰმა ვისს უთხრა: „რაითა ილაითთა გამოხველ აქა? ესრე შენახეთ და-მეგდო კარი და სარკუმელი (ვისრამ. I გამ., გვ. 229; II გამ., გვ. 164).

متم بر تو هجه در به سما
گرفتم روزن و هراس و دیوار
(ქალ. ۲۱۳ 7—6)

კედელი: „უი კედელნი ტაძრისანი მის ვარემოს ქადაგებით (sic) მოწერნა ქერობინის სახედ და დანაკისკუდის სახედ და გამოხატულნი სხალგელნი შინაგან და გარეშე ქერობინთა მათ (III მეფ. 6, 29), და იატაკი ტაძრისა მის... მორჩუნა ოქროთა (6, 30), და კარები დაბირისა მის ქმნა ძე-ლისაგან ღვივის (?), და ზღრუბლნი (sic) მისნი ხუთ ნაეციითა“ (6, 31; საქ. მუხ. ბ. A № 51) = „*πάντας τὰς τοίχους τὸν οἶκον ἀνάκτορος ἐποίησεν χρυσοῦς· καὶ φοίνικας* (A: *καὶ περιέλαφα ἐγκύπτουσα*) *τῶν ἐσωτέρων καὶ τῶν ἐξωτέρων* [III

Reg. 6, 28 (29)] και τὸ ἔμφραξ τοῦ ὀνόμου παρῆσχε χρυσοῖ... [6, 27 (30)] και τὸν θύρασμα: τὸν δαμπεῖρ ἐποίησε θύραξ ἑλῖνων ἀρχαυθῖνων (A+και φλῖα: πεντακλῆ: 6, 30 (31))=„Omnes parietes templi per circuitum sculpsit variis caelaturis et torno; et fecit in eis Cherubim et palmas et picturas varias, quasi prominentes de pariete et egredientes (III Reg. 6, 29). Sed et pavimentum domus texit auro intrinsecus et extrinsecus (6, 30). Et in ingressu oraculi fecit ostiola de lignis olivarum, postesque angulorum. quinque“ (6, 31).

„კრიოთა შეფეშან ვახტანგ ალაშენა სახლი შვენიერი სრულიად სარკითა და მოოჭროვილი დიდ-მატერობიათა, ლავეარლითა და მარმარილოს კედლითა, შემუსრეს ოსმალთა“ (ვახუშტი, ს^ქს გვრ^{და}, გამ. ჯანაშვი, 70).

კედელნი ქაშანურისანი ნ. ქაშანური.

კერპი: „აბა დაადგრენ კერპნი მათნი მოკაფულნი, ვითარცა მღწიარნი შორიელნი“ (ესაია 27, 9—ოშკ.).

„დადგა სახლსა კერპთა თუსთასა“ (II ეზრას 6, 18—ოშკ.). „ვამოილო სახლსა მისვან კერპთა თუსთასა“ (II ეზრას 6, 18—ოშკ.).

კიბე: „შედნი კიბენი აღეიდოდეს მას ზედა“ (ეზეკ. 40, 22—31—ოშკ.).

კიბით ზღობ: მირიანშა „ითხოვა საბერძნეთით ქვისა ვითელნი და კიბით ხურონი, და მოსცა შეფეშან“ (მქც^ა ქ^ა. ონიკ. II, 714).

კლიტი: „დაჰწვედ ბუეთა მათ და კლიტითა დაჰკრძალედე“ (ნეემ. 7, 22—ოშკ.).

კოშკი: ნესტანისთვის ფარსადან

„შეფეშან კოშკი აგო, შიგან სამყოფი ქალისა,

ქვიდ ფაზარი სხდა დათლილა, იაგუნდისა, ლალისა,—

ძირს ბაღისა და საბანელად სარაჯი ვარდის წყალისა“

(აბულ. 274, 1—3; კაკ. 299; შდრ. საიუბ. გამ. 329).

შემდგეშიაც ნესტანი ისევ კოშკში ცხოვრობს: როცა ნესტანის დაბარებული მასთან წავედიო, ტარიელი უამბობს, „ბაღისა მიველ“ და

„ბაღისა შეველე, კოშკი დამხედა, ასმით ენახე ძირსა დგომით“—ო

(აბულ. 458, 1—2; კაკ. 483; საიუბ. გამ. 518),

რომელმაც

„შინა კოშკად შემიყვანა, ფარდაგსაცა ამიზიდნა“

(აბულ. 460, 2; კაკ. 485; საიუბ. გამ. 520).

კრებული: საბაწმიდელი იოანე შეყენებულის ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ მან „ალაშენა ქალაქსა მას შორის ეკლესიად... და შეიწყნარნა მის თანამშანი, რომელნი ეძიებდეს ცხოვრებასა და შექმნა იგი კრებულად“—ო (კინენი 15 ბ, 22—26).

ხოლო როდესაც იგი საბაწმიდის ლავრაში შევიდა, „შემდგომად სამისა წლისა იქმნა იგი ვიკონომოს ლავრისა... და განმრაველდა კრებული ლავრისაჲ ჯელითა მისითა და განმრავლდეს ნამანიცა“ (იქვე, 13 თ.).

კრეტსაბმეღია: „აბა ესერა კრეტსაბმეღელები სუეტებსა მას“ (ეზეკ. 40, 17—ოშკ.).

კვნობი იოანე შეყენებულის ცხოვრებაშია ნახმარი, სადაც ნათქვამია „მოვიდა მამად ჩუნი ევიმოზით და აღაშენა ნეა ლავრაჲ და მოვიდა, რათამცა აღაშენა კვნობი იგი ქუაბისაჲ“ (კიმენი 22, ივ.).

„ნეტარი საბა შეწუბდა გულსა შინა თვსსა და წარვიდა იგი ქუაბსა დასავალით კერძო, კასტელსა, რომელი შშორავს ლავრასა ოცდაათ უტევას, რომელი ამის შემდგომად კვნობად აღაშენა“-ო (ცა იე შეყენებულისაჲ: კიმენი, 19, ე).

ლერწამი: „მამსნებელისაჲ... ლერწამი საზომელი“ (ეზეკ. 40, 4—ოშკ.); „აქუნდა ველსა მის კაცისასა ლერწამი საზომით ექუს წყრთა წყრიითა და ერთ ცდა“ (იქვე, 40, 5—ოშკ.).

„განზომა წე ზღუდისა მის სივრცე სწორად ლერწმისა მის (საზომელისა, რომელიც 6 წურთას უდრიდა) და სიმაღლე სწორად ლერწმისა მის“ (ეზეკ. 40, 5—ოშკ.).

ლოდი: „გამოსთქდა ლოდი მთისა მისგან თვნიერ ველისა“ (დან. 2, 34—ოშკ.). „მთისგან გამოეკუშთა ლოდი თვნიერ ველისა“ (დან. 2, 45—ოშკ.).

ლორფინი: დომენტი კათალიკოზი წერს: „აღვაშენე დაძუტლებული და დაქუტული გელაზად სამკუშლოს წინ სამკრე (sic) ორი სახლი თლილის ქვითა და ორის ქვის სუეტითა და დავბურე ქვის ლორფინითა“ (ქპბი II, 490, 1675 წ. ახლოს).

მგაზელი: (ეზეკ. 13, 14—15—ოშკ.).

მემოძარი: „აღმოსავალით მემოძირთა, რლი ალვალს ბეთელს“ (მსაჯ. 21, 19).

მაზვითა: „...ქართლისა ქათალიკოზი ელიოზ აღაპსა გარდაიწდიდეს... ბეზისა ჩემისა რუსასათვის, რომელმან... ველ ყო... აღშენებად კათოლიკე საყდრისა დედაქალაქისა მცხეთისა, რომელი დააქციეს ტომთა აგარისთა... და თუთ მათნიცა ბილწნი და შეურაცხნა სალოცაენი და მიზგითანნი დააქციენა“ (სიგ. მცხეთ. ბოძ. აღუქსანდრე მეფის მიერ, 1412 წ., ისტ. საბ. III, 9).

მთბრებლა: „თხარა მთბრებლი დიდი და სამალაეი შიგა მჭედართა“ (ჯუანშერ, ცა ვბტნვ გრგსლისა, მშ დფსი ქცა *376, გვ. 169).

მაქურითანა: ვახტანგ VI „აღაშენა ქალაქსა სახლი პატრიარხის მიჭურითნისა და ოქროს ვარაყითა შეთხულო, მზემან ამისმან, ამის უმშენიერესი სახლი არც ერანს შიგან მინახავს“ (სეზნია ჩხეიძე, 323).

„მიჭურითანა“—სარკე (საბა).

მოედანი: „ანისსა... მოედანსა შინა“ (გამთაღმწ., მშ დფსი ქცა *797 გვ. 636).

მოლენვა: „ქმნა სახლი იგი წა... და მოლესა იგი ოქროთა წითა, ქერობინებად ექვას ტილანტითა“ (საქ. მუხ. ხ. A № 51—II ნეშტ. 3, 3)=ἐπίοι-
ησε τὸν οἶκον τὸν ἄγιον τὸν ἄγιον... καὶ ἐχρῶσασεν αὐτὸν χρυσῶν ἰαμβρῶν ἐν
χρυσῶν... (II Paral. 3, 8)=„Fecit quoque domum Sancti sanctorum... et la-
minis aureis textitcam“ (II Par. 3, 8).

მომღებელნი ტვრთისანი: „ცინი მომღებელნი ტვრთისანი“ (I ნეტ. 2, 2—ბაქარ.).

მონასტერი: დავით კურაპალატი „ალაშენა მონასტერი და საყდარი ღოთისა, წმიდა ეკლესია ხახულისა“ (მტნე ქა, მშ დფსი ქცო, *462, გვ. 237).

მოფარდულობა: „არავის ძმათაგანსა კელ-ეწიფებას მონასტერსა ამას ნინა ვაქრობად და თავნობად, ანუ მოფარდულობად ღვინისა, კინა რადასაყა სხუსაჲ“ (ვაძანის მონასტ. განგება: შიო მღ. საბ. 34).

მოფიქვლა: „ჯვარის თვლი (sic, თავი?) ამან მოაფიქვლინა მარ. მარილოთი“ (ჯვარის მონასტ. ხელ., ცაგარ. II, ცნ. 10 ბ, გვ. 184, § 115).

მსხუერპლის საცავი: „ეკალნი და ჯუროსა თავნი აღდგენ მსხუერპლის საცავთა მათთა ზა (ოსე 10, 8) = *ἀναστήσει καὶ τριβῆσαι ἀναθήσονται ἐπὶ τὰ θύματα τῆς ἀπορίας. = მოაღებენ ძხნხანს... ქიჯ ს თათაჲ რთაჲ ქ სს-ყა სი სი სიყა.*

მკდელი ქვისა: „იყო სოლომონისა მოტვრეთ სამეოცდაათ ათას და ოთხმეოც ათას ქვის მკდელი მთასა შინა, და უხუცესნი მბრძანებელნი, რაღ დაედგინნეს სოლომონს ზა საქმესა მას მოძღორად სამ ათას და ხუთას ზა ვრსა მას მოქმედსა“ (III ნეტ. 5, 15—16: საქ. მეზ. ბ. A № 51).

ნაგოზი: „სადა არს ნაგოზი“ (ნეტკ. 13, 12—ოშკ.).

ნალუარევი: „ჰქმენით ნალუარევი ესე თხრილად თხრილად, რა ესრეთ იტყვს უფალი: «არა იხილოთ სწლი (სოველი?) და არცა იხილოთ წუძა და ნალუარევი ესე აღივსოს წყლითა და სუთი თქუნ» (IV ნეტ. 3, 16—17—ბაქ.) = *πισίψατε τὸν χεῖμα ἄρροισυ τειντον βιθίνους βιθίνους. ἔτι τῶν λίγυ κν-როς ὅτι ἔψιψε πνεμα καὶ ὅτι ἔψιψε ἕτερον, καὶ χεῖμα ἄρρος ὅτος πησῶψε-ται ἕματα; καὶ πῖσαψε ἕματ;* = *Facite alveum torrentis huius fossas et fossas. Haec enim dicit Dominus: Non videbitis ventum, neque pluviam, et alveus iste replebitur aquis et bibetis vas.*

„ესრე იტყვს რა: აღმოქმენით ნალუარევისა მას გომები რა... და ნალუარევი იგი აღივსოს წყლითა და მსუთი თქნ და ბანაკმან თქნმან“ (IV ნეტ., 3, 16).

ნაშენები: მიწისძვრის დროს „დაიქცეს საყდარნი და მონასტერნი, ეკლესიანი და ციხენი, სახლნი, ნაშენებნი მოოჯრდეს“ (გამთაბლ, *880, გვ. 724).

ოქრო: „და ვანქრქუნა იგი ოქროთა მყარი თა... და ვანჩუნა სოლომონ ტაძარი იგი შინაგან ოქროთა რჩეულითა და დამსქულა ოქროსა სამსბულეებითა (sic) პირისპირ დაბირსა და შემოსა იგი ოქროთა. და ყა მას ტაძარსა შესცხო ოქრო და შინაგან დაბირსა მას ქმნა პეპელნი ოქროსანი“ (III ნეტ. 6, 20—22) = *პერიშეჲსენ ანტე ჯრუსიფ თაჲსაქლესიმენი. Καὶ περιε-πλησθη Σολομών τὴν εἰκὼν ἕνδοθεν χρυσίφ ἀποκλείστας καὶ παρήγγαγεν ἐν καιθη-λίσματων χρυσίφ καὶ ἐποίησεν θύσασα τῆριον κατὰ πρόσωπον τοῦ θαβείφ καὶ περιέσχεγ ἀντὲ χρυσίφ + καὶ ἔβλον τὲ ἕσω τὸν θαβείφ ἐπετάλωσεν χρυσίφ (6, 20—21)... = *operuit illud atque vestivit auro purissimo... Domus quoque**

ante oraculum operuit auro purissimo, et affixit laminas clavis aureis-

ოქრო-ქანდაკებული: იერუსალიმის წარტყუნებაში ნათქვამია: „არა ვტირ მე ქედელთა მათთვის ოქრო-ქანდაკებულთა და ქვათა მათთვის გამოთლილთა და ბჭეთა მათთვის შეენიერთა და სტოეათა მათთვის მალალთა და სუეტთა მათთვის იასპნისათა“-ო (TP., IX, გვ. 32-33).

„და მოქმნა ოქროთა სახლი იგი“ (II ნეშტ. 3, 7; საქ. სახ. მუხ. ხ. A № 51).

პირი სახლისა: (III მეფ. 6, 3) = *πρὸς ἄστυ*.

პირი ტაძრისა: (III მეფ. 6, 3) = *faciem templi* = *πρὸς ἄστυ* *καὶ ναοῦ*.

რქა: „მას დღესა შინა აღმოსცენდეს რქაჲ ყლ^{სა} სახლსა იმ^ლ სასა“ (ეზეკ. 29, 21—ოშკ.).

საბანელი: „განვედ შენ შემთხვევად აქაზისა, მეფისა იუდაჲსა, შენ და ნეშტი იგი... საბანელსა მას ზემო-გზისასა, აგირაკისა მის მურქნეელისასა“ (ესაია 7, 3—ოშკ.).

„ქმნა საბანელნი ათნი... რა განიბანებოდენ მას შა ყნი შემწირველობისა ზედა ყდ დასაწველისა“ (II ნეშტ. 4, 6—ბაქარ.).

„ქმნა ათი იგი საბანელი... განრეცხად მათ შიგა (sic) საქმე იგი ყდ დასაწვლად“ (II ნეშტ. 4, 6—საქ. მუხ. ხ. A № 51). = *ἐποίησεν λουτροῦς ἐν αὐτῶν καὶ πλυνεῖν ἐν αὐτῶν; καὶ ἐργα τῶν ἐλοκαυτωμάτων*“ (II Paral. 4, 6). = *„Fecit quoque conchas decem... ut lavarent in eis omnia, et in holocaustum oblaturi erant“* (Paral. 4, 6).

საბელი: „საბელი მაშინებელისაჲ“ (ეზეკ. 40, 4—ოშკ.).

საბზელი: „ესე ორნი გლეხნი მათითა ს^{სახლითა}, საჯდომითა, ქურ-მარნი-თა. კალო-საბზლითა“ (1451 წ. ამირეჯ. რამინ გბელისძის შეწირ. წიგ., ისტ. საბ. II 9).

საბურავი: „საბურავნი სუეტის თავთა ზედა“ (III მეფ. 7, 41) = *καὶ ὑπὸ ἑκάστη τῶν στήλων ἑπὶ τῶν κεφαλῶν τῶν στήλων*. = *Columnas duas et funiculos capitellorum super capitella columnarum duos* (7, 41).

საგრილი: „ხმ იგი... და ფურცელნი მისნი შეენიერ და ნაყოფი მისი ფრიად, ად საგრილსა ქუეშე მისსა დამკვდრებულ იყვნეს ყნი მჭეცნი ველი-სანი (დან. 4, 9—ოშკ.).

„საგრილსა მისსა ქუეშე განისუენებდენ“ (ეზეკ. 17, 23—ოშკ.).

საგანე: „რომელსა იგი იქმოდე ეგვპტეს სავანესა შემსა“ (ეზეკ. 23, 21—22—ოშკ.).

საჯომი: „ესე საჯომი არს საკუროთხეველისაჲ“ (ეზეკ. 43, 31—ოშკ.).

საკიდური: „მოიღოს მღ^წ სისხლისა მისგან საღონებელისა და სცხოს... ოთხთავე საკიდურთა ტაძრისათა“ (ეზეკ. 45, 19—ოშკ.).

საკუროთხეველი: (გამოსლ. XVII 15; XX 24—25).

„საკურთხეველი ქუთათავან მიშენო მე, არა აღაშენო იგი თლილთა“ (გამოსლ. XX, 25), შდრ. = „უკრთუ ქუთათავან მიქმნე მე საკურთხეველი, არა აშენნე ივინი გამოკუჰთილინი, რ ველითა ქანდაკებულობაჲ დასდევ მას ზედა“ = ἐξ ἑνὸς λίθου κτίσθησιν ἐκ λίθων πωλῆς μοι, οὐκ οὐκαιοποιήσας ἀντὶς τμη- τὸν τὸν ἄβ ἕγχεσθῆναι σου ἐπιπέβληκας ἐπ’ αὐτὸς = Quod si altare lapideum feceris, mihi non aedificabis illud de sectis lapidibus.

ხამარტვლო: „ხამარტვლო“ (ანტიოქი სტრატეგის წარტყ., ლ. 19: TP., წ. IX, გვ. 13) = μαρτυρα.

ხამოთხე: „გმისა შენისა მესმა შველისა შს ხამოთხესა“ (შესაქმე III, 10) = ἡν φωνήν σου ἤκουσα περὶ πατισσῆτος ἐν τῷ παρῶθεν ἔφ. = *Итак гласъ твои слышаша мнѣ отъ сѣвера*.

ხამოთხველი: „ხამოთხველნი მათნი ვაქორებისანი ევრევე“ (ებეკ. 42, 5—ოშკ.).

„ხამოთხველი იყო წე ტაძარსა მას“ (ებეკ. 40, 46—ოშკ.).

„წე საყდართა მათ ადგილი ხამოთხველი“ (ებეკ. 42, 4—ოშკ.).

ხამრეკლო: „ხამრეკლო ავეგოთ ხეთ-სართულად“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ., „ცისკარი“ 1852 წ. № 3, გვ. 55).

ხამშჯავრო: „ხამშჯავროჲ დაეგო და წიგნი განებუნეს“ (დან. 7, 10—11—ოშკ.).

ხამყე || ხამყრო: „ხამყრენი იგი კარისა მის ელამისანი“ (ებეკ. 40, 48—ოშკ.).

ხანებვე: „ხანებვენო“ (ნეემია 2, 13) უდრის ბერძნულს *ἡ κίβρις*, ლათინურს *stercor*.

ხართული: „განზომა ამიერ და იმიერ სართულთა მათ ელამისათა“ (ებეკ. 41, 26—ოშკ.).

„ხართულნი უქმნა ათნი დასაბანელსა, უქმნა სართულთა ზედა“ (II ნეშტ. 4, 14—ბაქარ.) = τὰς Μεγαλὸν ἐποίησε δῆκκα καὶ τὸν λουτήρα ἐποίησεν ἐπὶ τῶν Μεγαλὸν“ (II Paral. 4, 14) = Bases etiam fecit, et conchas, quas superposuit basibus“ (იქვე).

„ხასახლე... ოთხ-ხეთ სართულად“ (ს. ორბელიანი, მოგზ. ევრ. „ცისკ.“, 1852 წ. № 3, გვ. 57).

ხარკმელი || ხარკუმელი: „გარდოუტევა მეღქოლა დავით სარკმლითა და... ივლტოდა... და მოიღო მეღქოლა გამოკერპებული და დადვა სარკცელსა ზედა და ტყვი თხისა დასდვა სასათულსა მისსა ზედა... აჰა ახალ-დაფლლი სარკცელსა ზედა... მოიღეთ იგი ცხედრითურთ ჩემდა მომართ“ (I მეფ. 19, 12-13-15-16) = κατέχευε ἡ Μεγαλὸν τὸν Δ δὲ τῆς θύρας καὶ... ἐφυγεν... καὶ ἔλαθεν ἡ M. τὰ κενοτάφια καὶ τὴν κλίνην καὶ ἦπαρ τῶν αἰγῶν ἕθετο πρὸς κεφαλῆς αὐτοῦ... Ἀγάγετε αὐτὸν ἐπὶ τῆς κλίνης αὐτοῦ... ἵδου τὰ κενοτάφια ἐπὶ τῆς κλίνης = Deposuit eum per fenestram... et aufugit... Tulit autem Michol statuam, et posuit eam super lectum, et pellem pilosam caprarum

posuit ad caput ejus... Afferte eum ad me in lecto... inventum est Simulacrum super lectum“.

„აჲა ესერაჲ ჩნ შემოვიდოდით ზოგსა ქლაქისსა და, დასდგად შდ სასწიულად შტანგი ესე მეწამული გამობადი სარკუმელსა, ვინად-იგი გარდა-შოგუსხენ ჩნ მას ზა“ (ისუ ნავე 2, 18,—საქ. მუზ. ხ. A № 51).=Ἰδοὺ ἤματι ἐπιπαρρησάμεθα εἰς μέγρον τῆς πύλης, καὶ θύραις, τὸ σπαιεῖον, τὸ σπαρτίον τὸ κάκαινον τὸντο ἐκθήσει· εἰς τὴν θύραν δὲ τῆς κατεβήσασα ἤμας δὲ ἀντή.=Si ingredientibus nobis terram, signum fuerit funiculus iste coccineus et ligaveris eum in fenestra, per quam demisisti nos“.

„და გარდასხნად სარკუმლით (ისუ ნავე 2, 15) და ჰქვამთ ამითად წარ-ვედითა“ (იქვე 2, 16—საქ. მუზ. ხ. A № 51),=καὶ κατεχλάσασιν αὐτοὺς διὰ τῆς θύρας καὶ εἰσεν αὐτοῖς· εἰς τὴν θύραν δὲ ἀπέλθῃτε=Demisit ergo eos per fa-nam de fenestra... Dixitque ad eos: Ad montana conscendite“.

„მელბოლა, ასული საულისა, უმზერდა სარკუმლით, და იხილა მეფე დავით მზღლომელი და მროვეელი წე კიდობნისა“ (II მეფ. 6, 16—ბაქარ.).=Μελ-χὼλ ἡ θυγάτηρ Σαουλ βλέπουσα διὰ τῆς θύρας.=Michol filia Saul pros piciens per fenestram“.

„სარკუმელი სამნი რიგი, კამარა კამარასა ზედა სამნი“ (III მეფ. 7, 4).

„სარკუმელი მიღრეკილი ფარული“ (III მეფ. 6, 4)=αἱ θύραις παρακαυτή-μεθα· ἄρπαι.=fenestras obliquas.

„სარკუმელნი დაფარულნი“ (ეზეკ. 41, 26—ოშკ.).

„და გარდამოსუა იგი მიღქმულ სარკუმლით და წარვიდა სივლტო-ლით“... (I მეფ. 19, 12—ოშკ.).

„სარკუმელები განღებულ სამ წილად, რა სახედველ იყოს“ (ეზეკ. 41, 16—ოშკ.).

„სარკუმელები კანკლედი განსანათლებელი... რა სა-ხედველ იყოს“ (ეზეკ. 41, 16—ოშკ.).

„შევიდა სახლსა თჳსსა და სარკუმელნი მისნი იყენეს განღებულ ქორსა მას მისსა“ (დან. 6, 10—ოშკ.).

„სარკუმელები ფარული თჳდ მიმართ ორმოც მიზინვან ბჳესა მას ეზომასა გარემო“ (ეზეკ. 40, 16—ოშკ.).

„მელქელ ასული იგი საულისი იქუირობდა სარკუმლით გამო. იხილა რად მეფემ და სიმღერიოთ, სიხარულით და როკეთი წმითა ნესტჳსადთა წე კი-დობანსა მას ოლისასა“ (II მეფ. 6, 16—ოშკ.).

„მობადმა ძიძის უოხრა: არა უყავ ვისი? ესე კარი და სარკუმელი ი უღელა ესრე შენახულია“ (ვისრამ. I გამ., ვვ. 227; II გამ., ვვ. 163).

بدایه گفت و رسم را چه کردی
 بدین درهای بسته چون بپردی
 چو آهرمن¹ شمارا ره نماید

(თ. 211 2—3, ქალ. 211 2—3) در بسته شمارا کی بیاید

¹ آهرمن

ვისში „არცა საღ სარკუმელი ზოა ღია და არცა სით გზა ბანთა გან-
 გასავალი (ვისრაშ. I გამ., გვ. 221; II გამ., გვ. 159)

نه روزن ديد وى نه جاى گاهى
 نه بر ساي سرايش ديد راهى (۳۰۵ 8 ქვ.)

ვისრამიანის ქართველი ავტორი სარკუმელს სპარსული როზნ „რვე-
 ზენ“-ის, ე. ი. დანჯრის შესატყვისად ხმარობს.

სახაწნებლე: „ქივშს... დავდგი სასაწნებლე ქვითკირი: ა: და შიგან
 ყურძნისა საწნები: ბ: და შეშისა საწნებელი: ა: (ქვბი II, 48).

„მეტეხარას დავდგი სასაწნებლოდ ქვითკირი: ა: და შიგან ყურძ-
 ნისა საწნები: ა: და შეშისა საწნებელი: ა: (იქვე, 45—46).

„ზნაჟას შეექმენ სასაწნებლოდ ქვითკირი: ა: და შიგან ყურძ-
 ნისა საწნები: ბ: და შეშისა საწნებელი: ა: (იქვე, 46).

სასახლე: „სასახლეები... გლეხთა... ვენაგითა და მიწითა“ (1523 წლ.
 ბართათაანთ ვაყრილობის წიგნი, ქვბი II, 351).

სასახლე გრემისა: „ალონშიც და მის ვარემემოს მრავალ სხვადა-
 სხვაფერი ყვავილნი, იანი და ყაყაჩონი ვაშლილიყვნენ. იქით აიყარა და ორნ
 დღესმდ გრემს მოვიდა, იქ მრავალი კარგად ნაშენები სასახლენი და-
 ქცეულ-დანგრეული ვნახეთ, უკარო და უჭერო, ნაღით სადგომ-ქნილნი. რა
 როსტომ მივთმ ამ რიგთ სახელმწიფო სასახლე ასრე აობრებულ ნახა,
 საწუთროს გაუტანლობას (sic) შეუწყინდა“ (ფ. გორგიჯანიძე, 531-32).

სახაძველი: „დაარღონ სასიძველი შენი“ (ეზეკ. 16, 38.—46—ომკ.).

„დასაბაჰსა ყლთა გამოსავალთა სა ალაშშენ ყლნი სასიძველნი
 შენნი“ (ეზეკ. 16, 25, 31).

სახსხლომღები: „მოსრნა ივინი სასხდომელებთა მათ აზოთისათა...
 და მოსრნა ივინი სასხდომელებსა შა მათსა“ (I მეფ. 5, 6,—9) = *ἐπὶ τῶν
 ἀνθρώπων ἐν τῇ ἐπιπέδῳ ἀνθρώπων = სარე ვნათთ ქსრათათაჲს ქსრათაჲს.*

სატურთელი: „სივრძენი იყუნენ სატურთელისა და უჩნდათ თავნი
 სატურთელთა“ (II ნეშტ. 5, 9—ბაქარ.).

საუნჯე: „მისცა საუნჯესა შა სახლისა ოი“სასა“ (II ნეშტ. 5, 1—ბაქარ.).

„ოქროძთა აღვაყსენ საუნჯენი შენნი და საკრებელნი შენნი“
 (ეზეკ. 28, 13—ომკ.).

„საუნჯეთა შა ვენაწისათა... ხ შა ზეთისხილთა და ხილთა
 ზა, რნი იყუნ ველთა ზა... საუნჯეთა ზა ზეთისათა... ხ საცხოვართა ზა,
 რლსა მიწყსიდნენ... და ჭართა ზა, რნი ოლეეთა შორის... ხ ვირთა ზა... და
 ცხოვართა ზა ყნი ესენი უფროსნი საქონლისა მეფისა დავითისა“ (I ნეშტ.
 27, 27-31) = *ἐπὶ τῶν ἰσχυρῶν αὐτοῦ... τὸν οἶνον... ἐπὶ τῶν ἐλαίωνων καὶ ἐπὶ τῶν
 σακχαρίωνων τῶν ἐν τῇ πεδίῳ... ἐπὶ τῶν βίωνων τῶν νομῶν... ἐπὶ δὲ τῶν θύων... =*

*Cellis autem vinariis... Nam super oliveta et ficeta, quae erant in campestri-
 bus... super apothecas autem olei... Porro armentis, quae pascebantur... et super
 boves in vallibus... Super camelos vero... et super asinos... super oves... Omnes*

vi. principes substantiae regis David = *ჩ ქსრჳკ ჳთხმარანაყნ ყტღტყ
 ეტხსოჯნ... ხ ქ ქსრჳკ ჰქქსხსაყნ ხ მოკაქყენსოყნ ირჳ ქ ყაჯთო... ხ ქ ქსრჳკ
 აიქოთიყ ართოთაქნაყ ირჳ ჳტნ ქ ზოქქოთან... ხ ქ ქსრჳკ ჰოჯნ*

საკმე: „შე-ველა-სძინა მას ბრძანებასა დარჳმ შეფჳმან და ჰრქუა სისინი.
 მთავარი ასურთაჲ და თინიკელთაჲ და სართაბუზან და სხუანი მოღვაწნი თქნი
 რლ განწყესებულ არიან საქმესა ასურასტანელთა“ (II ეზრა 6, 27—ოშკ.).

საყდარი: „აწყურისა ლთისა შშობელი... საშუალ საყდრისა ესეენა“
 (გამთაალ., შშ დფსი ქცა *881, გვ. 724).

საშინელი მიწისძვრის დროს „მცხეთისა საყდარიცა დაიქცა“ (გამთა-
 აღწერ., შშ დფსი ქცა *881, გვ. 724).

საოფელი: „მიმსახურენ ჩუენ, ვითარცა სათნო არს წინაშე შენსა. აჲ ესე-
 რა საყოფელინი ჩუენნი და მკვდრნი მათ შინა მონანი შენნი არიან და უნი
 ევლნი და საიფულებნი და სამწყსონი ჩუენნი და პროწყეულნი და უნი ბანანი
 ანგროენათა ჩუენთანი წინაშე შენსა არიან და იჳმიე იგი, ვითარცა სათნო არს
 შენდა“ (იგილით. 3,—3, 4—ოშკ.).

„აჲ ესერა საყოფელი ქალაქისაჲ კეთილ არს და წყალნი ესე ბო-
 რიჯტ შეილთ მომსრეველ. ჰქა მათ ელისე: ემომართუთ მე სარწყული ახალი
 და შთაასბთ მას მარილი. და მოართუეს და განიღა გამოისაგალსა მას წყალ-
 თასი და შთაასბა მუნ მარილი იგი და ჰქა: «არღარა იყოს მაკვლინებელი და
 ზღლარა შეილთა სრჳე და განიკურნეს წყალნი“ (IV მეფ. 2, 19, 20, 21—ოშკ.).

„იშნე თავისა შენისა საყოფლები სასიძველი და ჰყე თავისა შე-
 ნისა, გამოგებაჲ, ენა საეპროჲ ულთა უბანთაჲ“ (ეშკ. 16, 24—ოშკ.).

„იყოს საყოფელი სირინოსთა და ეზოგებ სირაქლემთა... მუნ და-
 იბუდა ვძლარზმან“ (ესაია 34, 13,-15) = *შთჳ: ჰინაშჳჳე თეიქოთ ყჳ ანაქ თეი-
 მნუ... ჰჳჳე მბრთჳთჳთ მქჳთჳჳე = Paliurus in munitionibus ejus et erit cubile dra-
 conum et pascua struthionum... ibi habuit foveam ericium. = მყტყქ რნაქ ი-
 ქ ქ რნ ზომარჳსაყ ხ ზანყქათ ჳაკჳამანყ... ანჳ სზან ჰაყა იჯნქ*

საჩები: „ქართულად დერეტენის პირის სანრდილობელს თიცარსა ჰქვიან“
 (საბაჲ).

საცავი: „სცვენ საცავსა მას ტაძრისასა“ (ეშკ. 40, 45—ოშკ.).

„სცვენ საცავსა მას საკურთხეველისასა“ (იქვე—ოშკ.).

საძირკველი: საბერძენეთიდან მოსულები „წარმოვიდეს ერუმეთს და და-
 დვეს საძირკველი ეკლესიისა... წარმოვიდეს მანგლისს და დადვეს
 საძირკველი ეკლესიისა... და იყო შეფჳმან (მირიან) შენებაჲ ქეთი ეკლ-
 სიანა ვარეუბნისა“ (მქცა ქა. Опис. II, 714).

საწნახელი || საწნახელი: „საწნახელთა სასუმელსა წყლესათასა“ (შესაქ.
 36, 38) = *მე თინჳ ჳყოინჳ თან პთჳთჳიჳთ თინ შბჳთჳ. = მსაჳაჳანჳ ჳჳოიქჳ
 ჳჳიჳჳ = Posuitque eas in canalibus, ubi effundebatur aqua.*

ზრძოლბს დროს „მიწა სისხლისა მდინარეობითა საწნახელსა“ ჰჳვან-
 დაო (ვისრამ. I გამ., გვ. 31-32; II გამ., გვ. 25).

საკრებელი: „ძელის ამოსახერგეტი რკინა“ (საბა).

საპურკლე: ტარიელი და ავთანდილი რომ ზარადხანითან „გამოვიდეს, გამოვბეჭდეს ორმოცივე საპურკლები“ (აბულ. 1299, 2; კაც. 1323; საიუბ. გამ. 1372).

საკმილი II საკუმილი: „მოვიდა ნაბუქოდონოსორ კარსა მის საკმილი-სასა“ (დან. 3, 92—ოშკ.).

„შეთხინეს ივინი (დანელ მოყვასებითურთ) შორის საკუმილსა მას ცეცხლისასა შეკრულნი“ (დან. 3, 21—ოშკ.).

სახემელი: „ძელისა სახეველთა უპყრობდის ზღუდეთა მისთა“, ტაძრის აგების დროსაო (I ეზრა 6, 9—ოშკ.).

სახლი: „მიჰხედონ მას დღესა შინა რჩეულსა სახლებსა ქალაქისასა და გამოაცხადენენ თარულნი სახლთანი საკიდურთა თუსთანი“ (ესაია 22, 8—9—ოშკ.).

„ძიება ყავ და იხილე სახლსა მატრიანთასა და ძეს წივნი სავენებელთა და დამარბულად შედისა კუროსისა“ (II ეზრა 6, 21—ოშკ.).

„ძენი შენნი და ასულნი შენნი ჰამდეს და სუმიდეს ძმისა მათისა უხუცესისა თანა და შევეულად ქარი დიდი მოვდა უდაბნოთ, ეკუთება ოთხთავჳკიღეთა სახლისათა და დაეცა სახლი იგი ყრბათა შენთა ზედა და მოწყდეს, ვანფერი მე მარტოჲ“ (იობ 1, 18—19—ოშკ.).

„გამოუხატო მათ სახლი ესე და გამოსავალნი მათნი“ (ეზეკ. 43, 11—ოშკ.).

„ქმნეს პილოძს ძუილთავან სახლნი სერტყოვანი (ეზეკ. 27, 6—ოშკ.)

„სახლები მათი მოიცეხლეს ცეცხლითა“ (იერემ. 51, 32).

„სახლნი და ბთევებულნი“ (ესაია 32, 14) = *οἱ καὶ ἐγκαταλείψονται. = Ἰσοπυρῶντες ἔκλυται. ἔρημὸν ἡ γῆ ὡς ὡσεὶ ἡ ἔρημος. ἡ δὲ ἕρημος ὡσεὶ ἡ ἔρημος.*

„სახლნი გულისსათქმელნი“ (ესაია 32, 14).

„იოს მათა სახლებად ვანჩე მებულად სიწმიდედ“ (ეზეკ. 45, 4—ოშკ.).

„თქა სოლომონ შენება სახლისა სახელისათჳს ოდ და სახლი სამეუფო თჳსი“ (II ნეშტ. 2, 1—საქ. მუხ. ხ. A № 51).

„ზრობად და ცხოვარი და თბად საზრდელად მათა, და საგზალი ყოველსა კაცსა სიმრაველდ ოქროდ და ვეცხლი სახლისაგან სამეუფო მრავალი ფრიად“ (ივდ. 2, 17—18—ოშკ.).

„განშორებად სახლისა ჰყო ვარემოს ვარეუტაძრისა“ (III მეფ. 6, 6). = *შეძარჳთ. ἄ, Zwischenraum. Interval. = შეძარჳთ შინაჲ უფ ὁμοῦ καὶ ἄλλοῦ უფ.*

„მოიქცეს წყალი იგი პარველისა მის ტბისა საბანელისაჲ ქალაქად და დაარღვენეს სახლები“ (ესაია 22, 9—10—11—ოშკ.).

„უკუეთუ იქმნენ სახლნი მრავალნი, საოკრად იყენენ დიდნი და კარგნი, და არა იყენენ შს მკვლრნი“ (ესაია 5, 9). = *ἐὰν γὰρ γέμῃσιν οἱ οἶκοι πάλαι, εἰς ἕρημον ἕσονται μακάριαι καὶ καλαί. = Πῶς ἡ ἕρημος ὡσεὶ ἡ ἕρημος.*

ასაკან კასრ ფარჯან. ს სქტ მსბამსბდ ღ ფღფღფღ ღფფფ, იღ იღ ღფფ იღ
 რნახსსსსს ს სოთა.

ბერტყე: „წარმოიყვანა მათგან კაცნი ძლიერნი ბრძოლად და მათ შეიწყნარს იგი და ყნი სოფლები მათი გვრგვინებითა და მძნობრებითა და ბოძლებითა და დაარღვნეს ყნი საზღვარნი მათნი და მოკაფეს ყნი სერტყეები მათი“ (ივდ. 3, 6—7—8—ოშკ.).

სეფე: წა ნინო აპობს: „მოვიდა და ჩემი შროშანა სეფეშ-ქალი... მოიყვანა ბერძულ მეტყუელი დედაკაცი და... ოდეს ცნა ყნ საქმე ჩემი, მაიძულა წარყვანებდა ჩემი სეფედ, ხოლო მე არა ვინებე“-ო (Опач. II 756).

მეფე კურთხევის დროს „შებძანდა საყდარსა, ვარემოს სევეანი იღვნეს ოქსინოთა მოფარულნი, დაბძანდა მას შინა და დიდებულნი თავ-მიშველნი თავს იღვნეს. და მიბძანდა დედოფალი და მიულოცა და გარდააყრა გუარი, მერმე მიბძანდნენ უფლიოწლნი, მიულოცეს, ეგრეთვე ჯალაზნი დარბაისელთანი მივიდნეს და მიულოცეს. გათავდა რიგი მილოცვისა, წამობძანდა მეფე სეფესა შინა, ვითაცა ზეით აღმიწერია. ეგრე დიდებითა და რიგ-წესულობითა მობძანდებოდა სარდალი და მუხრან-ბაგონი, მკლავთა-მპყრობელი, ამიერ და იმიერ უღვენეს, პორფირისა უკან მკლავთა ცალ-კერძო რევაზ ორბელიანს ეჭირა და ცალ-კერძო შეითარს ზურაბს. მიბძანდა სეფესა შინა და დაბძანდა (პ. ორბელიანი, 385).

სივრცე: ზღუდის ბჭეთა გოდლების „სივრცეშ მისი დაფუძნა სანოცსა წყრთასა ზედა“ (ივდ. 3, 3—ოშკ.).

„საკურთხეველისა ძელისაჲ ორ წყრთა სიმაღლშ მისი და სამ წყრთა სიგრძშ და ორ წყრთა სივრცშ მისი“ (ეზეკ. 41, 22—ოშკ.).

სიონი: ტფილისში ჯალალედინმა „იწყო რღვევად ეკლესიათა, ვიდრე საფლ-ვადმდე აღმ(ი)ფხურა, რომლისათჳს იკადრა და ეკლ-ყო სიონისა გუშმზად(ი)სა შემუსრვად სრულიად, (და) იგი კიდითა მალლითა და გრძელითა განჭიდა აღსლვად; და ესეცა შესძინა, რამეთუ ხატი უფლისა ჩუენისა იესოს ქრისტესი და ყოვლად წმიდისა ღთისმშობლისა, რომელი სიონს მკუადრ იყო, ბრძანა მოყვანებად და კიდის შესავალსა დადებად პირ-აღმართ“ (ყამათაღმშ., მშ დღესი ქცა *754, გვ. 579).

არჩილმა „საგანაჲური ყოველთა ქართლისა ეკლესიათანი დაფლნა ჩრდილისა დიდისა სიონისა მცხეთისასა“-ო (ჯუანშერ, მშ დღესი ქცა *418, გვ. 200).

სოფელი: „ოღმან შექმნნა სოფელნი და უშენნი და კიდენი სოფლისანი ცასა ქუეშე“ (ივანე 8, 26—ბაქარ.).

სტოვა: „სტოვაჲ ბაგინისაჲ“ (შბსი წა წნს ცე, 54).

„ალაშენა ზღუდესა ზედა სახლისასა სტოვანი გარემოს ტაძრისა“ (III მეფ. 6, 5).—შმაყენ ანუ ანუთ თოიჯთ თმ თქთს მღღაჲრა ჰუაღბმენ თფ ვაჲ (სტოვა=თ მღღაჲრთ=Dachgewölbe, Dachgebülke).

„სტოვა რა წინაშე პირსა ტაძრისასა.—ალაშენა ზღუდესა ზედა სახლისასა სტოვანი გარემოს ტაძრისა და დაბირი (III მეფ. 6, 3,—5). =თ აღღამ ჰატა პრთაჲთ თმ ვაჲთ. შმაყენ ანუ ანუთ თოიჯთ თმ თქთს ჰუაღბმენ თფ ვაჲ ჰაი თფ ბაჲჲრ.=Porticus erat ante templum... aedificavit super parietem te-

impli tabulata per gyrum in parietibus domus per circuitum templi et oraculi.

სუფთა: „გვიომიანებულ იყო სუეტები იგი მისგან ქუემო კერძოთაგან სუეტისათა და განშორებულ სუეტსა მას, ვგრეთცა სტოებნი, რ სამკეცად იყო“ (ეზექ. 42, 5—6—ოშკ.).

„სუეტნი იგი ორნივე და ზღუა იგი ერთი და მექონითნი იგი, რ ლ ქნა სოლომონ სახლსა ოლისასა“ (IV მეფ. 25, 16).

„ათორმეტ წყრთა სიმაღლე ერთისაჲ მის სუეტისაჲ და ქოთარ პილენძისაჲ მის ზა და სიმაღლე ერთისაჲ მის ქუთორაჲსაჲ სამით წყითთ და საბაქთა მროწლის სახენი ზა ქოთარსა მას გარენო წივე პილენძისაჲ და ვგრევე სახელ მეორისაჲ მის სუეტის თავისაჲ“ (IV მეფ. 25, 17).

„სუეტები ემოხა მის ვარეშმდხანი განწესებულად პირისაჲრ ვა კმოდეულად“ (ეზექ. 42, 3—ოშკ.).

„ორნი იგი სუეტნი მათ ზედა გოლოლათნი და ხარისხნი და სუეტთა (sic!) ზედა სიმაღლეები ქოთარეთისა მის და თავთა ზედა სსუეტეთა მათ ორთასავე ორი ბადის სახე დაფარედ თავთა მათ ქოთარეთთასა, რი=იგრ თავთა მათ ზედა სუეტთასა, და ეფუნები ოქროსა ოთხასი, ესეცა ორთა მათ ბადეთა, და ორი სახე ბორწეულაკები, თუთო მას ბადესა, ესეცა დასაფარავად ორთა მათ გოლოლათთა ქოთარეთთასა, რომელ-იგი იყნეს ზედა კერძო სუეტთა და მექონითთა მათ. ქნნა ხარისხნი ათნი საბანელნი, რ ლ ქნნა მექონითთა მათ ზედა“ (II ნეშტ. 4, 12—13—14).

„სუეტები სამხრით კერძო... სასუეტებთა ქუემო“ (ეზექ. 40, 18—19—ოშკ.).

„სუეტნი ორნი და მას ზედა სართული, და გვრგვნ[ნი] ორ[ნი] თავთა ზა სუეტთასა, ბადენი ორნი, რი ჰუარვიდა თავთა გვრგვნ[თა]სა, რნი არნ თავთა ზა სუეტთასა“ (II ნეშტ. 4, 12—ბაქარ.). = *ששלוש בנים וארבע בנות ששלוש בנות ששלוש בנות ששלוש בנות ששלוש בנות ששלוש בנות* = *Columnas duas et epistylia et capita et quasi quaedam retiacula quae capita tegerent super epistylia*. = *დობიანი სერქია ხ ქ ქერაჲ უთყო ექოჲ-კაჲნი, ხ ქ ქერაჲ ქოქაქოჲ ახანგნი ექოქშაროქშანი ექერქიოსანი, ხ ექანგ-ქოქერძანი ექერქია თა ქ ბადიქე ქოქაქოჲ ექოქშაროქშანგნი, აგრ ზენ ქ ქერაჲ ექოჲ ახანგნი*.

„გაბრდასადებლნი უქნა, რომელი დადვა თხემსა ზედა სუეტისასა... და უქნა ორნი ბადენი დაფარავად ვარდასადებელისა სუეტთასა“ (III მეფ. 7, 16—17). = *שם יבנהוהוה ששלוש בנות ששלוש בנות*. — *Deckel*.

ტალავარი: „მოიღეთ ფურცელი ზეთისხილისაჲ და ფურცელი ხის ძელქვისაჲ... და იქმენით თქუნ ტალავარი“ (ნეემ. 8, 15—ოშკ.).

ტაძარი: „უქნა წეტაძრისა სუეტნი წყრთა ოცდაათხუთმეტი სიმაღლე და თავნი მათნი ზუთი წყრთა. და უქნა ჯაქუნი დაბირსა და დასხნა თავთა ზა სუეტთასა. და დაადგინა სუეტნი წე პირისა ტაძრისასა“ (II ნეშტ. 9, 14—ბაქარ.).

„აღმართნი წე ტაძრისა მის ორნი სუეტნი. და იყო წყრითთა ოცდა-

ათხუტყეტ სიმაღლე მითი და სუსტის თაენი მათნი ხუთ-ხუთ წყრთა და ქმნნა ჯაჯუსლნი ბადის სახედ გარდმოტეგებულად. და სერსეროთი დაბირს და და-სხნი იგინი ზედა სუსტთა მით და ქმნა მროწყეულაკები ასი და მოასბა გარდა-კედლებულთა მათ“ (II ნეშტ. 3, 16). = „*ἐποίησεν ἑμπροσθεν τῶν τοίχων στύλους ἄνθι... καὶ τὰς κερυλὰς ἀνθεν*“ (II Paral. 3, 15), *καὶ ἐποίησεν Ἀερσαρῶθ ἕν τῶν θοβῆερ καὶ ἕνωσεν ἐπὶ τῶν κερυλῶν τῶν στύλων, καὶ ἐποίησεν ῥοίστους ἕκαστον καὶ ἐπέθηκεν ἐπὶ τῶν χυλῶν*“ (3, 16). — Ante fores etiam templi duas columnas... porro capita earum... (3, 15)... necnon et quasi catenulas in oraculo et superposuit eas capitibus columnarum; malogranata etiam centum quae catenulis interposuit (3, 16).

„უსსართულთა ტაძარი“ (ეზეკ. 10, 4—ოშკ.).

„კამარა ერთი პირისპირ მის ტაძრისსა... და აღქმნა და აღასრულა ტაძარი იგი. და უქმნნა ტაძარსა მას საარქმელნი კანკელნი დაფარულნი და მოადგა არდაბაგი გარემო ზღუდესა მას მის ტაძრისსა და დაბირსა, და მოაქმნა კედლის-კედელ გარემო კედელთა მით კედელი იგი შინაგანი (შაგნი) ხუთ წყრთა... და განმარტა მოტიხურით გარემო ზღუდეთა მათ ტაძრისათა“ (III მეფ. 6, 3—საქ. მუხ. ბ. A № 51). = *τὸ ἀξίμ κατὰ πρόσωπον τῶν ναῶν... ἔκοσμησεν τὸν οἶκον καὶ συνετέλεισεν αὐτὸν. καὶ ἐποίησεν τῶν οἰκῶν θύρας πρὸς τὸν παραπαισιμένους αὐτὸν, καὶ ἕνωσεν ἐπ’ αὐτὸν τοίχων τῶν οἰκῶν μέλαθρα καυλῶσεν τῶν γῶν καὶ τῶν θοβῆερ. ἦ πλεσρα... τὸ μέσον ξῆ... ἔτι διαστήματα ἕνωσεν τῶν οἰκῶν καυλῶσεν ξῆσθεν τῶν οἰκῶν, πῶς μὴ ἐκλαμπήσωνται τῶν τοίχων τῶν οἰκῶν*“ (6, 3—6). = Porticus erat ante templum... Fecitque in templo fenestras obliquas. Et aedificavit super parietem templi tabulata per gyrum in parietibus domus per circuitum templi et oraculi, et fecit latera in circuitu... medium tabulatum sex cubitorum... Trabes autem posuit in domo per circuitum forinsecus“.

„განწყესებულებისა მისებრვე ტაძრისა“ (ეზეკ. 42, 20—ოშკ.).

„ხილვად იგი ტაძრისაჲ მის გარემო განწყესებიო“ (ეზეკ. 42, 15—16—ოშკ.).

„ტაძარი სამოთხველი დამტკეცილ არს ზუნ შორის“ (იერ. 8, 24—ოშკ.).

„ტაძარი იგი და მახლობელი მისი ძელით რჩუნვილ გარემო და იატაკი და იატაკითგან ეწე საარქმელებადმდე“ (ეზეკ. 41, 16—ოშკ.).

...მას შინა აღიქმნა ტაძარი იგი თსი“ (II მეფ. 5, 9—ოშკ.).

„აღდგეს მის (მედის) წინაშე ყოველნი იგი ჯელმწიფენი სპარსთანი და არშაკთანი... რომელნი სხდის ტაძარსა მას სამეუფოსა“ (ესთერ. 1, 14—ოშკ.).

„ჯერ იყოს მისა შენებაჲ ტაძრისაჲ მის“ (II მეფ. 7, 11—ოშკ.).

„და განუმზადო მას დამტკიცებად მეთუებაჲ იგი მისი, მან აღაშენოს ტაძარი სახლად ჩემდა“ (II მეფ. 7, 11—13—ოშკ.).

„აღქმნა ტაძარი იგი და აღასრულა და განრჩუნა ტაძარი იგი ფიცითა შედგებულთა და ძელითა ფიქვისათა. და აღაშენა კედელთა მათთა მის ტაძრისათა სვეტებს (sic!) ქუეშე კამარათა მათ ხუთ წყრთა სიმაღლითა

და აღრჩუნნა სულტნი იგი ძელითა ფიქვისათა“ (III მეფ. 6, 9—10—საქ. მუხ. ბ. A № 51). „*ἠκοσμήσατο τὸν οἶκον καὶ συντετέλεσεν αὐτὸν καὶ ἐκοιλιστᾶθήσατο τὸν οἶκον κέδρῳ, καὶ ἠκοσμήσατο τοὺς ἐνδοχίτους ἐκ ὄλου τοῦ οἴκου πάντες ἐν πηχέι: τὸ σῆχος αὐτῶν, καὶ συνέσχε τοὺς σὺνδοχίτους ἐν ξύλοις κεδρίνοις.* = *aedificavit domum et consummavit eam, texit quoque domum laquearibus cedrinis. Et aedificavit tabulatum super eam: annem domum quinque cubitis altitudinis, et operuit domum lignis cedrinis.*“

„და ქმნა სოლომონ ტაძარი იგი და აღასრულა. და აღრჩუნნა კედელნი იგი მის ტაძრისანი ძელითა ფიქვისათა იატაკითგან ვე თავამდე და ვე მოსლემდე. და მორჩუნა შაგნი გუმბრდი ერთი ტაძრისა მის ძელითა ნაძვსათა. და შემოქმნა ტაძარსა მას გუმბრდი ერთი, ოც წყრთა სიმაღლე მისი იატაკითგან (sic) ვე მისლამდე, და შემოქმნა კედელი იგი დაბირსა წა მს წათსა“ (III მეფ. 6, 14—16).

„ქმნა სოლომონ ტაძარი იგი და აღასრულა. და აღრჩუნნა კედელნი იგი მის ტაძრისანი ძელითა ფიქვისათა იატაკითგან ვე თავამდე და ვე მოსლემდე და მორჩუნა ძელითა შინაგან და განაჩუნა შაგნი გუმბრდი... და შემოქმნა ტაძარსა მას გუმბრდი ერთი... და შემოქმნა კედელი იგი დაბირსა წა მას წათსა... განაჩუნა ტაძარი იგი შაგნი ძელითა ფიქვისათა, კამარები მისნი და სულტნი მისნი გამოქანდაკებლი ყნი ძელითა ფიქვითა, და არა ჩნდა ქვა... განაჩუნა იგი ოქროთა მყარითა... განაჩუნა სოლომონ ტაძარსა... ოქროთა რჩეულითა და დამსკუალა ოქროსა სამსკულეობითა პირისპირ დაბირსა. და შემოსა იგი ოქროთა და ყა მას ტაძარსა შესცხო ოქრო და შინაგან დაბირსა მას ქმნა პეველნი ოქრონი... ორნი ქვრობინი ძელი ურთხელისგან (III მეფ. 6, 14,—23). = „*ἠκοσμήσατο τὸν οἶκον καὶ συντετέλεσεν αὐτὸν καὶ ἠκοσμήσατο τοὺς τοίχους τοῦ οἴκου ἐκ ξύλων κεδρίνων ἀπὸ τοῦ ἐνδοχίου τοῦ οἴκου καὶ ἔσω τῶν τοίχων. ἐκοιλιστᾶθήσατο συνεγόμενος ξύλοις ἔσωθεν... καὶ ἐποίησεν ἐκ τοῦ ὄλου εἰς τὸ ἄγιον τῶν ἁγίων... (Bb:) ὁ ναὸς οὗτος ὁ ἐσώτατος καὶ ἐκ κέδρου πρὸς τὸν οἶκον ἔσω πλοκῆν ἐπαναστάσεις, καὶ πέταλα καὶ ἀνάγλυφα πάντα κέδρου ὡς ἐφαίνετο λίθος... καὶ περιέσχεν αὐτὸν χρυσῷ συγκεκλεισμένῳ... (A:)... καὶ περιέπιλετο Σαλαμων τὸν οἶκον χρυσῷ ἀποκλείστω καὶ παρήγαγεν ἐν καθηλώματι χρυσοῦν. καὶ ὄλον τὸν οἶκον περιέσχεν χρυσῷ καὶ ὄλον τὸ ἔσω τοῦ ὄλου ἐπιστάλασσε χρυσῷ... ὅσο χερουβείμ (A: ξύλων κηπαρισίνων (sic)). = *Aedificavit Salomon domum et consummavit eam et aedificavit parietes domus intrinsecus tabularis cedrinis, a pavimento domus usque ad summitatem parietum et usque ad laquearia operuit lignis cedrinis intrinsecus et texit pavementum domus tabulis abiegnis... Et cedro omnis domus intrinsecus vestiebatur, habens tornaturas et juncturas suas fabrefactas et caelaturas eminentes; omnia cedrinis tabulis vestiebantur, nec omnino lapis apparere... operuit illud atque vestivit auro purissimo, sed et altare vestivit cedro. Domum quoque ante oraculum operuit auro purissimo... et affixit laminas clavis aureis. Nihilque erat in templo, quod non auro tegetetur, sed et totum altare oraculi texit auro. Et fecit... duos cherubim de lignis olivarum.*“*

„და განრჩუნა ტაძარი იგი შინიგანი ძელითა ფიქვსათა, კედარები მისნი და სვეტნი მისნი გამოქანდაკებული ყრ ძელითა ფიქვთა (sic!), და არა ჩნდა ქვა“ (III მეფ. 6, 18). = οὐτος ὁ ναὸς ὁ σῶτατος. καὶ ἐνὰ κέθρου πύρας τὸν οὐκὸν ἔσθω πλοκῆν ἐπαναστάσεις καὶ πέταλα καὶ ἀνάγλυφα πάντα κέθρινα οὐκ ἐφαίνετο λῆθεις“. = Cedro omnis domus intrinsecus vestiebatur, habens tornaturas et juncturas suas fabrefactas et caelaturas eminentes; omnia cedris tabulis vestiebantur, nec omnino lapis apparere poterat in pariete“.

„აღაშენოს ტაზარი (ტზრი) სახელისა ჩემისათს, და აღმართო საყდარი მისი მიუკუნისამდე“ (II მეფ. 7, 13—საქ. მუშ. ხ. A № 51).

„მე ესერა დამკვდრებულ ვარ ტაზართა შინა ჩემთა“ (იქვე, 7, 13). = αὐτὸς οὐκὸν ἐμψῆσει μοι οὐκὸν τῶν θρόνων! μοῦ καὶ ἀνορθῶσθαι τὸν θρόνον αὐτῶν ἕως εἰς τὸν αἰῶνα. = Ipse aedificabit domum nomini meo et stabiliam thronum regni“.

„იყო წელსა მას ოთხას და მეორმოცესა შდ გამოსლვისა მის ძეთა იშლისათა ქყნით ევჯპტით, წელსა მეოთხესა თთვესა მეორესა სუფევასა სოლომონ მეფისასა... იწყო საქმედ ტაძრისა მის ოონსა“ (II მეფ. 6, 1—საქ. მუშ. ხ. A № 51).

ტრაპეზი: „უქმნა ტრაპეზი ათი... და ფილანი ქმნა ოქროთა ასი. და ქმნა ეზონი მლდლოთანი და ეზო დიდი, და კარნი ეზოსი და სარკმლები მათი რვალი-საებრ რვალითა. და ზღა დაადგინა კუთხისგან სახლისა მარჯვენისა“ (II ნეშტ. 4, 7-10—ბაქარ.). = ἐποίησε τραπεζῆας δεκά... καὶ ἐποίησεν φιλίας χρυσαῖς ἑκατὸν, καὶ... τῆν ἀσπίην τῶν ἱερῶν καὶ τῆν ἀσπίην τῆν μεγίστην καὶ θύρας τῆν ἀσπὴν καὶ θύρας αὐτῶν καταχεχαικωμέναν χαλκῶν. = Fecit... et candelabra aurea... mensas... phialas... atrium sacerdotum et basilicam grandem, et ostia in basilica, quae texit aere“.

ტვრთის მზიდველნი: „ტვრთის მზიდველნი“ (II ნეშტ. 2, 18—ბაქარ.). = νατοφῆρας, νατοφῆρας.

უბანი: „მოიწია ძრვას საშინელი ანტიოქიას და დაეცნეს მრავალნი საყოფელნი და სახლნი ძრვისა მისგან... მაჰაძცა ამის მონასტრისაჲ მოკუდა სხუთთა თანა, რამეთუ დაირღუა საყოფელი იგი მათი ვიდრე საუთუმველაღმდე... შიშისა მისგან და ზარისა განეშორა ყრმად იგი დედასა თჳსსა და იქცეოდა იგი უბანთა ქალაქისათა ჟამსა მას საშინელსა, რამეჲს დაეცემოდის ყოველნი შენებულნი“ (ცა სჯომნ მესულეტისაჲ, კიმენი 219, § 6).

„დაწერა მეფემან და ბქეთა განიწინება... უბრძანებთ დიდებულსა ეპარხოსსა, რადთა წარმოვადგინნეს ქალაქვეტობისა მისისა სამშჯაეროსა, და შოლტითა ზურგი თქნი უწყალოდ გუემოს, და მერმე ენანი სამთანივე ძირით აღმოგკუთნეს და მარჯუენანი გელნი, მწერალნი გემობათანი, მახულითა დაგკუთნეს და შდ... განგაქიქნეს ათორმეტთა მათ უბანთა სამეფუფოჲსა ამის ქალაქისათა. და შდ განქიქებისა მის წარგავლინნეს სამარადისსა ექსორობასა და პურობილობასა კერძოთა სამეგრელოჲსათა“ (ცა მაქსიმე აღმსრ., კიმენი 93, § 29).

მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრებაში მოთხრობილია, რომ ორბუნებიათა და ერთბუნებიათა მოძღვრების კამათში გაურკვეველობის გამო, კვისარმა „დაწერა ბრძანებად, რათა არცა ერთსა ნებასა და საქმესა იტყოდინ, არცა ორსა. ესე ბრძანებად წარაკითხეს სებეროზას მოწაფეთა და იტყოდეს უბანთა ზედა“-ო (კიმენი 53, § 6).

მაქსიმე აღმსარებლის განსმარებლის დროს მისთვის მუქარიუ უთქვამთ: „მე ესრეთ ვბჭობ, რათა შეგიყვიროთ ქალაქად და დაგადგინოთ უბანსა მას ჟოროდ პასა შეკრული ჯაქუთა, და მოკრბენ ყოველნი ღუღანი, მამანი და დედანი, და ყოველნი მიმოსნი და მეძაენი უბანთანი და კაცად-კაცადმან გცეს ყურთიშალსა და პირსა შეგნერწყოს“-ო (ცა მაქსიმე აღმსარებლისაჲ: კიმენი 85, 2.—6).

„აღაშწნოს უბნები და ზღუდჲ“ (დან. 9, 25—ოშკ.).

„საპურველითა ცხენთა მისთაჲთა დათრგუნენენ უბანნი შენნი“ (ეზეკ. 26, 11—ოშკ.).

„აღიხილნა თულნა მოხუცებულმან მან და იხილნა კაცი იგი მოგვაჟორნი უბანთა ზედა ქალაქისათა, და ჰქა მოხუცებულმან მან: «ენაჲ მოხულოთ, ანუ ვიდრე ზუალთ» (მსაჯ. 19, 17—ოშკ.).

„მოქალაქენი... და მათნი ჯალბნი თვითოს დღეს თვის უბნისანი მივიდიან“ (ფ. გორგიჯანიძე, 529).

ურაკპარაკი: „ერთი კაცი ურაკპარაკსა მას, წინაშე ბჭესა მას“ (ნემ. 8, 1—ოშკ.).

„ურაკპარაკთა ქალაქისათა“ (ნემ. 8, 10—ოშკ.).

„დაუტეიო იშშლთა ვიდრე ზღუდედმდე ურაკპარაკთაჲსა“ (ნემ. 3, 8—ოშკ.).

უხართულო: „უსართულო იგი ბქისაჲ მის გარეშჲ უსართულოდმდე ელამისა ბქისამის შინაგანისა ერგასის წყრთა“ (ეზეკ. 40, 14—15—ოშკ.).

ულადი კლდის შესახებ ცნობა ბასილი ზარზმელის მიერ დაწერილს ცაში გვაქვს აგრეთვე დაცული. სერაპიონმა გიორგი ჩორჩანელს ასე უთბარის: „ღმერთმან, რომელმან უბრძანა მოსეს კურთხითა ვანებნად ზღუსა და კულად უდაბნოს კლდისაგან ულადისა აღმოცენებად წყალი“, ისვე აქც, ამ უდაბნოშიც, მონასტრის აშენებას შეგვაძლებინებსო (ცა სრპნ ზრპლს, კეკ. გიმ., გვ. 157, 12—16).

ქ. კეკელიძის განმარტებათ „ულადი ძნელი სავალი“ უნდა იყოს (იქვე 184, 1). ამ შემთხვევაში იგი ს. ორბელიანის სიტყვებს იმეორებს, რომელსაც გამოსლვათა 10, 21-ის დამოწმებით, ნათქვამი აქვს: „ულადი ძნელი სავალი“-ო (ლექსიკ.). ამ ადგილას დაბადებაში ულადი კლდე არც არის და არც შეიძლება იყოს, რათგან იქსულ სხვა სავანზეა საუბარი. კლდითგან უდაბნოში კვერთხის დარტყმით წყლის აღმოცენება მოსეს მიერ გამოსლვათა 17, 6-შია მოთხრობილი, მაგრამ აქ კლდე-კია ნახსენები, ხოლო ულადი არც ამ ადგილას მოიპოვება, ბაქარის გამოცემაში მაინც. მაინცა და მაინც ცხადია, რომ ბასილი ზარზმელის თხზულების შემომოყვანილ წინადადებისათვის ულადის მნიშვნელობის ასეთი განმარტება სრულებით შეუფერებელია. იქ იმაზე-კი არ

არის მსჯელობა, რომ კლდე უვალი იყო, არამედ, რომ ეს ადგილი უწყლო აღ-
მოჩნდა და ხალხი წყურვილისაგან იყო შეწუხებული. ამიტომ უღალი კლდე ამ
ადგილას უწყლო, მზრალი, ხმელი კლდის აღმნიშვნელი უნდა იყოს.

ფარდაგი: „სადა ფარდაგი იყო დარბაზსა შიგან გაბმული, ცალი წყური
კლდესა ზედა იყო დაბმული მაგრითა თოკითა, მას თრქსა ზედა უჭამურითა ფერ-
ჭითა გავიდა, ვითა მოშაითი“ (ვისრამ. I გამ., გვ. 221—222; II გამ., გვ. 159).

سړ بر رڼه جوړ پرته شايين
يكي سر بر زمين ديگر يوان
پرو بسته طناب سخت به يار..
فگند از ياي كفش آن كوه سمين.

(ქალ. 4 • 6, 5, 4) پرو بر رڼه جوړ پرته شايين

ფართო: „ქალაქი ესე დიდ არს და ფართო“ (ნეემ. 7, 4—ოშკ.).

ფარეხი: „გამოვიღე შენ ფარეხთაგან სამწყეთოსა და გყავ შენ წინამძღო-
რისა ჩემისა... მივსცე ადგილი ერსა ჩემსა იქლსა და დიდნერგე ივინი დიე-
კვდრე“ (II მეფ. 7, 9,—10).

ფარღია: „სახლი გვერდლია“ (საბა).

ფიცარი: „ვებული ფიცართაჲ... მოგართუეს შენ საქმედ ნავის სა-
ხერხველთა“ (ეზეკ. 27, 5—ოშკ.).

ფრღა: „ფრდიდეს დღესა შაბათსა და სხდეს ადგილსა ვაჰართა მათ
იუდაჲსთა, რომელთა შემოაქუნდა თევზი სავაჰროდ და ყი სავარდული
და ღზომ და ყი სავაჰროჲ“ (ნეემ. 13, 15—ოშკ.).

ქალაქი: „თვნიერ ამისა არა დაეშენოს ქალაქი“ (ისო ზირაქ. 38, 38—
ბაქარ.). „და მოვალნ აქა დოთ და დაიპყრა ციხის ციხე სიონისაჲ და თქუა:
ესე არს ქალაქი დოთისი“ (II მეფ. 5, 7—ოშკ.).

„დასცნეთ ყოველნი ქალაქნი მტკიცენი და ყოველნი ხენი კეთილ-
ნი დასცნეთ და წყარონი წყალთანი შეჭკრნეთ და ყოველნი ნაწილნი კეთილი-
სა დაჰქოლნეთ ლოდითა“ (IV მეფ. 3, 19—ბაქარ.). = *percutietis omnem civitatem munitam et
omnem urbem electam et universum lignum fructiferum succidietis cunctosque
fontes aquarum obturabitis et omnem agrum egregium operietis lapidibus*“.

ქანდაკეზული: „კართა ტაძრისათა ტერმინები და დანაკის-კუდები ქან-
დაკეზულეებისა მისებრვე წდათაჲსა“ (ეზეკ. 41, 25—ოშკ.).

ქანდაკი: „ორი კარი ვარსა მას ნეორესა და ქანდაკი მას ზედა“
(ეზეკ. 41, 24—ოშკ.).

ქაშანური: პორტიტის ეკლესიაში „კედელნი არიან მარმარილოსა წმიდა-
სა და ქაშანურისანი“ (ტმთს მგზრბა, ჩუბინ. ქრისტ., 137).

ქვა: იერუსალემის აღშენების დროს უბრძანა კვროს მეფემან „მოსხმად სამ-
ჯერ ქვაჲ თლილი და ჯერი ერთი ძელთაგან ახალთაჲ“ (II ეზრა 6, 25—ოშკ.)

„განვაახლე ტახტი კათალიკოზთ სადგომი თლილის ქვეითა და ქვეის სვეტებიოა“ (ქუჩი II, 490).

„შეამყო ტაძარი იგი ქუთა პატროსნიოთა დბლდ და ოქროთა გან-
 რჩუნა იგი ფარუემისათა“ (საქ. მუხ. ხ. № 51—II ნეშტ. 3, 6).

ქორი: „უშენე თავსა შენსა სახლი ზონილი, ქორები სანიავოები, განგე-
 ბულები სასტუენად და მონიეთულები ნაძთა, განგლესილები წარნაქითა“ (იერემ.
 22, 14—ბაქარ.).

ქუჩა: ისპანს „შეორეს დღეს გენახით ქუჩა და ქუჩა ხვარბლით აივსო
 და აღებინა (ბატონისშვილმა) ღამით ყაისარა, თხუთმეტს ღამეს სულ ბაზარი
 ღია იყო, რომ მკველი კაცი არ უდგათ, იყო ჩირახოვანი, იარებოდა სარდასტასა
 შივან ქვეითათ მალვით (ს. ჩხეიძე, 323).

ღობე: ვენახს „მოგვარცო ღობე მისი და იყოს დასატაცებელ“ (ესაია
 5, 5). = *ακμωλν ρεγ ριχθον ανσεν αμλ ζεσχα: ελζ αααααααααααα*. = *კობახსკეცე
 ყაყარქიას ზირა ს სეცეცე ქ კიქიასა*.

ყოზე: „ღამენეთ შვირს სენავი ყორისაჲ ქვათავან“ (ცა ილრნსი, 87).

შენებულეზა: „მთასა ზედა მალალსა ფრიად... ვითარცა შენებულეზაჲ
 ქალაქისაჲ“ (ეზექ. 40, 2—ოშკ.).

„მთასა ზედა მალალსა... ვითარცა შენებულეზაჲ ქალაქისაჲ... და
 ამა ესერა კაცი ...და იყო ველსა მისსა საბელი მაშმნებელისაჲ დი
 ლერწამი საზომელი და იგი დგა ბჭეთა ზედა“ (ეზექ. 40, 2—2—ოშკ.).

„თჳნიერ ციხეთისა არა სადა-შე იყო სოფელსა შინა კაცი, არცა რა
 შენებულეზა“ (ცა მთ მსა დოსა, მშ დფსი ქცა *520, გვ. 288).

შენებული: 1080 წ. დიდ თურქობის დროს „მოიწუა შენებულ[ნი] ყო-
 ველი“ (ცა მთ მსა დოსი, მშ დფსი ქცა *515, გვ. 283). იხ. ნაშენებო-ც.

შესავალი: „სცკდეს შესავალსა ზღრუბლთა ჩემთასა, რამეთუ გამო-
 სავალნი ჩემნი, გამოსავალ ცხოვრებისა“ (ივაენი 8, 34,—35).

შესაკრავი: (III მეფ. 6, 10) = *ჲვმეჲიჲ*.

შექერწვა: „ოქროძთა შექერწვა (აბა სოფ. 594, 595) = *αααααααααα*
 (Δαίμων 93, 15) *χρυσθσ* (ib.).

შექედვა: „ოქროითა შექედვა“ (აბა სოფ. 596), ოქროითა შექედვა =
χρυσθσ *εβმθ* (Δαίμων 98, 21).

შირიმი: (*ქქქქ*) განსასვენებელი (TP., წ. III, გვ. LXVII).

შრამელი: „სამკუთხი ხის ხაბლი“ (საბა).

ჩრდილოვანი: „ხმ ჩრდილოვანი“ (ეზექ. 24, 25—ოშკ.).

ციხე: „მოვიდა დავით და დაიპყრა ციხის ციხე იგი სიონისა. ესე არს ქა-
 ლაქი დავითისი“ (II მეფ. 5, 7—საქ. მუხ. ხ. A № 51).

„ალილო დავით, ციხე მოიკვა სიონისა, ესე არს ქალაქი დავითისა“
 (იქვე, ბაქარ.).

ცურვებულნი: „მორჩუნა იგი შინაგანი ოქროთა წთა... ცურვებულნი ოქროთა წთა. შეამკო ტაძარი ქვთა ძურფასითა დიდებულთა და შეატურვა ოქროთა (II ნეშტ. 3, 4—7) = „καταχρυσωσεν... χρυσῶν καμάρων, ἐξίστασεν τὸν οἶκον λίθους τειχεῖς... καὶ ἐχρυσώσεν“ = deauravit... auro mandissimo auri obrizi. aurum etrat probatissimum = შათისაგ ძნაო იახლოჲ აყრიო... ღაფღაფსაგ კ იახლოჲ. ცხედარი: „და ჰქა მითვე ცხედროთა მომართუთ მე იგი“ (I მეფ. 19, 15—ოშკ.).

„და მოვიდეს მოციქულნი იგი და იხილეს ცხედარი იგი სამარის მსგავსად შემკული“ (I მეფ. 19, 16—ოშკ.).

„და ჰქა მეღქოლ მოციქულთა მათ, იგი მოჰკირნე ძეს ცხედარსა ზა“ (I მეფ. 19, 14—ოშკ.).

ძეგლი: „განიშორა ძეგლები იგი, რომელნი აჰმართნა მამამან მისმან“ (IV მეფ. 3, 2—ოშკ.).

„უცხოთესლმან მან აღმისთჳს და წარმოუდგის დიდუელითგან ვიდრე მწუხროადმდე. ვითარცა ძეგლი, წინაშე ისრაიტელთა მათ“ (I მეფ. 17, 16—ოშკ.).

ძელი: „მწრაფლი ძეგლები წე პირსა ელაშავეისასა“ (ებეკ. 41, 25—ოშკ.).

„და მოუვლინა მოციქულნი ქირამ მეფემან ტურუსამან და მოუძღუნა მას ძელი ნაძვსაჲ და ფიქვსაჲ და მოუვლინა მას ხურონი ძელი სანი და მოქმედნი ქვისანი და უშენეს მუნ ტაძარი ღთს“ (II მეფ. 5, 11—ოშკ.).

წაკადებულნი: გულანშაროს ვაქართ უხუცესს ედავ:

„იქ ბალსა შიგან ტურფანი სახლნი, ნატიფად ვებულნი, მაღალნი, ყოვლგნით მხედველნი, ზღვა ზე დან წაკადებულნი“ (აბულ. 1057, 1—2; კაკ. 1080; საიუბ. გამ. 1126).

წარსავალი: „შეურეებულ ვიყავ იწროებითა მით წარსავალისაჲთა ზღუდესა თანა ოშმისასა“ (ნეემ. 2, 13—ოშკ.).

წნული: (III მეფ. 6, 18)—πλοῦν, ἦ (Gewebe, geflecht).

წყალთა-გარდმოსაქანელი: „განვლე მე ბუქსა მას წყაროსასა, წყალთა-გარდმოსაქანელთა თანა“ (ნეემ. 2, 14 და 3, 16—ოშკ.).

წყარო: „ყი ხმ შეენიერი დასცეთ და ყი წყაროები აღმოავსოთ... მოაბსა ესნა, ვდ მიუვლენ ესე მეფენი წყობად მათა, დააწყეს ყლსა სარტყლის შემრტყმელსა და მახლოსანსა მათა მიმართ... ყივე თაგი წყაროთა აღმოავსეს ქვითა“ (IV მეფ. 18,—24).

წყრთილი: „მიიყვანოს იგი წყრთილსა კარისასა“ (გამოსლვ. 21, 6). = προαχθεῖς πύλῃς καὶ πύλῃς ἑστῆσεν πύλῃς καὶ πύλῃς. = applicabitur ad ostium et postes“.

„ელი მღდელი ჯდა საყდარსა ზა წინაშე წყრთილთა ბჭისა ტაძრისა ორისა“ (I მეფ. 1, 8).

„სცხონ ორთა წყრთილთა და ზღუდბლთა კარისასა სახლსა შინა“ (გამოსლ. 12, 7).

„გამონიშნონ ორთავე მათგან წყრთილთა მით ზა კართასა და ზღურბლთა მით ზა სახლებისა მრთისათა“ (საქ. მუხ. ხ. A № 51). = *Ponent super utramque postem et in superliminaribus (sic!) domorum.* = *λήφονται ἀπὸ τῶν ἀίματων καὶ ἐπιχρῶσιν ἐπὶ τῶν θύων σταθμῶν καὶ ἐπὶ τῶν φλιῶν ἐν τοῖς οἴκοις.*

„სცხეთ წინაშე კარსა და ზღურბლსა და ორთავე წყრთილთა... რომელი იგი არს ახლოს კარისა“ (გამოსლ. 12, 22). „აღნიშნეთ თქნ ზა წყრთილთა მით ბქეთასა და ზღურბლსა მას...“ = *aspergite ex eo superliminare (sic!) et utramque postem.* = *აგრძე თყ მრეთი კამიწათე თჯ ფლიჯე კამი ბქეთაქროთ თთვ შამქათ.*

„მოილოს მღნ მან სისხლი მისგან სალხინებელისა და სცხობს წყრთილთა კარისათა“ (ეზეკ. 45, 19—ოშკ.).

„იხილოს სისხლი იგი ზღურბლსა (sic!) მას და ორთავე წყრთილთა და თანა წარბდეს უფალი კარსა მას“ (გამოსლ. 12, 23). „...იხილოს სისხლი სამსავე მას კრძოასა ბქეთასა“ (საქ. მუხ. ხ. A № 51). = „*შჳათა: თხ აქმა ბქეთჯე ფლიჯე კამი ბქეთაქროთ თთვ შამქათ.* = *Viderit sanguinem in superliminari et in utramque poste.*

ჳა: „უკანმან წინა ნახა ჩავარდნილი შებან ჳასა“ (აბულ. 208, 3; კაც. 233; საიუბ. გამ. 255).

ჳიმი: „გამოიყვანეს იგი ჳიმითა ეგვპტელ“ (ეზეკ. 18, 17—ოშკ.).

„დადვეს იგი ჳიმითა და გალიაკითა“ (ეზეკ. 19, 9—ოშკ.).

ჳორტი: „ქეა-კაი აგებული (ისო 7, 26)“ საბა. = „*ἐπέτασαν αὐτῷ σὸρον λίθων μέγαν.* = *Congregaveruntque super eum acervum magnum lapidum*“ (შ შორბე და *acervus* გროვას, ზეინს, *Haußen*-ს ჳინშავს, საიდგან არის ?).

ხარისხი: „საკურთხეველის ძელისაჲ.. და რქანი დვეს და ხარისხნი მისი“ (ეზეკ. 41, 22—ოშკ.).

„განწმიდა იგი და ყრვე ჳურჳერი მისი და ემბაზი იგი და ხარისხნი მისნი“ (ლევიტ 8, 11—ოშკ.).

ხატი: „ხატი, რომლისა თავი მისი ოქროსაჲ წა, გელნი და მკერდი და მკლავნი მისნი ვეცხლისანი, მუკელი და ზარკალნი რგალისანი და წვენი რკინისანი და ფერჳნი ზოგი რომელნიმე რკინისაჲ და ზოგი კეცისაჲ“ (დან. 2, 22—33—ოშკ.).

ხე: „აღმოსცენდენ ქალაქთა შა მითთა საეკლენი ხენი“ (ესაია 34, 13). = *ἀναστῆσαι εἰς τὰς πέλας αὐτῶν τὰ βότανια ἔλαια.* = *βότανια ἢ γαλακτα ἴσχυα. ἢ γαλακτα φασκα φελαქა.* = *Orientur in domibus ejus spinæ et articeæ.*

„ხენი საშუებელისანი“ (ეზეკ. 30, 16—18 ოშკ.).

ხილი Ⴑ კიდი: „[ქკერეს ხილისა ძელსა (ზარბზანა), გასწყვიტა ძელი ხილისა“ (ს. ჩხეიძე, ჩუბ., 331, ჳიკ., 35).

„მოვიდა ...ხილის პირსა“ (იქვე, 331; 36).

„მოვიდა მეფე ირაკლი და ასპინძის ხიდის ისრები ააყრევინა და მტკვარში გადააყრევინა“ (ომან. ხერხ., ჳიკ., 265).

„არად ჩაავდო მოსვლეა მისი, არცა ხიდთა აყრა“ (ს. ჩხეიძე, ჩუბ., 331, ქიკ., 36).

ჭართველებმა „სპინძას მტკვარზე ხიდი ჩაუქციეს ოს[მ]ალოს ჯარს“ (კალმასობა, დ. ბაქ., 136—137).

ლექები „მცხეთის თავს გარდიელიდნენ და ხიდზედ გავიდოდნენ. ზოგნი ახალციხეს აღვდოდნენ, ზოგნი არმაზის წყალს და ძეგუსაკენ შეკრადა, ზოგი მუხათგვერდსა, და ესრეთ ახდენდენ მგზავრთა. მეფემან ირაკლიმ ეს ღონე იხმარა, რომ ამ ხიდის ვაღმა და გამოღმა კოშკები გააახლებინა, შიგ კარგი ვაჭაყნი დააყენა, რომლებიც ამ გზებსაც კსცვდენ, მგზავრთაც მშვიდობიანთა ატარებდნენ“ (კალმასობა, დ. ბაქ., 145).

კიზყალას (ხუნანი, მტკვრის ციხე) „ალაშენა პო მეფემან როსტომ ხიდი ქვიტკირისა დიდ შვენიერი, რომლისა სვეტსა შინა არს სახლი შვენიერი, მკვრეტი ამიერ და იმიერ მდინარისა. სივრცე ხიდისა იმჟარი. აქეთ იქით ქციის კიდესა ზედა ფუნდუკნი დიდნი და კეთილნი თლილის ქვისანი“ (ვახუშტი, სქს გვრფია, ჯანაშ. გამ., 59; ბერძ. და ლომ. 45)

„ვახტანგ განაჟართა ვიდი მოგუთისა ვიდრე სამეოც მვარ აქევცსათვს მას ზედა სპარსთასა“ (ჯუანშერ, ცა ვახტანგ გრგულა, მშ დფსი ქცა 362, გვ. 159).

ხიდის თავები: der Brückenkopf, die Brückenschanze.

ხრო: „ხურონი“ (მქცე ქმ, Опис. II, 714).

კურელი: „რომელთა სახლნი მათნი იყვნეს ვურელნი კლდეთანი“ (იიპ. 30, 6—ოშკ.).

ჯურღმული: „ჯურღმულეებისა მის აღმოქმულებისა, რომელ არა მენ ჰქმენ“ (II შჯულ. 6, 11) = *ἀκατασχετὸν ἔσθαι ἐλαστικότητα*. = Cister-nas, quas non fodisti. = *ძრირა ფირხაყ ვი იჯ ფირხესრ*.

„დანიელის შემასვენელნი რომ „შთათხინეს ჯურღმულსა მას ლომთასა ...ვიდრე არლა მიწვეწულ იყვნეს იატაკსა მღვამისასა, ეუფლნეს მათ ლომნი“ (დან. 6, 24—ოშკ.).

„ჯურღმულეები აღმოკუეთილები“ (ნეემ. 9, 24—ოშკ.).

ტერმინების საძიებელი*

- აბანო 29, 30.
 აბანოზი რჩეული 119.
 აგარა 25.
 აგდება ფარდაგისა, იხ. ფარდაგისა აგდება.
 აგება || აღგება 94.
 " ბოყვებით 163.
 " დარბაზისა 35.
 " ეკვდერისა 84.
 " ეკლესიათა 157.
 " კანკელისა ქვითკირით 119.
 * " სამარჯავისა 92.
 " სახლისა 33 34.
 " სახლთა 33 157.
 " სიონისა 78.
 " ფუნდუკისა 60.
 " ქალაქურის წესითა 35.
 " ქოლბაკისა || ქულბაკისა 33, 34.
 " ყელისა 113.
 " ციხისა 45.
 აგებული მალლად დარბაზი, იხ. დარბაზი.
 აგებული სახლზედ სახლი, იხ. სახლი.
 აგური 146, 150.
 აგურის შემზადება 150.
 აგურისა წყობილება 114.
 აგურითა და კირითა მოქმნა, იხ. მოქმნა 150.
 აგურიანი თალი, იხ. თალი.
 აგურნახევრიანი თალი, იხ. თალი.
 ადგილი:
 " გარდასაპურელი, 108.
 ადგილი მწყურნები 155.
 " საჩინო 56.
 " უნაკულო 139.
 " შეუნიერი 139.
 " წარზიდული 110.
 ადგილისა მომზადება 68.
 " შემზადებად 155, 158.
 " შეუნიერებად 142.
 ადგილი სასახლენი 33, 34, 35.
 ადლიანი თალი, იხ. თალი.
 ავაზ[ანი] 68.
 ავაზანთა შექმნულობანი 67, 130, 131.
 ავზი 132.
 აზვერი, აზარვერები 158, 159, 160.
 აზარმაცი 154.
 აზიდვა ფარდაგისა, იხ. ფარდაგისა აზიდვა.
 აზნაურის ტაძარი, იხ. ტაძარი.
 აივანი ალაყათისა 10, 50.
 აივნის თალი, იხ. თალი.
 აკანშულობა 156.
 აკვედუკი 67.
 აკლდამა 92.
 ალაბი 171.
 ალაყათი 50.
 ალაყათის აივნის შუასახლი 10, 50.
 " კარი 25, 50, 125.
 " შუასახლი 10, 50.
 " ჩარდახი 50.
 ალიზი 150.
 ალიზისა საკმილი, იხ. საკმილი.

* საძიებელი შედგენილია სარა ბარნაველის მიერ.

- ალიზისა შეცხობა (რიყის ხითა) 150.
 „ შეცხობილისა მეველოვნე 150.
 ალიზ-აგურის შეშხადება 150.
 „ალყაბ“ 50.
 ამართვა ზოყევისა 167.
 ამართული სვეტები 98.
 „ სვეტები ერთპირად 98.
 „ „ ოთხპირად 98.
 „ „ ორპირად 98.
 ამოთხრა მიწისა 165.
 ამონაჰერი ბანში, იხ. ბ ა ნ ი.
 ამოსაღარავი ფიცრისა 167.
 ამოსაღები პირისა 167.
 ამოტეხა ზოყევისა კვერკვეტაჲთ 167.
 „ „ სატეხით 167.
 ამოლარული ფიცარი 166.
 „ ყბა (იხნისა) 168.
 „ ხე 166.
 ამოღება ბალავერისა 165.
 „ მიწისა 165.
 ამოყვანა ფეხისა 102.
 ამოშენება ბალავერისა 165.
 ამოჰრა მარწუხისა სატეხით 170.
 „ მრგვლად 166.
 „ ლოჯებისა 174.
 ამოჰრილი (ლოჯებ-ამოჰრილი) მორე-
 ბი 163.
 ამოჰრილი მრგვლად 172.
 „ სახე 168.
 ამოხდა ჭვისა 146.
 ამოჰარული კედელი 163.
 ამოჰარული სახლი 163.
 ამტანი სარტყლისა აფრა 166.
 „ანალოჲ“ 118.
 ამოთიკი 88.
 არამხანა 11.
 არდაბავი 108, 118.
 არდაბავთა აღშენება 95.
 არმის სასახლე, იხ. სასახლე.
 არხი 66, 67.
 ასაზიდი ჭვათა 154.
 ასასვლელი კვამლისა 171.
 ასატანი ჭვისა მალა 156, 170.
 ასაძვრომელი ჯვრელი, იხ. ჯვრელი.
 ასპარეზი 69, 132, 133, 134.
 „ატეშგაჰ“ 91.
 აუზი 67, 68.
 აფრა 166.
 „ სარტყლისა ამტანი 166.
 აფრებზე დაცობა სათავეებისა 170.
 აფრებიანი სათავე 170.
 „აფსის“ 98.
 აღება, იხ. ა ვ ე ბ ა.
 აღდუღებულთა ტყვიითა დამაგრებულთა
 [კედლის ჭვები] 96.
 აღება სახისა, იხ. ს ა ხ ე
 „ ჭუათა, იხ. ჭ ვ ა
 აღმართება სუეტისა 155.
 აღმართვა, იხ. კ ი დ ე ვ ა მ ა რ თ ვ ა.
 აღმართვა დამართებით კამარათა ზედა
 სუეტთა 100.
 აღმართვა ზღუდისა 104, 185.
 „ კამარათა 110.
 „ სამარტყლეთა 74.
 „ სვეტისა 97.
 „ სვეტთა 104, 185.
 აღმოდღება კუთხისა ბურლოდ 47.
 აღმაშენებელი პირველნი 139.
 აღმკული 73.
 აღმოკაფევა ჭვისა კლდისაგან 151.
 აღმოკუეთა ლაკუათა 153.
 „ ჭვისა 151.
 „ ჭუათა 153.
 აღმოსავალი საკურთხევისა 118.
 აღმოსავალისა სარკუმელი, იხ. ს ა რ კ უ-
 მ ე ლ ი 137.
 აღმოღება, იხ. ა გ რ ე თ ე ვ ა მ ო ლ ე ბ ა.
 აღმოვდა, იხ. ა გ რ ე თ ე ვ ა მ ო ხ ბ ა.
 აღმოვდა ჭვისა 151.
 აღმოვდა ჭვისა მიწით 151.
 აღრჩუნა სუტთა 147.
 აღსავალი 96, 118, 147.
 აღსავლის კარები 116, 118.
 აღსრულება ტაძრისა 140.

- აღქმნა სუეტისა 146.
 " ტაძრისა 147.
 აღშენება ო აღშენება (იხ. კიდეც აშენება) 5, 45, 113, 185.
 " ახლად ეკლესიისა 156.
 " განაგებთა 13.
 " გუმბაღისა შრგვლად 110.
 " დარბაზისა 120.
 " დარბაზოვანისა 122.
 " ეკლესიისა 47, 75, 76, 90, 104, 122, 129, 135, 148, 151, 153, 156, 180, 182.
 " ეკლესიისა ახლად 156.
 " " ქეთითა 77.
 " " შტოთურთ 103, 104.
 " ეკლესიათა 74.
 " კეთილად 157.
 " კონქისა 68.
 " მეტოქისა 47.
 " მონასტრისა 68, 76, 139, 180.
 " შრგვლად 183.
 " პალატისა 13.
 " პირლოსი 47.
 " სამარზოსი 136.
 " სასახლისა 189.
 " " სამეფოდ 3, 15.
 " საუძღურისა 156.
 " საყდრისა 76, 180.
 " სახლისა 117, 144, 145.
 " სიონად 77.
 " სოფლისა 47.
 " სუეტისა 147.
 " ტაძრისა 147.
 " ტრაპეზთა 117, 129.
 " ქალაქისა 5.
 " ქსენონისა 65.
 " შტო.ასა 186.
 აღშენება არღაბაგთა 95.
 " ეგუტერისა 84, 187.
 აყენება მარწუხებთა 170.
 აყვანა კედლებთა ბოყებთ 167.
 აყრღნობილი სვეტები 97.
 " " კედელზე 97.
 აშენება (იხ. აგრეთვე აღშენება) 165.
 " დარბაზისა 23, 34.
 " ეკედრად ო ეკედრად 105, 188.
 " სასახლისა 16.
 " ტაძრისა 145.
 " ქალაქისა 33, 34.
 " სოფლისა 61.
 " სოფელთა 157.
 " ქალაქთა 66.
 " ქარაგან-სარაიისი 61.
 " ციხეთა 66.
 აწეული თალი, იხ. თალი.
 აწონა სასწორითა 158.
 ახალი სასახლე, იხ. სასახლე.
 " წანიწინი, იხ. შანიწინი.
 ახლად აღშენება ეკლესიისა 156.
 ბაგინი 38, 72, 74, 90, 91.
 " კერპთა 73.
 " მვირშ 72.
 " სამარზვოდ 72.
 ბაგინის კარი 72.
 " კარნი 73.
 " სტოვად 72, 103, 186.
 ბაგის პირი 154.
 ბადის-პირთა განმართვა 154.
 ბაზარი 53, 54.
 " (დუქან-ბაზარი) 57.
 ბაზრის (დუქან-ბაზრის) გამართვა 56.
 ბაზრები 53.
 ბაზილიკა 77, 78.
 "ბაზის" 97.
 ბალავარი ო ბალავერი 95, 165, 166.
 ბალავარი კარისა 155.
 ბალავარის დაღები 95.
 ბალავერი 165.
 " ბუზრისა 165.
 " დაბალი 165.
 " მალალი 165.
 " სახლისა 165.

- ბალავერი ქვისა 165.
 „ ხისა 165.
 ბალავერის ამოღება 165.
 „ ამოშენება 165.
 „ ვაკრა 165.
 „ ქვის დასუმა 155
 ბალავერისათვის მიწის მოთხრა 165.
 ბალავერად ხმარება ქვისა 165.
 ბალახანა 56.
 „ბალხანა“ 56.
 ბალიში 168.
 „ თალისა 101, 102.
 ბანდუში 168.
 ბანედაჲ 172.
 ბანი 37, 121, 128, 171, 172.
 „ დაბლითა 172.
 „ ეზოსი 174.
 „ მალლითა 172.
 „ მოზურგვილი 173.
 „ შიგნითა 172.
 ბანის გადახრა 173.
 „ გაკეთება 173.
 „ გამართვა 173.
 „ დახურვა 173.
 „ ზურგი 172.
 „ კესი 173.
 „ კოჭები 172.
 „ მოზურგვა 173.
 „ ნაპირები 172, 173.
 „ სანაპიროები 172, 173.
 „ უკანა ნაპირი 172.
 „ შუა წელი 172, 173.
 „ წინა ნაპირი 172.
 „ ჯიდი 172.
 „ ჯიდები 172.
 ბანიანი სახლი 172.
 ბანის-ბანი 127, 128.
 ბანის-ბანითა სახლი 140.
 ბანური [გადაბმა] 98.
 „ სახლი 172.
 „ სახურავი 102, 172.
 ბარჯგი 164.
 ბარჯგი სასიმიინდისა 164.
 „ სახლისა 164.
 „ უკანა 164.
 „ წინა 164.
 ბარჯგის დასმა 164.
 „ დაყენება 164.
 „ თავი 164.
 „ ქვა 164.
 ბარჯგები 164, 166.
 ბარჯგების საძირკველით შეკვრა 164
 ბარჯგებზე გადამა საძირკველისა 165.
 „ დაბეჯნა „ 165.
 „ დადგმა „ 165.
 „ დგომა, 164.
 ბაღი 67, 68, 131, 140.
 „ საჯარღე 127.
 ბაღის შემოვლება 131.
 ბაღები 132.
 ბაღჩა 131.
 ბერძენთა ბერძნული რიგი, იხ. რ ი გ ი.
 ბელელი სადაგი 26, 149.
 „ ხერხული 26, 60, 148, 149.
 ბელლის დადგმა 60, 149.
 ბიერილიონი, ლიგვირიონი, შთათხრილ-
 ნი 134, 135.
 ბიზანტიელთა რიგი, იხ. რ ი გ ი...
 ბმა კართა 124.
 ბნელი საპყრობილე, იხ. საპყრობი-
 ლე.
 ბოკენები 164.
 ბოკონი 164.
 „ ქვისა 164.
 ბოკონები, 164 166.
 ბოკონებზე დასკვნა 166.
 „ „ საძირკველისა 165.
 „ დაფსკვნა 166.
 ბოკონებით დაყენება ოდისა 164.
 ბოკონებიანი სახლი 164.
 ბოლო კაკუტისა, იხ. კაკუტ ი.
 „ სათავისა, იხ. სათავე.
 ბომონი 91.
 ბოსელი 30, 31, 171.

- ბოსელი ქეთიკირი 20, 25, 26, 148, 149. ბურჯი 46, 47.
 ბოსლის შექმნა 20, 25, 26, 149. " კედლისა 46.
 ბოსლითა სახლი 26. ბურჯები 16.
 ბოსელ-ქორედიანი ჭიშკარი 25, 50. ბულაური 97, 167, 168.
 ბოქლომი 48. " ბოძისა 167, 168.
 ბოყე 166, 167. ბულაურის ვადება 168.
 " კარისა 167. " დაპრელება 168.
 " კარებისა 167. " დგომა 168.
 " შუაში დასაყენებელი 167. " მიცემა 168.
 ბოყეის ამოტეხა კვერკვეტათ 167. ბუხრისა ბალავერი, იხ. ბალავერი...
 " გული 166. " თალი, იხ. თალი.
 " დაღარვა 167. ბჳე 25, 49, 105, 147, 187, 188 (იხ. აგ-
 " თავი 166. რეთეე კარი-ბჳე).
 " კიდე 167. " გარეთი 105, 188, 189.
 " ჩაჯენა საძირკველში 167. " შიგნითი 105.
 ბოყეების ამართვა 167. " წინა კარისა 105, 106.
 " საღარმავე 167. ბჳენი 49, 95, 187, 188.
 " ჩადგმა 167. " ქალაქისანი 63.
 " ჩამოკმა ძელის თავებზე 167. " ქულბაქისანი 56.
 " ჩარკობა ოსხირში 165. ბჳისკარი 25, 49, 50, 98.
 ბოყეებზე სარტყლების დაცმა 167. გადამმა ბანური 98.
 ბოყეებში გამოყენილი სახლი 167. " იხნებისა 168.
 " ჩაწყობა ძელებისა 167. " კამაროვანი 98.
 ბოყეებით აგება 163. გადადება საძირკვლისა ბოყონებზე 165.
 " აყვანი კედლებისა 167. " ხელისა 99.
 ბოყეებიანი სახლი 167. გადავლება თალის ჩარჩოზე 102.
 ბოყომი 164. გადაკიდება მარწუხებისა 170.
 ბოყონი ქვისა 164. ვადამჯდარი დათვი 168.
 " ხისა 164. ვადარბაზება 6.
 ბოყონების დამზადება 164. ვადასაკიდები 169.
 ბოყონებზე ვადადება საძირკვლისა 165. ვადასაჭურტი 107.
 ბოყონებზე ვადება საძირკვლისა 165. ვადასკენა კაკუტებისა 171.
 ბოძი 168. ვადატანი თალის ჩარჩოზე 102.
 " დაბალი 169. ვადაფსკენა 166, 171.
 " (წყვილი) დათვ-ვადამჯდარი 168. ვადაყვანი თალის ჩარჩოზე 102.
 ბოძის ბულაური 167, 168. ვადაწყობა მარწუხებისა 170.
 " თავი 168. ვადახრა ბანისა 173.
 ბოძებზე გამართვა საძირკვლისა 165. ვადაჯვირდინებული ყელში ხეები 170.
 ბურჯი 163. ვადგმა საძირკვლისა ბარჯებზე 165.
 ბურღო 47. ვადება ბულბურისა 168.
 ბურღოჲსა დადგმა 47. " იხნებისა 168.
 ბურღოდ აღმაღლება კუთხისა 47. " კოკისა 168.

- გადება სათავისა 170.
 " საძირკვლისა ბოყონებზე 165.
 გადებული ხიდი აკენის რკლებს შუა 99.
 გათლილი ფიცრულად 162.
 გაკეთება ბანისა 173.
 " დათვის თავისა 168.
 " კართა (კანდელისა) 119.
 " სალხინებელისა 117.
 " სამხროთა 111.
 " ჩარდახისა 117.
 " ხითა პალატებისა 14.
 გალაგანი 37, 65, 131.
 " სასახლისა 65.
 გალაგანისა შემკულობა 66.
 " შემკულობანი 65, 69, 130, 131, 133.
 გალატოზი 137, 142, 151, 154, 159, 160.
 გალეაკი || გალიაკი 10, 11.
 გალეაკრი 11.
 გალია 11, 12.
 გალიაკი 10, 11.
 " სადედოფლო 18.
 გამაგრება პირლოსი 47.
 გამართვა ბანისა 173.
 " ბოძებზე საძირკვლისა 165.
 " დუქან-ბაზრისა 56.
 გამოთლა საძირკველისა 166.
 გამოთლილი ქვა 147.
 გამოკვერვა 145.
 გამოკუთთა კლდისაგან ვკლესიისა 140.
 " ქუბთა 153.
 გამოკვეთელნი ქვისა 146.
 გამოკვერელნი ქვისა 145, 146.
 გამოსადგებელი 188.
 გამოსახული წინასწარ ეკლესიად 142.
 გამოუკვერელნი ქვანი 145.
 გამოფსკვნა 166.
 გამოქანდაკება 137.
 " ლოდთა ზედა 154.
 " ჯუართა 154.
 გამოქვაბულები 79.
 გამოღება როფსა 67.
 გამოღება ქვისა წყლისაგან 157.
 გამოყვანა თაღისა, იხ. თაღი.
 გამოყვანილი ბოყეებში სახლი 167.
 გამოყრა 156.
 " კალაპოტისა 156.
 " ჩარჩოსი 102.
 გამოყრილი კალაპოტი 156.
 გამოშვერა ვიდისა 173.
 გამოშვერილი ვიდი 173.
 გამოწერილი 73, 143.
 გამოწეული ვიდი 172.
 გამოჭედილი ოქროვ 73.
 გამოჭრა ქანდაკებისა 156.
 გამოხატვა 137.
 განაბები ქვათად 152, 153.
 განახლება 188
 " გოდოლთა 64.
 " მონასტრისა 112.
 " სენაკთა 64.
 განგებითა აღშენება. იხ. აღშენება.
 " ყოვლითა შეშკობა, იხ. შეშ-
 კობა.
 განდიდება ქალაქისა 41.
 ვანიერი თაღი, იხ. თაღი...
 განმართვა ბაღის-პირთა 154.
 განმარჯულება შენებისა 158.
 განმყარება გვრგვან-გუმბათისა 113.
 განკება ქვისა 152.
 განრჩუნა ტაძრისა 147.
 განსრულება 137, 157, 158,
 " [გუმბათისა] 114.
 განწორება ეკლესიისა 157, 158.
 " სიონისა 183.
 განწყობა ფანჯარათა 109.
 " ფანჯარასა მინისა 109.
 განხმულობანი იპოდრომისა 69, 130, 133, 134.
 განჭურვება კლდისა 5.
 გაპობილი მორი 163.
 გარდაბურვა ტყვთა 156.
 გარდაგებულნი ოქროთა ჩარდახნი 128.

- გარდადგომა სარკმელთა 107.
 გარდაკიდებით სასახლე 3, 15.
 გარდართხმა ტაძრისა 139.
 გარდასაიდებელი სუტისა 98.
 გარდასაქრელი აღილი 108.
 გარეუბანი || გარეთ-უბანი (იხ.) 36.
 გარეუბნისა ეკლესია 36.
 გარეთ-გახედებით დატანება ჭიღისა 173.
 გარეთ-უბანი 36.
 გარეთა კოშკი 45, 46.
 გარეთი ბუე || ბუე 105, 188, 189.
 " ნაკუა 47.
 გარეონი კარისბუენი 106.
 გარემოს ტაძრის სტოვანი 103, 184.
 გარემოსავლები 113.
 გასავალი დარბაზსა 124.
 გასალეხელი 49.
 გასალეხი 188.
 გასაყენა 166.
 გასაყული სახლი 163.
 " ხე 162.
 გასწვრივ მოვლემული სვეტები 98.
 გაუსყენა 166.
 გაქურქილი ხე 172.
 გაყრა 156.
 " კაკუტებისა 171.
 გაშრობა თაღისა 102.
 გაქრა ბალავერისა 165.
 " მიწისა 165.
 " სათავისა 171.
 გახედებით (გარეთ გახედებით) დატანება ჭიღისა 173.
 გაწყობა 166.
 გაძული ტურფად სახლი 140.
 " წიდად 151.
 გეზულნი ნატიფად 140
 გეგმა 143.
 გვერდის სარკმელი 109.
 " ჭიდი 172.
 გვერდები თაღისა, იხ. თაღი.
 გვირაბი 39.
 გვირაბის კარი 39.
 გვირაბით შემოსვლა გზისა 39.
 გვირგვინი 115 (იხ. აგრეთვე გვრგვინი).
 გვირგვინიანი სახლი 164.
 გვირგვინ-გუმბათის დაქცევა 113.
 გზა სამეფო || სამეფო 71.
 გზის შემოსვლა გვირაბით 39.
 გზანი 71.
 გლახაკთა თავშესაფარი 63.
 გოგი 169, 170.
 გოგის დაჯენა დირეზე 169.
 გოდლედი 46.
 გოდლოსანი 44.
 გოდოლი 43, 44, 45, 83.
 " მალალი 43, 83.
 " ძირმტკიცე 43.
 გოდლის კარი 83.
 " კიბენი 83.
 გოდოლნი 64.
 გოდოლთა განახლება 64.
 გული ბოვისა 166.
 " კარებისა 167.
 " კარ-ფანჯრისა 167.
 გუმბადი 109 110, 112 (იხ. აგრეთვე გუმბათი).
 გუმბადის აღშენება მრგვლად 110.
 გუმბათი 75, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 120.
 გუმბათის განსრულება 114.
 " თავი 113.
 " ფეხი 112.
 " ყელი 109, 113.
 გუმბათიანი 113.
 " ეკლესია 15, 75, 135.
 " სასახლე 120.
 გვრგვინი 113.
 გვრგვინ-გუმბათი 113.
 " გუმბათის განწყობა 113.
 ღაბა 34.
 ღაბალი ბალავერი 165.
 " ზოძი 169.
 " კაპარა 98.
 " სამხრონი 111, 112.
 დაბლითა ბანი 172.

- დაბურვა 109, 112.
 „ ლორფინითა 111.
 „ პატრონიკონისა 100.
 „ სახლთა 148.
 „ ურთხლის ფიცრითა 112.
 „ ქვითა 112.
 „ ხითა 109.
- დაბჯენა თალისა 101, 102.
 „ მარწუხებისა იხნებზე 170.
 „ საძირკელისა ბარჯგებზე 165.
- დაგება ხისა 164.
 დაგულვა კარისა 16.
 დადგენა საქმესა ზედა 145.
 დადგმა ბეღლისა 60, 149.
 „ ბურღოვსა 47.
 „ ვაცასი 169.
 „ ვაცესი 169.
 „ კოშკისა 45.
 „ სასაწნებლოვსა 148.
 „ საფსალმუნისა 118.
 „ საძირკელისა ბარჯგებზე 165.
 „ სახლისა 26.
 „ ქვითკირებისა 148.
 „ ქიშკრისა 26.
 „ ხარისხსა ზედა სუეტისა 97.
- დადება ბალავარისა 95.
 „ სათავისა 170.
 „ საფუძვლისა 94, 95.
 „ საძირკელისა ქვებზე 165.
- დადული 170.
 დავაკება 155, 158.
 დავაკებაჲ ქუეყანისაჲ 94.
 დავენება 7.
 „ სახლსა შინა 7.
- დათვ-გადამჯდარი წყვილი ზოძი 168.
 დათვი || დათვ 167, 168.
 „ გადამჯდარი 168.
 „ მოყენებული 168.
- დათვის დასვენება 168.
 „ თავი 168.
 „ თავის ვაკეთება 168.
 „ „ მომურგვლება 168.
- დათვის ზურგი 168.
 დაკიბული კედელი 101.
 დამაგრება ციგისა 169.
 დამაგრებული აღდღებულთა ტყვიითა,
 იხ. აღდღებულთა.
 დამარხვა 92.
 დამზადება ბოყონებისა 164.
 „ „ ქვისა 145.
 „ „ ძელისა 145.
- დამოკიდებული 156.
 დამსჭულივა სამსჭულითა [ქვებისა] 96.
 დამყარება 114.
 დამკირველი ცუარისა და წვშისა 156.
 დარაჯავა 27,
 დარბაზი 3, 13, 14, 15, 16, 34, 41, 52,
 70, 97, 113, 115, 120, 121, 122, 123,
 125, 126, 127, 166, 179, 180
 დარბაზი (ციხე-დარბაზი) 120.
 „ ამირასი 34, 52.
 „ ამირთ-ამირასი 52.
 „ დიდი 15, 124.
 „ მალლად აგებული 124.
 „ მოხატული ოქროით 124.
 „ მცირე 15.
 „ საამირო 14, 15.
 „ საგლეხო 21.
 „ სადედოფლოჲ 15, 124.
 „ სამეფოჲ 14, 15, 34.
 „ საქალაქო 34.
 „ სახელომწიფოჲ 15.
 „ სეფე 125 126.
 „ უფლისციხისა 98.
 „ ქალაქისა 35, 41.
 „ ქართული 115.
- დარბაზისა აგება, იხ. აგება დარბა-
 ზისა.
 „ აღშენება 120.
 „ აშენება 33, 34.
 „ „ კარნი 121.
 დარბაზსა ვასავალი 124.
 დარბაზნი დიდნი 124, 126.
 „ „ მალაღნი 124.

- დარბაზნი მოკაზმულნი 121.
 " მოხატულნი 121.
 " საუფლისწულონი 124.
 დარბაზიანი სახლი 164.
 დარბაზიანი || დარბაზოვანი 121.
 " დიდ-დიდი 122.
 " მშვენიერი 122.
 " წესი 57.
 დარბაზოვანისა აღშენება 122.
 დარბაზული სახლი 164.
 დართვა 147.
 დარღვევა კლდეთა 154.
 დასავლისა კარი, იხ. კარი.
 დასაყენებელი შუაში ბოყვი 167.
 დასაწყისი კედლისა 165.
 დასაწყობი (კაკუტებისა დასაწყობი) დი-
 რე 169.
 დასკენება დათვისა 168.
 დასკენა ბოკონებზე 166.
 " საძირკვლისა ბოკონებზე 165.
 დასმა || დასუმა ბარჯკისა 164.
 " ბალავრის ქვისა 155.
 " ქვისა ქვასა ზედა 150.
 დასწავლა ქვტკირისა 6.
 დატანება ვარეთ გახედვებით წიღისა 173.
 " წიღებისა 173.
 დაუხერხავი ხე 163.
 დაფლვა 92.
 დაფსკენა ბოკონებზე 166.
 დაქილუება 166.
 დაქცევა გვირგვინ-გუმბათისა 113.
 დაქცეული 156.
 დაღარვა ბოყვისა 167.
 დაღარული შორი 166.
 დაყენება ბარჯკისა 164.
 " მარწუხებისა 170.
 " ოდისა ბოკონეფით 164.
 " სათავისა 170.
 დაყენებული (მარწუხებ-დაყენებული)
 ფერდოები 170.
 დაყოფა სარკმლისა 106.
 დაშობა ლაფაროსათვის სახურავისა 171.
 დაცემა ეკლესიისა 157.
 " სათხარისა 153.
 დაცემული ეკლესია 153.
 დაცერება 170.
 დაცერებული მარწუხები 170.
 დაცემა სათავისა ვაცებზე 170.
 " სარტყლებისა ბოყვებზე 167.
 დაცობა სათავეებისა აფრებზე 170.
 დაწყება ეკლესიისა 157, 158.
 " [შენობისა] 95.
 დაწყობა კესებისა 173.
 " ქალაქისა 33.
 " კაკუტებისა 171.
 " ოსხირებისა დედა ბოძებზე 165.
 " წიღებისა 173.
 დაკდობილი ფიცარი 166.
 დაქედვა კაკუტებისა სანთაზე 171.
 დაჭრელება 156.
 " ბულაურისა 168.
 დაჭრელებული თალი, იხ. თალი.
 დახატვა ეკლესიისა 129.
 " სამარბოსა შინა 136.
 " სამზროსი 111.
 " ყოვლისა სახისა 137.
 დახურვა 112.
 " ბანისა 173.
 " ფიცრითა 109.
 " ყავრითა 109.
 დახურული ისლით 163.
 " ლაქაშით 163.
 " ხაიათი 163.
 დაჯენა გოგისა დირეზე 169.
 " ოსხირებისა ქვებზე 165.
 " ქილიქისა 166.
 დგომა ბარჯკებზე 164.
 " ბულაურისა 168.
 " მავრა 173.
 " მოპილოდ 173.
 " სახლისა 6.
 დედა ბოძი 164, 168.
 დედა ბოძებზე დაწყობა ოსხირებისა 165.
 დედაქალაქი 41, 52.

- დერვანა“ 14.
 დერვიშების თავშესაფარი 62.
 „ მონასტერი 62.
 დვირე 65 (იხ. აგრეთვე დირე).
 დიდი დარბაზი 15, 124.
 „ ეკლესია 78, 187.
 „ კარი (სასახლისა) 48.
 „ „ ქალაქისა 49.
 „ საკრებულოდ 80.
 „ სიონი 78, 182.
 „ სტოვად 104.
 „ ქალაქი 128.
 „ ქვები 151.
 „ ჩარღახი 117.
 დიდნი დარბაზნი 124, 126.
 „ კარნი ზღუდისანი 48.
 „ ლოდნი 145.
 დიდ-დიდი დარბაზოვანი 122.
 „ „ კვა 95.
 დიდ-დიდნი პალატნი 15.
 დიდროვანი ლოდი 146.
 დიდშენი სასახლე 16.
 დირ (სვან.) 169.
 დირე 165, 166, 169, 171.
 „ დასაწყობი კაკუტებისა 169.
 „ საძირკელისა 166.
 „ სახლისა 169.
 დირეზე დაჯენა გოგისა 169.
 დირევი 164.
 დირო 165, 169.
 დოშაკი ხეები 163.
 „დრომიკე“ 77.
 დუროიანი სახლი 164.
 დუქანი 36, 41, 54, 55, 56, 57.
 დუქან-ბაზარი 56, 57.
 „ ბაზრის გამართვა 56.
 დღველი 163, 173.
 ეპუტერი (იხ. აგრეთვე ეპქტერი,
 ეპუდერი, ეპუტერი) 84, 106,
 186, 187.
 ეპუტერის აღშენება 84, 187.
 ეპქტერი 84, 186, 187.
 ეზო სასნეულოდ 64.
 ეზოს ბანი 174.
 ეზონი სახლისა 143.
 ეკატუტა 171.
 ეკედერი 92, 186.
 „ უკანა 84.
 „ წინა 84.
 ეკედერისა აგება 84.
 ეკედრად აშენება 106.
 ეკლესია II ეკლესია 9, 12, 13, 19, 38,
 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 82, 109,
 111, 112, 113, 114, 119, 120, 122,
 123, 125, 139, 156, 180.
 ეკლესია გარეუბნისა 36.
 „ გუმბათიანი II გუნბათიანი 15,
 75, 135.
 „ დაცემული 153
 „ დიდი 78, 187.
 „ კათოლიკე 75, 103, 157, 188.
 „ მრგვალი 183.
 „ მცირე 64.
 „ შტოფურთ 137.
 „ წინასწარ გამოსახული 142.
 „ ჯუარის სახე 74, 181.
 ეკლესიისა აღშენება 47, 76, 90, 104,
 122, 129, 135, 148, 151, 153,
 156, 180, 182.
 „ „ ახლად 156.
 „ „ ქვითი 77.
 „ „ შტოფურთი 102, 104.
 „ განოკუთვა კლდისაგან 140.
 „ დაცემა 157.
 „ დახატვა 129.
 „ დაწყება 157, 158.
 „ კარი 152.
 „ კარნი 119.
 „ პატრონიკენი 100.
 „ სარკმელნი 137.
 „ საფუძველი 94, 95, 96.
 „ სრულქმნა 158.
 „ სტოვა 103, 184.

- ეკლესიისა შვეკრა კამარითა 104.
 " შემკობა 158.
 " შენებაჲ 78, 96, 137.
 " შტოდ 137.
 " ხარისხი 96.
 ეკლესიისათჳს მოღვაწება 156.
 ეკლესიათა აგება 157.
 " აღშენება 74.
 " მაშენებელი 120.
 ეკუღერი 84, 106, 186, 187, 188.
 ეკუღერისა აგება, იხ. აგება ეკუღერისა.
 ეკუღრად აშენება 188.
 ეკუტერი 84, 106 186.
 ვროდო 108, 171.
 " სახლისა 171.
 ერდოს სახურავი 172.
 " ფუძე 171.
 ერდოიანი სახლი 172.
 " (შვიდერდოიანი) ციხე 172.
 ერთპირად ამართული სვეტები 98.
 ეჩო 154.
 ჰაკე თალი, იხ. თალი.
 ვანი 7, 8, 9.
 ვარჯი 132.
 ვაცა 169.
 ვაცას დადგმა 169.
 " მორიგება 169.
 ვაცე 169.
 ვაცეს დადგმა 169.
 " მორიგება 169.
 ვაცეზე დაცმა სათავისა 170.
 ვაცი 169.
 ვაჭართა სახლი 57.
 ვესტიბიული 122.
 ვიწრო თალი, იხ. თალი 102.
 "გოსტიგან" 88.
 ზაკქო 143.
 ზარდახანა 52, 61.
 ზე დაბურვა 109.
 ზედა აავი 163.
 ზედა კიღური 168.
 ზედა ოთახი 17.
 " სარკმელი 111.
 " -სახლი 17.
 " სვეტები 100.
 ზედა პირი სახლის სართულისა 171.
 ზედამდგომელი 145.
 " საქმისა 144.
 " უხუცესი 145.
 ზეითი სვეტები 100.
 ზელა ქვეშისა კირსავე თანა 150.
 ზემდეგი 109, 147.
 ზემო-სართული 17.
 " სარკმელი 109.
 ზემო-ქვემო კიშკარი 26.
 ზემოთა მხარი ჩარჩოსი 163.
 ზენა ბალახანა 56.
 ზეპნა 173.
 " მიწისა 173.
 ზიღვა რიყის ხისა 150.
 " ქუიშისა 159.
 ზირად მოყვანა მიწისა 165.
 ზურგი ბანისა 172.
 " დათვისა 168.
 ზურგით მოტანა ქვისა და კირისა 153.
 ზღვის კარი 5.
 ზღუდე 37, 39, 40, 65.
 " მტკიცე 40.
 " სტოვისა 185.
 " ქალაქისა 47.
 ზღუდის აღმართვა 104, 185.
 " კარნი დიდნი 48.
 " " ცოტანი 48.
 " კოშკი 45.
 ზღუდენი " 37, 95.
 " ქალაქისა 40.
 ზღუდეთა მოდგმა 120.
 " შემოვლება 129.
 " შენება 40.
 ზღურბლი კართა 43.

- შივადი ციხე 42.
 თავგადმოყვანილი თალი, იხ. თ ა ლ ი.
 თავი (ბარჯგისა) 164.
 „ ბოყვისა 166.
 „ ბოძისა 168.
 „ გუმბათისა 113.
 „ დათვისა 168.
 „ ჯაჭუტისა 170.
 „ კერისა 171.
 „ ოსხირისა 165.
 „ სარკმელისა 109.
 „ სვეტისა || სუეტისა 97, 167.
 „ ძელისა 167.
 „ ციხისა 33, 43.
 თავის (დათვას თავის) გაკეთება 168.
 „ „ „ მომურგვლება 168.
 თავები ფიცრისა 166.
 თავების (ოსხირების თავების) ჩაჯენა 165.
 თავშესაფარი გლახაკთა 63.
 „ დერვიშებისა 62.
 თავშეფსვენილი [სახლი] 163.
 თავზე 169, 170.
 თალარი 57.
 „ ტურფა 12.
 თანაშემწე 142.
 თანაშემწეგნა 151.
 თალი 99, 101, 102.
 „ აგურიანი 102.
 „ აგურნახევრიანი 102,
 „ აგურისა 101.
 „ აღლიანი 102.
 „ აივნისა 101.
 „ აწეული 102.
 „ ბუზბრისა 101.
 „ განიერი 102.
 „ დაჭრელებული 102.
 „ ვაკე 102.
 „ ვიწრო 102.
 „ თავგადმოყვანილი 102.
 „ კარებისა 101.
 თალი კვერცხის 102.
 „ კოლორი 102.
 „ მიყუდებული 102.
 „ მოკრელებული 102.
 „ შრგვალი 102.
 „ ორაგურიანი 102.
 „ სწორე 102.
 „ ფანჯრისა 101.
 „ ფიცრისა 101.
 „ ქვისა 101.
 „ ჩუქურთმიანი 102.
 თალის ბალიში 101, 102.
 „ გამოყვანა 102.
 „ გაშრობა 102.
 „ გვერდები 101.
 „ დაბჯენა 101, 102.
 „ ლურსმანი 101.
 „ მოყვანა საკოქედ 102.
 „ სივანე 101.
 „ სიშაღლე 101.
 „ ფეხები 101.
 „ ფეცი 101.
 „ ფუნჯები 101.
 „ შეკერა 102.
 „ „ სამივე კედლით 102.
 „ შესწორება 102.
 „ შუაგული 101.
 „ ჩარჩო 102,
 „ ჩარჩოზე გადაყვანა 102.
 „ „ გადატანა 102.
 „ „ გადაყვანა 102.
 „ ჩაშენება 103.
 თეთრი მარმარილო 96, 155.
 თვალი 172, იხ. აგრეთვე თ უ ა ლ ი.
 „ სათავისა 170,
 თლა ქუთათა 154.
 თლილი ქვა 119, 120.
 თლილნი ქვანი 118.
 თოკი 167.
 თუალი წისქვილი 68, 69, 69.
 თუალნი წყაროდასანი 66.

- თუშური სახლი 17.
 „თუზიასტერიონ“ 116.
 თხრა 155.
 „საწყლეთა 153.
 თხრილი 68.
- მატაკი 118, 119.
 იარალი 151.
 იარალნი (ორღანო-იარალნი) სახელოვ-
 ნონი 113.
 „იარუს“ 100.
 იზოდრომი 69, 133.
 იზოდრომისა განხმულობანი 69, 130,
 133, 134.
 ისლი 163.
 ისლით დახურვა 163.
 იხნის ყბა 168, (იხ. აგრეთვე იჭანო).
 იხნების გადაბმა 163.
 „გადება 168.
 „ჩაყბაება 168.
 იხნებზე დაბჯენა მარწყუებისა 170.
 იჭანი || იჭენი 168.
- „ჰაბინეტ“ 125.
 „ჰაგკელომ“ 116.
 კავაკიჭიტა 168.
 კავი 173.
 კაზმა ქვისა 152.
 კათოლიკე 75.
 „ეკლესია 75, 103, 157, 188.
 კაჟუტი 170.
 კაჟუტის ბოლო 170.
 „თავი 170.
 „მოყელება 171.
 „ყელი 170, 171.
 კაჟუტები 169, 170, 171.
 „კიდური 171.
 „კუთხისა 171.
 კაჟუტების გადასკვნა 171.
 „გაყრა 171.
 „დასაწყობი დირე 169.
 „დაწყობა 171.
 „დაჭედვა სანთაზე, 171.
- კალავროდ სახლი 64.
 კალაპოტი 102, 156.
 კალაპოტის გამოყრა 156.
 კალაპოტ-გამოყრილი 156.
 კალატოზი 138, 144, 146, (იხ. აგრეთვე
 გალატოზი).
 კალატოზთა-მთავარი 144.
 კალატოზთ უხუცესი 144.
 კალაფატნი 85.
 კამარა 98, 99, 110, 144, 184.
 „დაბალი 98.
 „მაღალი 98.
 „მოსწორებული 99.
 „მრგვალი 99.
 „ნალის მაგვარი 99.
 „ნახევრად მრგვალი 99.
 „პილაკისა 99.
 „შეკრული სვეტებზე 99.
 „შვილდის მაგვარი 99.
 „ჩარდახოვანი 99.
 „ცისა 98.
 კამარის შეკერა 98; 102, 104, 185.
 კამარიტა შეკერა 98, 185.
 „ეკლესიისა 104.
 კამარები 112.
 კამარანი 143, 147, 153, 157.
 „ყურეთა 110, 113.
 კამარათა აღმართვა 110.
 „ზედა აღმართვა დამართებით
 სუეტთა 100.
 „(ყურეთა კამარათა) შემბურვა
 110.
 „შეკერა 82, 189.
 „შესაკრებელნი 110.
 კამაროსანი 23.
 „[გადაბმა] 98.
 კანკელი 108, 116, 118, 119.
 „კანკელი ხისა 109, 114.
 კანკელისა აღგება ქვითკირით 119.
 „კარი 119.
 კაპილიონ 53.

- კარავი 7.
 კარაული 152, 159.
 კარგი კოშკი 45.
 " სახლი 148, 149.
 კარი 38, 46, 188.
 " ალაყაფისა 25, 50, 125.
 " ბაგინისა 72.
 " ბუისა 25, 98.
 " განძისა 47.
 " გვირაბისა 39.
 " [გოდლისა] 83.
 " დასავალისა 95, 119.
 " დიდი (სასახლისა) 48.
 " " (ქალაქისა) 49.
 " ზღვისა 5.
 " ეკლესიისა || ეკლესიისა 119, 152.
 " თაბორისა 48.
 " [კანკელისა] 119.
 " ლაკუისი 68.
 " ლაკუსად 49.
 " მოგვთა 47.
 " მოგუეთისა 47, 72.
 " ოქროთა მონატული 121.
 " სააჯო 52.
 " საიფქლე ხაროსი 52, 60.
 " სალაროსი 123.
 " სამეფო || სამეფუფო 14, 52, 116, 119, 124.
 " სამხრისა (ეკლესიისა) 119.
 " " (კანკელისა) 119.
 " საყდრისა 64.
 " [უბნისა] 36.
 " ქალაქისა 43.
 " შესავალი საპატიო 50.
 " ჩრდილოისა (ეკლესიისა) 119.
 " ჩრდილოისი (კანკელისა) 119.
 " წყალ-თბილისა 48.
 " ციხისა 50.
 " ცოტა (ქალაქისა) 49.
 " ხანაგისა 27, 62.
 კარის ბალავარი 155.
 " ბოყვი 167.
 კარისა დაგულვა 16.
 " უემოვშეა 49.
 " შესავალი 122, 123.
 " შექმნა 48, 49, 68.
 კარები (ილსაელის კარები) 116, 118
 " სარკმლისა 109.
 კარების ბოყვი 167.
 " გული 167.
 " თალი 101.
 " (სარკმლის კარების) მიხურება ფიცრიო 109.
 კარნი ბაგინისანი 73.
 " დარბაზისანი 121.
 " დიდნი ზღუდისანი 48.
 " ოქრო-ტაძრისანი 122.
 " ქალაქისანი 39, 47.
 " ყვაევილებად მოჭრილნი (კანკელი-სა) 119.
 " ცოტანი ზღუდისანი 48.
 " ხისანი 119.
 კართა ზმა 124.
 " ვაკეთება (კანკელისა) 119.
 " ზღურბლი 43.
 " სტოვანი 69, 103, 104, 130, 133, 186.
 " ქუდნი 150.
 " შესხმა 119.
 კარი-ბჟე || კარიბჟე 119, 188.
 კარი-ბჟის მოდგმა 119.
 კარის ბჟე || კარისაბჟე 105, 106, 119, 188.
 კარისბჟე წინა 188.
 კარისბჟენი ვარეთნი 106.
 " მრობლკეცნი 106.
 კარ-ფანჯრის გული 167.
 " კარნიზი" 112.
 კასრი 10.
 " კატეხუშენ" 100.
 კათა კლდესა 5.
 კბილი 166.
 კვდელი 147, 148.
 " ამოვარული 163.
 " დაკიბული 101.

- კედელი მარმარილოსი 96.
 " ორპირი 96, 155.
 " სვეტის თავზე 97.
 " (ფეტი კედელი) 101.
 " ქანიშკაფიანი 167.
 " ცალპირი 96, 155.
- კედლისა [ბურჯი] 46.
 " დასაწყისი 165.
 " სარჩული 155.
 " საპირე 155.
 " სვეტები 97.
 " ქეები 96.
 " აღდუღებულითა ტყვიითა დამაგრებული 96.
 " შუაგული 155.
- კედელზე აყრდნობილი [სვეტები] 97.
 კედლების აყვანა ბოყეებით 167.
 კედელნი ოქროთა მონატულნი 121.
 კედელ-ყურენი ფიქლით ძერწილნი 134.
 კედელ-ყურეთა ბრწყინეა 134 135.
 კედრით (სამიფე კედრით) შეკვრა თა-
 ლისა 102.
- კეთილ-ქმნილებით აღგება 119.
 კეკლუცად ნაგები 127.
 " სახლი 140.
- კელინი მონასტრისანი] 83.
 კელიონი 83.
 " [ქვისა] 83.
 " [ხისა] 83.
- კენჭი 146.
 " სოფისა 135.
- კერიის თავი 171.
 კერპთა ბაგინი 73.
 " სახლი 73.
 " ტაძარი 72, 73.
- კერძო ვირი 152.
 " კარაული 152.
- კესი ბანისა 173.
 კესის სიბი 173.
 " ზიდი 173.
- კესების დაწყობა 173.
 კვამლის ასასვლელი 171.
- კვეთა 117.
 კვერით ხურო 146.
 კვერკვეტაჲთ ამოტეხა ბოყვისა 167.
 კვერცხის თალი, იხ. თ ა ლ ი.
 კიბე 83, 84.
 კიბენი გოდლისანი 83.
 კიდე ბოყვისა 167.
 კიღობანი 162.
 კიდური ზედა 168, 169.
 " კაკუტები 171.
 " ქვედა 169.
 "კივრუმ" 117.
 კირი 150, 151, 158.
 " (აგურითა და) კირითა მოქმნა, იხ. მოქმნა.
 " (ქვითა და) კირითა მოზღუდვა 148.
 კირისა და ღორღის შთასხმა 150.
 კლდე ადვილად საჭურტელი 5.
 " ფიცხელი 155, 158.
 კლდესა კაფა 5.
 კლდის განჭურება 5.
 კლდისაგან აღმოკაფვა ქვისა 151.
 " გამოკეთა ეკლესიისა 140.
 კლდეთა დარღუევა 154.
 " შორის მოკუეთილი 5.
 კლიტე 48, 49, 68.
 კლიტენი ქალაქისანი 14.
 "კლორ" 102.
 კოზიმიტი 108.
 "კოლორ" 102.
 კოლორი თალი 102.
 კონქაჲ || კონქი 48, 99, 110, 116.
 კონქი მაღალი 99.
 " მეირჲ 68.
 " საღიაკონოსი 117.
 " საკურთხველისა 116.
 " სამკუეთლოსი 117.
- კონქისა აღშენება 68.
 კოშკი 37, 42, 43, 44, 45, 47, 83, 91, 121.
 " გარეთა 45, 46.
 " ზღუდისაჲ 45.

- კოშკი კარგი 45.
 „ მალალი 33, 43.
 „ სახიზნო 45, 46.
 „ უკეთესი 45, 46.
 „ შიგნითა 45, 46.
 კოშკისა დადგმა 45.
 კოწილი 169.
 კოჭი 168, 173.
 „ მალლითა 163.
 კოჭის გადგმა 168.
 „ ყბა 168.
 კოჭები 172.
 „ ბანისა 172.
 კრამიტი 146.
 კრება სპონდიოსი 159.
 „ ქვისა 159.
 „ ქუშისა 152.
 კრესაბმელი ო კრეტსაბმელი 105, 118.
 კრეტსაბმელი მცირე 108.
 „ სარკმლისა 108.
 კუთა 117.
 კუთხედიანი სვეტი 97.
 კუთხი 47, 109, 110.
 კუთხის აღმალღება ბურღოდ 47.
 „ კაკუტები 171.
 კუთხნი 110, 153, 157.
 კუთხიან-ჯარგვილური სახლი 163.
 კურაპალატისა ტაძარი 13.
 „კვლანრიკოს“ 99.
 ლავრა 79.
 ლაკვა ო ლაკვა 68.
 ლაკვაი გარეთი 47.
 ლაკვა კარი 48, 49, 68.
 ლაკვანი წვისა შემწყნარებელნი 153.
 ლაკვათა აღმოკუთა 153.
 ლანძვი 108.
 ლარტყა 173.
 ლარძაყინები 169.
 ლატანი 169, 173.
 ლაფარო 171.
 ლაქაშით დახურული 163.
 „ლაყაბ“ 50.
 ლესკო მოქმნა, იხ. მოქმნა.
 ლიგვირიონი ბევრილიონი შთათხილ-
 ნი 134, 135.
 ლოლი 146.
 „ დიდროვანი 146.
 „ პატოსანი 146.
 „ რჩეულრ 146.
 ლოდითა ნაშენი 146.
 ლოდნი დიდნი 145.
 ლოდთა ზედა გამოქანდაკება 154.
 ლორული სახლი 163.
 ლორფინი 112.
 ლორფინითა დაბურვა 111.
 ლურსმანი 96.
 „ თალისა 101.
 შანქანათა მზადება 155.
 მარანი 21, 22, 60.
 „ მუხისა 60, 149.
 „ ქვიტიკი 60, 148.
 მარნის შექმნა 60, 140, 149.
 მართულის ფანჯარა 109.
 მართულითა (სპილენძისათა) ქმნილნი
 ფანჯარანი 100, 109.
 მარმარილო თეთრი 96, 155.
 „ სპეტაკი 135.
 „ წითელი 135.
 „ ჭრელი 135.
 მარმარილოს კედელი 96.
 მარმარილო-ფენილნი ფოლოცნი 73.
 მარწუხი 170.
 მარწუხის ამოჭრა სატეხით 170.
 „ ყბა 170, 171.
 „ ფეხი 170.
 მარწუხები 169, 17.
 „ დაცერებული 170.
 „ სანაპირო 170.
 მარწუხების აყენება 170.
 „ გადაკიდება 170.
 „ გადაწყობა 170.
 „ დაბჯენა იხნებზე 170.
 „ დაყენება 170.

- მარწუხების მიცემა 170.
 " შედგმა 170.
 მარწუხებ-დაყენებული ფერდობები 170.
 მარკილი 152.
 მარტილი 152.
 მასალა 151.
 " ნივთ-მასალა 150.
 მასწავლებელი 142.
 მალალი ბალავერი 165.
 " გოდოლი 43, 83.
 " კამარა 98.
 " კონქი 99.
 " კოშკი 33, 43.
 " სამხრო 111.
 ციხე 15, 39.
 მალლა ასატანი ქვა 170.
 " ასატანი ქვისა 156.
 " შეშენებული რუ 67.
 მალღალ აგებული დარბაზი 124, 172,
 მალღალითა ბანი 172.
 " კოჭი 163.
 მალღალი დარბაზნი 124.
 მაშენებელნი 145.
 მაშენებელი || მაშინებელი 147.
 " ეკლესიათა 120.
 მაშენებელნი 145.
 მანრდილობელი 117.
 მბრძანებელნი (უხუცესნი) 145.
 [მგრგული ეკლესია] 183.
 " სამწირველო 183.
 მდინარისაგან მოღება (გამოღება) ქვისა
 153, 157.
 „მელათრონი“ 103.
 მელნითა ოქროსითა სურათი 16.
 მემკრენი 118,
 მინარა 91 (იხ. აგრეთვე მინარა).
 მეორე საქცეველი 100.
 მერტუენი კაცი 67.
 მერტი 167.
 მეტოქი 47, 87.
 მეტოქის აღშენება 47.
 მეფისა სამხარელო 20.
 " სასახლე 15, 65, 67, 122.
 " ჯერაკუმია 82.
 მეფეთა სადგომი 7.
 " " საზაფხულო 6.
 " სადგური ზამთარს 120.
 მეჩეთი 91.
 მეჩითი 120.
 მეჭელოვნე შეკობილისა აღიზისა 150.
 მზადება მანქანათა 155.
 მთავარი (კალატოზთა მთავარი) 144.
 მთელნი (ქვის მთელნი) 146.
 მიზგითი 91.
 მინა მინი განწყობა ფანჯარასა 109.
 მინარა 91.
 მინარეა 91.
 მინარეტი 91.
 მიყუდებული თალი, იხ. თ ა ღ ი.
 მიცემა ბულაურისა 168.
 " მარწუხებისა 170.
 " ციდა სიმაღლისა 102.
 მიწა 173.
 " ლბილი 155.
 მიწის ამოთხრა 165.
 " ამოღება 165.
 " გაჭრა 165.
 " მოთხრა ბალავერისათვის 165.
 " მოყვანა ზირად 165.
 " ჩაჭრა 165.
 მიწაში ჩასმული ქვის საძირკველი 165.
 მიწით აღმოღება ქვისა 151.
 მიხურება სარკმლის კარებისა ფიცრით
 109.
 " " ლამით 109.
 მკვეთელი || მკუთელი (იხ.): ქვის მკვე-
 თელი 146.
 მკვიდრი სახლი 22.
 მკუთელი || მკუშთელი ქვისა 145.
 " ქვათა 145.
 მოგვთა || მოგუეთისა კარი 47, 72.
 მოგუთა უბანი 36, 38.
 მოღება ზღუდეთა 120.
 " კარი-ბკისა 119.
 მოღვამა ციხისა 42,
 მოედანი 14, 53.

- მოედნები 53.
 მოედანნი 121.
 მოგლება ხარბისა 108.
 მოიღებული [სვეტები] 98.
 " სვეტები გასწვრივ 98.
 " " რგვლად 98.
 მოზურგვა 174.
 " ბანისა 173.
 მოზურგვილი ბანი 173.
 მოზღუდვა ქეიტკირით ქალაქისა 5.
 მოზღუდვილი 132.
 " ქვითა და ძელითა 148.
 მოთხვითი ქვა 147.
 მოთხრა მიწისა ბალავერისათვის 165.
 მოკახმვა სახლისა 124.
 " სრათა 135.
 მოკახმული დარბაზნი 121.
 " სრა 130.
 მოკახმულნი საჯდომნი 131.
 " ჩარდახნი 128.
 მოკიდება ყელსა 113.
 მოკუთილი ღრმათა კლდეთა შორის 5.
 მოშადება ადგილისა 68.
 მომურგვლება დათვის თავისა 168.
 მომცრო სართული 168.
 " სახლი 10.
 მომჭრელი ქვათა 145.
 მომჭრელნი ქვისა 145, 146.
 მოლესვა 156.
 მონაზონთა საყოფი სენაკები 140.
 მონასტერი 45, 48, 58, 59, 79, 83, 87,
 156, 187.
 " დერვიშებისა 62.
 " შუენიერი 139.
 მონასტრისა აღშენება 68, 76, 139,
 180.
 " განახლება 112.
 " კელინნი 83.
 " სახეთი 59.
 " ხარო 59.
 „მონასტერიონ“ 80.
 მორგება სათავისა 170.
 მორი გაპობილი 163.
 " დაღარული 166.
 " მრგვალი 163.
 მორები 163, 174.
 " მრგვალი 163.
 " ლოჯებ-ამოკრილი 163.
 " შუაზე გაპობილი 163.
 მორიგება ვაცისი 169.
 " ვაცესი 169.
 მორჩუნა ძელითა 156.
 მოსწორება 165.
 მოსწორებულნი კამარა 99.
 მოტანა ზურგით ქვისა და კირისა 158.
 " ურმით 150.
 მოფარდავული 131.
 " სრა 130.
 მოფენა ქვათა 118.
 მოქლონი რკინა 96.
 მოქლონითა შექედილი 96.
 მოქმედი 160.
 მოქმენი 145.
 " საქმისა 147.
 " ქვისანი 145.
 მოქმენა აგურიითა და კირითა 150.
 " გარეშემო სტოითა 103, 105,
 186.
 " ლესუთ 156.
 " სვეტისა 68.
 მოქმენულობისა შესწორებულობა 139.
 მოღება 150.
 " ქვისა მდინარისაგან 153, 157.
 " " წყლისაგან 153.
 მოღუაწება ეკლესიისათჳს 156.
 მოყენებული დათვი 168.
 მოყვანა თაღისა საკოჭედ 102.
 " მიწისა ზირად 165.
 " ჯიქაზე 101.
 მოყვლება კაკუტისა 171.
 მოშლილი 156.
 მოძერწული ოქროთა 73.
 მოძლუარი 142.

მოძღუარნი: ხუროსმოძღუარნი 147.
 მოწყობა სათავისა 170.
 " ჩარდახთა 117, 129.
 მოქდობილი სამოთხკუთხად 162.
 მოქდობილნი ძელნი 162.
 მოუქება 156.
 მოჭრელბეული თალი, იხ. თალი.
 მოჭრილნი ყვაილებად კარნი (კანკელი-
 სა) 119.
 მონახტვა ეკლესიისა 156.
 მონახტული ოქროითა დარბაზი 121.
 " ოქროთა კარი 121.
 მონახტულ[ნი] დარბაზნი 121.
 მოხრილი ქვა 98.
 მრავალ-პალატოვანი 120.
 მრგვალი თალი 102.
 " კამარა 99.
 " მორი 163.
 " მორები 163.
 " ხეებისაგან შეკრული სახლი
 163.
 მრგვლად ამოჭრა 166.
 " ამოჭრილი 172.
 " აღშენება გუმბადისა 110.
 " [დგომა სვეტებისა] 98.
 მრგვლად აღშენება 183.
 მროზბლკენი კარისბუენი 106.
 მსგავსება 143, 144.
 მტილი 67, 68, 130, 131.
 მტიკე ზღუდე 40.
 მტიკედ მოზღუდე 5.
 მუშული 170.
 მურყვამი || მურყვანი 44, 45.
 მურყვნოსელი 44, 45.
 მუშაკნი 145.
 " ველოვანი 142.
 მუშაკთა სიმრავლე 142.
 მუშაკობა 150, 151, 152.
 მუხისა მარანი 60, 149.
 " სამზარაულოდ 149.
 " და ცილოფისა სახლი 23, 24.
 " სახლი 20, 23, 148, 149.

მუხლი საძირკელისა 165.
 მუხლამდე წასვლა საძირკელისა 165.
 მღდელთა საყოფენი 143.
 მყარი ქვითა კირი 158.
 " ქვითკირი 155.
 მშენებელნი: სახლ-მშენებელნი 147,
 148.
 მშენიერი დარბაზოვანი 122.
 მცირე დარბაზი 15.
 " კრეტსაბმელი 108.
 " საკრებულო 80.
 " საკრემელი 106.
 " სახლაკი 9, 18.
 " სენაკი 10, 18, 19.
 " ფარდაგი 108.
 მცირე ბაგინი 72.
 " ეკლესიად 64.
 " კონქი 68.
 " ქორი 17.
 მცოდნე მხატურობისა 137.
 მცოდნელი მხატუარი 137.
 მწვანე ქვითა ნაშენებნი 124.
 " წითელ-მწვანე ქვა 128.
 მწყურნებნი აღვილი 155.
 მკედელი 159, 160.
 მხარე ზემოთა (ჩარჩოსი) 163.
 მხატუარი მცოდნელი 137.
 მხატუარნი 137.
 მხატურობისა მცოდნე 137.
 მხდელი || მდელი ქვისა 146.
 მყარი 118.
 მკდელნი (ქვის მკდელნი) 145.
 ნაგები 43.
 " კელუსად 127.
 " " სახლი 140.
 " ლორული სახლი 163.
 " ოსტატთაგან 12.
 " საღვინოდ სახლი 12.
 " ქვითა სახლი 128.
 " ნავი 199.
 ნათლის შემოსავალი 184.
 ნალისმავარი კამარა 99.

- ნამორები ხისა 163.
 ნამუშავევი 151.
 ნაპირი (უკანა || წინა ნაპირი) ბანისა
 172.
 ნაპირები ბანისა 172, 173.
 ნარიყი შეშა 150.
 „ნართექს“ 103.
 ნატიფად გებულნი 140.
 ნაშენები 45, 121.
 „ მწვანე ქვითა 124.
 ნაშენებნი ქუაბ-ქმნილნი 140.
 ნაშენი ლოდითა 146.
 „ (ციხე) 15.
 ნაძესა სახლი 20, 23, 149.
 „ შემზადება სუეტად 155.
 „ ძელი 145, 156.
 ნაძესანი ხენი 144, 145.
 ნახევრად მრგვალი კამარა 99.
 ნაჯახი 174.
 ნიკთი 150.
 ნიკთთა სიკეთე 139.
 „ სიმრავლე 139.
 ნიკთ-მასალა 150.

 მღა 19, 195.
 ოდის დაყენება ბოკონელით 164.
 ოთალი || ოთახი 16, 18, 19, 195.
 ოთახი-ზედა 17.
 „ სადარბაზო 125.
 „ საჯდომი 21.
 ოთხკუთხენი ქვანი 148.
 ოთხპირად ამართული სვეტები 98.
 ოროგურიანი თალი 102.
 ორგნით საკვეთი 154.
 ორთოხი რკინისა 154.
 ორპირი კედელი 96, 155.
 „ რპირად ამართული სვეტები 98.
 ორღანო-იარაღნი რკინისა 113.
 „ „ სახელოვნონი 113.
 ორწვეროსანი წერაქვი 154.
 ოსმალური სტილი 3.
 ოსტატი 154.

 ოსტატოჯან ნაგები 12.
 ოსხირი 165, 166.
 ოსხირის თავი 165.
 ოსხირში ჩარქობა ბოყეებისა 165.
 ოსხირების დაწყობა დედაბოძებზე 165.
 „ დაჯენა ქვებზე 165.
 „ თავების ჩაჯენა 165.
 ოქრო წ(მიღ)ა 156.
 ოქროვ გამოკედელი 73.
 ოქროსა და ლაყვარდისა სამარხავი 92.
 ოქროს მელნითა სურათი 16.
 ოქროთა გარდაგებულნი ჩარღახნი 128.
 ოქროთი მოხატული კარი 121.
 „ „ კედელნი 121.
 ოქროთი „ დარბაზი 124.
 ოქროთთა მოძერწული 73.
 ოქრო-ტაძარი 122.
 ოქრო-ტაძრისა კარნი 122.
 ოქროცებულნი სუეტნი 73.
 „ სუეტის თავნი 73.
 ოწინარი 154.
 ოხოროე (მეგრ.-ქან.) 9.

 პალატი 13, 14, 15, 16, 122.
 პალატისა აღშენება 13.
 პალატებისა გაკეთება ხითა 14.
 პალატნი დიდ-დიდნი 15.
 პალატოვანი (მრავალ-პალატოვანი) 120.
 პანდოქიონი 27, 28, 60.
 პატიოსანი ლოდი 146.
 „ საკიდური 146.
 პატიოსანნი ქვანი 145.
 პატრიაქის ჯერაკუმია 82.
 პატრონიკე 100, 101.
 პატრონიკენი ცელესისისა 100.
 პატრონიკონი 100.
 პატრონიკონისა დაბურვა 100.
 პილაკისა კამარა 99.
 პილასტრი 97.
 პილიკი 99.
 „პინზოს“ 110.

- პირად-პირადად გამოწერილი 73.
 პირველნი აღმაშენებელნი 139.
 პირი ქალაქისა 42.
 პირისა ამოსაღები 167.
 პირლო 47.
 პირლოს აღშენება 47.
 " გამაგრება 47.
 პიტიახშის სასახლე 75.
 " ტაძარი 19.

 „პროთეზის“ 117.
 რველად მოვლებული სვეტები 98.
 „რედენ“ (სპ.), 67.
 რეკვა 89.
 რიგი 3, 4, 180.
 " ბერძენთა 4.
 " ბერძნული 4.
 " ბიზანტიელთა 4.
 " ურუმთა 3, 179.
 " ქართული 194.
 " [ციხილბაშთა] 3, 137, 179.
 რიკი ხრახნილი 167.
 რიკები ხრახნილიანი 167.
 რიყის ხე 150.
 " ხის ზიდვა 150.
 " ხითა შეცხომა აღიზისა 150.
 რკინა 147, 151.
 " მოქლონი 96.
 " უპედელნი 86.
 " ქედილი 86.
 რკინის ორთოხი 154.
 " ორღანო-იარღნი 113.
 რკინანი სათხრელნი 153.
 რკლები აკენისა 99.
 რკლებს (აკენის რკლებს) შუა გადებუ-
 ლი ხიდი 99.
 როო || რუ 67.
 როას გამოღება 67.
 როუ, იხ. რო.
 რუ მიღლა შეშენებული 67.
 რუას შეკავშვა 67.
 რუსხმული 67.

 საიადმყოფო 63.
 სააჯო კარი 52.
 საბაჟო 35.
 საბღები 86.
 საბურავი 97, 112, 156.
 " სუეტის თავთა ზედა 97.
 საბურველიანი 109.
 საგვერდული 172.
 საგზებელი 38, 90, 91.
 " ცეცხლისა 90.
 საგლახაკო 63.
 " ქალაქისა 63.
 საგლესო დარბაზი, იხ. დარბაზი.
 საგოდებელი 70.
 საგრილინი 33.
 საგრილობელი 23.
 საგუშავო 43.
 " ციხე 42.
 სადაგი ბეღელი, იხ. ბეღელი.
 სადარბაზო ოთახი, იხ. ოთახი.
 სადაფქარი ჩარდახი 117.
 სადაყუდებულო 80.
 სადგმელი ფერჯისა 154.
 სადგომი 6, 7.
 " მეფეთა 7.
 " საზაფხულო 6, 7.
 " საზაფხულო 7.
 " სამეფო 6, 7.
 სადგური 6, 7.
 " მეფეთა ზამთარს 120.
 " საზამთრო 6, 7.
 საღები (სავაჭროსი) სახლი 60, 99.
 საღედოფლო 124.
 " ვალიაკი 18.
 " ღარბაზი 15, 124.
 საღედოფლო სახლი 10.
 საღიაკონე || საღიაკონო || საღიაკენო
 117, 199.
 საღიაკონოს კონქი 117.
 საღილეგო 69, 70.
 საღოშიარო 86, 87.
 საეფისკოპოსო საყდარი 75, 76, 180,
 საეზირი 123.
 საეინე 7.
 სავარღე ბაღი 127.

- საეაჟინე 60, 86, 89.
 საეაჟრო 53, 54, 55.
 " სახლი 54, 55.
 საეაჟროს სადებზი სახლი 60, 99.
 საზამორო 7.
 " სადგური 6, 7.
 " სასახლე 7, 16.
 საზაფხულო სადგომი 7.
 " " შეფეთა 6.
 " სასახლე 7, 16.
 " სახლი 26.
 " ქორი 17.
 საზეთე 59, 86.
 " [მონასტრისა] 59.
 საზეზაეი 174.
 საზეპელა 174.
 საზეპელი 174.
 საზიდავი 151, 152.
 საზორველი 73, 91.
 სათაეე 168, 169, 170, 171,
 " აფრებზანი 170.
 სათაევის ბოლო 169.
 " გადება 170.
 " გაჟრა 171.
 " დადება 170.
 " დაეენება 170.
 " დაცმა ვაცეზე 170.
 " თვალი 170.
 " შორგება 170.
 " მოწყობა 170.
 " სვეტი 169.
 " ფიცარაეზი 169, 170.
 " წინა ნაწილი 169.
 " ხე 169.
 სათაეეზის დაცობა აფრებზე 170.
 სათაეისწინაო სახლი 10.
 სათლელნი (ჰევისა) ჰურჰელნი 151.
 სათუარ (სეან.) 169.
 სათხარის დაცემა 153.
 სათხრელნი რკინანი 153.
 სათხროლი ცალგნით 154.
 საიფჰლე 59.
 " ხარო 59, 60.
 საიფჰლე ხაროს კარი 59, 60.
 საეამარე ჰეა 98.
 საეანი 70, 71, 107.
 საეელო 88.
 საეერპო 72, 73.
 საეეამლე ფიცრისა 171.
 საეეეთი ორგნით 154.
 საეეიდარი ხარი || ვარი 159, 160.
 საეედური 146.
 " პატიოსანი 146.
 საეომური 106.
 საეონომოსია 86.
 საეოსრე 36.
 საეოჰედ მიეეანა თალისა 102.
 საერებულო 80.
 საერებულოა დიდი 80.
 " შეირს 80.
 საეუმევი 106, 107.
 საეუმელი 106, 108.
 საეურთხეეელი 116 118, 119, 199.
 საეურთხეეელისა აღმოსაეალი 118.
 " კონჰი 116.
 საეუჰნაო 21, 22, 88.
 სალარო 21, 52, 87, 123, 125.
 სალაროს კარი 123.
 სალხინებელი 117, 143.
 " სახლი 143, 144.
 სალხინებელის გაეეთება 117.
 სალხინო 12.
 " სახლი 12.
 სალხინოდ ნაეეზი სახლი 12.
 სამალაეი 124.
 სამამასახლისო სახლი 20, 21, 22, 25.
 სამამო 81, 86, 87.
 სამარე 92.
 სამარტლე 74.
 სამარხაეი 92.
 " ოჰროსა და ლაეეარდისა 92.
 სამარხაეისა აეეზა 92.
 სამარხეოა ზაეინი 72.
 სამარხო 187.
 სამარხოთა აღშენება 136.

- სამარბოსა შინა დახატვა 136.
 სამდიენო სახლი 12.
 სამერცხლე 171.
 სამერცხული 167.
 სამეფო გზა 71.
 „ დარბაზი 14, 15, 34.
 „ კარი 14 52, 116, 119, 124.
 „ სადგომი 6, 7.
 „ ფოლოცი 71.
 სამეფოდ აღწენება სასახლისა 3, 15.
 სამეფო გზა 71.
 „ კარი 119.
 „ ტაძარი 13.
 „ ფოლოცი 71.
 სამეხრეო || სახლი სამეხრეო 20, 21, 22.
 „ სახლი 20, 22, 50.
 სამზარეულო 21, 22, 88.
 სამზარეულო შეფისა 20.
 სამზარეულო სახლი 21.
 სამზარეულო მუხისა 149.
 „ სახლი 20, 22, 50.
 სამზარეულონი სახლნი 20.
 სამკერვალო საფარეშო 58.
 სამკეთილო || სამკუთხელო || სამკეთილო
 117, 119, 199.
 სამკეთილოს კონჭი 117.
 სამკუთხედი 162.
 სამოთხე 67, 68, 130, 131.
 სამოთხენი 67.
 სამ-ოთხეთხად მოქლობილი 162.
 სამრეკლო 89.
 სამსახურებელი 91.
 „ სახლი 59, 60.
 სამსახურებელნი 143.
 სამსჯელი 96.
 სამსჯულითა დამსჯულია [ქვებისა] 96.
 სამუშაო ტაძრისა 152.
 სამუშაოდ ქეად 151, 152.
 „ ქვისა 152.
 სამყოფი 6.
 სამშრალბელი 171.
 სამწიგნობრე 58.
 სამწირეთლო მგრგული 183.
 სამწყობრო 99.
 სამკედლო 85, 86.
 სამხრის კარი (ეკლესიათა), იხ. კარი.
 „ „ (კანკელისა), იხ. კარი.
 სამხრო 111, 112, იხ. აგრეთვე სამკრო.
 „ მალალი 111.
 „ უკანა 111.
 „ წინა 111, 112.
 სამხრონი დაბალნი 111, 112.
 სამხროთა გაკეთება 111.
 „ შებურვა 110.
 სამკრო 109, 111, 112, 158.
 „ ტაძრისა 111.
 სამკროს დახატვა 111.
 სამკროები 111.
 სამკრონი 109.
 სამკურე 111.
 სამკურო 109.
 სანადირო სასახლე 120.
 სანათლო 118.
 სანათურად 171.
 სანაპირო მარწუხები 170.
 სანაპიროები ბანისა 172, 173.
 სანთა 169.
 სანთაზე დაქედვა კაკუტებისა 171,
 საოსტიგენე || საოსტიგენო 88, 89.
 საპარიკონომოსო 85, 86.
 საპატიმრო 70.
 საპატიო შესავალი კარი, იხ. კარი.
 საპატრონიკენი 100.
 საპატრონიკეთა აღგმნი 100.
 საპირე [კედლისა] 155.
 საპყრობილე 10, 69, 70, 71.
 „ ბნელი 70.
 „ სახლი 70. *
 საპყრობილისა ფსკერი 70.
 სარბიელი 69.
 სარები 14.
 სარეკლო 89.
 სართული 23, 147, 156, 169, 171, 172,
 „ 173.
 „ ზემო 17.

- სართული მოკლე 168.
 „ მომცრო 168.
 სართულის ზედაპირი 171.
 სართულები 124.
 სარკმელი 70, 71, 106, 107, 108, 109,
 128, 200 (იხ. აგრეთვე ს ა -
 რ კ უ მ ე ლ ი).
 „ გვერდისა 109.
 „ ზედა 111.
 „ ზემო 109.
 სარკმლისა დაყოფა 106.
 „ თავი 109,
 „ კარები 109.
 „ კარების მიხურება ფიცრი-
 თა 109.
 „ კარების მიხურება ღამით
 109.
 „ კრეტსაბმელი 108.
 „ ჩარჩო 109.
 სარკმლით კვრეტა 107.
 „ კვრვა 107.
 სარკმელნი 111.
 სარკმელთა გარდადგომა 107.
 „ წამოსაფარებელი 108.
 „ უკუმოხვნა 107.
 „ ქუდნი 150.
 სარკუმელი 106, 107, 137, 185.
 „ აღმოსავლისა 137.
 „ მცირე 106.
 სარკუმელნი 104.
 „ ეკლესიისანი 137.
 სარტყელი 166, 169.
 „ სახლისა 168.
 სარტყლის ამტანი აფრა 166.
 სარტყლების დაკმა ბოყებზე 167.
 სარჩული [კედლისა] 155.
 სასახლე 15, 21, 25, 41, 52, 62, 113,
 120, 132, 193, 198, 199.
 სასახლე არმისა 11.
 „ ახალი 10.
 „ გარდაკიდებით 3, 15.
 „ გუმბათიანი 120.
 სასახლე დიდშენი 16.
 „ მეფისა 15, 65, 67, 122.
 „ პიტისშისა 75.
 „ სიზამთრო 16.
 „ საზაფხულო 16.
 „ სანადირო 120.
 „ წაკიდებული 16.
 სასახლისა აღშენება ო აშენება 16, 82,
 189.
 „ აღშენება სამეფოდ 3, 15.
 „ ვალავანი 65.
 „ კარი დიდი 48.
 სასახლენი 41.
 „ ადგილნი 33, 34, 35.
 სასახლეთა შენებანი ქართულნი 3, 179.
 სასაწინებლოა ქვითკირი 148.
 სასაწინებლოა დადგმა 148.
 სასიმინდის ბარჯგი 164.
 სასინათლო (სახლო სასინათლო) 107.
 სასნეულო 64.
 „ [საქალაქო] 64.
 სასნეულოა ეზო 64.
 „ შენება 64.
 სასუნებელნი 33.
 სასტუმრო 22, 63, 143.
 „ სახლი 21, 27.
 სასწავლებელი 58.
 სასწორითა აწონა 158.
 სატეხით ამოტეხა ბოყვისა 167.
 „ ამოჭრა 170.
 სატენი 169, 170.
 სატეხნა 173, 174.
 სატრაპეზო 81, 87, 88, 89.
 საუნჯენი 143.
 „ შინავანი 143.
 საუფლისწულო დარბაზნი, იხ. დ ა რ ბ ა ზ ი
 საუძღურისა აღშენება 156.
 საფარდულე 41.
 საფარდული 53, 54.
 „ ღვინისა 53, 54.
 საფარეშო 58, 60.
 „ სამკერვალო 58.

- საფლაღი 92, 111.
 საფსალმუნე 99, 118.
 საფსალმუნისა დაღვმა 118.
 საფურე 31.
 საფუძველი 94, 95, 146, 165.
 " ეკლესიისაჲ 94, 95, 96.
 " საფუძველთა 146.
 საფუძვლის დაღება 94, 95.
 საფუძვილე 59, 86.
 საფხაჭი 167.
 საქალაქო დარბაზი, იხ. დარბაზი.
 " სასნეულო, იხ. სასნეულო.
 საქარავნო ფუნდუკი 60, 61.
 საქვრივო სახლი 12.
 საქმე ქვტვირისა 6.
 საქმისა ზედამდგომელი 144.
 " მოკმენი 145, 147.
 საქმესა ზ'ა დაღვენა 145.
 საქოლბაგენი 33, 34 (იხ. აგრეთვე
 საქულბაგენი).
 საქონელი 54.
 საქულბაგენი ადგილნი 35.
 საქციველი 100.
 " მეორე 100.
 სალარავი 167.
 სალარაშვი 167.
 " ბოყეებისა 167.
 საყასხო 58.
 საყაფნო 36.
 საყდარი 75, 76, 117, 147, 180, 181.
 " საეფისკოპოსო 75, 76, 180.
 საყდრისა აღშენება 76, 180.
 " კარი 64.
 საყვავე 169, 170, 172, 173.
 საყვიარი 91.
 საყოფელი 6, 83, 117.
 " გამმარჯვებელი 140.
 საყოფელნი მღღელთა 143.
 საყოფი მონაზონთაჲ სენაკები 140.
 საცეცხლე 90, 91.
 საცვარე || საცვრე 112, 200.
- საცხადო 124.
 საჩინო ადგილი, იხ. ადგილი.
 " შტო, იხ. შტო.
 საძაბის ჳიდი 168, 173.
 საძვალე 84.
 საძირკველი 94, 95, 164, 165, 166.
 " სახლისა 64.
 " ტაძრისა 145.
 " ქვისაჲ, მიწაში ჩასმული 165.
 " ხისა 165.
 საძირკვლის გადაღება ბოყონებზე 165.
 " ვადგმა ბარჯგებზე 165.
 " ვადგმა ბოყონებზე 165.
 " გამართვა ბოძებზე 165.
 " გამოთლა 166.
 " დაბჯენა ბარჯგებზე 165.
 " დაღება ქვებზე 165.
 " დასკვნა ბოყონებზე 165.
 " დირე 166.
 " მუხლი 165.
 " მუხლამღე წასვლა 165.
 " ქვა 95.
 " ყელი 165.
 " ყელები 165.
 " ჩავღება 165.
 " ჩაყრა 94.
 " ძელი 165,
 საძირკველში ჩავგენა ბოყვისა 167.
 საძირკველით შეკვრა ბარჯგებისა 164.
 საძირკვი 165.
 საწანგრო 85, 86.
 საწილე ჳიდი 168, 173.
 საწიგნე 118.
 საწინებელი 60.
 " შეშისაჲ 148.
 საწინები ყურმნისაჲ ქვიტიკირი 148.
 საწოლი 21, 22, 123, 125, 126, 127,
 128.
 საწყლეთა თხრა 153.
 საკმელთ სამარხავი სახლი 88.
 საკურკლე 52, 61, 125.

- საკურკლე სახლისა 124.
 სახაბაზო 58.
 სახე 143.
 " ამოკრილი 168.
 " ჭურჭლისა 143.
 " ჯუარისა 77, 181.
 სახისა აღება 137.
 " დახატვა 137.
 სახეგა 137.
 სახელმწიფო დარბაზი, იხ. დარბაზი.
 სახელოვნო სახლი 14.
 სახელოვნო ორღანო-იარღნი 113.
 სახიზნო კოშკი, იხ. კოშკი.
 სახლაკი 9, 18.
 სახლი 8, 9, 13, 15, 18, 19, 20, 42, 107,
 124, 127, 143, 144, 148.
 " აგებული 6, 14.
 " ამოჭარული 163.
 " ბანის ბანითა 149.
 " ბანიანი 172.
 " ბანური 172.
 " ბოკონებიანი 164.
 " ბოყეებიანი 167.
 " გამოყვანილი ბოყეებში 167.
 " განათალღრი 12.
 " განკუთვნილი სისხლისათვის 92.
 " გასუკული 163.
 " გვირგვინიანი 164.
 " დარბაზიანი 164.
 " დარბაზული 164.
 " დუროიანი 167.
 " ერდოიანი 172.
 " ვაპართა 57.
 " ზედა: ზედა სახლი 17.
 " თავ-შეფსკენილი 163.
 " თუშური 17.
 " კალავრო 64.
 " კარგი 148, 149.
 " კერპთა 73.
 " კუთხიან-ჯარგელოური 163.
 " ლორული 163.
 " ლორულ ნაგები 163.
 სახლი მკვიდრი 22.
 " მომცრო 10.
 " მუხისა 20, 23, 148, 149.
 " " და ცილოფისა 23, 24, 149.
 " ნაგები კეკლუკად 140.
 " " ჭვითა 128.
 " ნაძუსა 20, 23, 149.
 " სადედოფლო 10.
 " სავაპრო 54, 55.
 " სავაპროს სადები 99.
 " საზღებულო 26.
 " სთაიესწინაო 10.
 " სალხინებელი 143, 144.
 " სალხინო 12
 " სალხინოდ ნაგები 12.
 " სამამასახლისო 20, 21, 22, 25.
 " სამდივნო 12.
 " სამებრეო || სამებრეო 20, 21, 22.
 " სამშარაულო || სამშარეულო 20,
 21, 22, 50, 149.
 " სამსახურებელი 58, 59, 60.
 " საპყრობილჴ 70.
 " სასტუმრო 21, 27.
 " საქვრივო 12.
 " საქმელთ სამარხავი 88.
 " სახელოვანი 14.
 " სახუცო 20, 21, 22, 23, 149.
 " სენაკიანი 13.
 " სენაითა 26.
 " სენიანი 149.
 " " და ჯორედიანი 23, 24.
 " სრული 22.
 " " ყოვლითა ფერითა 22.
 " ტურფად გებული 140.
 " ჭვითკირი 23, 148, 149.
 " ჭვითკირისა 23.
 " ჯორელი 26, 148.
 " ჯორედიანი 23, 24, 149.
 " " და სენიანი 23, 24.
 " ყურებიანი 163.
 " შერეული მრგვალი ხეებისაგან
 163.

- სახლი შესაკრებელი 73.
 „ შინაგანი 9, 10.
 „ ცილოფისა 23, 24, 25, 149.
 „ „ და მუხისა 23, 24, 149.
 „ ცხრა ქალიანი 163.
 „ ძელური 162.
 „ ძელურ-ჯარგლული 162.
 „ ჯარგვალი 163.
 „ ჯარგუალური || ჯარგლური 163.
- სახლისა აგება 34.
 „ აღშენება 117, 144, 145.
 „ ბალაფერი 165.
 „ ბარჯგი 164.
- სახლის ბოყვი 167.
 „ დადგმა 26.
 „ დგომა 6.
 „ დირე 169.
 „ ეზონი 143.
 „ ერდო 171.
 „ -ქაცი 9.
 „ მოკაზმვა 124.
 „ სართულის ზედაპირი 171.
 „ სარტყელი 168.
 „ საძირკველი 64.
 „ საჭურჭლე 124.
 „ შექმნა 20, 22, 23, 24, 25, 49-50, 50, 149.
 „ შსნება 94.
 „ სახლზედ აგებული 17.
- სახლსა შინა დივანება 7.
- სახლები 147.
 „ საეპუროს სადები 60.
- სახლნი 143.
 „ სამზარეულონი 20.
 „ ტურფანი 140.
- სახლთა აგება 33, 157.
 „ დაბურვა 148.
 „ შესავალი 105, 188.
- სახლთ სასინათლო 107.
 სახლ-კარი წაყიდებული 16.
 სახლ-შენებელნი 147-148.
 სახლ-სამყოფი 6.
 სახუარბლე 59, 86.
- სახურაეი 9, 109, 156, 171.
 „ ბანური 102, 172.
 „ ერდოსი 172.
 „ ფერდობიანი 102.
 „ წურწუტი 163.
- სახურაეის ლაფაროსათვის დაშობა 171.
 სახუცოა სახლი 20, 21, 22, 23, 149.
 საწმილი ალიზისა 150.
 სავორცე 58.
 საჭურტელი ადვილად კლდე 5.
 საჯდომი 11, 16, 22, 75, 117, 125.
 „ ოთახი 21.
 „ (სრა-საჯდომი) 16.
 საჯდომნი მოკაზმულნი 130.
 საჯინბო 30.
 საჯორე 85.
 საჯუარე 25, 149.
 სენა 18 24,
 სენაითა სახლი 26.
 სენაკი 18, 19, 24, 80, 82, 83, 84, 106-107, 167.
 „ მცირე 10, 18, 19.
 სენაკები 64, 143.
 „ მონაზონთა სამყოფი 140.
 სენაკთა განახლება 64.
 სენაკიანი სახლი 18.
 სენიანი და ქორედიანი სახლი 23, 24.
 „ სახლი 149.
 „ სერა“ (სპ.) 16.
 სეფე დარბაზი 125, 126.
 „ ზეარი 34, 35.
- სვეტი 96, 97, 100, 117, 192 (იხ. აგრეთვე სუეტი).
 „ კუთხედიანი 97.
 „ სათავისა 169.
- სვეტისა აღმართვა 97.
 „ ზრო 191.
 „ თავი 97, 110, 167, 191, 192, 193 194, 195.
 „ თავზე კედელი 97.
 „ შოქმნა 68.
 „ ხარისხი 97, 103, 194, 195.

- სვეტები 82, 135, 189, 191, 193, 195.
- „ ამართული ერთპირად 98.
- „ „ ოთხპირად 98.
- „ „ ორპირად 98.
- „ აყრდნობილი 98.
- „ „ კედელზე 97.
- „ ზელა 100.
- „ ზეთი 100.
- „ კედლისად 97.
- „ მოვლული 98.
- „ „ გასწვრივ 98.
- „ „ რგვალად 98.
- „ ქვედა 100.
- „ [ჩარდახისა] 128.
- [სვეტების დგომა] მრგვლად 98.
- [„ „] შუა მოვლით 98.
- სვეტებზე შეკრული კამარა 99.
- სვეტნი ტოლნი 98.
- „ ფალანგთანი 154.
- სვეტთა აღმართვა 104, 185.
- სვეტებიანი 23.
- „ სტოვა 105.
- სივანე [თალისა], იხ. თ ა ლ ი.
- სივრცე 139.
- სიკეთე ნივთთა 139.
- სილა 146.
- სიმაგრე 41, 42.
- სიმაღლე [თალისა], იხ. თ ა ლ ი.
- „ ციდა 102.
- სიმრავლე მუშაკთა 142.
- „ ნივთთა 139.
- სიმტკიცე 148.
- სიმძიმისა ტვირთვა 98.
- „სინაგოგე“ 73, 74.
- სიონი 77, 78, 94, 110, 158, 181.
- „ დიდი 78, 182.
- სიონის აგება 78.
- „ განშორება 182.
- სიონად აღშენება 77.
- სიპი კისისა 173.
- სიპის ჭიდი 172.
- სიპითა შეხურვა 117, 129.
- სიპ-ხაესი 173.
- სისხლისათვის განკუთვნილი სახლი 92.
- სიღრმეთაღთან შენება 155.
- სკირა 148.
- „სკვფოს“ 111.
- სოია 166.
- სოლეა 118.
- სომი 98.
- სოფელი 6, 47, 60, 61.
- სოფლისა აღშენება ო აშენება 47, 61.
- „ ქულბაქი 55.
- სოფელთა აშენება 157.
- სოფლის კენჭი 135.
- სოხასტერი 80.
- სპარსული სტილი, იხ. ს ტ ი ლ ი.
- სპეტაკი მარმარილო, იხ. მ ა რ მ ა ლ ი -
 ლ ო.
- სპილენძის მართულითა ქმნილნი ფან-
 ჯარანი 109.
- სპონდიო 146, 160.
- სპონდიოს კრება 159.
- „ შემოვლება 147.
- სრა 16, 62, 128, 130.
- „ მოკაზმული 130.
- „ მოსაწონები 141.
- „ მოფარდაგული 130.
- „ -საჯდომი 16.
- სრანი 129, 130.
- სრათა მოკაზმვა 135.
- სრულ ქმნა ეკლესიისა 158.
- სრული სახლი 22.
- „ ყოვლითა ფერითა სახლი 22.
- სტილი 3.
- „ ოსმალური 3.
- „ სპარსული 3.
- „ ქართული 194.
- სტოა 103, 104, 105, 184, 195, 196
 (იხ. ი გ რ ე თ ე ვ ს ტ ო ვ ა).
- სტოა 103.
- სტოითა გარეშემო მოქმნა 103, 105,
 186.
- სტოვა 103, 104, 105, 184, 185.

- სტოვა ბაგინისა 72, 103, 186.
 " დიდი 104.
 " გელესისისა 103, 184.
 " კამაროსანი 105.
 " სვეტებიანი 105.
 სტოვადსა შემოსავალი 184.
 სტოვისა ზღუდე 185.
 სტოვანი გარემოს ტაძრისა 103, 184.
 " კართანი 69, 103, 104, 130, 133, 186.
 სტოვათა ფილა 184.
 სუეტი 96, 97 (იხ. აგრეთვე სვეტი).
 " ქვისა 97.
 სუეტის აღმართება 155.
 " აღქმნა 146.
 " აღშენება 147.
 " გარდასადებელი 98.
 " დაღვმა ხარისხსა ზედა 97.
 " თავნი ოქროცხებულნი 73.
 " თავთა ზედა საბურავი 97.
 სუეტად შემზადება ნაძესა 155.
 სუეტები 147.
 სუეტნი ზედანი 100.
 " ოქროცხებულნი 73.
 სუეტთა აღმართება დამართებით კამარათა ზედა 100.
 სუეი 162 163.
 სუეიანი ხე 162.
 სუეიშ ლულერეფი (მეგრ.) 171.
 სურათი ოქროს მელნითა 16.
 სწორე თალი, იხ. თალი.
 ტაზარი || ტაპარი (იხ.) 12.
 ტაზრისა აშენება 145.
 ტაძარი 10, 12, 13, 15, 16, 18, 73, 74, 75, 77, 100, 113, 120, 143, 144, 147, 151, 155, 156, 181, 193, 199.
 ტაძარი აზნაურისა 13.
 " კერპთაჲ 72, 73.
 " კურაპალატისა 13.
 " ოქრო-ტაძარი 122.
 " პიტინხვისა 19.
 " სამეფოჲ 13.
 ტაძრისა აღსრულება 147.
 " აღქმნა 147.
 " აღშენება 147.
 " განარჩუნა 147.
 " გარდართხმა 139.
 " გარემოს სტოვანი 103, 184.
 " სამუშაეო 152.
 " სამკროჲ 111.
 " სამირკველი 145.
 " შევნიერება 139.
 ტაძართა შესავალი 105, 188.
 ტახტი 75.
 ტვირთვა 151.
 " სიმძიმისა 98.
 ტკეპნა 173.
 ტოლნი სვეტნი 98.
 ტოტებ-ჩამოჰრილი ხე 172.
 ტრაპეზი (სატრაპეზოს მნიშვნელობით), 88.
 ტრაპეზი 116.
 " უკან-კერძოდ დამყარებული 116, 119.
 " ქვისა 116, 117.
 " ხარისხეულად ქმნილი 116, 119.
 ტრაპეზისა წინ დაღვმა 116, 119.
 ტრაპეზთა აღშენება 117, 129.
 "ტრაპეზა" 116.
 ტურფა თალარი, იხ. თალარი.
 ტურფად გებული სახლი, იხ. სახლი.
 ტურფანი სახლნი, იხ. სახლი.
 ტყეფი 139 156.
 ტყუთა გარდაბურვა 156.
 ტყვიითა აღდულებულითა დამაგრებული 96.
 უბანი 36, 152.
 " გარე-უბანი || გარეთ-უბანი 36.
 " მოგუსაჲ 36 38.
 " უკანა-უბანი 36.
 " შუა-უბანი 36.
 " წინა-უბანი 36.
 " ჭურიითაჲ 36, 38.

- [უბნისა] კარი 36.
 უბრძოლველი მტერთაგან 140.
 „ ქალაქი, იხ. ქ ა ლ ა ქ ი.
 უგუშბათო 113.
 უდაბნო 79.
 უზღუდო 40.
 უთლელი ქვა 147.
 უკან-უბანი, იხ. უ ბ ა ნ ი.
 უკან-კერძოდ დამყარებული ტრაპეზი 116, 119.
 უკანა ბარჯგი 164.
 „ ეკვდერი 84.
 „ ნაპირი ბანისა 172.
 „ სამხრო 111.
 უკმობუნა სარკმელთა 107.
 უკმოკშვა კარისა 49.
 უნაკლოვადგილი 139.
 ურთხლის ფიცართა დაბურვა 112.
 ურმით მოტანა 150.
 ურო 154.
 „ ხისა 89.
 ურუმთა რიგი, იხ. რ ი გ ი.
 უტეგანი 152.
 უღლეული გართა 152.
 უშუერი ქვა, იხ. ქ ვ ა.
 უშუშრი იატაკი, იხ. ი ა ტ ა კ ი.
 უშედელი რკინა 86.
 უხუცესი ზედამდგომელთა 145.
 „ მბრძანებელი 145.
 ფაია 101.
 ფალანგი 154.
 „ ხისა 113.
 ფალანგისა შემოვლება 113.
 ფალანგთ სვეტნი 154.
 ფანიატური 57.
 ფანჯარა 106, 108, 109, 114, 200.
 „ მართულისა 109.
 ფანჯრის (კარ-ფანჯრის) გული 167.
 ფანჯრისა თალი 101.
 „ შემკობა 109.
 ფანჯარასა განწყობა შინისა 109.
 ფანჯარანი ქშნილი სპილენძის მართუ-
 ლითა 109.
 ფანჯარათა განწყობა 109.
 ფარგალი 113.
 ფარდა 14, 108.
 ფარდაგი 128, 131.
 „ მკირე 108.
 ფარდაგისა აგდება 131.
 „ აზიდვა 130, 131.
 ფარდული 41.
 ფარეხი 30, 31.
 „ ქვითკირი 26, 148.
 ფერდობიანი სახურავი 102.
 ფერდობები მარწუხებ-დაყენებული 170.
 ფერვის სადგმელი გალატოზთა 154.
 ფეხი გუმბათისა 112.
 ფეხის ამოყვანა 102.
 ფეხები თალისა 101.
 ფეჭი კედელი 101.
 „ თალისა 101.
 „ მარწუხისა 170.
 ფილა სტოვათა 184.
 ფიქალი 147.
 ფიქლით ძერწილი კედელ-ყურენი 134.
 ფიცარი ამოღარული 166.
 „ დაქდობილი 166.
 „ შედგმული 147.
 „ წახნავიანი 163.
 ფიცრის ამოსალარავი 167.
 „ თავები 166.
 „ თალი 101.
 „ საკვამლე 171.
 ფიცრით (ურთხლისა) დაბურვა 112.
 „ დახურვა 109.
 „ მიხურება სარკმლის კარებისა 109.
 ფიცარები სათავისა 169, 170.
 ფიცრების ჩაჯენა 166.
 ფიცრული 162, 163.
 ფიცრულად გათლილი 162.
 ფიცხელი კლდე, იხ. კ ლ დ ე.

- ფიჭვის ძელი || ფიჭვს ძელი 145, 147.
 „ ხე 172.
 ფოლოცი სამეფო 71.
 ფოლოცი 71.
 „ მარმარინოფენილნი 73.
 ფონდოკო, იხ. ფუნდუკი.
 ფრთედი 129.
 ფსკერი საპყრობილისა 70.
 ფუნდუკი 27, 28, 60, 62.
 „ საქარავნო 60, 61.
 ფუნდუკისა აგება 60.
 ფუნჯი 101.
 ფუნჯები თალისა 101.
 ფუძე ერდოსი 171.
- ძავი 44.
 ქავთლოსანი 44, 45.
 ქალა 163.
 ქალია 163.
 ქალიანი (ცხრა ქალიანი) სახლი 163.
 ქალმანი 165.
 ქალაქი 5, 6, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40,
 41, 52, 56, 62, 63, 71, 111, 122, 128, 130.
 ქალაქი: დედა-ქალაქი 41.
 „ დიდი 128.
 „ მტერთაგან უბრძოლველი 39.
 ქალაქისა აღშენება || აშენება 5, 33, 34.
 „ ბჰენი 63.
 „ განდიდება 41.
 „ დარბაზი 35, 41.
 „ დაწყობა 33.
 „ ზღუდე 47.
 „ ზღუდენი 40.
 „ ჯარი 48.
 „ „ დიდი 49.
 „ „ ცოტა 49.
 „ კარნი 39, 47.
 „ კლიტენი 14.
 „ მოზღუდვა ქვტკირითა 5.
 „ პირი 42.
 „ საგლახაკო 63.
 „ ქულბაქი 55.
- ქალაქისა შეგება 56.
 „ შენება 33, 34, 35.
 „ შუაგული 16.
 ქალაქნი 66.
 ქალაქთა აშენება 66.
 ქალაქურისა წესით აგება (დარბაზისა)
 35.
 ქანდაკება 200, 201.
 ქანდაკების გამოჭრა 156.
 ქანიშკაბი 167.
 ქანიშკაფიანი კედელი 167.
 ქანშკაფი 167.
 ქართული დარბაზი 115.
 „ რივი 194.
 „ სტილი 194.
 „ შენებანი სასახლეთა 3, 179.
 „ ჩუქურთმა 197.
 „ქარავან-სარაია“ 62.
 ქარვან-სარაია 61, 62.
 ქარვან-სარაიას აშენება 61.
 ქარვასლა 62.
 „ქარიზ“, 66, იხ. აგრეთვე „ქაპრიზ“.
 „ქარქა“ 32.
 ქარხანა 60.
 „ქაპრიზ“ 66.
 ქვა 94, 111, 146, 150, 151, 158, 160.
 „ ბარჯგისა 164.
 „ კარის ბალავრისა 156.
 „ საკამარე 98.
 „ საძირკვლისა 95.
 „ უთლელი 147.
 ქვად გამოთლილი 147.
 „ დიდ-დიდი 95.
 „ დიდროვანი 146.
 „ თლილი 119, 120.
 „ მოთხეითი 147.
 „ მოხრილი 98.
 „ სამუშაკო 151.
 „ უშუერი 153, 157.
 „ წითელ-მწვანე 128.
 „ ხმელი 146.
 „ ვმელი 146, 147.

- ქვის ასატანი შალა 156, 170.
 ქვისა ამოხდა 146 (იხ. აგრეთვე ქვისა
 აღმოკდაძ).
 „ აღმოკაფუა კტდისაგან 151.
 „ აღმოკუეთა 151.
 „ აღმოღება მიწით 151.
 „ აღმოკდაძ 151.
 „ ბალავერი 165.
 „ ბოკონი || ბოყონი 164.
 „ გამომკვეთელნი 146.
 „ გამომკვერელნი 145, 146.
 „ გამოღება წყლისაგან 157.
 „ განპება 152.
 „ დამზადება 145.
 „ დასუმა ქვისა ზედა 150.
 „ [თალი] 101.
 „ კაზმა 152.
 „ კანკელები 200.
 „ კელიონი 83.
 „ კრება 159.
 „ მთლელნი 146.
 „ მკვეთელნი || მკუეთელნი 145, 146.
 „ მომჭრელნი 145, 146.
 „ (და კირის) მოტანა ზურგით 158.
 „ მოქმედნი 145.
 „ მოღება წყლისაგან 153.
 „ მოღება მდინარისაგან 153, 157.
 „ მზდელი || მვდელი 145, 146.
 „ სათლელნი ქურქელნი 151.
 „ საძირკველი მიწაში ჩასმული 165.
 „ სუტი 97.
 „ ტრაპეზი 116, 117.
 „ (და კირის) ყიდვა 158.
 „ ყორე 147.
 „ შეკაზმა 152.
 „ ჩაწყობა 118.
 „ ხმარება ბალავერად 165.
 ქვით აღშენება ეკლესიისა 77.
 „ დაბურვა 112.
 „ ნაგები სახლი 128.
 ქვითა მწვანითა ნაშენებნი 124.
 „ ხუროდ 138, 146, 151.
 ქვითა ხუროობა 93 138, 144.
 „ (და ძელით) მოზღუდული 148.
 ქვები დიდი 151.
 „ კედლისა 96.
 ქვებისა დამსკვლევა სამსკულითა 96.
 ქვებზე დადება საძირკველისა 165.
 „ დაჯენა ოსხირებისა 165.
 ქვანი 110, 153.
 „ გამოუკვერელნი 145.
 „ თლილნი 118.
 „ ოთხკუთხენი 148.
 „ პატიოსანნი 145.
 ქვითა ასაზიდი 154.
 „ განაპები 153.
 „ მკუეთელნი 145.
 „ მომჭრელი 145.
 „ მოფენა 118.
 „ ხურონი 144, 145.
 ქვაკუთხედი 95.
 ქვა-ფენილი 37 (იხ. ქვაფენილი-ც).
 ქვედა კიდური 169.
 „ სვეტები 100.
 ქვემო (ზემო-ქვემო) კიშკარი 26.
 ქვითკირი || ქვტკირი(იხ.) 5, 148.
 „ ბოსელი 20, 25, 26, 148, 149.
 „ მარანი 60, 148.
 „ მყარი 155, 158.
 „ სასაწნებლო 148.
 „ სახლი 23, 148, 149.
 „ ფარები 26, 148.
 ქვითკირისა სახლი 23.
 ქვითკირით აღება კანკელისა 119.
 ქვითკირების დაღება 148.
 ქვიშა 150, 160.
 ქვიშისა ზედა კირსავე თანა 150.
 ქილიკი 166.
 ქილიკის დაჯენა 166.
 „ ჩაჭრა 166.
 ქილიქების დაჯენა 166.
 ქოთლოსანი 44, 45.
 ქოლბაგის აგება 33.
 ქორბელეა 17.

- ქორი 16, 17, 56, 122, 128, 195.
 „ საზაფხულოა 17.
 ქორნი, 143.
 ქორები 143.
 ქორედი 17, 23, 24, 122, 195, 196.
 „ სახლი 26, 148.
 ქორედიანი 23.
 „ და სენიანი სახლი 23, 24.
 „ სახლი 26, 149.
 „ (ბოსელ-ქორედიანი) კიშკარი 25, 50.
 ქორედ-ქორედი 17.
 ქობი 57.
 ქენონი 65.
 ქენონის აღწენება 65.
 ქუა 150 (იხ. აგრეთვე ქვა).
 ქუათა აღება 154.
 „ თლა 154.
 ქუაბნი საყოფელად 153.
 ქუაბთა აღმოკვეთა 153.
 „ გამოკვეთა 153.
 ქუაბ-ქმნილნი[ი] ნაწენებნი 140.
 ქუაფენილი 71.
 ქუდნი კართანი 150.
 „ სარკმელთანი 150.
 ქუდთა შექმნა 150.
 ქუეყანისა დავაკება 94.
 [ქუიშის ზიდეა] 159.
 ქულბაგი 53, 56 (იხ. აგრეთვე ქოლ-
 ბაგი, ქულბაქი).
 ქულბაგის აგება 34.
 ქულბაქი 35, 36, 41, 53, 54, 55,
 56, 59.
 „ გალატოზისა 55, 56.
 „ დიდ-ვაჭრისა 55.
 „ ვაჭრისა 55.
 „ მაზმნისა 55, 56.
 „ მკერგლისა 55, 56.
 „ სოფლისა 55.
 „ ქალაქისა 55.
 „ ჭონისა 55, 56.
 „ ხუროსი 55, 56.
 ქულბაქისა ბუენი 56.
 „ ქულბუქ“ (სპარს.) 35.
 ქუსა მუღსთელი 145.
 ქვტირისა დასწავლა 6.
 „ საქმე 6.
 ქვტირითა მოზღუდვა ქალაქისა 5.
 ქვშის კრება 152.
 ლენის საფარდული 53, 54.
 ღორდი 146, 150.
 ღორღისა და კირის შთასხმა 150.
 ღოჯება-ამოჭრილი შორები 163.
 ღოჯების ამოჭრა 174.
 ღრმა მოკუეთილი (კლდეთა შორის) 5.
 ღრუდო 66.
 ღულერი (მეგრ.) 170.
 ღულერები 171.
 ღულერეფი (მეგრ.) 170.
 „ სუკიშ (მეგრ.) 171.
 „ ხასლამ (მეგრ.) 171.
 შავარი 171.
 ყავრით დახურვა 109.
 ყავრები 173.
 „ყაიჩევი“ (თურქ.) 170.
 ყაბართოები 112.
 ყბა ამოღარული (იხნისა) 168.
 „ იხნისა 168.
 „ კოჭისა 168.
 „ მარწუხისა 170, 171.
 ყელი გუმბათისა 109, 113, 191.
 „ კაპუტისა 170—171.
 „ საძირკვლისა 165.
 ყელისა აღება 113.
 ყელს მოკიდება 113.
 ყელში გადაჯვარედინებული ხეები 170.
 ყელები საძირკვლისა 165.
 ყვაფილებად მოჭრილნი კარნი (კანკელი-
 სა) 119.
 ყიზილბაშთა რიგი, იხ. რიგი.
 ყორე 148.
 „ ქვისა 147.
 „ ძელ-ყორე 148.

- ყოყღანი 98.
 ყურე 9, 109, 110, 113.
 ყურენი 109, 110.
 ყურენი (კედელ-ყურენი) ფიქლით ძერ-
 წილი 134.
 ყურეთა კამარანი 110, 113.
 ყურებიანი სახლი 163.
 ყურნი, იგივე ყურენი.
 ყურძნისა საწნები ქვითკირი 148.
- შარა 71.
 შარაგზა 71.
 შანიშინი ახალი 10.
 შებურვა კამარათა 110.
 „ სამხროთა 110.
 შედგმა მარწუხებისა 170.
 შედგმული ფიცარი 147.
 შეკაზმვა რუჟსა 67.
 „ ქვისა 152.
 შეკრა ბარჯგებისა საძირკვლით 164.
 „ ეკლესიისა 104.
 „ თალისა 102.
 „ „ სამივე კედრით 102.
 „ კამარისა 98, 102, 104, 185.
 „ კამართა 98, 185.
 „ კამარათა 82, 189.
 „ კერისა 171.
 შეკიბული 96.
 შეკრული მრგვალი ხეებისაგან სახლი 163.
 „ სვეტებზე კამარა 99.
 შემაგრება წყლისა 114.
 შემზადება ადგილისა 155, 158.
 „ ალიზ-აგურისა 150.
 „ ნაძვსა სუეტად 155.
 შემკობა ეკლესიისა 158.
 „ ფანჯარისა 109.
 „ ქალაქისა 56.
 „ ყოვლითა განგებითა 158.
 შემკობილებითა სრული 138.
 შემკულობანი ავაზანთა 68.
 შემკულობანი ვალაყანისა 65, 66, 69,
 130, 131, 133.
- შემოვლება ბალისა 131.
 „ ზღუდეთა 129.
 „ სპონდიოსი 147.
 „ ფალანგისა 113.
 შემოსავალი ნათლისა 184.
 „ სტოვასა 184.
 შემოსვლა გზისა გვირაბით 39.
 შემწყნარებელნი წყმისა ლაკუნნი 153-
 შენადგამი 98.
 შენება, შენებად 94, 157, 165 (იხ. აგრე-
 თეე შენება).
 „ ზღუდეთა 40.
 „ სასნეულოვსა 62.
 „ სიღრმეთათგან 155.
 „ ქალაქისა 33, 34, 35.
 შენებად ეკლესიისა 96, 137.
 შენებისა განმარჯუება 158.
 „ წარმართვა 96, 137.
 შენებანი სასახლეთანი ქართული 3, 179.
 შენებული 102 (იხ. აგრეთვე შენებულნი).
 შენობა 132.
 [შენობისა] დაწყება 95.
 შესავალი 103.
 „ კარი საბატიო 50.
 „ კარისა 122, 123.
 „ სახლთა 105, 188.
 „ ტაძართა 105, 188.
 შესაკრებელი სახლი 73.
 „ წყალთა 68.
 შესაკრებელნი კამარათანი 110.
 შესწორება თალისა 102.
 შესწორებულობა შოქმნულობისა 139.
 შესხმა კართა (კანკელისათა) 119.
 შეუალი მტერთაგან 140.
 შეფსკენილი (თავ-შეფსკენილი) სახლი
 163.
 შექმნა ბოსელისა 20, 25, 26, 148,
 149.
 „ კარისა 48, 49, 68.
 „ მარნისა 60, 148, 149.
 „ სახლისა 20, 22, 23, 24, 25,
 49—50, 50, 149.

- შექმნა ქუდთა (კართასა და სარკმელთა-სა) 150.
 „ წისქვილისა 67.
 „ კიშკარისა 25, 50.
 „ კურქელთა 151.
 „ ჯურღმულთა 184.
 შექმნულობანი ავანთანნი 67, 131.
 შეშა ნარიყი 150.
 შეშის საწნეხელი 148.
 შეშენებული მალლა ხე 67.
 შეცხობა ალიზისა რიყისა ხითა 150.
 შეცხობილისა ალიზისა მეგლოვენე 150.
 შექედილი მოქლონითა 96.
 შექედილნი ურთიერთას [კედლის ქვე-ბი] 96.
 შეხურვა სიპითა 117, 129.
 შეფელი ხერხული 26 149.
 შეფენიერება ტაძრისა 139.
 შეიდურდოიანი ციხე 172.
 შეილდისმაგვარი კამარა 99.
 შსნება 94 (იხ. აგრეთვე შე ნ ე ბ ა).
 „ ეკლესიისა 78.
 „ სახლისა 94.
 შსნებული 73 (იხ. აგრეთვე შე ნ ე ბ უ-ლი).
 შთათარილნი ბიერლიონი, ლიგვირიონი 134, 135.
 შთასელა წყლისა 156.
 შთასხმა კირისა და ლორლისა 150.
 შიგნითა ბანი 172.
 „ კოშკი 45, 46.
 შიგნითი ბჭე 105.
 შინავანი სახლი 9, 10.
 შიყ (სვან.) 162.
 შმაუთი 167.
 შტო || შტოდ 103, 104, 184, 185 (იხ. აგრეთვე ს ტ ო ა).
 „ ეკლესიისა 137.
 „ საჩინო 103 104, 184.
 შტოჲს აღშენება 186.
 შტოთურთ აღშენება ეკლესიისა 103, 104.
 შტოდთურთ ეკლესია 137.
 შუაგული თალისა 101.
 „ კედლისა 155.
 შუაგული ქალაქისა 16.
 შუა სახლი 10.
 „ „ ალაყაფისა 10.
 „ „ ალაყაფის აიგინისა 10, 50.
 შუა-უბანი 36.
 შუა წელი ბანისა 102, 173.
 „ ჯიღი 172.
 შუაში დასაყენებელი ბოყვი 167.
 შუენიერება ადგილისაჲ 142.
 შუენიერი ადგილი 139.
 „ მონასტერი 139.
 შუკა 37.
 შუკები 53.
 შუკანი 54.
 ჩადება საძირკვლისა 165.
 ჩადგმა ბოყვებისა 167.
 „ ჩარდახისა 117.
 ჩამოთლილი 163.
 ჩამოცმა ბოყვებისა ძელის თავებზე 167.
 „ჩარდაკ“ (სპარ.) 117.
 ჩარდახი 50, 51, 117, 122, 127, 128, 129, 195.
 „ ალაყაფისა 50.
 „ გარდმოკიდებული 129.
 „ დიდი 117.
 „ სადაფქარისა 117.
 ჩარდახის გაკეთება 117.
 [„] სვეტები 128.
 „ ჩადგმა 117.
 ჩარდახნი მოკაზმულნი 128.
 „ ოქროთა გარდაგებულნი 128.
 ჩარდახთა მოწყობა 117, 129.
 ჩარდახოვანი კამარა 99.
 ჩარჩო 102, 167.
 „ თალისა 102.
 „ სარკმლისა 109.
 ჩარჩოს გამოყრა 102.
 „ ზემოთა მხარე 163.

- ჩარკობა ოსხირში ბოყეებისა 165.
 ჩასმული მიწაში ქვის საძირკველი 165.
 ჩაქუჩი 154.
 ჩაუბაეება იხნებისა 168.
 ჩაყრა საძირკველისა 94.
 ჩაშენება თალისა 103.
 ჩაწყობა ბოყეებში ძელებისა 167.
 „ ქვისა 118.
 ჩაჭრა მიწისა 165.
 ჩაჯენა ბოყეისა საძირკველში 167.
 „ ოსხირების თავებისა 165.
 „ ფიცრებისა 166.
 ჩიბუხი 154.
 ჩრდილოს კარი (ეკლესიისა) 119.
 „ „ (კანკელისა) 119.
 ჩუქურთმა 168, 192.
 „ ქართული 197.
 ჩუქურთმები 192, 196.
 ჩუქურთმიანი თალი 102.
 ჩხლაკვი 173.
- ცალგნით სათხროლი 154.
 ცალბირი კედელი 96, 155.
 ცეცხლის ადგილი 91.
 „ საგზებელი 90.
 ციგი 169.
 ციგის დამაგრება 169.
 ციდა 102.
 „ სიმაღლის მიცემა 102.
 ცილოფისა სახლი 23, 25, 149.
 „ და მუხისა სახლი 23, 24, 149.
 ცის კამარა 98.
 ციცი 169.
 ციხე 5, 39, 41, 42, 45, 146.
 „ ციხე-დარბაზი 120.
 „ თავადი 42.
 „ შალალი 15, 39.
 „ ნაშენი 15.
 „ საგუშაგო 42.
 „ შეიდერდოიანი 172.
- ციხისა აგება, იხ. აგება ციხისა.
 „ თავი 33, 43.
- ციხისა კარი 50.
 „ მოდგომა 42.
 ციხეთა აშენება 66.
 ცოტა კარი (ქალაქისა) 49.
 ცოტანი კარნი (ზღუდისანი) 48.
 ცუარისა და წუმისა არა დამპირველი-
 156.
 ცული 168.
 ცხენი 66.
 ცხენსარბიელი 69, 133.
 ცხირი 173.
 ცხრაქალიანი სახლი 163.
- ძალაყინი 154.
 ძეკვი 164.
 ძელი 89, 147, 154, 162, 169, 173.
 „ ნაძესა 145, 156.
 „ საძირკველისა 165.
 „ ფიჭვისა 145, 157.
 ძელის დამზადება 145.
 „ თავებზე ჩამოკმა ზუვებისა 167.
 ძელისა ხურონი 145.
 ძელითა მორჩუნა 156.
 ძელების ჩაწყობა ბოყეებში 167.
 ძელნი 148.
 „ მოკდობილნი 162.
 ძელური სახლი 162.
 ძელურ-ჯარგულური სახლი 162.
 ძელ-ყორე 148.
 ძერწილნი ფიქლით კედელ-ყორენი 134.
 ძირმტკიცე გოდოლი 43.
 „ძუარი“ (ოსური) 77.
- წაკიდებული სასახლე 16.
 წალკატი 154.
 წალკოტი 67 124, 127.
 წამოსაფარებელი სარკმელთა 108.
 წანულეთი 125, 126.
 წარზიდული ადგილი 110.
 წარმართვა შენებისა 96, 137.
 წასვლა საძირკველისა მუხლამდე 165.
 წახნავიანი ფიცარი 163.

- წელი: (შუა წელი) ბანისა 173.
 „ ჭურისა 168.
 წერაქვი 154.
 „ ორწვეროსანი 154.
 წესი დარბაზოვანი 57.
 წინა დადგმა ტრაპეზისა 116, 119.
 „ ბარჯგი 164.
 „ ეკედერი 84.
 „ კარისა ბჟე 105, 106.
 „ კარისბჟე 188.
 „ ნაპირი ბანისა 172.
 „ ნაწილი სათავისა 169.
 „ სამხრო ო სამხრო 111, 112.
 „ უბანი 36.
 წინასწარ გამოსახული ეკლესიაჲ 142.
 წისქვილი 68 (იხ. აგრეთვე წისქვილი).
 „ თული 68, 69.
 წისქვილისა შექმნა 67.
 წისქვილი 59 (88, იხ. აგრეთვე წისქვილი).
 წინელ-ხავისი 173.
 წურწუტი სახურავი 163.
 წუმისა შემწყურებელი ლაკუანი 153.
 წყლისა შემავრება 114.
 „ შთასვლა 156.
 წყალთა შესაკრებელი 68.
 წყალსადენი 66, 67.
 წყაროს თუალნი 66.
 წყაროები 66.
 წველი ბოძი დათვ-გადამჯდარი 168.
 წვლისაგან ქვის გამოღება 157.
 „ „ მოღება 153.
 წუობილება აგურისა 114.
 ზა 70, 71, 121.
 ჰედილი რკინა 86.
 ჰერი 172.
 ჰერის შეკვრა 171.
 „ წელი 168.
 ჰერში გაჭრილი 171.
 ჰერხო 173.
 ჰერეთა სარკმლით 107.
 ჰიმი 10.
 ჰიშვარი 25, 49, 50.
 „ ბოსელ-ქორედიანი 25, 50.
 „ ზემო-ქუემო 26.
 ჰიშვრის დადგმა 26.
 „ შექმნა 25, 50.
 ჰოკვი 146.
 ჰრელები 168, 192.
 ჰურვა სარკმლით 107.
 ჰურკელი: ჰურკელისა სახე 143.
 ჰურკელი ქვის სათლელი 151.
 ჰურკელთა შექმნა 151.
 ხავისი: სიპ-ხავისი 173.
 „ წინელ-ხავისი 173.
 ხაიათი დახურული 163.
 ხანა: ქარ-ხანა 60.
 ხანავა 27, 28, 62, 63.
 ხანავის კარი 27, 62.
 ხარაო 113, 154.
 ხარი 160, (იხ. აგრეთვე ქარი).
 „ საკიდარი 160.
 ხარისხი 96, 150, 192.
 „ [ეკლესიისაჲ] 96.
 „ სვეტისა 97, 191, 193, 194, 195.
 ხარისხსა ჰედა დადგმა სვეტისა 97.
 ხარისხები 117.
 ხარისხულად ქმნილი ტრაპეზი 116, 119.
 ხარისხის მოვლება 108.
 ხარო მონასტრისა 59.
 „ საიფქლე 59, 60.
 ხაროს (საიფქლე ხაროს) კარი 59, 60.
 ხარტუვი 173.
 ხასლაშ ღულერეთი (მეგრ.) 171.
 ხაშარი 154.
 ხე ამოღარული 166.
 „ გასუქული 162.

- ბე გაქერქილი 172.
 „ დაუხერხავი 163,
 „ რიყისა 150.
 „ სათავისა 169.
 „ ტოტემ ჩამოპირილი 172.
 „ ფიჭვისა 172.
- ბისა ბალავერი 165.
 „ ბოკონი 164.
 „ დაგება 164.
 „ კანკელი 109, 114.
 „ კარნი 119.
 „ კელიონი 83.
 „ ნამორები 163.
 „ საძირკვლები 165.
 „ ურო 89.
 „ ფალანგი 113
 „ ხუროობა 195.
- ბით. გაკეთება პალატებისა 14.
 „ დაბურვა 109.
 „ ხურო 138.
 „ ხუროობა 93, 138, 144.
- ბეები დოშაკი 163.
 „ ყელში გადაჯვარდინებული 170.
 ხეებისაგან (მრგვალი ხეებისაგან) შე-
 კრული სახლი 163.
- ბენი 148.
 „ ნაძუსანი 144, 145.
- ბეთა ხურონი 144, 145.
- ბელის გადადება 99.
- ბელოვანი ხუროთმოძღვარი 145.
- ბერხული 26.
 „ ბელელი 26, 60, 148, 149.
 „ შველი 26, 149.
- ბენიაგ (სვან.) 101.
- ბიდი 29, 71, (იხ. აგრეთვე ვიდი).
 „ გადებული აკვნის რკლებს შუა 99.
- ბმარება ქვისა ბალავერად 165.
- ბმელი ქვა 146 (იხ. აგრეთვე კმელი ქვა).
- ბორები 100.
 ბორში 100.
- ბრაზნილი რიკი 167.
 ბრაზნილიანი რიკები 167.
 ბრიზოკლინი 122.
 ხულა 60, 99.
 ხუნ (სვან.) 166.
 ხურო, ხუროდ 9, 145, 147, 159, 160.
 „ : კვერით ხურო 146.
 „ : მაშენებელი 145.
 „ : ქვით-ხურო 138, 146, 151.
 „ : ხით-ხურო 138.
 ხურონი 85, 155.
 „ ქვათანი 144, 145.
 „ ძელისანი 145.
 „ ხეთანი 144, 145.
 ხუროთ-მოძღვარი 144.
 ხუროთმოძღვარი ხელოვანი 145.
 ხუროს მოძღვარი 147.
 ხუროებად 138.
 ხუროებითა ველოვანი 138.
 ხუროობა 9, 93, 138.
 „ : ქვით-ხუროობა 93, 138, 144.
 „ : ხით ხუროობა 93, 138, 144.
 „ : ხის „ 195.
- ჯარი 159, 159 — 160, (იხ. აგრეთვე ხარი).
 „ საკიდარი 159.
- ჯართა უღლეული 152.
- ჯელოვანი მუშაკნი 142.
 „ ხუროებითა 138.
- ჯელოვანება 137.
- ჯელოვანებით განთქმული კაცი ქუეყა-
 ნისაგან ბერძენთაჲსა 142.
- ჯერელი ასაძრომელი 39.
- ჯიდი 168 (იხ. აგრეთვე ხიდი).
 „ ბანისა 172.
 „ გამოშვერალი 173.
 „ ჯმოწეული 172.
 „ გვერდისა 172.
 „ კესისა 173.

- კიდი საძაბისა 168, 173.
 „ საწელე 168, 173.
 „ სიპისა 172.
 „ შუა 172.
 კიდის გარეთ გახედებით დატანება 173.
 „ გამოშვება 173.
 კიდები 173.
 „ ბანისა 172.
 კიდების დატანება 173.
 „ დაწყობა 173.
 კიდნი 71.
 კმარება 153.
 კმელი ქვა 146-147.
 კურელი 5.
- ჯალაბდარი 170.
 ჯალამბარი 156, 170.
 ჯარგვალი || ჯარგული (იხ.) 26, 163.
 „ სახლი 163.
 ჯარგველური (კუთხიან-ჯარგველური)
 სახლი 163.
 „ სახლი 163.
 ჯარგლური სახლი 163.
 ჯარგული 162 163.
- ჯარგულური (ძელურ-ჯარგულური)
 სახლი 162.
 ჯატუშბი 156.
 ჯდომა 166.
 ჯერაკუმია 82, 189.
 „ მეფისა 82.
 „ პატრიარქისა 82.
 ჯვარი (გეგმა) 78 (იხ. აგრეთვე ჯ უ ა -
 რ ი).
 ჯვარი || ჯუარი (იხ.) 120.
 ჯირგვალი (მეგრ.) 26, 162.
 ჯიქა 101.
 ჯიქიზე მოყვანა 101.
 ჯორი 152, 159.
 ჯუარი 77, 181 (იხ. აგრეთვე ჯ ვ ა რ ი).
 ჯუარის აღდგომა 114.
 „ სახე 181.
 „ „ ეკლესია 77, 78, 181.
 ჯუართა გამოქანდაკება 154.
 ჯურღმული 71.
 ჯურღმულთა შექმნა 184.
 ჰიპოდრომი 134.
 ჰუბერონ 17, 100.
 ჰურიათა უბანი 36, 38.
- ἀβάκιον 97.
 ἀποθήκη 88.
 βάθρον 100.
 ἡ γαλαγγρα 10.
 γηροκομείον 82.
 γηροκομειον 189.
 γηροκομια 189.
 δοχείον 87.
 ὄρομική 182.
 ὄρβμο: 69.
 οἱ ἐπιστάται 145.
 ἐξώτασος νάρτηξ 104.
 ἔσκατήριον 187.
 ἡσυχαστήριον 80.
- καπηλείον 53.
 καπηλικὸν ἐργαστήριον 53.
 καύστρα 90.
 κατάλυμα 7.
 κατοικέω 7.
 κερφάλιον 97.
 κεφαλή 97.
 κίον 96.
 κισγγή 116.
 κυλίειν 183.
 κνίμα 112.
 λάγιος 68,
 λάκκος 68.
 λατῆριος 146.

λιθοξόος 146.
 μέλαθρα κυκλῶσιν τῆν γαῖῃ 184.
 τὸ μέλαθρον 184.
 νάρθηξ 184.
 ξενίξω 8.
 ξύλινος 156.
 οἰκοδόμος 145.
 ὁ οἰκοδόμος ὁ μηχανικός 144.
 τὸ πανδοχεῖον 27.
 παράδειγμα 143.
 πέλεκυς 154.
 πλινθιαῖον 150.

Aqeldam 92.
 Burg (գերմ.) 47.
 Capitellum 97.
 cavea 10.
 chapiteau (ֆրանգ.) 97.
 choeur (ֆրանգ.) 100.
 coenaculum 17.
 Domus 8.
 Un four à briques (ֆրանգ.) 150.
 Habitare 7.
 hospitium 8.
 Kapital (գերմ.) 97.
 Lacus 68.

Базилика 182.
 балахана 56.
 балкон 56.
 Веревка 154.
 Дворец 181.
 ликий камень 147.
 Караван-сарай 62.
 карниз 112.
 кафедральная церковь 180.
 колоннада 184.
 крест 181.
 круглая часовня 183.
 „ церковь 184.

οἱ ποιοῦντες τὰ ἔργα 145.
 τὰ πρῶθουρα 105, 188.
 στοὰ 184.
 στήλη 96.
 στυλοβάτης 96.
 σχονίον 154.
 σφῆρα 154.
 τεχνητός σου 145.
 τροχός, ὁ 112.
 τὰ ὑπερῶα 17.
 τὸ ὑπερφῶν 17.

Pfeiler (գերմ.) 110.
 Pilaster (գերմ.) 97.
 pilastre (ֆրանգ.) 97.
 pilastro (იტალ.) 97.
 pilier (ֆրանգ.) 110.
 prepositus 145.
 Qonkos 185.
 Tabernaculum 7.
 tabnit 143.
 tabnit en Model 143.
 typ laterum 150.
 Wandpfeiler (գերմ.) 97.
 Ziegelofen (գերմ.) 150.

Место больших сборищ 81.
 „ малых сборищ 81.
 Отвес 154.
 Паруса 110.
 пилон 110.
 престол 180.
 придел 104.
 Родовые склены 187.
 рынок 53.
 ряды мясников 58.
 Сарай 62.
 своды 112.
 спина 162.

стиль 179.
 стоа 184.
 стропила 170.
 ступени Воскресенья 100.
 сухая кладка 147.
 Училище 58.
 Фампльные усмпальницы, 187.

Храм 180.
 Царские врата 116.
 церковь 180.
 чердак 122.
 чертог 122.
 Шнүрок 154.

اسيرز 69.
 القاب 50.
 اودا (تورق.) 19.
 اوده „ 19.

چارملاق 129.
 چارداق 129.
 چاو 71.
 لقب (ا.ر.) 50.
 كاروان سراي 62.

Բնակել 7.
 Գառազիղ 10.
 Իջական 7.
 Պարան 154.
 Սենեակ 18.

Վերնատուն 17.
 Տուն, 8.
 Օրինակ 149
 խորանի և սպասուց 148.

1/45

შეჩვენებული შეცვლილებები

გვ.	არის	უნდა იყოს
8,5	ბ იმთიჯ	ბ იმთიჯ
10,7	გიოგი	გიორგი
48,1	წყალთბილის კარი	წყალუინის კარი
60,15 (ქვემ.)	სავაჭრო	სავაჭროს
71,2	ცაბ	ცა
124,1 (ქვემ.)	შაჰნამე I	შაჰნამე II

Ив. Джавахишвили

МАТЕРИАЛЫ
 ПО ИСТОРИИ ВЕЩЕСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЫ
 ГРУЗИНСКОГО НАРОДА

I

Строительное искусство в древней Грузии

Издательство АН Грузинской ССР
 Тбилиси—1946

ბელმოწერილია დასაბუქდად 4.1.1947.
 ბმბდღურ ფორმათა რაოდენობა 18¹/₂
 შეკვ. 408

ანაწყოების ზომა 7x11
 ტირაჟი 3000
 ში 12347

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა, ა. წერეთლის ქ., № 7.

